

ACTA UNIVERSITATIS DE CAROLO ESZTERHÁZY NOMINATAE

TOM. XLVI.

SECTIO HISTORIAE

REDIGIT DÁNIEL BAJNOK

EGER, 2019

**ACTA UNIVERSITATIS
DE CAROLO ESZTERHÁZY NOMINATAE**

NOVA SERIES TOM. XLVI.

SECTIO HISTORIAE

Tanulmányok

dr. Kozári József és dr. Kriston Pál tiszteletére

REDIGIT
DÁNIEL BAJNOK
EGER, 2019

Főszerkesztő:

Dr. habil. Gebei Sándor
az MTA doktora,
professor emeritus

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. habil. Kiss László, PhD
professor emeritus

Dr. habil. Pap József, PhD
főiskolai tanár

Dr. habil. Makai János, PhD
főiskolai tanár

Mgr. Imrich Nagy, PhD
Besztercebánya

Dr. habil. Miskei Antal, PhD
egyetemi docens

Prof. dr. Peter Kónya, PhD
Eperjes

Lektorálta:

A szerkesztőbizottság

ISSN 2560-2144

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Domonkosi Ágnes
Nyomdai előkészítés: Líceum Kiadó

Megjelent: 2019. október

Készült: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

A könyv megjelenését támogatta az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 "Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen" című pályázata.

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

DR. KOZÁRI JÓZSEF ÉS DR. KRISTON PÁL KÖSZÖNTÉSE

Tisztelt Tanár Úr! Kedves Jóska!

A fővárosban töltött évek után az egri főiskola magyar–történelem szakos diákjaként kaptál 1974-ben diplomát. A diákéveket követően az intézmény oktatója lettél, és 2011-es nyugdíjba vonulásodig dolgoztál az időközben többször átalakuló Történelem Tanszéken, Történelemtudományi Intézetben. A történelem szakos egyetemi oklevelet és a bölcsészdoktori fokozatot az ELTE-n szerezted meg. Oktatói munkád a 19. és a 20. századi egyetemes történelemhez kapcsolódott. Több olyan jegyzetnek is társszerzője voltál, melyet a főiskolák történelem képzésein általánosan használtak. Szerzőként vettél részt az Állampolgári és jogi ismeretek, az Egyetemes történelmi szöveggyűjtemény 1789–1918 és az Egyetemes történelem 1849–1918 című egységes jegyzet létrehozásában. Pályád során két területen kutattál. Az egyik téma az agrártörténet volt, amin belül a kataszteri iratok keltették fel a figyelmedet. Pályád második szakaszában pedig elsősorban 1956 katonai történetének Heves megyei vonatkozásait dolgoztad fel. Mindkét esetben elmondható, hogy a helytörténeti jellegű kutatások országos figyelmet kaptak. A 2000-es évek közepén OTKA kutatócsoportot alapítottál a gyöngyösi borvidék kataszteri iratanyagának feldolgozására és a táj 19. századi földbirtokviszonyainak rekonstruálására. Az általad összeállított adattár feldolgozása a következő történészgeneráció feladata. 1956-os kutatásaid alapján szervezhetted meg az Intézet 2006-ban, a forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára emlékezve azt a konferenciát, mely fontos előzménye a ma működő doktori iskolánknak.

Kiemelkedő szereped volt a tanszék és az intézet életében. Az első tanévtől részt vettél abban a TDK mozgalomban, ahonnan saját kutatói pályád is elindult. Témavezetőként bekapcsoltad diákjaidat a kutató munkába. Nemcsak a történelem szakon vezetted azonban a TDK-t, hanem a Bölcsészettudományi Kar TDK elnöki tisztét is elláttad. Kiemelkedő szereped volt abban, hogy a főiskola nagy sikerrel tudta megrendezni 2011-ben a 30. OTDK Humán Szekcióját. Munkád elismeréseként megkaptad a legmagasabb országos diákköri díjat, a Mestertanári Aranyérmet, melyet azóta is büszkén viselsz. Számos kirándulást és régésztabort szerveztél, ahol a hallgatók életre szóló élményeket szereztek. Az utóbbi években aktív szerepet vállaltál a Kutatók Éjszakájához kapcsolódó rendezvényeken. Ott egy másik oldaladat, a professzionális szinten folytatott makettezést mutattad meg az érdeklődőknek. Jelenleg az intézet folyosóján a munkáidat bemutató kiállítás vonja magára az érdeklődők figyelmét.

Az elmúlt évtizedekben végzett oktatói, kutatói és tudományos népszerűsítő tevékenységedet köszönjük. A hetvenedik születésnapod alkalmával köszöntünk ezzel a kötettel és jó egészséget kívánunk Neked és családnak!

Kedves Kriston Tanár Úr!

Az intézet azon oktatói közé tartozol, akik először az egri főiskola, majd az ELTE történelem szakán végeztek. Éppen 40 éve, 1979-ben kerültél a Történelem Tanszékre, amely akkor még alapvetően tanárképzéssel foglalkozott. Csak főállásban több mint három évtizedet dolgoztál a magyar felsőoktatás szolgálatában; egri, salgótarjáni és budapesti helyszíneken készítetted fel a hallgatókat a pedagógushivatásra. 1993-tól az Egyetemes Történeti, a 2000-es évek elejétől az Ókor- és Középkori Egyetemes Történeti Tanszék tagja voltál. A hallgatók az ókor és a középkor szakavatott tanáráként ismertek meg. Az ókori Kelet, Hellász és Róma történetéről tartottál órákat, otthonosan mozogtál a középkori egyetemes történelem útvesztőiben, elvállaltad a historiográfia, sőt – amikor a helyzet úgy kívánta – a régészet oktatását is. Munkádat alapos felkészültség, lényeglátás és következetesség jellemezte. Legfőbb eszközödet, az anyanyelvedet olyan színvonalon használtad, hogy azzal minden kollégádnak és diákodnak példát mutattál. Tanítványaid számára egyértelmű követelményeket fogalmaztál meg, a számonkérés során pedig rugalmas és rendkívül igazságos voltál. Hallgatóid felkészülését három jegyzet megírásával segítetted. 1984-ben szereztél bölcsészdoktori fokozatot az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Ezt követően is végeztél tudományos munkát. Heves megye tőkés iparának 1867 és 1945 közötti történetét kutattad, s vizsgálódásaid eredményeit két kötetben tetted közzé.

A főiskola és a különböző elnevezéssel funkcionáló történelem tanszékek működését nemcsak oktatói tevékenységeddel segítetted. A Történelemtudományi Intézetben belül hosszú időn keresztül szerveztél levelező konzultációkat. A felmerülő nehézségeket toleránsan és jó érzékkel oldottad meg. Tagja voltál a Történelemtudományi Intézet Intézeti Tanácsának. Higgadtsággal és realitásérzékeléssel számos probléma megoldásához járultál hozzá. Beválasztottak a Bölcsészettudományi Kar Kari Tanácsába, éveken keresztül vezettél a BTK Tanulmányi Bizottságát és tagja voltál a Kreditátviteli Bizottságnak. Minden megbízatásodat felelősségteljesen láttad el.

Köszönjük, hogy 2011-ben történt nyugállományba vonulásod után szerződéses oktatóként segítetted egykori tanszékedet, intézetedet. Kölsönös felelősségünk, hogy megőrizzük az egykori kollégáiddal, barátainkkal fenntartott kapcsolataidat. Esetenként ugyan panaszt teszel az egészségi állapotodra, azonban elhiheted, hogy sokan örülnének, ha 70 évesen olyan testi kondícióval és szellemi frissességgel rendelkeznének, mint Te.

Isten éltesen sokáig minél jobb erőben és egészségben!

Eger, 2019. október–november

Makai János
tszv. főiskolai tanár

Pap József
tszv. főiskolai tanár,
intézetigazgató

TABULA GRATULATORIA

Ballabás Dániel

Berecz Mátyás

Cseh Zita

Fodor László

Hacsi Lajos

Hauser Zoltán

Kalmár János

Kis-Tóth Lajos

Löffler Erzsébet

Lőrinczné Thiel Katalin

Petercsák Tivadar

Reichmann Angelika

Valuch Tibor

Várkonyi Péter

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	3
Bajnok Dániel	
Közérdek vagy egyéni érdek? Themisztoklész esete a perzsákkal	9
Balogh Judit	
Női szerepkonstrukciók a magyar reformáció korában.....	23
Bartók Béla	
„Szent dokumentuma erős lelkeknek”	
Az 1916-ban kiadott sárosi emlékalbum	39
Berecz Anita	
Családi, rokonsági kapcsolatok Egerben a 19. század második felében.....	51
Borbély Zoltán	
A kisvárdai Várday család.....	65
Dinnyés Patrik	
II. József császár oroszországi útjai (1780, 1787) a magyar szakirodalomban II.....	75
Fábián Máté	
Egy katonai pályafutás kiteljesedése	
Borbély-Maczký Emil az első világháborúban	101
Gál Máté	
Egy nehéz évtized az egri papnevelés történetében	
(1950–1960)	121
Gebei Sándor	
Az OMM koronaországának, Galícia-Lodoméria Királyságának	
„utóélete” 1918–1921 között	145
Guszmann Gergely	
Az indiai szekuláris állam és a vallásközösségi erőszak	
Szekularizmus mint politikai legitimáció	163
Kaló Ferenc	
„Borogyino 1812” a 19. századi orosz művészetben	177
Kertész István	
A felderítés és híradás jelentősége a thermopüli, a trasimenusi	
és a cannaei csata lefolyásában.....	185
Kiss László	
Csaplovics János 1822-es „Ethnographiai Értekezés”-e mai szemmel I.	
(Az értekezés tudománytörténeti megítélése, irodalmi és forrásai)	199
Kristóf Ilona	
Bortizedbérlek a késő középkori egri számadáskönyvekben	221
Makai János	
Kijev 1169. évi tragédiája az 1991 után megjelent orosz nyelvű munkákban	237
Miskei Antal	
Furia Albertnéől Mező Ferencnéig	
(Adalékok Szegedi Kis István fogságához és szabadulásához).....	251

Nagy Andor	
A brassói Honterus Gimnázium kora újkori disputációi.....	261
Pap József	
Edward király Egerben	
Ferenc József 1857-es egri látogatása	273
Rainer M. János	
Somfai János, az elfeledett „forradalmár” (életút vázlat)	305
Romsics Ignác	
Székely lófők és közsabadok	323
Rózsa Sándor	
A nagykunsági települések ártéri gazdálkodása	341
Veres Gábor	
Egy egri tudományos kutatóintézet története	
A Magyar Katolikus Jog és Államtudományi Kar Szociográfiai	
Intézetének kutatásai (1946–1949)	359
Verók Attila	
Küszöbönálló szemléletváltás az erdélyi szász könyvtártörténet-írásban?	369

BAJNOK DÁNIEL

KÖZÉRDEK VAGY EGYÉNI ÉRDEK? THEMISZTOKLÉSZ ESETE A PERZSÁKKAL

Bevezetés

A közérdekről (vagy ma inkább 'nemzeti érdekről') szónokló politikusok mindig is gyakran használtak olyan emelkedett szavakat, mint a 'közjó' vagy a 'haza üdve', miközben azt fejtegették, hogy szerintük mi az, ami előnyös a népnek.¹ E kifejezések bármelyike jól csengő politikai üzenet lehetett két és félezer évvel ezelőtt Athénban éppúgy, mint napjainkban. Noha a fennkölt szavak rendszerint a közérdekről szóltak, csak az a politikus lehetett tartósan sikeres, aki megtalálta az összhangot és a kapcsolódási pontokat egyéni érdekei és a 'közérdek' között. Nemigen akadt vezető, aki a saját egzisztenciális érdekeivel ellentétes döntéseket hozva huzamosabb ideig politikai szereplő maradt volna, hiszen az ilyen esetekre legföljebb mint tanulságos tanmesékre vagy mint mártír áldozatokra emlékezünk.

Tanmese például Kharóndasz, a szicíliai Katané (Catania) Kr. e. 7. századi törvényhozójának esete. Az ő javaslatára ugyanis elfogadtak egy törvényt, amely megtiltotta, hogy bárki fegyveresen lépjen be a népgyűlésre. Kharóndasz azonban „egyszer a vidéket járva, törrel fegyverkezett föl a rablók ellen, s amikor hazaért, éppen ülésezett a népgyűlés, és a tömeg nagy izgalomban volt, ő pedig odament, kíváncsian a veszély okaira. [...] Megfeledkezett róla, hogy övéen ott függ a tör, ezzel alkalmat adott néhány ellenségének, hogy vádat emeljenek ellene. Egyikük így szólt: »Érvénytelenítetted saját törvényedet!« »Zeuszra – mondta –, éppen érvényesebbé teszem!« És kihúzza törét, ledöfte magát.”² Ugyanezt a történetet a lokriszi Zaleukoszról (Kr. e. 7. sz.) és a szürakuszai Dioklészről (Kr. e. 5. sz.) is mesélik.³ Valójában toposzok, azaz irodalmi vándormotívumok egész sorozata figyelhető meg a korai görög törvényhozókról szóló történetekben, amelyeknek egyik markáns eleme, hogy a köz érdekében hozott, olykor igen szigorú törvények saját alkotóikra hullnak vissza.⁴ Ezt

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A tanulmányban szereplő évszámok kivétel nélkül Kr. e. értendők.

2 *Diodórosz*: *Bibliotheca Historica* (a továbbiakban: *Diod.*), XII.19., ford. Németh György. Vö. *Valerius Maximus*: *Facta et dicta memorabilia*, VI.5 ext. 4.

3 Zaleukoszra vonatkozóan: *Eusztathiosz*: *Commentarii ad Homeri Iliadem*, I.131–132. Dioklészre vonatkozóan: *Diod.* XIII.33.

4 *Andrew Szegedy-Maszkak*: *Legends of the Greek Lawgivers*. Greek, Roman, and Byzantine Studies 19. (1978) 206. és *Karl-Joachim Hölkeskamp*: *Schiedsrichter, Gesetzgeber und Gesetzgebung im archaischen Griechenland*. (Historia Einzelschriften 131.) Stuttgart

a helyzetet példázza az a (Kharóndaszhoz és Zaleukoszhoz is kötött) törvény, amely a későbbi, könnyelmű törvénymódosítások benyújtóit kívánta elretenteni. Eszerint az új javaslat benyújtójának hurkot kellett kötnie a saját nyakára, és ha indítványát elutasították, a hurok megszorításával azonnal kivégezték a javaslattétőt.⁵

A mártír áldozatok történetei még a fentieknél is ismertebbek az ókori Hellászból, jöllehet nem elsősorban politikusokra jellemzők. Mindenki hallott már a rágalmakkal perbe fogott Szókratészről, aki inkább bátran vállalta a halált (399), de nem volt hajlandó felmentésért rimázkodni bírái előtt.⁶ Nem kevésbé ismert példa a spártai Leónidaszé (480), aki tudomást szerezve róla, hogy bekerítik a perzsák, elküldte szövetségeseit Thermopülaiból, hogy csak a spártaiak és ő maga pusztuljon el a szorosban.⁷ Hogy Leónidasz miért döntött egyéni érdekeivel homlokegyenest ellenkezően, azt Hérodotosz egy jóslattal magyarázza: „A Püthia ugyanis még a háború kezdetén azt a jóslatot adta a spártaiaknak a háborús esélyekről, hogy vagy feldúlják a barbárok Lakedaimont, vagy pedig a királyuknak kell elpusztulnia. Ezt hexameteres versben nyilvánította ki, a következőképpen.

»Sorsotok, ím, ez lesz majd, tág terű Spárta lakói:
vagy gyönyörű város dől romba a perzsa kezétől,
vagy, ha nem így lesz, majd Héraklész hős ivadékát
gyászolják – a királyt kik lakják szép Lakedaimont.
Nála erősebb nincs bika sem vagy bátor oroszlán (*león*):
Zeusz ad néki erőt, s addig nem jósol az ajkam,
míg nem teljesedik be az egyik sorslehetőség.«⁸

Tehát bár egy jóslatnak vagy éppen a lelkiismeret szavának (*daimonion*) engedelmeskedve nevezetes mártíromságra juthat valaki, mindazonáltal könnyen belátható, hogy tartósan sikeres csak az a politikus lehet, akinek sikerül valahogy összeegyeztetnie egyéni érdekeit a 'közérdekkel'.⁹ Ennek az összeegyezte-

1999. 243.

- 5 A történet változatai: lásd Diod. XII.17., *Démoszthenész*: Orationes (a továbbiakban: Dém.) XXIV.139., *Polübiosz*: Historiae, XII.16. Ailianosz további eseteket is említ, amelyekben a törvény saját megalkotóját sújtotta, lásd *Ailianosz*: Varia historia, XIII.24.
- 6 A könyörgés visszautasítása és a halál tudatos vállalása hangsúlyosan szerepel Szókratész védőbeszédének (*Apologia*) platóni és xenophóni változatában is.
- 7 A bekerítő hadművelethez bővebben lásd Kertész István tanulmányát e kötetben.
- 8 *Hérodotosz*: A görög-perzsa háború (a továbbiakban: Hér.), VII.220. A tanulmányban idézett Hérodotosz-szemelvények fordítója Muraközy Gyula.
- 9 A magánérdek és közérdek motivációit a politikusok, a szavazók és a hivatalnokok szempontjaiból is alaposan megvizsgálta a svéd politológus *Leif Lewin*: Self-Interest and Public Interest in Western Politics. (English transl. Donald Lavery.) Oxford 1991. E munka még két évtized múltán is komoly kritikai észrevételeket szült, a vita politikusokra vonatkozó részéhez lásd *Sheri Berman*: Social Democracy and the Creation of the Public Interest. Critical Review 23. (2011) 3. sz. 237–256.; *Dennis C. Mueller*: The

tésnek legkézenfekvőbb módja, ha az illető megpróbálja elhittetni az őt követő néppel, hogy működése a közösség javát szolgálja. Ez viszonylag könnyű feladat egy monarchikus berendezkedésű államban, ahol egyetlen vezető hirdet(het)i magáról, hogy célja a közjó megvalósítása. A plurális politikai rendszereknek viszont örökös jellemzője, hogy többen vetélkednek egyszerre a hatalomért, és e vezetők mindegyike a maga szándékát állítja be a közjóra irányuló törekvés-ként. E sokféleségből következően kialakulnak az egymással ellentétes narratívák: „Míg én a közjóért cselekszem, az ellenfelem törekvése nem a haza javát szolgálja, vagy éppenséggel ellentétes a nép érdekeivel!”

Ezért a plurális rendszerekben (azaz nem-monarchikus berendezkedés mellett) a politikai küzdelem mindig közérdekről szóló narratívák küzdelme,¹⁰ amely az ókori görögöknél némely korszakokban és bizonyos poliszokban részletesen nyomon követhető.¹¹ De vajon hogyan jelenik meg ebben a narratíva-küzdelemben a valódi egyéni érdek? E kérdés megválaszolásához vegyünk szemügyre egy esetet a klasszikus athéni demokrácia korából!

Themisztoklész és athéni riválisai

Athén belső hatalmi viszonyait a perzsa háborúkat megelőző évtizedekben alapvetően a nagy múltú arisztokrata családok, az *eupatridák* egymás közti kapcsolatai határozták meg. A Peiszisztratidák (például Peiszisztratosz vagy Hippiasz), a Philaidák (például Miltiadész vagy Kimón), az Alkmeónidák (például Megaklész vagy Kleiszthenész) és más vagyonos családok egymás kárára, vagy ritkább esetben egymással szövetségre igyekeztek biztosítani tagjaik vezető szerepét a polisz irányításában. E nemzeti alapon szerveződő elitbe hozott új szint Themisztoklész (kb. 524–459), a Lükomidák kevésbé nevezetes nemzetségebe tartozó Neoklész fia.¹² Anyja a források szerint nem is volt athéni, így Themisztoklész nem származására, hanem szívós munkával kialakított politikai-baráti körére (*hetaireia*) támaszkodva vált a város egyik meghatározó politi-

Importance of Self-Interest and Public Interest in Politics. *Critical Review* 23. (2011) 3. sz. 321–338.; *Michael C. Munger*: Self-Interest and Public Interest: The Motivation for Political Actors. *Critical Review* 23. (2011) 3. sz. 339–357.; *Leif Lewin*: Cooperation for the Common Good: Reply to the Symposium. *Critical Review* 23. (2011) 3. sz. 359–370.

10 *Lásd Shaul R. Shenhav*: Political Narratives and Political Reality. *International Political Science Review* 27. (2006) 3. sz. 245–262.

11 *Lásd Moshe Berent*: Stasis, or the Greek Invention of Politics. *History of Political Thought* 19. (1998) 3. sz. 331–362.

12 *John K. Davies*: Athenian Propertied Families 600–300 B.C. Oxford 1971. 211–217. Themisztoklész működéséhez általában lásd *A. J. Podlecki*: The Life of Themistocles: A Critical Survey of the Literary and Archaeological Evidence. Montreal 1975.; *Wolfgang Blösel*: Themistokles bei Herodot: Spiegel Athens im fünften Jahrhundert. *Studien zur Geschichte und historiographischen Konstruktion des griechischen Freiheitskampfes 480 v. Chr.* (Historia Einzelschriften 183.) Stuttgart 2004.

kusává a 480-as évek során.¹³ Az ő tanácsára használták fel az attikai Laureion és Maróneia ezüstműveinek jövedelmét a hadiflotta fejlesztésére: Hérodotosz szerint kétszáz hajót építettek az aiginaiak elleni háborúra készülve, ám e hajóknak végül a perzsák ellen vették még nagyobb hasznát.¹⁴

A flottaprogramnak és általában véve Themisztoklész politikájának bizonyára megvoltak az ellenfelei is. Közéjük tartozott a források egybehangzó tanúsága szerint Ariszteidész, Lüszimakhosz fia, a 489/8-as év arkhónja, akit közmondásos becsületessége miatt már kortársai is így emlegettek: „az Igazságos”.¹⁵ Az ellenségeskedés kiváltó okait nem jelölik meg egykorú források, azonban hatszáz év távolából visszatekintve Plutarkhosz az arisztokratikus vs. demokratikus ellentétben ábrázolja a köztük lévő különbséget: „Ariszteidész az arisztokratikus kormányzati módszereket tartotta helyesnek, és ezért szembekerült Themisztoklészszel, Neoklész fiával, aki a néppel tartott.”¹⁶ Ez így nyilván durva leegyszerűsítés, hiszen valójában mindkét vezető az athéni nép szavazatokban mérhető támogatásának elnyeréséért küzdött, de világosan kifejezi egyrészt az előkelő származású, a hagyományokhoz jobban ragaszkodó Ariszteidész és a minden újdonságra nyitott *homo novus* Themisztoklész közti világnézeti különbséget, másrészt pedig azt is, hogy melyikük használta eredményesebben az évtized politikai ‘csodafegyverét’, az *osztrakiszmoszt*.

13 Hér. VII.143.; *Plutarkhosz*: Themisztoklész (a továbbiakban: *Plut. Them.*) 1., 3.; *Plutarkhosz*: Ariszteidész (a továbbiakban: *Plut. Ariszt.*) 2., vö. *Németh György*: A polisok világa. Bevezetés az archaikus és koraklasszikus kori görög társadalomtörténetbe. Bp. 1999. 269. Themisztoklész e korszakban viselt tisztségeihez lásd *Robert Develin*: Athenian Officials 684–321 B.C. Cambridge 1989. 55–60.

14 Hér. VII.144. Az Arisztotelész neve alatt fennmaradt államéletrajz száz új hajó építését említi, lásd *Pszeudo-Arisztotelész*: Az athéni állam (a továbbiakban: *AP*) 22.7., és igaza is lehet: ezzel együtt lett a perzsa támadás idején bevethető athéni hajók száma kétszáz, lásd *Peter J. Rhodes*: A Commentary on the Aristotelian *Athenaion Politeia*. Oxford 1981. 277–278. A flottaprogramhoz részletesen lásd *Blösel, W.*: Themistokles bei Herodot. i. m. 74–91.

15 Jellemének ábrázolására Plutarkhosz az alábbi anekdotát közli: „Nagyban írták már az osztrakonokra a polgárok a neveket, mint beszélnek, amikor egy írástudatlan és bárdolatlan falusi ember odaadta osztrakonját Ariszteidésznek, akit csak úgy találomra szólított meg, és megkérte, írja fel rá Ariszteidész nevét. Ő elcsodálkozva kérdezte meg tőle, mit vétett neki Ariszteidész. »Semmit – felelte –, de unom már, hogy mindenféle Igazságosnak nevezik.« Ezt hallva, Ariszteidész nem szólt semmit, felírta nevét a cserépdarabra, és visszaadta a falusinak. Midőn elhagyta a várost, feltartotta kezét az ég felé, és imádkozott, de Akhilleusszal ellentétben azt kérte imájában, hogy az athéniaiak soha ne kerüljenek olyan helyzetbe, hogy a nép kénytelen legyen visszaemlékezni Ariszteidészre.” (*Plut. Ariszt.* 7., Máthé Elek ford.)

16 *Plut. Ariszt.* 2. (Máthé Elek ford.) Plutarkhosz szerint egyébként Themisztoklész és Ariszteidész ellenségeskedésének forrása egy ifjúkori szerelmi féltékenységek volt, lásd uo.

1. ábra. Athéni osztrakon, felirata: „Themisztoklész (sic), Neoklész fia.”¹⁷

Bár a cserépszavazás bevezetését Kleiszthenészhez kötik forrásaink, annak első alkalmazása a 480-as évekre esik: 487-ben a Peiszisztratida nemzetségbe tartozó Hipparkhosz volt az első, akit osztrakizmoszsal száműztek, őt követte 486-ban az Alkmeónida Megaklész, 485-ben egy vitatott személyazonosságú politikus, 484-ben Xanthipposz (Periklész apja), majd 482-ben maga Ariszteidész.¹⁸ A források ellentmondásossága és az ásatásokon előkerült szá-

17 A kép forrása: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:AGMA_Ostrakon_Themistocle_1.jpg (2019. aug. 11.)

18 AP 22.4-7., vö. Németh Gy.: A polisok világa i. m. 257. Az osztrakizmosz intézményéhez átfogóan lásd Ostrakismos-Testimonien I. Die Zeugnisse antiker Autoren, der Inschriften und Ostraka über das athenische Scherbengericht aus vorhellenistischer Zeit (487-322 v. Chr.). (Historia Einzelschriften 155.) Szerk. Peter Siewert et al. Stuttgart 2002.; Sara Forsdyke: Exile, Ostracism, and Democracy. The Politics of

vazócserepek növekvő száma miatt – ma már több mint tizenkétezeret ismerünk – mindmáig sok a vitás kérdés az osztrakizmosz eredetét, funkcióját és számos egyéb részletét tekintve, de az már a fentiek ismeretében is kijelenthető, hogy a 480-as évtizedben adatolt öt cserépszavazás legfőbb politikai haszonélvezője Themisztoklész volt.¹⁹

Themisztoklész és a perzsák

Tíz évre száműzött ellenfeleit azonban 481/0-ban hazahívták az athéniai Xerxész perzsa nagykirály (486–465) közelgő hadjáratának hírére,²⁰ hiszen egyrészt mindenkire szükség volt a fenyegető veszély elhárítására, másrészt nem akarták azt kockáztatni, hogy a száműzöttek a perzsák oldalán kíséreljék meg a hazatérést, miként tíz évvel korábban a marathóni csatában Hippiasz, Peiszisztratosz fia. Xerxész serege valóban óriási veszélyt jelentett az egész görög világra: a felvonuló teljes szárazföldi hadinép mérete Hérodotosz (a valószínűleg nyilvánvalóan elrugaszkodott) adatai szerint szerint több mint ötmillió embert számlált, míg a flotta létszáma meghaladta az ezerkétszáz egységet.²¹ A változatos modern kutatói becslések ismertetése helyett elégedjünk meg annyival, hogy a perzsa sereg szárazon és vízen is jelentősen felülmúlta a velük szembeállítható görög erőket.²²

A perzsák szárazföldi egységei átkeltek a Hellésponton szorosan kialakított hajóhidakon, majd Thrákián és Makedónián át Thesszáliába nyomultak, miközben a part közelében vonuló hadakat óriási flotta kísérte az Égei-tengeren. A spártaiak fővezérlete²³ alatt létrejött, mindössze néhány tucat görög poliszt tömörítő

Expulsion in Ancient Greece. Princeton 2005.; újabban lásd még *Anna Missiou*: Literacy and Democracy in Fifth-century Athens. Cambridge 2011. 36–84.

19 Néhány kutató egyenesen azt feltételezi, hogy maga Themisztoklész találta föl az osztrakizmoszt, vagy éppen az ő machinációit látja az összes ekkoriban tartott *osztrakophoria* mögött, lásd *Németh Gy.*: A polisok világa i. m. 258., 269–270.; *Hans Taeuber*: Androtion *FgrHist* 324 F 6 (ca. 340 v. Chr.): Die Einführung und erste Anwendung des Ostrakismos (488/7 v. Chr.). In: *Ostrakismos-Testimonien* i. m. 401–412. Mások óvatosabbak e kérdésben, lásd *Forsdyke, S.*: Exile, Ostracism i. m. 158., 281–284.

20 AP 22.8., ehhez lásd *Rhodes, P. J.*: A Commentary i. m. 281–282.; *Blösel, W.*: Themistokles bei Herodot i. m. 248–249.

21 A szárazföldi sereg létszáma: Hér. VII.186. A flotta létszáma: Hér. VII.89.

22 A létszámokra vonatkozó modern becslésekhez lásd *Kertész István*: A görög-római hadművészet fejlődése a trójai háborútól Julius Caesar koráig. Bp. 2017. 63., 68.; *Lawrence Tritle*: Warfare in Herodotus. In: *The Cambridge Companion to Herodotus*. Szerk. Carolyn Dewald – John Marincola. Cambridge 2006. 211.

23 A spártaiak fővezérlete egyáltalán nem volt magától értetődő, hiszen a korábbi perzsa hadjárat idején az athéniai egymagukban győztek Marathónnál, és 480-ban is ők adták a legtöbb hajót, ráadásul a szürakuszai Gelón is csak a fővezéri cím fejében lett volna hajlandó segítséget küldeni. Az ezzel kapcsolatos vitákhoz lásd Hér. VII.158–162., VIII.2.

koalíció először a thesszáliai Tempé-szorosnál tervezte megkísérelni az ellenálást, de a makedón király, I. Alexandrosz tanácsára inkább feladták Thesszáliát, és a phókiszi Thermopülei-szorosnál várták a szárazföldi támadást, míg a perzsa flottát a közeli Artimisziónnál, Euboia szigetének északi csücskénél próbálták feltartóztatni az egyesült görög hajóhadak. Bár 480 augusztusában a thermopülei csatával egyszerre zajló artemiszioni tengeri csatában a görög hajók defenzív taktikája jelentős károkat okozott a perzsáknak, azonban maguk is érzékeny veszteségeket szenvedtek, ezért amikor hírt vették Leónidaszék elestének, az athéniaiak kérésére maradék hajóikkal a Szaróni-öbölbe, Szalamisz szigetéhez vonultak, ahol további koalíciós erőkkel egészültek ki.²⁴

Az Attikához közeledő perzsa sereg hírére az athéniaiak (állítólag Themisztoklész tanácsára) kihirdették a világtörténelem első evakuálási határozatát: az összes polgár és családja, valamint a városban lakó idegenek, de még a rabszolgák is elhagyták Athént, és az argoliszi Troizénba, illetve Szalamiszra és Aiginára húzódtak.²⁵ A görög haditanácsban azonban világossá vált, hogy az egyes poliszoknak homlokegyenest eltérő elképzelései vannak a védekezés további lépéseiről: az iszthmoszi és peloponnészoszi államok képviselői könnyedén meggyőzték a spártai főparancsnokot, Eurübiadészt, hogy adják fel Attikát és környékét, mert „ha Szalamisznál szenvednek vereséget, az ellenség bezárná őket a szigetre, és sehonnan sem várhatnának segítséget. Ha viszont az Iszthmosznál, meglenne rá a lehetőség, hogy visszavonuljanak hazájukba.”²⁶ Mindez persze semmi jóval sem kecsegtetett az athéniaiak, aiginaiak vagy megaraiak számára, hiszen nyilvánvaló volt, hogy ha a görög hajók elvonulnak Attika mellől, akkor hazájuk végérvényesen a perzsák prédája lesz. Amikor aztán megérkezett a hír, hogy a barbárok megszállták az athéni Akropoliszt, a hadvezérek végképp eldöntötték, hogy „az Iszthmosznál vívják meg a tengeri ütközetet. Amikor leszállt az éj, szétoszoltak és hajóra szálltak.”²⁷

24 Az események fő forrása Hér. VII. és VIII. könyve, illetve a szalamiszi csatára vonatkozóan Aiszhülosz *Perzsák* című drámája (a továbbiakban: Aiszh. *Per.*), különösen: 302–514. sorok. Megbízható modern feldolgozásokhoz lásd *Kertész I.: A görög-római i. m. 63–72.; Philip de Souza: The Greek and Persian Wars 499–386 BC. Oxford 2003. 41–58.*

25 A kiűrésről hozott határozat (ún. 'Themisztoklész néphatározata') tartalmának történeti hitelességét annak előkerülésétől kezdve mindmáig vitatják, lásd *Hahn István: Zur Echtheitsfrage der Themistokles-Inschrift. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 13. (1965) 27–39.; Blösel, W.: Themistokles bei Herodot i. m. 247–254. A Kr. e. 3. századra keltezhető, Troizénban megtalált felirat szövegének magyar fordítását: lásd Görög történelem. Szöveggyűjtemény. 2. kiad. Szerk. Németh György. Bp. 1999. 150–151., 97. dokumentum.*

26 Hér. VIII.49.

27 Hér. VIII.56.

2. ábra²⁸

Hérodotosz elbeszélésében ezen a ponton válik központi jelentőségű szereplővé Themisztoklész. Amikor minden polisz a földrajzi fekvése függvényében foglalt állást a „menni vagy maradni?”-kérdésben, úgy tűnt, Themisztoklész volt az egyetlen, aki egész Hellász szempontjait mérlegelte: új tárgyalást követelt, és ott szenvedélyesen érvelve, sőt fenyegetőzve győzködte vezéreket, különösen a spártai fővezér Eurübiadészt, hogy maradjon együtt a flotta Szalamisznál.²⁹ Bár Eurübiadészt végül sikerült meggyőznie a maradás felől, Xerxész flottájának felbukkanásakor, a tengeri ütközet előestéjén a peloponnészosziak ismét rettegni kezdtek, hogy ha itt Attika partjainál vereséget szenvednek, nem tudják többé megvédeni a saját hazájukat sem.³⁰ Mivel pedig tudták, hogy a thermopülai csata után a spártaiak nagy erőket mozgósítva Kleombrotosz vezetésével védőfalat építettek az Iszthmosz teljes szélességében, ismét felmerült a javaslat, hogy hajóikkal vonuljanak a szárazföldi sereg közelébe. Erről az alábbi szavakkal tudósít Hérodotosz: „A hellének (ti. a peloponnészosziak) tehát óriási erőfeszí-

²⁸ A térkép forrása: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Battle_of_Thermopylae_and_movements_to_Salamis_and_Plataea_map-hu.svg (2019. aug. 11.)

²⁹ Hér. VIII.57–63.

³⁰ Hér. VIII.70.

téseket tettek az Iszthmoszon, látván, hogy ettől függ minden, és a hajóhadtól már nem is reméltek semmit. A Szalamisznál állomásozók pedig, noha hallottak az iszthmoszi munkálatokról, féltek és aggódtak, s nem is annyira a maguk, hanem inkább a Peloponnészosz sorsa miatt. Egy ideig csak halkan, egymás között morogtak és szidalmazták Eurübiadész oktalanságát, végül azonban nyílt kenyértörésre került sor. Gyűlést tartottak, ahol hosszasan megtárgyalták ugyanazokat a dolgokat. Egyesek úgy vélekedtek, hogy a Peloponnészoszhoz kell hajózni, annak védelmében kell vállalni az ütközet kockázatát, nem pedig Szalamisznál maradni és egy olyan földért harcolni, amelyet már megszállt az ellenség. Ezzel szemben az athéniaiak, az aiginaiak és a megariaiak azt követelték, hogy maradjanak ott, és ott védjék meg magukat, ahol vannak.”³¹

Ebben az újabb patthelyzetben került sor Themisztoklész nevezetes cselére. Az éj leple alatt egy bárkában elküldte a perzsa táborba egy bizalmasát, Szikinnoszt, aki gyermekeinek nevelő rabszolgája (*paidagógosz*) volt,³² hogy átadja az alábbi üzenetet a perzsa alvezéreken keresztül Xerxésznek: „Engem az athéniaiak hadvezére küldött ide a többi hellén tudta nélkül (mert ő titokban a király pártján van, és azt szeretné, ha ti győznétek, és nem a hellének). Azt üzeni nektek, hogy a hellének, akiken úrrá lett a félelem, szökést terveznek, így hát most nektek páratlan alkalmatok nyílik rá, hogy fényes győzelmet arassatok felettük, ha nem engeditek őket elmenekülni. Mert megszűnt köztük az egyetértés, nem tudnak nektek ellenállni, és látni fogjátok, hogyan támadnak hajóikkal egymásra azok, akik mellettetek állnak, és azok, akik nem.”³³

A csel legkülönösebb vonása, hogy Themisztoklész nem valami hazugsággal szedte rá Xerxészt, hanem éppen a kínos igazságot árulta el neki. A görögök között, mint láttuk, valóban megszűnt az egyetértés, és a peloponnészosziak arra készültek, hogy elhajózzanak az öbölből. Mondani sem kell, hogy a hellén flotta vezérei nem tudtak Themisztoklész lépéséről, amely ezáltal az egyesült hajóhad elárulásaként is értelmezhető.³⁴ Titkos akciójával mindenesetre úgy irányította az eseményeket, hogy bekövetkezzen a sorsdöntő ütközet, amelynek megvívásától eddig nemcsak a görögök vonakodtak, hanem a perzsák is: a halikarnasszoszi Artemiszia például le akarta beszélni Xerxészt a csatáról,

31 Hér. VIII.74.

32 Plutarkhosz szerint Szikinnosz perzsa származású volt (Plut. *Them.* 12.), de Aiszkühülosz kimondottan egy hellén férfiről beszél, lásd alább.

33 Hér. VIII.75. A perzsáknak küldött megtévesztő üzenet Aiszkühülosznál is szerepel, itt a hírnök számol be Xerxész anyjának az eseményekről: „Athén hadaiból egy hellén férfi jön, / s fiad fülét ilyen szavakkal tölti, hogy, / mihelyt az éj hollószín fátyla ráncborul, / a hellének nem állnak harcot; sebtiben / a gályapadhoz ülnek és ki merre tud, / lopva elillan, mentve gyarló életét. / Fiad, hogy hallja ezt: a hellén cselvetést / nem fogja fel...” (Aiszkh. *Per.* 355–362. Jánosy István fordítása.) A titkos követség történetiségét többen kétségbe vonják, lásd *Blösel, W.*: Themistokles bei Herodot i. m. 204–222., 230–236.

34 Ennek ellenére Themisztoklész utóbb büszkén közölte Ariszteidésszel, hogy az események mind az ő kezdeményezésére történtek, lásd Hér. VIII.80. Vö. *Blösel, W.*: Themistokles bei Herodot i. m. 229–230.

de ő végül Mardonioszra és a többi perzsa vezérre hallgatott.³⁵ De vajon kinek az érdekében cselekedett valójában Themisztoklész? Kizárólag hazája, Athén érdekeit tartotta-e szem előtt, amikor kétes kimenetelű ütközetbe hajszolta a feleket? És vajon biztosan hazudott, amikor azt üzenté Xerxésznek, hogy „titokban a király pártján van, és azt szeretné, ha ti győznétek, és nem a hellének”? A további események segíthetnek választ adni e kérdésekre.

A szalamiszi ütközet végkimenetelét ismerjük: a beszorított görög flotta totális győzelmet aratott a viharoktól már amúgy is megtépázott, és a bekerítő hadművelet miatt az erejüket megosztó perzsák fölött.³⁶ Xerxész a vereséget követően (ezúttal már Artemiszia tanácsára hallgatva) Mardonioszra bízta a még szinte érintetlen szárazföldi sereg fővezerségét, és ő maga gyors visszavonulásba kezdett. Hajóhadának maradékát elküldte a Helléspontoszhoz, hogy biztosítsa a hidak védelmét. Amikor a görögök észrevették a perzsa flotta végleges eltűnését, Themisztoklész nyomban javasolta, hogy a szigetek közt haladva üldözzék őket egészen a Helléspontoszig, és ott rombolják le a hidakat. Eurübiadész és a spártaiak azonban ellentétes véleményen voltak: ha akarnak, meneküljenek csak haza a perzsák.³⁷ (A görögök nyilván nem tudták, hogy csak a sereg kisebb része távozik Xerxésszel együtt Hellászból.)³⁸

Amikor pedig Themisztoklész javaslatát ismét leszavazták a haditanácsban, és nem üldözték a perzsa hajókat a Helléspontoszig, az athéni vezér két újabb ravasz csellel fordította a maga javára a kudarcot. A bosszúszomjas athéniaknak, mintha csak a saját ötlete volna, azt a tanácsot adta, hogy „ne üldözzük a perzsát, ha már egyszer megfutamodott. [...] Jelenleg kedvező a helyzetünk, maradjunk tehát Hellászban, s törődjünk magunkkal meg családunkkal. Ki-ki javítsa ki házát és vesse be a földjét, hiszen a barbárokat egyszer és mindenkorra elűztük.”³⁹ Tehát voltaképpen a saját ötleteként adta elő honfitársai számára azt, amit a spártaiak nyomására (és Themisztoklész eredeti javaslatával ellentétesen) már elhatározott a haditanács. Ezzel a lépéssel ráadásul nemcsak az athéniaknál tűnhetett fel jó színben, hanem – paradox módon – a perzsák előtt is, és ezt a lehetőséget egy Xerxészhez küldött újabb titkos üzenettel igyekezett kiaknázni, amelyet bizalmasaira, köztük a már ismert Szikinnoszra bízott. Az üzenet így szólt: „Az athéni Themisztoklész, azzal a szándékkal, hogy a segítségedre legyen, visszatartotta a helléneket az üldözésedtől és

35 A perzsa vezérek és Artemiszia véleménykülönbsége a tengeri ütközet vállalásáról: Hér. VIII.67–69.

36 A csata lefolyásához lásd Hér. VIII.83–96.; Aiszkh. *Per.* 384–471.; *Kertész I.*: A görög-római i. m. 72–76. A különböző csatarekonstrukciókat elemzi *Bélyácz Katalin*: A salamiszi csata emlékezete. Doktori (PhD) értekezés. ELTE. Bp. 2007. 24–52.

37 Hér. VIII.100–108.

38 Xerxész elvonulása: Hér. VIII.113–120.

39 Hér. VIII.109.

a Helléspontosznál emelt hidak lerombolásától. Visszavonulásod közben tehát senki sem fog zavarni.”⁴⁰

Míg a szalamiszi trükk esetében első megközelítésben nem egészen egyértelmű, hogy kinek az érdekében cselekedett Themisztoklész, az utóbbi esetben világos, hogy eredeti indítványának (kényszerű) megváltoztatása és annak kommunikációja elsősorban az ő saját érdekeit szolgálta: így léphetett föl megfontolt és mértékadó politikusként athéni polgártársai számára, és így szerzett magának érdemeket Xerxész előtt is. Forrásaink alapján úgy tűnik, mindkét szempont jól ‘jövodelmezett’ számára. Egyrészt, így nem a Helléspontoszhoz, hanem Androsz kicsinyke szigetéhez hajózott a flotta élén, és azzal az ürüggyel, hogy a szigetlakók közül az androsziak tagadták meg elsőként a perzsáellenes hozzájárulás befizetését, most pénzt követelt tőlük, majd ostrom alá vette a várost. Ezután, ahogy Hérodotosz írja, „Themisztoklész pénzvágya egyre nagyobb lett, és a többi szigetre is követeket küldött, hogy pénzt követeljenek. [...] Ezzel a fenyegetéssel nagy összegeket csikart ki a karüsztosziakból és a parosziakból, mert amikor meghallották, hogy Androszt azért érte el sorsa, mert a médek pártján állt, továbbá, hogy Themisztoklész a legtekintélyesebb hellén hadvezér, ijedtségben elküldték a pénzt. [...] Themisztoklész tehát androszi tartózkodása alatt sok pénzt szedett össze a szigetlakóktól, anélkül hogy a többi vezér megtudta volna.”⁴¹ Themisztoklésznak így anyagilag igen jól jövodelmezett a döntés, hogy nem üldözte a perzsa hajókat a Helléspontoszig.

Másrészt hasznosnak bizonyult számára a másik fenti szempont is, vagyis a Xerxésznek küldött újabb titkos üzenet. Miután ugyanis Themisztoklész a szalamiszi csata után csaknem tíz évvel (471) cserépszavazás útján eltávolították Athénból,⁴² Argoszbán telepedett le, de még mielőtt letöltötte volna szám-

40 Hér. VIII.110. A második üzenetnek nincs nyoma Aiszkhülosznál, viszont a későbbi forrásokban (Thuküdidész, Cornelius Nepos, Diodórosz, Plutarkhosz) hol Themisztoklész családrdságának, hol ravaszágának bizonyítékeként idézik. John Marr szerint ez a történet a 450-es évek athéni politikai propagandájának terméke, amelyet paradox módon a Themisztoklész-pártiak és a Themisztoklész-ellenesek is fenntartottak a saját interpretációjukban, lásd *John Marr: Themistocles and the Supposed Second Message to Xerxes. The Anatomy of a Legend. Acta Classica (South Africa) 38. (1995) 57–69.*; vö. *Blösel, W.: Themistokles bei Herodot i. m. 279–284.*

41 Hér. VIII.112. Themisztoklésznek Hérodotosz beszámolója szerint nem ez volt az első ravasz akciója, amelynek eredményeként jelentős pénzhez jutott: az artemiszioni csata előtt harminc talanton ezüstöt kapott az euboiaiaktól, hogy az egyesült görög flotta ne vonuljon el nyomban a perzsa túlerő elől. Ebből öt plusz két talantont felhasználta Eurübiadész spártai és Adeimantosz korinthuszi hadvezér megvesztegetésére, de a maradék huszonkettőt megtartotta magának, lásd Hér. VIII.4–5.

42 A Themisztoklész elleni vádakról keveset tudunk, de elképzelhető, hogy arroganciája és pénzsóvársága is hozzájárult politikai bukásához, erre ugyanis a fentiekben túl is számos korabeli forrás utal, pl. a rhodoszi Timokreon Kr. e. 5. századi költő Themisztoklészről írott versei, lásd *Görög költők antológiája. Szerk. Szepessy Tibor. Bp. 1982. 172–173.* Ezen kívül hozzájárulhatott bukásához a spártaiak körében szerzett népszerűségének (lásd Hér. VIII. 123–125.) elvesztése az athéni falak felépítésekor, lásd *Thuküdidész: A peloponnészoszi háború (a továbbiakban: Thuk.), I.90–93.* Themisztoklész osztrakizálása kapcsán megemlítendő egy mintegy kétszáz osztra-

űzetését, kitudódott, hogy a perzsa hadjárat idején összejátszott a perzsákkal. Ez volt a *médiszmosz*nak nevezett (nyilvánvalóan nem teljesen alaptalan) vád, amely a 479-es évi plataiai csata spártai hadvezérét, Pauszaniaszt is utolérte, és Thuküdidész beszámolója szerint éppen a Pauszaniasz elleni vizsgálat során kerültek elő a Themisztoklészra nézve terhelő, ám közelebbről nem ismert bizonyítékok.⁴³ A már száműzetésben élő politikusnak tovább kellett menekülnie Argoszból spártai és athéni üldözői elől. Hosszas viszontagságok árán sikerült eljutnia Kis-Ázsiába, ahonnan nyomban levelet küldött Xerxész fiának, Artaxerxész (465–424) királynak, aki nem sokkal korábban vette át a hatalmat atyjától. „A levél a következőképpen hangzott: »Én fordulok hozzád, az a Themisztoklész, aki a hellének közül a legtöbb bajt okozta családodoknak akkor, amikor atyád rám támadt és védekezésre kényszerített, de annál több szolgálatot tettem neki, mikor visszavonulása alkalmával az én helyzetem biztossá, az övé pedig nagyon veszélyessé vált. Így hálát érdelek szolgálatomért« – és itt levelében felelegette azt a figyelmeztetést, amelyet a Szalamisztól való visszavonulás⁴⁴ ügyében küldött, továbbá azt a tettet, amelyet azonban alaptalanul tulajdonított magának, hogy akkor ő akadályozta meg a hajóhíd lerombolását –, »s most itt vagyok, és még több hasznos szolgálatot tehetnék neked, de üldöznek a hellének irántad érzett rokonszenvem miatt.«”⁴⁵ Artaxerxész ezek után a kis-ázsiai Magnésziát, Lampszacoszt és Müuszt adta Themisztoklésznek adománybirtokul, amely évi 80 talanton bevételt biztosított neki.⁴⁶ Haláláig perzsa főúrként élt, mondhatjuk tehát, hogy a szalamiszi események még évekkel később is jól jövedelmeztek számára.

Összefoglalás

A Kr. e. 5. század egyik legnépszerűbb athéni vezetőjének példája azt mutatja, hogy akár béke van, akár háború dúl, egy politikus a befolyásért, vagy válságos pillanatokban a túlélésért küzd. A Hérodotosz narratívájában megismert Themisztoklész igazolta, hogy képes egyszerre a befolyásért és a túlélé-

kont számláló, nevezetes lelet az Akropolisz északi lejtőjéről, amelyet a nagy volumenű csalás bizonyítékaként is értelmeztek, lásd *Németh Gy.: A polisok világa* i. m. 264., ez az álláspont azonban az újabb paleográfiai vizsgálatok fényében megkérdőjelezhető, lásd pl. *Forsdyke, S.: Exile, Ostracism* i. m. 148., *Missiou, A.: Literacy and Democracy* i. m. 58–70.

43 Thuk. I.130–135.; lásd még Diod. XI.54–55. A médiszmoszhoz bővebben lásd *Hegyi Dolores: ΜΗΔΙΣΜΟΣ*. Perzsabarát irányzat Görögországban i. e. 508–479. Bp. 1974.

44 Thuküdidész itt feltehetőleg a szalamiszi csata után küldött második titkos követségre utal, lásd *Marr, J.: Themistocles and the Supposed* i. m. 62–64.; *Blösel, W.: Themistokles bei Herodot* i. m. 352.

45 Thuk. I.137. (Muraközy Gyula ford.)

46 Thuk. I.138. Haláláról részletesebb, bár bizonytalan hitelességű beszámolót közöl Plutarkhosz, *Plut. Them.* 31.

sért is küzdeni az alábbi szempontok érvényesítése révén: 1) *Alkalmazkodás.* Themisztoklész kiválóan ismerte föl a körülmények változását, és ezáltal képes volt alkalmazkodni is hozzájuk. Amikor például nem az ő akarata érvényesült a haditanácsban Xerxész üldözésének kérdésében, hanem a peloponnészosziaké, a következő lépésével már saját javaslataként állította be az ügyet. 2) *Alakítás.* Egy ügyes politikus nemcsak alkalmazkodik, hanem arra is képes, hogy maga irányítsa a körülmények alakulását. Ezt tette Themisztoklész, amikor pénzzel vagy csellel, de a csata vállalására vette rá a görög flottát Artemisziónnál és Szalamisznál. Titkos üzenetei mindenkor hatékonynak bizonyultak. 3) *„Értetek teszem.”* Akár alkalmazkodik, akár alakítja az események menetét, mindeközben azt az üzenetet küldi a címzettjeinek (legyenek azok az athéniak vagy a perzsák), hogy „velük van”, és a közérdeket, illetve az ő érdekeiket szem előtt tartva cselekszik. Ha azonban jobban megvizsgáljuk Themisztoklész tetteit, azt találjuk, hogy azokat minden esetben a saját érdekei (is) motiválták, sőt úgy tűnik, hogy a közérdek és az egyéni érdekek egyeztetése során – az ügyes politikai kommunikáció dacára – mindenkor a saját szempontjai voltak az elsődlegesek. 4) *„Csak nyerhetek.”* A politika művészetének magasiskolája, amikor egy vezető szorult helyzetben is képes olyan lépésre, amelyből csak győztesként kerülhet ki. Themisztoklésznek a szalamiszi csata előestéjén alkalmazott nevezetes csele éppen ilyen lépés volt, hiszen a görögök győzelme után az ő ravaszságát dicsérte mindenki, míg a perzsák győzelme esetén Xerxész hálájára számíthatott volna. Hogy ki lesz a győztes, azt nem tudhatta biztosan Themisztoklész sem, de hogy ki jár jól a csata után, abban csaknem bizonyos lehetett, holott éppen egész Hellász jövője forgott kockán.

BALOGH JUDIT

NŐI SZEREPKONSTRUKCIÓK A MAGYAR REFORMÁCIÓ KORÁBAN

A reformáció számos változást hozott a korszak szemléletében, így a nőkkel kapcsolatosan is. A szerzetességgel radikálisan szembeforduló reformátorok a női karrierlehetőségek közül kiiktatták az egyedülálló nő Isten szerint helyes pályáját. A női szerepek Európában sok tekintetben éppen a reformáció közvetlen és közvetett hatásainak köszönhetően változtak meg.¹ Ennek okai között nemcsak a szerzetességgel kapcsolatos teológiai alapú ellenérzések voltak jelen, hanem a középkori keresztény női éthoszt nagyban meghatározó Mária-képpel való szembefordulás is. Mivel Mária szerepe a középkori elképzelésekhez képest gyökeresen átalakult, így azok a szerepminták is szükségszerűen elvesztek, amelyek Mária alakja révén kerültek a középkor női szerepfelfogásába. Mária fontos jellemzője volt a szűziség, így a nem házasodás az egyház keretei között legitim életpályamoddellé válhatott, sőt a középkor második felére egyértelműen megbecsültebb volt a házassélettal szemben.² Ezt a képet erősítették a női szentek, hiszen elsőprő többségük az apácák közül került ki, vagy éppen azzal tűnt ki a környezetéből, hogy tudatosan döntött a megházasodás és az ezzel járó földi örömek ellen, mint Alexandriai Szent Katalin, Szent Borbála, Sienai Szent Katalin vagy akár a magyar Szent Margit.³

Mivel tehát a reformáció megszabadult a fent említett női szerepmintáktól, újakat kellett keresnie. Ezt a reformátorok által újra felfedezett Ószövetségben, a Példabeszédek könyvében (31, 10–31) találták meg. A derék asszony dicséretként ismert igeszakasz sokféleképpen értelmezhető, a korszak a háziasszony, családanya, gazdasszony, feleség4 szerepkört építette föl belőle.

„Derék asszonyt kicsoda találhat? Értéke sokkal drágább az igazgyöngynél. Ura szívből bízik benne, vagyona el nem fogy. Egész életén át javát munkálja urának, nem kárát. Szerez gyapjút és lent, és jókedvűen dolgo-

1 *Cissie Fairchild*: Women in Early Modern Europe 1500–1700. Pearson Education, Harlow 2007. 193.

2 *Katus László*: Várúrnők és apácák. Nemesasszonyok a középkorban. Rubicon 12. (2001) 6. sz. 11–15. (http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/varurnok_es_apacak_nemesasszonyok_a_kozepkorban, letöltés: 2019. jan. 5.)

3 *Elizabeth Abbott*: A cölibátus története. Pécs 2009.

4 „...valójában nem a protestantizmus volt az a szellemi irányzat, mely a házasság intézményének védelmében elsőként fellépett” *Steven Ozment*: When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe. Harvard University Press, Cambridge 1983. 6. Idézi: *Magyar Balázs Dávid*: Luther és Kálvin felfogása a házasságról és a családi életéről. Confessio 40. (2017) 4. sz.

zik kezével. Hasonló a kereskedők hajóihoz: távolból is hoz eledelet. Fölkel még éjjel, ételt ad háza népének, és rendelkezést szolgálóinak. Ha az a szándéka, mezőt vásárol, keze munkájával szőlőt telepít. Megkeményíti derekát, megfeszíti karjait. Érti, milyen hasznos tevékenysége, éjjel sem alszik el mécsese. Úgyesen kezeli a guzsalyt, tenyerében tartja az orsót. Tenyere nyitva van a nyomorult előtt, kezét nyújtja a szegénynek. Nem félti háza népét a hóeséskor sem, mert egész háza népe meleg ruhába öltözött. Színes szőtteket készít magának, lenvászon és bíbor az öltö-zete. Férjét jól ismerik a városkapukban, ahol az ország véneivel ül együtt. Finom inget készít, és eladja, övet is ad el a kalmárnak. Erő és méltóság árad róla, és nevetve néz a holnap elé. Szája bölcsességre nyílik, és nyelve szeretetre tanít. Ügyel háza népe dolgaira, nem kenyerre a semmitte-vés. Fölkelnek előtte fiai, és boldognak mondják, ura pedig így dicséri: Sok nő végez derék munkát, de te felülmúlod mindegyiket! Csalóka a báj, mulandó a szépség, de az Urat féltő asszony dicséretre méltó. Hadd élvezze munkája gyümölcsét, dicsérvék tetteiért minden helyen!”

Luther és Kálvin korukhoz képest számos tekintetben formabontónak mutatkoztak a nőkhöz való viszony tekintetében.⁵ Luthernek számos gondolata maradt fenn a nőkkel kapcsolatosan, akár egymással ellentmondásos vélemények is, ami jól mutatja a korszakban zajló változásokat e tekintetben.⁶ Luthernek és feleségének, Katharina von Borának a házassága az egymásnak adott nagyfokú szabadság és egymás iránti tisztelet példája volt,⁷ a wittenbergi reformátor végrendelete pedig, amelyben a javai feletti rendelkezés jogát a feleségére hagyta, egészen szokatlan volt a korszakban. Kálvin házassága ugyan alapvetően más volt, mint Lutheré, mert a beteges Kálvin elsősorban ápolónőt keresett maga mellé, ám a kapcsolatuk végül mégis két ember szövetségévé vált, és a felesége halála után úgy emlékezett az özvegy Kálvin, hogy Idelette de Bure a legtökéletesebb társa volt.⁸ Kálvinnak a Teremtés könyvéhez fűzött magyarázata pedig kétségtelenül átértelmezte a nő szerepét: „Elvesztette az egyik bordáját, ám helyébe jóval drágább jutalmat kapott: egész életére hű társat; ő, aki korábban tökéletlen volt, látta, felesége révén teljessé vált. [...] Mózes

5 *Richard Friedenthal: Luther élete és kora.* Bp. 1970. 522–523.

6 *Luther Márton: Asztali beszélgetések.* Szerk. Csepregi Zoltán et al. Luther Kiadó, Bp. 2014. 414.

7 „Isten gondoskodott róla, mert olyan asszonyt adott neki”, akit „többre becsül a francia királyságnál és a velencei köztársaságnál, ugyanis (Katalin) ragaszkodik a hitéhez, tisztességesen viselkedik és gondját viseli a családi gazdaságnak”. In: *Luther: Asztali i.* m. 70, 92.

8 *Robert Kingdon – John Witte: Sex, Marriage, and Family in John Calvin’s Geneva.* Grand Rapids, Eerdmans 2005.; Theodor Béza : Kálvin János élete. Kálvin Kiadó, Bp. 1998. 26.: „elvesztettem életemnek hű társát, aki engem soha el nem hagyott volna, sem számkivetésben, sem nyomorban, sem a halálban. Édes hű segédem volt ő nekem, ki értem minden áldozatra kész volt.”

szándékosan használja a megépített szót, avégett, hogy megtanítsa nekünk, hogy az emberi nem az asszony személyében vált végezetül teljessé, korábban csak megkezdődött az építése... ő, aki korábban tökéletlen volt, látta, felesége révén teljessé vált.”⁹ Kálvin nőképében tetten érhető a reformáció nőkkel kapcsolatos gondolkodásának kettőssége. A Biblia szövegét értelmezve arra jutottak, hogy férfi és nő Isten előtt egyenlő a teremtettségben, viszont a társadalomban a férfi és nő korábban kialakult szerepeit tartották meg.¹⁰

A középkori nőképhez képest látható kétségtelen elmozdulás ellenére a korszak gondolkodása még nagymértékben tükrözte a korábbi korok nőkhöz való viszonyát, sőt, mivel a reformáció megkérdőjelezte a szerzetesi életformát, valójában csökkentette a nők választási lehetőségeit.¹¹ A nő életének színtere a protestáns közösségekben a család maradt, ott viszont a tradicionális anya-feleség-gazdasszony szerephármas várt rá.¹² Emellett még századokon át tartották magukat az olyan nézetek, mint például: „A nő természettől fogva gyengébb, jellemét tekintve esendőbb, mint a férfi. Hajlamosabb az erkölcstelen magatartásra, a túlzott kíváncsiságra, a szószátyárkodásra.”¹³ Ugyanakkor – ha alárendelt szerepben is, de – nélkülözhetetlen segítője lehet férjének a hétköznapi és a hitéletben is”. A nő már Luther szerint is azzal vált a protestáns közösség fontos tagjává, hogy gyermekeket szült¹⁴ és őket az Evangélium szellemében nevelte fel.¹⁵ Ehhez természetesen a nők nevelésére is szükség volt. Így még a középkorból örökölt nőkkel szembeni ellenérzések ellenére is lassanként fontossá vált a női műveltség, tanultság.¹⁶ Az iskolákban és a protestáns közösségekben, gyülekezetekben a nők a keresztény erkölcs példái lettek, és Isten dicsőségére írni és olvasni is megtanulhattak, hogy az anyanyelvükre lefordított Bibliákat vagy az imádságos könyveket maguk is el tudják olvasni.

9 Marilynne Robinson: *A gondolkodás szabadsága*. Bp. 2018. 20.

10 Gánóczy Sándor: *A nő – Kálvin tanítása és a mai keresztény gondolkodás szemszögéből*. Confessio 26. (2002) 2. sz. 90–97.

11 Magyar Balázs Dávid: *Házasság és válás a kora-újkorban*. Theologiai Szemle új folyam 58. (2014) 3. sz. 141–155.

12 Magyar Balázs Dávid: *Portraits of Genevan Family Life in John Calvin's Sermons on the Ephesians*. In: Calvinus Pastor Ecclesiae. Szerk. Arnold Huijgen – Herman J. Selderhuis. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2016. 375–386.

13 Pukánszky Béla: *A nőnevelés története*. Bp. 2013. 54.

14 „...zum dritten ist ein Weib geschaffen, dem Mann zu einem geselligen Gehülfen in allen Dingen, besonders, Kinder zu bringen” *Martin Luther*: Ein Sermon vom ehelichen Stand. In: Pädagogik und Reformation von Luther bis Paracelsus. Szerk. Franz Hofmann. Volk und Wissen, Berlin 1986. 61–65.

15 Ute Gause: *Reformation und Körperlichkeit am Beispiel von Luthers Genesisvorlesung*. Evangelische Theologie 78. (2018) 41–47.

16 Luther: „Wollte Gott, eine jegliche Stadt hatte auch eine Mädchenschule, darinnen des Tages die Mädchen eine Stunde das Evangelium hörten.” *Luther, M.*: Ein Sermon i. m. 69.

A középkorhoz képest tehát a reformáció felekezeteiben a szerzetesség, mint karrierlehetőség eltűnésével a korábbinál nagyobb hangsúlyt kapott a család¹⁷ és a családi hierarchia, a nőknek ebben a szigorú zárt rendszerben kellett megfelelni a velük szemben az egyház és a világ által támasztott elvárásoknak. Az anyaság önértékké vált a protestáns gondolkodásban, sőt elsősorban ez adta meg a nő értékét. Jó példája ennek a 17. századi Erdélyből Bethlen Gábor fejedelem első felesége, Károlyi Zsuzsanna temetésére írt beszédek visszatérő toposza. A fejedelemasszony gyermekei kiskorukban meghaltak, így nem lehetett anyja. A szerepéhez azonban az anyaság mindenképpen hozzátartozott, ezért a gyászbeszédek, temetési prédikációk legtöbbször „Genetrix patriae”-ként említette meg, anyaiságát számos további elemmel megerősítve. Ilyenek voltak a fejedelemasszonynak a gyászbeszédben idézett szavai, amikben a meghalt gyermekeket emlegette vagy az anyaságra irányuló vágyának felidézései. Mivel pedig Károlyi Zsuzsanna a református nő ideáltípusaként kívánták megjelölni, ezért akkor is az anyaságát domborították ki elsősorban, ha nem volt módja rá, hogy anya lehessen.¹⁸

Az említett újjáalakított szerepkonstrukciók a 17. század folyamán alakultak ki. A 16. század azonban még minden tekintetben az alakulás, állandó változás és a korábbi szerepek széttrésztésének a korszaka volt a magyar történelemben. Nemcsak a konfesszionizáció folyamatos változásai bizonytalanították el a kor magyar társadalmának a tagjait, de a politikai-katonai események is egy nemzeti identitáskrizist eredményeztek. A mohácsi csata elvesztése majd az ország két- és három részre szakadása az intézményi és társadalmi struktúrákat is összekuszálta. A mohácsi ütközet és az azt követő belharcok az elitet szedték darabjaira, és a reformáció tanai a társadalmi polarizációt tovább növelték. Az egzisztenciális és politikai bizonytalanságok a társadalmi szerepek állandóságát is kikezdték. A folyamatos háborúban a férfiaknak a korábbinál nagyobb százaléka halt meg, és tartotta őket folyamatosan távol a birtokaitól. Ez az asszonyokra a korábbinál is nagyobb terheket rótt, ám ez egyszerre adott számukra lehetőséget arra, hogy a korábbi női szerepeket kitágítsák, újrakonstruálják. A 16. század „átmeneti” évtizedeiben az északkelet-magyarországi, kelet-magyarországi régió társadalmi fokozottan ki volt téve a különböző támadásoknak, a területek fennhatósága gyakran változott a magyar királyok, erdélyi fejedelmek és az Oszmán Birodalom között. Az itt élő nemesség az 1550-es évekre aktív támogatójává lett a reformációnak. Noha a történettudomány számon tartotta a földesurak mellett egyháztámogatóként a nemesasszonyokat, feleségeket és özvegyeket is, de korántsem olyan mértékben, amennyire ezek a sokszor kényszerűen egyedül cselekvő asszonyok az események központjába kerültek.

17 *Ute Gause*: Durchsetzung neuer Männlichkeit? Ehe und Reformation. *Evangelische Theologie* 73. (2013) 326–338.

18 *Balogh Judit*: A protestáns női éthosz megalkotásának kísérlete a 17. századi Erdélyben. *Credo* 25. (2019) 1–2. sz. 87–96. 91.

A reformáció magyarországi terjedésének a kezdetén is jelen voltak a nők, a budai királyi udvarban ugyanis éppen II. Lajos magyar király felesége, Habsburg Mária fogadta be és gyűjtötte maga köré mindazon papokat és teológusokat, akik Erasmus és Luther eszméivel rokonszenveztek.¹⁹ Habsburg Máriát ugyan nem lehet sem lutheránusnak, sem erasmistának tekinteni, a vallási kérdésekhez való szokatlanul önálló közelítése már jelezte az új idők női szerepeinek a változásait. A széteső országban a mohácsi csatát, majd Buda török kézre kerülését követően az déli területek jelentős része oszmán fennhatóság alá került, míg az északkeleti, keleti országrész bizonytalan helyzetbe került a kialakuló Erdélyi Fejedelemség és a Habsburg uralkodók által irányított maradék Magyar Királyság között. Mindkét terület helyzete hatott a társadalomra is. Az egyszemélyes bizonytalanság, a félelmek az átlagosnál is nyitottabbá tették a vidékek lakosságát a vallási kérdések iránt, így a reformáció tanításaival szemben is. A társadalom férfi tagjai a korábbiaknál is többen voltak távol a családjuktól az állandósuló háborús események miatt. Ez új helyzetet teremtett a családok és ezeken belül a nők számára is. A kolostorok legtöbbször a háborúk elől elmenekült a területekről, a szerzetesség tehát a reformáció szerzetességgellenes tanításai nélkül is szinte elérhetetlenné vált a régió lakossága számára.

Somlyói Báthory Anna

A magyar reformáció első protestáns zsinatát valójában egy nemesasszony, somlyói Báthory Anna védnöksége mellett rendezték meg Erdődön 1545-ben.²⁰ A zsinatot még a férje, bélteki Drágffy Gáspár, a vidék egyik legjelentősebb arisztokratája hívta össze, aki 1529-ben vette feleségül somlyói Báthory István erdélyi vajda lányát.²¹ Noha a Báthory család fiatalabb ága volt a somlyói, az ecsedi ág ugyanis a 16. századra már számos országbíróval és nádorral dicsekedhetett, birtokainak mérete a legjelentősebb családok közé emelte.²² A mohácsi vereség után a korábbi Magyar Királyság területén kettős királyság alakult ki Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János uralma alatt, ami földrajzilag kettéosztotta a korábbi országot. A Báthoryak somlyói ága ekkor kezdett felemelkedni. Ebben a legfontosabb szerepet Báthory Anna apja, Báthory István

19 Mary of Hungary, Widow of Mohács. The Queen and her Court. 1521–1531. Exhibition Catalogue. Szerk. Réthelyi Orsolya et al. History Museum, Bp. 2005. 308.

20 *Budai Ézsaiás*: Magyar Ország története. Debrecen 1814. 110.; *Baráth Béla Levente*: Adalékok az Ecsedi Báthoriak 16. századi patrónusi tevékenységéhez és Nyírbátor reformációjához. Egyháztörténeti Szemle 9. (2008) 2. sz. 26–52.; *Kovács Dóra*: Az ecsedi Báthoriak és a reformáció. In: Paletta II. Koraújkortörténeti Tudományos Diákkonferencia. Szerk. Bócai Dalma – Vida Bence. Bp. 2015. 177–178.

21 *Petri Mór*: Szilágy vármegye monographiája. Kiadja Szilágy Vármegye Közönsége. 1901. I. <https://mek.oszk.hu/04700/04750/html/4.html>, letöltve: 2019. ápr. 5.

22 Az ecsedi Báthoriak a XV–XVII. században. A Báthori István Múzeum kiadványai. Szerk. Szabó Sarolta – C. Tóth Norbert. Báthori István Múzeum, Nyírbátor 2012.

játszotta, aki Szapolyai János alvajdája és a munkácsi vár kapitánya volt, majd 1529 és 1534 között erdélyi vajdaként működött.²³ Nyolc gyermeke közül Anna már felnőtt volt, amikor legkisebb gyermeke, István, a későbbi lengyel király és erdélyi fejedelem megszületett 1533-ban.²⁴

Báthory Anna a történeti kutatások szerint háromszor ment férjhez, ám a reformáció tanításaival második férje, bélteki Drágffy Gáspár oldalán találkozott először. Drágffy egy román eredetű, a Szilágyság területén jelentős birtokokkal rendelkező család gyermeke volt. Apja, Drágffy János országbíró, Közép-Szolnok és Kraszna vármegye főispánja, 1510-ben főétekfogó, 1513-ban főpohárnok volt.²⁵ 1506 előtt már feleségül vette Várad Annát, 1506-ban pedig megszületett első fiuk, Drágffy Gáspár, 1507-ben pedig Boldizsár.²⁶ Az elsőszülött Gáspár három évvel apja halála után, 1529-ben vette feleségül somlyói Báthory Annát, az erdélyi vajda nyolc gyermekének egyikét. A házaspárnak két fia született, György és János. Drágffy Gáspár 1530-ban Kraszna és Közép-Szolnok vármegye főispánja lett. A házaspár az 1530-as évek folyamán ismerte meg a reformáció tanait több ígehirdetéseiből,²⁷ akik a reformátorok első generációjához tartoztak. Közöttük volt a nagy hatású Dévai Bíró Mátyás, Siklósi Mihály, Batizi András és Derecskei Demeter is, akik már Sátoraljaújhely birtokosaként találkoztak bélteki Drágffy Gáspárral és a feleségével, Báthory Annával is.²⁸ Az egyháztörténeti hagyomány szerint a Drágffy házaspár áttérése legkésőbb 1530–1531-ben megtörténhetett, mert ezt követően Derecskei Demeter Erdődön, a család birtokközpontjában és a környékén szabadon hirdethette Luther tanításait.²⁹ Kiss Kálmán 1878-ban azt írta, hogy „Drágffy Gáspár környezetében több reformátori férfiú fordult meg, mégpedig inkább 1536 után, mint 1530 előtt, kiket ő oltalmába és pártfogásába vevén, velök úgy a szatmármegyei, mind a Szilágyságon fekvő birtokait reformáltatta. De hogy az említett reformátorok [Batizi András, Derecskei Demeter stb.] közül tulajdonképpen melyik és mikor nyerte meg Drágffy Gáspárt és családját a reformációnak, az biztosan nem tudható”.³⁰ Tehát az 1530-as évek végére nemcsak az említett Szilágysági vármegyék lettek a reformáció hívévé, de olyan főúri

23 *Horn Ildikó*: Báthory István. Bp. 2019. 6.

24 Uo. 7.

25 *Petri M.*: Szilágyság vármegye i. m. II. 367.

26 Mások szerint Drágffy Gáspár csak 1516-ban született meg, ez esetben nyilvánvaló, hogy megházasodni is később házasodott. *Sipos Gábor*: *Reformata Transylvania. Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*. Kolozsvár 2012. 13.

27 *Budai É.*: *Magyarország* i. m. 108.

28 *Tudományos Gyűjtemény*. Szerk. Fejér György – Vass László. 2. évf. 1818. 5. szám 11.

29 Derecskei Demeterről számos, már a kora újkorban megjelent egyháztörténeti munka említést tett, a személyéről ennek ellenére szinte semmit sem tudunk. *Sipos Gábor*: *Derecskei Demeter, a Partium reformátora*. In: *Sipos G.*: *Reformata Transylvania* i. m. 13–22.

30 *Kiss Kálmán*: *A szatmári reform. egyházmegye története*. Kecskemét 1878. 76.

patrónust is kaptak, aki a források többsége szerint erőteljesen védelmezte a lutheri tanokat hirdetőket és maga is komolyan érdeklődött az általuk hirdetett tanok iránt.³¹ Drágffy Gáspárnak, talán éppen a reformátorok hatására, már 1532-től állandó konfliktusai voltak a váradi káptalannal.³²

A Drágffy házaspár az 1530-as évek végére körülvette magát reformátorokkal, majd pedig befogadta a magyar Lutherként ismert Dévai Bíró Mátyást is, aki 1644-től Debrecen papja lett.³³ Ő volt az egyike azoknak a protestáns lelkészeknek, akiknek a részvételével megszervezték az első magyar protestáns zsinatot³⁴ Erdődön.³⁵ A zsinatra 29 prédikátort hívtak meg, és a védnöke eredetileg Drágffy Gáspár volt.³⁶ A főúr januárban bekövetkezett halála után azonban az özvegye, Báthory Anna lett a zsinat védnöke,³⁷ és ettől kezdve nemcsak folyamatosan figyelemmel kísérte az egyház eseményeit, de egyre aktívabb szereplője is lett a történéseknek amellet, hogy az anyai feladatainak is eleget tett, sőt a férje halála után a két fiuknak is a törvényes gyámja lett, akiket minden perben ő képviselt.³⁸ A klasszikus családayaszerep mellett az ebben a korszakban a folyamatos háborúk miatt nagyszámú özvegy kényszerűségéből is átvette a férj feladatait, de úgy tűnik, hogy ezt egyre nagyobb magabiztossággal tették. Báthory Anna az egyike volt ezeknek az agilis, tetterős és elhivatott özvegyeknek. György nevű fia 1555-ben elért nagykorúságáig azoknak a megyéknek a főispánságát is viselte, amelyeknek korábban a férje is a főispánja volt. A gyászév letelte után megint egy protestáns nemes, Homonnai Drugeth Antal felesége lett. Ez a felekezeti tudatos párválasztás szintén egy határozott, a szerepe kereteit tágító nőt mutat, ekkor ugyanis még a főurak többsége nem kötelezte el magát tudatosan a reformáció mellett. Mivel egy

31 Ez az intenzív érdeklődés kimutatható ugyan több főúr esetében, például Perényi Gábor, Sárospatak földbirtokosa esetében, de az esetek többségében a patrónusok inkább passzívan hagyták, hogy a területükön élő mezővárosok saját maguk hívjanak maguknak papokat. *Péter Katalin: A reformáció: kényszer vagy választás?* Bp. 2004. 108–117.

32 A váradi káptalannak 1532 pünkösd előtt való pénteken kelt levele szerint Gáspár személyében Mindszenti Seraphin tiltakozott az ellen, hogy Kusalyi Jakcsi Mihály a váradi káptalannal és a király embereivel a szomszédok meghívása nélkül akarta elfoglalni Csehet egy ítéletlevél alapján, de a csehi bíró a jobbágyoktól elűzte őket. A konfliktus a következő évek során állandósult. *Petri M.: Szilágy vármegye i. m. I. 533–534.*

33 *Sipos G.: Derecskei Demeter i. m. 19.*

34 *Végh Zsuzsanna: A reformáció előzményei és kezdete Ung vármegyében. Egyháztörténeti Szemle 6. (2005) 2. sz. 80–97.*

35 *Kiss K.: A szatmári református i. m. 107.*

36 *Franciscus Pápai Páriz: Rudus Redivivum seu Breves Rerum Ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima Reformatione Commentarii. Cibinii 1684. b 10 r – b 10 v. Idézi: Varga András: Molnár Gergely, Melancthon magyar tanítványa. Dissertationes Ex Bibliotheca Universitatis De Attila József Nominatae 7. Szeged 1983. 46. (http://acta.bibl.u-szeged.hu/31928/1/dissert_bibliotheca_007_003-075.pdf, letöltés 2019. jan. 8.)*

37 *Baráth B. L.: Adalékok az Ecsedi Báthoriak i. m. 26.*

38 *Petri M.: Szilágy vármegye i. m. I. 535.*

oklevél 1546. november 2-án már Báthory Anna a gyermekei gyámjaként nevezte meg a férfit, ezért a házasságkötésre az év folyamán kerülhetett sor.³⁹ Homonnai Drugeth Antal ekkor nemcsak Báthory Anna két, első házasságából származó fiának lett a gyámja, de Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék főispánja is. 1548 táján azonban meghalhatott, ugyanis egy 1549-es összeírásban Anna ismét özvegyként szerepelt.⁴⁰ Az aktív anya és egyháztámogató patrónus asszony 1550-ben már újra férjnél volt, ezúttal a Báthory család másik, ecsedi ágából származó Báthory György felesége lett.⁴¹ A történeti hagyományban az szerepel, hogy Báthory György a felesége hatására lett a protestáns tanok követője. Noha aktív, reformációt támogató tevékenységét csak az ötvenes évektől ismerjük, az igaz, hogy benne volt abban a regionális főúri körben, akik vagy támogatták, vagy legalább nem elleneztek a reformatori tanok terjedését.⁴² Az bizonyos, hogy kettejük közül Báthory Anna lett korábban protestáns, valamint az is, hogy György felekezetváltása idején a testvérei még elzárkóztak a protestáns eszméktől.⁴³

A három Báthory testvér közül András és Miklós Habsburg-párti volt, György viszont a Szapolyai-párt tagja volt felnőtt élete legnagyobb részében.⁴⁴ Báthory András (Bonaventura) hadvezér, erdélyi vajda és országbíró volt,⁴⁵ 1549-ben még egyértelműen a katolikus egyház patrónusaként cselekedett.⁴⁶ Főkapitányként uralkodói megbízásból üldözte a reformációt támogató Drágffy

39 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), A 57. 2. k. 168–169.

40 MNL-OL A 57. 2. k. 200–201.

41 Baráth B. L.: Adalékok az Ecsedi Báthoriak i. m. 26–52.

42 Báthory György mellett Perényi Péter, Bebek Ferenc, Drágffy Gáspár, Roski István és Gábor, Homonnai Drugeth Antal, Homonnai Drugeth Imre és valószínűleg Szaniszlófi Báthory András is aláírta azt az 1542. február 14 -én Sárospatakon kötött egyezményt, melyben a reformációs mozgalmat támogató felső-tiszavidéki főurak szövetségre léptek egymás kölcsönös védelme érdekében. Lásd Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. IV. 1542–1547. Szerk. Karácsonyi J. – Kollányi F. Bp. 1909. 6. Ennek a csoportnak a tagjai közül ugyan senki nem volt harcos ellensége a reformátoroknak, de erről a szerződésről nem tudjuk bizonyosan, hogy felekezeti tartalma lett volna.

43 Uo. 29.

44 Bán Imre: A Báthoriak a régi magyar irodalomban. In: Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez. Szerk. Dám László. Nyírbátor 1986. 59.

45 Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”. Történelmi Szemle 39. (1997) 2. sz. https://epa.oszk.hu/00600/00617/00001/tsz97_2_palfy_geza.htm, letöltve: 2019. ápr. 6. Eszerint 1542 márciusa és decembere között „a Dunántúl ország hadnagya/kapitánya” (supremus capitaneus partium regni Hungariae Transdanubianarum; Kreisoberst jenseits der Donau), 1542–1552 „dunáninni” országos főkapitány, 1553–1556 Tiszántúli főkapitány volt.

46 Karácsonyi János – Kollányi Frigyes – Lukcsics József: Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Bp. 1912. V. 170–171.

Gáspárt, Báthory Anna első férjét és Dévai Bíró Mátyást, az egyik prédikátorkat.⁴⁷ György pályája egyértelműen a nősülése után kezdődött. A felesége olyan birtokokat és ezekkel járó tisztségeket hozott a házasságba, amik révén kitörhetett abból az árnyékból, amiben testvérei mellett élt. 1555-ben meghalt Báthory Anna első házasságából származó és ekkor már egyedül életben lévő György nevű fia, így 1556 nyarán a szatmári és szabolcsi főispáni cím mellett a krasznai és közép-szolnoki főispán tisztséget is György viselhette.⁴⁸ A két ember közül Anna tűnik a forrásokból összerakható történetek alapján a kezdeményező félnek, így lehetett ez az egyháztámogatás terén is.

Az 1550-es évek közepére Báthory György és Anna udvara a protestáns prédikátorok egyik menedékévé vált. Ők segítették Méliusz Juhász Péter körének legtöbb tagját, magát a későbbi debreceni püspök Méliusz Juhász Pétert és Somogyi Péter vágsellyei prédikátort, akiknek a wittenbergi⁴⁹ tanulmányait is támogatták.⁵⁰ Az ötvenes években a környéken tartott protestáns zsinatok mindegyikének a védnökei voltak. Ezt a hagyományt minden bizonnyal a felesége hatására folytatta, aki az első erdői zsinat főúri támogatója volt. Az 1554-es óvári és az 1555-ös második erdői zsinat is a házaspár birtokain ülésezett. Ezeken a zsinatokon már egy többé-kevésbé kialakult egyházi struktúra jött létre, a Szatmárvidéki Lutheránus Egyházkerület. A Báthory György és Anna hatását minderre jól mutatja az, hogy ennek az egyházkerületnek, ami az első magyar nyelvű protestáns egyházi szervezet volt, a vezetőivé az ő udvari lelkészeit választották.⁵¹ Az 1554-es óvári zsinaton már 88 lelkész vett részt, közülük pedig Thorday Demeter óvári papot választották meg vezetőjüknek, aki már az első erdői zsinaton is jelen volt, és minden bizonnyal Báthory Anna bizalmasának, támogatottjának számított.⁵²

Nagyjából az ezt követő évek során vált egyre erőteljesebbé a reformáció másik, svájci irányának hatása a térségben. Thorday Demeter ehhez a radikálisabb irányhoz közeledett, ám a patrónusai ekkor még a lutheri irány mellett álltak, ezért 1555-ben a második erdői zsinaton egy mérsékeltebb prédikátort választottak meg a kerület vezetőjének. Sejthető, hogy az 1570-ben megtartott csengeri zsinat védnöke is a Báthory család volt.⁵³ Nem tudjuk, hogy pontosan

47 Egy Habsburg Ferdinánd és Oláh Miklós által szignált, 1544. február 12-én keltezett levélben olvashatunk arról, hogy országos főkapitányként az ő feladata lett volna Drágffy Gáspár és Dévai Bíró Mátyás „megfékezése”. *Karácsonyi-Kollányi: Egyháztörténeti emlékek* i. m. 340.

48 *Wertner Mór: A Báthoryak családi történetéhez* (Egy genealógiai táblával.) Turul 8. (1900) 15.

49 *Botta István: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete.* (Humanizmus és reformáció 7.) Bp. 1978. 88–89.

50 *Baráth B. L.: Adalékok az Ecsedi Báthoriak* i. m. 32.

51 *Kiss Áron: XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Bp. 1881. 27–28.

52 *Kiss K.: A szatmári református* i. m. 653.

53 Uo. 656.

mikor lett a Báthory házaspár a kálvini irány támogatója, de a fiuk, Báthory István a végrendeletében már úgy emlékezett vissza az anyjára, mint aki a svájci reformáció elkötelezett híve volt.⁵⁴ Az 1603-ban keletkezett végrendelet szerint az ecsedi Báthory György és somlyói Báthory Anna fiaként született ecsedi Báthory István, a család utolsó férfitagja nem apját nevezte meg, mint aki a reformátusságban példaként állt előtte, hanem anyját, aki a birtokán, Erdődön található protestáns iskolát is ebben az elkötelezett református szellemen vezette.⁵⁵

Mágochy Gáspárné, Massay Eulália

A korszak másik izgalmas, bár jóval inkább háttérben maradó figurája Massay Eulália, Mágochy Gáspár felesége. Ahogyan a kora újkori nőalakoknál általában, itt is a férj életét ismerjük részletesen. A Mágochy család a 16. század elején Baranya, Dél-Magyarország vidékén katonáskodó ősökkel rendelkezhetett.⁵⁶ Mágochy Gáspár apját még Porkoláb Mártonként említették, gyulai várnagyként szolgált 1493-ban,⁵⁷ ő azonban kivételes pályát futott be, amit szintén végvári katonaként kezdett. Gyula végvárában szolgált várnagyként Patóchy Ferenc kapitánysága alatt 1549 és 1552, majd 1553 és 1558 között.⁵⁸ Az első felesége Patóchy leánya, Anna volt, ami elősegítette a karrierje felívelését.⁵⁹ A tehetséges katona remek kereskedelmi érzékkel is rendelkezett, így korán beszállt a borkereskedelembe.⁶⁰ Előbb Gyula várkapitánya lett, később jelentős birtokokat szerzett Abaúj és Torna vármegyében,⁶¹ majd a birtokok révén Torna vármegye főispánja lett. Katonai karrierjének csúcsaként 1563-ban Eger várának a kapitánya lett.⁶² Ezáltal bekerült Északkelet-Magyarország legjelentősebb főurai közé, az ecsedi Báthoryak mellé. 1573-ban Munkács várát zálogba vette 42 000 forintért, ami azt mutatja, hogy ekkorra nagyon komoly vagyonnal rendelkezett. Ebben a saját gazdasági haszna mellett szerepet játszott az is, hogy Alaghy János végrendeletének egyik végrehajtója, majd pedig gyermekeinek a gyámja lett.⁶³ Az 1570-es évektől a bárók között tartották számon.

54 Kovács D.: Az ecsedi Báthoryak i. m. 189.

55 Vadász Veronika: Ecsedi Báthory István végrendelete 1603. (Fiatal filológusok füzetei. Korai újkor. 1.) Szeged 2002.

56 Veress Endre: Gyula város oklevéltára 1313–1800. Bp. 1938. 28–29, 35, 39, 49.

57 Uo.

58 Uo. 169, 189, 197–199., 205–206, 239.

59 Uo. 185.

60 Hangay Zoltán: Rákóczi Zsigmond kora társadalmában. Kandidátusi értekezés. 2013.

61 MNL-OL A 57. 3. k. 554–555.

62 Urbáriumok és összeírások Magyar Országos Levéltárban. (Urbaria et Conscriptiones) Bp. 2009. (DVD Arcanum) Registrata. UC 4:48.

63 MNL-OL E 148. (Magyar Kamarai Levéltár. Nova Registrata Acta.) fasc. 354. Nr. 43.

Az első felesége korai halálát követően még Gyulán Haraklányi Massay Eulátiát vette el,⁶⁴ akinek a családja a környék protestánsai között volt, testvére pedig az a Massay Margit volt, aki ugyan protestánsként nevelte fiát, Pázmány Pétert, ám a fiú az anya korai halála miatt a mostohaanya hatására katolizált.⁶⁵ A Massay család volt ezekben az években a gyulai iskola legjelentősebb patrónusa, anyagilag támogatták a tanítókat, sőt a diákoknak is ösztöndíjat adtak. Gyula ekkoriban a reformáció egyik fontos központjának számított, ahol olyan nagyhírű lelkészek és tanárok voltak jelen, mint Szegedi Kis István és Szikszai Fabricius Demeter, valamint Massay Eulália házitanítója, Sibolti Demeter,⁶⁶ aki 1551 és 1557 között volt a család alkalmazásában.⁶⁷ A Massay család nőtagjai közül Ágnes, Eulália testvére is a reformáció híve volt, sőt még istenes verset is írt, ami Bornemisza Péter lutheránus prédikátor, költő énekeskönyvében maradt fenn.⁶⁸ A fiatal nő protestáns szellemben történt taníttatása valamint szoros barátsága a kor legismertebb reformátoraival Báthory Annához hasonló intellektuális önállóságot mutat, csakúgy, mint az, hogy a családhoz kötődő lelkészek a Báthory házaspárhoz hasonlóan mind a férjet, mind a feleséget megemlégették a patrónusaikként. Ebben az esetben is feltételezhetjük, hogy a feleség, Massay Eulália a férjnél, Mágochy Gáspárnál hamarabb ismerkedett meg a reformáció tanításaival.⁶⁹

Mágochy Gáspárnak és feleségének nem maradt felnőttkort megért gyermeke, ezért a család és az ismerősi kör gyermekeit támogatták azok gyámjaikként. Ez esetben a tehetséges és okos katona, Mágochy Gáspár a család menedzselését egyedül végezte, így Massay Eulália feladata inkább a gazdálkodás és az egyháztámogatás maradt. Ezeket azonban a korábban megszokottól önállóbban végezhetette. A neve külön is szerepelt azok között, akik Debrecen református püspökének, Méliusz Juhász Péter munkáinak a kiadását támogatták.⁷⁰ A házaspár Báthory Györgyhez és Annához hasonlóan a reformáció felé irányával rokonszenvezett, ezért a birtokaikra is ilyen papokat hívtak. Ilyen volt Thuri Farkas Pál, aki 1570-től lett a birtokaikhoz tartozó Abaújszántó lelkésze.⁷¹ Thuri Farkas Pál és munkatársa, Kopátsi István ekkor még folyamatosan

64 *Fábián Gábor*: Arad vármegye leírása, történelmi, geographiai és statisztikai tekintetben. I. Rész. Buda 1835. 28.

65 A Massay családból többen is jelentős birtokosok voltak Bihar és Békés vármegyékben, és a birtokaikon a reformáció támogatóiként voltak ismertek.

66 *Szabó András*: Mágocsy Gáspár és udvara. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 264–266.

67 *Karácsonyi János*: Békés vármegye története. Gyula 1896. III. 91–92.

68 *Szabó András*: Istenes versek 16 századi magyar nőköltőktől. In: A nők és régi magyarországi vallásosság. Szerk. Bajáki Rita – Báthory Orsolya. Bp. 2015. 300.

69 *Veress E.*: Gyula város i. m. 496.

70 *Szabó A.*: Istenes versek i. m. 294.

71 *Kiss Lajos*: Mágocsy Gáspár tutorságának útja és a református egyház térnyerése Alaghy János lutheránus várnagy Abaúj vármegyei birtokain. Egyháztörténelmi Szemle 18. (2017) 2. sz. 8.

ki voltak téve az evangélikus nemesek és lelkészek támadásainak, akikkel szemben a történeti hagyomány szerint nem a földesúr, Mágochy Gáspár, hanem az ő és Bebek György felesége, Massay Eulália és Patóchy Zsófia álltak ki határozottan.⁷² Mágochy Gáspár Massay Eulália halála után még egyszer megnősült, és zarándi Horváth Annát vette feleségül, akit már az 1573-as végrendeletében megemlített, a második feleség tehát ezt megelőzően halhatott meg.

Lekcsei Sulyok Anna és Sára

A lekcsei Sulyok család számos magyar főnemesi családdal, köztük azzal az enyingi Török családdal álltak rokoni kapcsolatban,⁷³ akik a reformációval elsőként rokonszenvező családok közé tartoztak. Anna és Sára szülei Sulyok Balázs és gersei Pethő Erzsébet voltak. A lekcsei Sulyok családnak eredetileg Dél-Magyarországon voltak birtokai, Bács-Bodrog és Somogy vármegyékben.⁷⁴ Sulyok Balázs fiatal korában az ország déli végvidékén katonáskodott, Nándorfehérvár 1521-es elvesztése miatt ő is gyanúba keveredett.⁷⁵ Sulyok Balázs a Balaton-felvidéki Tátika várát birtokló gersei Pethő családból nősült, feleségétől, Erzsébettől három lánya született: Anna, Krisztina és Sára. A török hódítás elől először a Balaton déli partján fekvő Egyházasszentgyörgyre költöztek, majd 1544-ben keletre menekültek.⁷⁶ Északkelet-Magyarországra, Szatmár vármegyébe költöztek. Anna először Muthnoky Mihály, majd annak halála után 1553 tavaszán gyarmati és kékkői Balassi János felesége lett: az ő fiuk volt Balassi Bálint, a kor legjelentősebb reneszánsz költője. Krisztina kismarjai Bocskai Györgyhez ment feleségül, az ő fiuk volt Bocskai István erdélyi fejedelem, míg Sára 1550-ben ruszkai Dobó Istvánnal kötött házasságot.⁷⁷

Anna első házasságáról keveset tudunk, de a reformáció tanai iránt már első férje halála után biztosan érdeklődött, ugyanis Szondy Pál püspök, esztergomi vikárius többször is eltiltotta a misék látogatásától, valamint a templomból is. Megismerkedett Bornemisza Péter lutheránus prédikátorral, drámaíróval, költővel, és talán az ő hatására lett protestáns. Itt is feltehető, hogy ő hamarabb váltott felekezetet, mint a második férje, Balassi János. Az bizonyos, hogy a második házassága⁷⁸ idején, 1663 és 1665 között Bornemisza lett a fiuk, az

72 Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1921. 416–420.

73 Bessenyei József: Enyingi Török Bálint. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1994. V.

74 Nagy Iván: Magyarország nemes családai családfákkal és nemzedékrendi táblákkal. 1857–1868, X. 402–408.

75 Zay Ferenc: Az Landorfejérvár elvesztésének oka e vót, és így esött. In: Magyar emlékirók 16–18. század. Szerk. Bitskey István. Bp. 1982. 10–13, 58.

76 Bessenyei J.: Enyingi Török Bálint i. m. 227–228.

77 Szabó András: Az ismeretlen kismarjai Bocskai család. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica 13. (2008) 2. sz. 170.

78 1553-ban ment hozzá Balassi Jánoshoz, akivel 1573-ban bekövetkezett haláláig élt együtt.

1554-ben született Balassi Bálint nevelője.⁷⁹ Bornemisza Péter 1569-ig a Balassa család udvari lelkésze volt, de a prédikátor egyértelműen nem a földesúrhoz, hanem a feleségéhez kötődött, aki nemcsak a férje udvarába fogadta a lelkészt, de műveinek a kiadását is támogatta.⁸⁰

Lekcsei Sulyok Sára 1550 októberében ment hozzá Dobó István egri várkapitányhoz, a későbbi egri hőshöz. Az esküvőjük még katolikus szertartással zajlott, és még három-négy éven keresztül biztosan nem lettek protestánsok, sem Sulyok Sára, sem Dobó István. Ezekben az években azonban Sára nővére, Anna már egyre alaposabban megismerte a Bornemisza Péter által hirdetett tanokat, és valószínűleg a testvérét is ő ismertette meg velük, ugyanis Bornemisza Péter *Tragoedia* című művének legnagyobb összegű támogatói között 1558-ban már mindkettőjük neve szerepelt.⁸¹

Lekcsei Sulyok Sára alig 15-16 évesen lett az akkor már negyvenes éveiben járó Dobó István felesége, aki mellett nagyon aktív és a női szerepeket ugyancsak kitágító asszonnyá vált. Az esküvőjük Egerben volt katolikus szertartás szerint, a váci püspök eskette őket.⁸² A házaspárnak az esküvőt követő évben megszületett az első gyermeke, Ferenc nevű fiuk.⁸³ A fiatal feleség egri minden napjairól semmit sem tudunk, valószínű, hogy minden erejét és figyelmét lekötötte a korai anyaság. Az egri vár 1552-es török ostroma előtt Dobó István Ung vármegyébe küldte a feleségét és kisfiát, a családi birtokra, ahol már alkalma nyílt Sulyok Sárának a gazdaasszonyságra, a gazdálkodás, az udvarház irányítására az anyai szerepek mellett. A család 1553-ban Erdélybe költözött, amikor Dobó István megkapta az erdélyi vajdai tisztséget. A nagy felelősséggel járó vezetői feladatok lekötötték Dobót, így a feleségére újra több szerep betöltése hárult. A házastárs szerepét is betöltötte, a frigyből ekkor ugyanis újabb gyermek született, emellett egy idegen terepen volt anya, és vezette a saját udvarát. Az igazi szervezési feladatokat azonban akkor kapta, amikor a férje, Dobó István 1556 novemberében Jagelló Izabella szamosújvári börtönébe került. A még ekkor is alig 20 éves feleség számára ekkor nyílt lehetőség az önálló cselekvésre. Nemcsak az anyaszerepet kellett betöltenie, de a saját nemesi udvaruk vezetését is az ő feladata volt Dobó fogsága miatt. Sulyok Sára és gyermekei számára Besztercét jelölték ki lakhelyül. Ő ekkor az udvara irányítása mellett a férje szökését is megszervezte és előkészítette.⁸⁴ Amíg Dobó István és sógora, Balassa János tíz hónapon keresztül raboskodott, a feleségek szabadon

79 *Kőszeghy Péter*: Balassi Bálint élete. In: <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/BBELETrajz.htm> (letöltés: 2019. jan. 5.)

80 *Pirnát Antal*: Kiadatlan tanulmányok. Bp. 2018. 42.

81 *Bornemisza Péter*: *Tragoedia* magyar nyelven, az Sophocles *Electra*iból... (Kolofo: Viennae Austriae. Octauo calend: lunij. 1558). RMK I 35 – RMNy 144 – VD 16 ZV 22964.

82 *Csiffáry Gergely*: Ruszkai Dobó István életrajza. Rudabánya 2014.

83 *Gervers-Molnár Vera*: Sárospataki síremlékek. Bp. 1983. A Pálóczi és a Dobó család leszármazási táblázata.

84 *Csiffáry G.*: Ruszkai Dobó i. m. 59.

bejárhattak hozzájuk, és a szökésükhöz szükséges eszközöket becsempészték, valamint az egész szökést megszervezték. A szervezésre, a fogságban az életkörülmények megteremtésére, megfelelő emberek lefizetésére Sulyok Sára a családjától kapott örökségét is felhasználta. Sulyok Sárának az erdélyi fogság alatti viselkedése a korban a nők számára megfogalmazott szerepek kereteit erősen kitágította, olyan önálló cselekvést mutatva, önálló döntéseket hozva, amelyek messze túlmutattak a konvencionális női szerepeken. Dobó István végül 1557. november 6-án szökött meg felesége segítségével úgy, hogy egy kötéllel leereszkedett a vár falán.⁸⁵ Sulyok Sára Dobó szökése után is Jagelló Izabella fogságában maradt, először Kolozsváron, később Déva várában.⁸⁶ A kivételes bátorságú nőt Dobó is nagyra értékelte, ezt 1558. november 26-án Végles várában keletkezett végrendeletében is megfogalmazta: „...legkedvesebb házastársamnak, Nemzetes Sulyok Sára Úrasszonynak adott [...] intézkedéseimet [...] jóváhagyom. Ezen kívül, mivel előbb mondott legkedvesebb házastársam az ő irántam való szeretetéből a nyomorúságokat és fogságokat együtt elszenvedve, az oly nagy szerencsétlenséget mellettem viselte el, s hogy midőn az előző években mindketten Izabella királyné fogságába estünk, úgy az ő szülei által hátrahagyott, nevezetesen arany és ezüst marháit elvesztette, és ezen felül mielőtt én isteni segítséggel ugyanezen fogságból kiszabadultam volna, ő Kolozsvár, azután pedig Déva várában, a mi közös gyermekeinkkel kemény, és a női nemre nézve igen nehéz fogságot állott ki, és azt nyomorúságosan elviselte, [...] az én legdrágább házastársam...”⁸⁷

A kor legbátrabb katonái, várkapitányai között számon tartott Dobó István maga is úgy látta tehát, hogy a felesége egy nőhöz képest megerőltető fogságot viselt el, és általában is „nőhöz képest” erősen viselkedett az életének számos területén. A végrendeletből is érezhető Dobó tisztelete és elismerése a felesége iránt. Ennek a tiszteletnek szerepe lehetett abban, hogy a korábban meggyőződéses katolikus férfi⁸⁸ az 1560-as évek folyamán egyre közelebb került a reformációhoz testvérével, Dobó Domonkossal együtt, majd pedig gyermekük, Ferenc is a protestáns prédikátorok pártfogója lett. Sulyok Sára azonban nemcsak patrónus férjével együtt, hanem önállóan is támogatta például a sárospataki református kollégiumot.⁸⁹

85 Uo. 60.

86 Magyar história 1526–1608. Szerk. Nagy Gábor. Debrecen 1998. 203., Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL-HML), V-1/d/4/36. Eger város tanácsának iratai. Vegyes iratok. (Miscellanea)

87 MNL-HML V-1/d/4/36. Eger város tanácsának iratai. Vegyes iratok. (Miscellanea)

88 Dobó István Eger várának kapitányaként még üldözte a lutheri tanok hirdetőit.

89 A Sárospataki Ref. Főiskola háromszázados ünnepe július 8-án. Szerk. Erdélyi János. Sárospatak 1860. 110.

Összegzés

A 16. századi magyar történelem számos traumával volt tele. A mohácsi vereséget követő kettős királyválasztás, az ország két, majd három részre szakadása a társadalom hagyományos struktúráját, a társadalmi szerepeket is szétzilálta. Ebben a helyzetben a folytonos háborúk több terhet róttak a férfiakra, az asszonyok gyorsan megözvegyültek, és ez a helyzet arra is lehetőséget adott, hogy a nők átértelmezzék a tradicionális szerepfelfogásokat, sokszor szükségből, máskor pedig saját találékonyságuk, erős egyéniségük miatt.

A klasszikus anya- és gazdasszonyi szerepek mellett egyre többen tanultak meg olvasni, sokan írni is, a reformáció bibliaolvasási programja pedig az elvi alapját is megteremtette a nők tanulásának. A Magyar Királyság területén ekkor még nem voltak lányiskolák, de a nemesi udvarokban a lányok is megtanulhattak írni-olvasni, sőt egyre többen voltak a teológiai kérdésekben is tájékozottak. Északkelet-Magyarország vármegyéi sokszor váltottak pártot, hol Erdélyhez, hol pedig a maradék Magyar Királysághoz tartoztak. Az előbbieken bemutatott nemesasszonyok férjei mind aktívan katonáskodtak, ami eleve nagy teret adott a feleségek számára a cselekvésre. Az előbbi három nemesasszony azonban kiválóan tájékozódott a teológiában is, sőt az önálló cselekvésre is számos példát találunk az életükben. Noha mindhárman megtartották a klasszikus női szerepmintákat is, mégis olyan területeken is kezdeményezőkként léptek fel, mint zsinatok szervezése, iskolaszervezés és iskolavezetés, patrónusi feladatok vagy politikai tartalmú tárgyalások folytatása. A korszak kialakulatlan viszonyait mutatja, hogy mindhármuk normaszegéseit pozitívan fogadta a társadalom, sőt kezdeményezőkétségük is megőrződött a történeti tudatban.

BARTÓK BÉLA

„SZENT DOKUMENTUMA ERŐS LELKEKNEK” AZ 1916-BAN KIADOTT SÁROSI EMLÉKALBUM*

Az album elődje

Egy héttel az orosz csapatok Északkelet-Magyarországról való kivonulása után, 1915. május 15-én Budapesten a Sáros vármegyében született vagy ott élő híres személyekből megalakult a Sárosi Népet Segítő Bizottság, amely nagy tervekkel kezdett hozzá a lerombolt falvak újjáépítésének támogatásához. Azonnal érkeztek pénzadományok, de már május végén bejelentették, hogy szeretnének kiadni egy emlékalbumot is, amelynek ára szintén a falvak újjáépítését segítené. A bizottság alapítói, Berzeviczy Albert a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Ghillány Imre földművelésügyi miniszter, Szinyei Merse István Sáros vármegye főispánja, Szmrecsányi Lajos egri római katolikus érsek, Novák István eperjesi görögkatolikus püspök, Fischer-Colbrie Ágoston kassai római katolikus érsek direkt vagy indirekt kapcsolatban voltak Sárossal, mert földbirtokaik, erdők voltak az egykori harctéren. Ezért nem lehet tagadni, hogy személyes érdekük is fűződött a régió minél előbbi rekonstrukciójához és a termelés újraindításához. Az önérdék és a közérdek szorosan összefonódott Sáros vármegye újjáépítésében.

A következő tanulmány azt vizsgálja meg, hogy milyen lett a könyv, szövege és képei hogyan mutatták be a kárpáti harcokat és különösen a Sáros vármegyében történt eseményeket. Ehhez az album összes írását és képét elemeztük, de a szerzőket és a könyv támogatóit is jellemeztük.

A sárosi emlékalbum egyik előzménye volt az 1851–1852-ben Pesten 3 kötetben megjelent és Vahot Imre¹ által szerkesztett *Losonczi Phoenix* amely történeti és szépirodalmi emlékkönyv volt „Az 1849-diki háborúban feldúlt és elpusztult Losoncz város némi fölsegélésére.”² Losonc 1848–49-ben a magyar szabadságharcban folyton két tűz között volt, sokat szenvedett az átvonuló

* A tanulmány megjelenését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

1 Vahot Imre (1820–1879) lapszerkesztő, író, színműíró, 1831–1838 között az eperjesi evangélikus kollégiumban tanult, 1841 után teljesen az irodalomnak szentelte magát, rendszeresen írt, és több folyóiratot is szerkesztett. 1848-ban a *Nemzetőr* című politikai hetilapot szerkesztette, amelyben a radikális-plebejus nézetek ellen fordult. A szabadságharc bukása után rövid időre bebörtönözték.

2 Losonczi Phoenix. Történeti és szépirodalmi emlékkönyv. Az 1849-diki háborúban feldúlt és elpusztított Losoncz város némi fölsegélésére kiad. és szerk. Vahot Imre. Pest. 1–2. k. 1851., 3. k. 1852. <http://mek.niif.hu/10700/10772/pdf/losoncziphonix1.pdf> letöltés: 2017. aug. 16.

osztrák, magyar és orosz seregek követeléseitől. A város környékén táborozó magyar gerillák 1849. augusztus 1-jén megtámadták az orosz sereg betegeit, akik Besztercebánya felől jöttek és rövid pihenőt tartottak. A támadásban több orosz meghalt, köztük egy főtiszt is, ezeket a polgárok egyházi szertartás nélkül gyorsan eltemették. Ennek hírére a Grabbe tábornok által vezetett oroszok, akik már útban voltak Besztercebányáról Miskolc felé, megfordultak és boszszúra szomjazva vonultak a kolera által fenyegetett város elé, majd a lakókra óriási hadisarcot vetettek ki. A losonciak összegyűjtötték a sarcot, de augusztus 7-én éjjel a kozákok korbáccsal kergették ki a lakosságot a négy orosz katona sírjához, ezeket kézzel kellett a polgároknak kiásni, és úgy temették el őket újra a legnagyobb katonai tisztességgel. 8-án aztán elkezdődött a szabad rablás, majd a város gyűjtogatása.³

Az elpusztult várost (500 ház közül 40 maradt épségben, 6000 lakos közül 1400 maradt életben) egyrészt az országos segélyakció, másrészt lakóinak szívós akarata támasztotta fel. Vahot Imre részvétralbumában a legismertebb költők (Arany János, Tompa Mihály, Fáy András) és írók (Eötvös József, Jókai Mór) írtak Losonc javára, Nógrád vármegye tekintélyes nemesi családjai pedig kieszközték Karl Gehringer osztrák kormányzónál az *ezüstsorsjátékot*,⁴ amely sokat jövedelmezett. Losonc lassan valóban feltámadt, a forgalom és kereskedelem sohasem sejtett lendületet vett, így Losonc gazdaságilag és kulturálisan is újjászületett, mint a mitológiai főnixmadár.⁵

Ilyen előzmények után előrebocsáthatjuk, hogy sok hasonlóság volt az 1851–1852. évi losonci emlékalbum és az 1915. évi sárosi emlékalbum között, de a különbségek még fontosabbak.

1915. november végén ismét emlékeztették az olvasókat Budapesten, hogy a *Sárosi Népet Segítő Bizottság* a közeljövőben gazdagon illusztrált emlékalbumot ad ki a sárosiak segítésére. Az albumba a magyar irodalom híres személyiségei küldtek hosszabb-rövidebb szövegeket, a könyvet pedig ismert művészek illusztrálták képekkel, rajzokkal. A kiadásra kerülő emlékalbum ismertetésére Budapesten a Szépművészeti Múzeum épületében a sárosi művészsorsjáték kiállításán nagyszabású irodalmi délutánt rendeztek.⁶ Az emlékalbumot és a műalkotásokat bemutató ünnepség műsora a következő volt: *Homokvárak*, írta és felolvasta gróf Teleki Sándorné; *Kain fia*, írta és előadta Kozma Andor; az Erkel Ferenc *Névtelen hősök* című operájából kivett áriát Baán Achillesné, az Operaház tagja énekelte el. *Éjszaka és virradat*, írta és felolvasta Tormay Cécile, *Múzsák a viharban*, írta és felolvasta Pekár Gyula. A felolvasásra a belépődíj

3 A Pallas nagy lexikona. Bp. 1895. XI. 662.

4 A sorsjegyeket vásárló személyek között önkéntes felajánlásból származó értékes ezüstitárgyakat sorsoltak ki, a jegyek ára pedig az újjáépítést segítette. Sáros vármegyében 1915–16-ban ilyen célból művészek által adományozott műtárgyakat sorsoltak ki.

5 Puntigán József: Losonc pusztulása 1849. augusztus 8–9-én, <http://felvidek.ma/2014/08/losonc-pusztulasa-1849-augusztus-8-9-en/> letöltés: 2017. aug.16.

6 Budapesti Hírlap, 1915. november 23. 13.

1 korona volt, de a pénztárnál váltott 5 koronás sorsjegyekkel is be lehetett menni, és az itt összegyűlt pénz is a segélyakciót támogatta.

A könyv végül 1916. március közepén jelent meg 158 oldalon Budapesten *Emlékalbum az orosz betörés által sújtott sárosi nép fölsegítésére* címmel, amely már egy kicsit emlékeztet a losonci emlékalbumra. A belső borítón azt olvashatjuk: *Kiadja az orosz betörés által sújtott Sárosi Népet Segítő Bizottság*, de máshol Singer és Wolfner Kiadó neve is szerepelt.⁷ A nyomdai munkát viszont az impresszum szerint Pápai Ernő Műintézetében végezték Budapesten.

Az emlékalbum szövege

Az emlékalbum végül egyszerű formában, de nagyon gazdag és színes tartalommal került az olvasók kezébe. Az *Előszó* irgalmas magyar szíveknek ajánlja ezt a művet mint Sáros pusztulásának írott emlékét. „A szellem arisztokratái írták jó kedvvel, tiszta áldozatul a kedves oltárra, amelyen a szent tűz, a hazaszeretet lángja ég.”⁸ A recenziók szerint az ország részvéte készítette ezt az emlékkönyvet, amelyben megszólaltak az ország hercegprímása, miniszterelnöke, a főpapság, a politika, a közélet, az irodalom és a művészet hírességei, mindegyikük annak a szép feladatnak érdekében, amely a sárosi feldúlt falvak újjraépítését, a „véres rögn hű kitarással megállott nép” megsegítését jelenti. De nemcsak érdekes és értékes olvasmány volt az emlékkönyv, hanem egyúttal szép album is, melynek oldalai közül egy sem volt kép nélkül, és a fotók mellett néhány művészi reprodukció is látható volt. A sárosi emlékalbumot 6 koronáért a Budapesti Hírlap kiadóhivatalánál lehetett megrendelni.⁹ „Valóban kedves ajándék ez a könyv, mert amit tartalomban és illusztrációban hoz, a szívünkhöz szól, és megértő szeretettel olvassuk minden sorát, történetét ama rettenetes napoknak, amiket Sáros népe élt át becsülettel, hittel és reménnyel”¹⁰ – írta nagy elismeréssel egy tudósító.

Szöveges részét az író- és művészvilág ismert személyiségei és a politikai élet hírességei írták, illusztrációi pedig művészi képek és a hadvezetés engedélyével közvetlenül az oroszok kivonulása után készült harctéri fényképfelvételek és a kárpáti küzdelemre vonatkozó egyéb érdekes fotók voltak.

Többek között Tisza István miniszterelnök ezt üzenté az olvasóknak: „A magyar nemzet mint egy ember együtt éli át nagy élethalál harcunk örömeit és szenvedéseit, dicsőségét és megpróbáltatásait. Az egész magyar nemzet együtt érző szíve és segítő keze forduljon azon testvéreink felé, akikre teljes erővel neheztek a háborúnak összes borzalmi.”¹¹ Csernoch János bíboros,

7 Corvina, 1916. március 30. 36.

8 Emlékalbum 6.

9 Budapesti Hírlap, 1916. március 26. 11.

10 Pesti Napló, 1916. március 28. 11.

11 Emlékalbum 15.

hercegprímás, esztergomi érsek történelmi példával buzdította az olvasókat adakozásra: „Rákóczi népe ismét fényes tanúságot tett a magyar hazához való hűséges ragaszkodásáról. Áldozott vérben és vagyonban. Vérbeli áldozatai közösek a haza többi polgárainak áldozataival. Készséggel öntötte vérét, mert tudta, hogy ezzel megmenti hazáját, mert hitte, hogy biztosítja családi otthonát csekélyke vagyonkáját. Sikerült megmenteni a hazát, de a Háború áldozatául esett mindene. Templomai, plébániái, iskolái, szerény kunyhói, s mindene, amit arcának verítékével, két keze nehéz munkájával, sok önmehtagadás és nélkülözés között összeszerezni sikerült.

Mindezt vissza kell nekünk adnunk, ki-ki tehetsége szerint. Hadd lássa Rákóczi derék népe, hogy polgártársai, Magyarország összes lakói szeretik. Szeretik nem üres szólamukkal ajkukon, hanem áldozatos tettekkel. Szebbekké teszik falvaikat, lakályosabbá házaikat s paradicsommá változtatják a nyomorúság siralomvölgyeit. Bis dat, qui cito dat, kétszeresen ad, a ki gyorsan ad, hogy a vihar a didergőket ne szabad ég alatt, hanem meleg családi otthonukban találja és érezzék a magyar haza szeretetének éltető melegét.”¹² A rutének és II. Rákóczi Ferenc fejedelem kapcsolata egyébként állandó hivatkozási alap lett 1915–1918 között az újjáépítésről szóló tudósításokban.

A harmadik híres politikus gróf Khuen-Héderváry Károly egykori kétszeres miniszterelnök volt, akinek az albumba küldött írását idézték a budapesti újságok. „A Sárosmegyében feldúlt falvak újjáépítése és népének talpra állítása oly szép és magasztos feladat, mely magában hordja jutalmát, mert az adakozó jószívűsége ezzel a tényével hozzájárul ahhoz, hogy a Kárpátok elpusztult vidéke szebb, jobb és magyar lesz.”¹³

Az album előszóval kezdődik, amely fölött Jób könyvének 30,19 verse olvasható („A fájdalom a sárba vete engemet ugyannyira, hogy magamat hasonlíthatnám a porhoz és hamuhoz.”), amely a Károli Biblia szerint az ártatlanul szenvedő emberekre emlékeztet. A tényleges szöveg Berzeviczy Albert hosszú útleírásával kezdődik, amely személyes élmények alapján mutatja be a háború okozta károkat és ezzel zárul: „Amit a háború könyörtelensége vétett, azt a könyörülő szeretetnek kell jóvá tennie!”¹⁴ Ezután a *Zboró* című vers következik a ma már ismeretlen Vargha Gyula nevű költőtől, aki statisztikai hivatalnok és nem melleleg kormánypárti képviselő volt, és éppen 1915-ben jelent meg verseskötete. Az ő szereplése tipikus: Tisza István miniszterelnök politikájának híve és támogatója volt, és műkedvelő irodalmárként is megpróbált sikert elérni, bár 23 évig nem jelentek meg versei. Az emlékalbumban sok hasonló – közepes tehetségű vagy amatőr – író és képzőművész alkotásával találkozunk,

¹² Uo.

¹³ Az Est, 1916. március 26. 10.

¹⁴ Emlékalbum 14.

akik társadalmi és politikai befolyásuk segítségével szereztek jogot a kulturális szerepléshez.

Ezen kívül van még több **vers** is az albumban, de mai mércével mérve már egyik sem jelentős alkotás. Gróf Zichy Géza *A rendjel* című versében a haldokló katonafiú megvédi kitüntetését a királyra dühös anyjával szemben.¹⁵ Szabolcska Mihály *Viharban* című verse a háborús költőt viharban hallgató énekesmadárhoz hasonlítja, aki a békére vár.¹⁶ Kozma Andor költő is kormánypárti politikus, újságíró és a hivatalos konzervatív irodalom képviselője volt, versében pedig az oroszokat Káin fiainak nevezte.¹⁷ Kiss Menyhért középiskolai tanár is Petőfit utánzó hazafias verseket író konzervatív szemléletű költőként írta *A Kárpátokban* című versét („Oroszlánként küzd Attila szittya népe”).¹⁸ Nála Ábrányi Emil 1916-ban sokkal híresebb volt, de *Új bástyák a láthatáron* című verse is hasonló sablonos nemzeti lelkesedést és optimizmust sugall.¹⁹ Lampérth Géza könyvtáros *Isten kertje (Legendás ének 1915 tavaszán)*,²⁰ Angyal Emil *Magyar anyák*,²¹ Sas Ede kormánypárti újságíró *Himnusz a halálhoz (A sárosiaknak ajánlva)*²² című versei sem haladják meg a korabeli hivatalos stílus színvonalát. A műkedvelő hivatalnok-költők közé tartozott még Markos Béla, aki az idegenforgalom gazdasági kérdéseire valószínűleg jobban értett, mint a lírához, sárosi versét a hadüzenet napján Kisszebenben (Sabinov) írta.²³ A modern és fiatal irodalmat képviselő Mórícz Zsigmond epigrammája (*Kárpáti kürt*)²⁴ remekmű, bár nagyon meglepő egy epikustól.

Az első vers kijelölte a témák két irányát: az egyik **Zboró** jelentősége, a másik a **Rákócziak** emléke. Itt még elhangzik, hogy régen I. Rákóczi György erdélyi fejedelem ült a száz hársfa alatt, de a többi hivatkozásban már csak a családnév szerepel, amelynek homálya tovább segítette nemzeti büszkeség táplálását. Csernoch János hercegprímás idézett soraiban már valószínűleg a római katolikus II. Rákóczi Ferencre és a ruténekre gondolt, de ezt nem tisztázta. A súlyosan sérült reneszánsz stílusú Rákóczi-templom több fotón is szerepelt, még a háború előtti időből is, de hozzátartozik az igazsághoz, hogy éppen 1914 áprilisában érték súlyos károk egy nagy tűzvészben, és nem tudták újjáépíteni az orosz támadás előtt.²⁵ A kastély és az uradalmi épületek sérülései is láthatók néhány képen, a szintén közepszerű Bruck Miksa festőművész, a

15 Uo. 20.

16 Uo. 33.

17 Uo. 39–40.

18 Uo. 60.

19 Uo. 85.

20 Uo. 92.

21 Uo. 101.

22 Uo. 138.

23 Uo. 78.

24 Uo. 102.

25 <http://felvidek.ma/2010/05/zboro-telepules/> letöltés: 2017. aug. 17.

Hazai Művásárlók Egyesületének igazgatója pedig a legendás fasorról készült festményével került az albumba. Valószínűleg ezt jutalmazták 1916-ban állami aranyéremmel. Végül Nádasdi Baán Achilles szerkesztő az epilógusban II. Rákóczi Ferencnek Sáros vármegyéhez fűződő kapcsolatát ismertette, és érdekes eseményt idézett fel: „...vajjon tudja-e II. Miklós, mire figyelmeztette Nagy Pétert Zrínyi Ilona fia? Arra, hogy Magyarország sem mondhat le szabadságának egyetlen pontjáról sem, mert egy sincs, amely nem törvényes volna”.²⁶ A szerző hangsúlyozta, hogy Sáros népe mindig hűséges volt Rákóczi fejedelem szelleméhez és a hazájához.

Az esztergomi érseken kívül más **egyházi személyek** is írtak hosszabb rövidebb tárcákat a könyvbe: Szmrecsányi Lajos egri érsek, Várady L. Árpád kalocsai érsek, Mailáth Gusztáv Károly erdélyi római katolikus püspök, Fischer-Colbrie Ágoston kassai római katolikus püspök, Novák István eperjesi görögkatolikus püspök mellett Geduly Henrik nyíregyházi evangélikus püspök és Balthazár Dezső debreceni református püspök is elküldte gondolatait. Szmrecsányi érsek remélte, hogy a szolidaritás azt jelenti, hogy a háború erkölcsi újjászületést hoz a társadalom számára, a ruténeknek pedig azt üzenté, hogy felemelkedésük nem az oroszokkal, hanem csak a többi magyarországi nemzetiséggel együtt valósítható meg.²⁷ Várady érsek sokkal rövidebb írásában összefogásra buzdította olvasóit.²⁸ Mailáth püspök X. Piusz pápa jelszavát idézte (Mindent megújítani Krisztusban) elmélkedésében,²⁹ a kassai püspök azt javasolta, hogy a háború után 4 súlyos csapást, a tüdővést, az alkoholizmust, az erkölcstelenséget és a gyermekhalandóságot kell megszüntetni,³⁰ az eperjesi püspök pedig újra hangsúlyozta a rutének hűségét, amely minden segítséget megérdemel.³¹ A sárosi és zempléni evangélikusoknak is jelentős kárt okozott a háború, ezért püspökük arra emlékeztette híveit, hogy minél többet segítenek anyagilag a hajléktalanoknak, annál gazdagabbak lesznek lelkileg.³² A református püspök galíciai és karintiai útja nyomán úgy érezte, hogy a természet és a lélek hatalma be fogja gyógyítani a szörnyű háborús sebeket.³³ A klerikusok sorába tartozott Békefi Remig ciszterci apát Zircről, aki Deák Ferenc stílusában küldött egy mondatot: „Amit az ádáz ellenség elpusztított, az hazafias áldozattal újra felépíthető, de amit a nemzet maga hanyagol el, az örökké elveszett”.³⁴

26 Emlékalbum 142.

27 Uo. 16.

28 Uo. 33.

29 Uo. 79–80.

30 Uo. 23.

31 Uo. 106–107.

32 Uo. 37.

33 Uo. 84.

34 Uo. 19.

A másik szerzetes, Takács Menyhért jászói premontrei prépost Szűz Máriának (Regina Pacis) mondott köszönetet és imát.³⁵

Külön fejezetet érdemelnek azok a főnemességbe és a középosztályba tartozó **asszonyok**, akik máskor és máshol is nagyon aktívan részt vettek a sárosi újjáépítés szervezésében. Ők szépirodalmi írásokkal jelentek meg az emlékalbumban. A Homokvára elbeszélés írója Szikra álnéven gróf Teleki Sándorné született Kende Júlia a Magyar Írók Körének alapítója és elnöke volt.³⁶ Novellája egy német kisfiúról szól, aki azért épített a tengerparton homokvárat, hogy legyen mit megvédenie a hullámoktól. Blaha Lujza színésznő egy rövid imát küldött,³⁷ gróf Vay Gáborné Zichy Márta, a szabolcsi főispán felesége Bányavölgyön (Duplín) írt levélhez hasonló elbeszélést egy katonafiához író apa nevében.³⁸ Gróf Csáky Albiné Sztáray Mária azt írta le, hogyan élték át Szepesmindszenten (Bijacovce) az orosz támadás félelmeit.³⁹ A később híressé vált Tormay Cécile író egy téli éjszakán átélt sárosi utazás élményeit szötte bele esszéjébe.⁴⁰ S. Bokor Malvin újságíró azt az élményét idézte fel, amikor egy hadikórházban egy sárosi szlovák katona sírni kezdett egy szlovák népdalt hallgatva, mert eszébe jutott a szülőfaluja.⁴¹

A többi szerző között voltak egykori **politikuskok**. Wlassics Gyula volt oktatási miniszter pl. egyenlő teherviselésre figyelmeztette az olvasókat,⁴² Lukács György is volt oktatási miniszterként higiéniai szempontokra figyelmeztette az építőket.⁴³ Plósz Sándor egykori igazságügyi miniszter is az összefogást ismételte,⁴⁴ Szemere Béla császári és királyi kamarás szétvert hangyabolyokhoz hasonlította a lerombolt falvakat,⁴⁵ de Budapest polgármesterét ebbe a sorba rakhatjuk, mert Bárczy István szerint Magyarország a Kárpátokban fog újjászülni.⁴⁶ A már említett Ghillány Imre⁴⁷ báró is a sárosi származású politikusok csoportjába tartozik,⁴⁸ bár szerinte a nép derűsen néz a jövő felé. Gróf Csekönics

35 Uo. 103.

36 Uo. 17–19.

37 Uo. 19.

38 Uo. 34–35.

39 Uo. 52–53.

40 Uo. 41–43.

41 Uo. 123–125.

42 Uo. 44.

43 Uo. 64.

44 Uo. 83.

45 Uo. 102–103.

46 Uo. 102.

47 Ghillány Imre, báró (Frics, 1860. júl. 28. – Sashalom, 1922. szept. 23.) politikus, miniszter. 1903–1905-ben Sáros vármegye főispánja, 1910-ben kormánypárti programmal Eperjes képviselője, a kormánypart egyik alelnöke, majd Tisza István kormányában 1913. jún. 10-től 1917. jún. 15-ig földművelésügyi miniszter volt.

48 Emlékalbum 19.

Endre⁴⁹ pedig mint a Vörös Kereszt Egyesület elnök írta az albumba,⁵⁰ hogy az egyesület a nemzeti egység szimbóluma.

Több másféle művészi tevékenységet végző **tisztviselő** is fontosnak tartotta, hogy szerepeljen az emlékalbumban. Dr. Balogh János székesfehérvári bíró a gyermekek megsegítését sürgette,⁵¹ Horváth Ödön eperjesi jogász, aki 1884–1902 között a jogakadémia tanára volt a Sáros vármegye címerében látható angyalban a hazafiakat látta,⁵² Pekár Gyula jogász író egy allegorikus színjátékot írt,⁵³ amely szerint a háborúban nem hallgathatnak a múzsák. Hubay Jenő hegedűművész örült, hogy a művészet mégsem szorult háttérbe a háború idején.⁵⁴ Mihalovich Ödön zeneszerző, a Zeneakadémia igazgatója 1894-ben bemutatott *Toldi szerelme* című operájának egy lapját adta át közlésre Ábrányi Emil szövegével, aki a magyar nemzeti himnusz sorait írta át.⁵⁵ Ivánfi Jenő színész és rendező a vak katonák áldozatát emelte ki rövid művében.⁵⁶

Az **ismeretterjesztő** célú tanulmányok sorát Szinyei Merse István, Sáros vármegye főispánja kezdte, aki hosszan ismertette az 1914. november 29. és 1915. május 6. közötti orosz betörés eseményeit.⁵⁷ Ehhez a szöveghez tartozott egy lista, amelyből látszott, hogy az első betörés során a bártfai, a felsővízközi és a giráltyi járásban 125 faluban és Bártfa városában jártak orosz katonák, a második invázió során pedig ugyanezen járásokban 83 községet szálltak meg.⁵⁸ A következő oldalon volt egy nagyméretű térkép is a vármegyéről, amelyen piros vonallal húzták alá az első támadás során orosz kézre került településeket, kék színnel pedig a második behatolás során megszállt falvakat. Nemeshegyi Oszkár, a mezőgazdasági minisztérium hivatalnok a lovak háborús fontosságára mutatott rá esszéjében.⁵⁹ Alexander Bernát filozófianár a sárosi emberek közös szellemi jellemvonásait foglalta össze,⁶⁰ Divald Kornél művészettörténész viszont a sérült műemlékek közül elsősorban a bártfai és a zborói károkról írt.⁶¹ Pulszky Garibaldi, a Kassa–Oderbergi Vasúttársaság igazgatója a sárosi vasút-

49 Csekonics Endre (Borsodivánka, 1846. szeptember 13. – Budapest, 1929. február 21.) királyi főasztalnok-mester, a Nagyikinda–Nagybecskereki Vasúttársaság igazgatója, a Magyarországi Vöröskereszt Egyesület elnöke volt.

50 Emlékalbum 24.

51 Uo. 74.

52 Uo. 85.

53 Uo. 108–118.

54 Uo. 36.

55 Uo. 25.

56 Uo. 63.

57 Uo. 27–31.

58 Uo. 32.

59 Uo. 139–140.

60 Uo. 36.

61 Uo. 54–57.

vonalak szerepét elemezte.⁶² Beöthy Zsolt irodalomtörténész Sáros vármegye irodalomtörténeti hagyományait tekintette át röviden, de valójában csak Petőfi Sándor látogatását emelte ki.⁶³ Szmezsányi Miklós művészettörténész szülőfalujából (Sárosdaróc, Šarišské Dravce) és családja hagyatékából egy 1683-as levelet publikált.⁶⁴ Körmendy Viktor újságíró a Sáros vármegye újjáépítése érdekében rendezett jótékonyági sorsjáték nyereményeit jelentő műalkotások kiállítását mutatta be, és sikeresnek nevezte, mert szerinte a művészet szépségét a háború sem tudja elpusztítani.⁶⁵

Személyes, de elavult **emlékek** közé lehet sorolni Szily Kálmán 1862. évi sárosi látogatásának leírását, amely egy felvidéki magyar középnyemes család életmódját idézte fel.⁶⁶ Báró Szalay Imre 1868-ban járt Sárosban és ő is úti élményeit foglalta össze.⁶⁷ Pásztor Árpád Az *Est* újságírója, aki 1915. júniusi látogatásának leírásával kezdeményezte a kárpáti falvak társadalmi adakozásból történő felépítését, 3 cikkéből közölt részleteket: az *Ahol egyszer Alsópágyon volt július 2-án, a Romok, sírok – élet július 7-én, az Újraépülnek a Kárpátok elpusztított falvai* augusztus 15-én jelent meg, ami szerinte a nemzet szolidaritását és a sajtó erejét hangsúlyozta.⁶⁸ Bársony István író szerint az orosz „civilizációtól” Magyarország mentette meg az „igazi” kultúrát.⁶⁹

A **modern** irodalom szervezői közül említést érdemel Ignotus (Veigelsberg Hugó) a *Nyugat* című folyóirat kritikusa és szerkesztője, aki szintén ifjúkori sárosi emlékeiből vont le következtetéseket,⁷⁰ Hatvany Lajos a *Nyugat* másik kritikusa A *jótékonyosság philosophiája* című esszéjében elismerte a társadalmi szolidaritás fontosságát és szépségét, majd így írt: „....a felebaráti jótékonyosság minél általánosabb kiterjesztése fog az emberiség eredendő bajainak emberi lehetőségek szerint való orvoslására vezetni”.⁷¹

Végül volt két **külföldi** úti beszámoló, amely csak közvetve volt kapcsolatban a háborúval. Bing Ede János újságíró *Hol toboroznak az angolok?* című írása máshol *London ópiumszívói között* címen jelent meg, és erősen angolelles előítéletekkel mutatta be a brit főváros Limehouse nevű munkásnegyedét, de főként kínai bevándorlókról szólt.⁷² Érdekesebb Dobay István emlékezése, aki az emlékalbumot támogató A *Társaság* folyóirat szerkesztője és Nádas Baán szerkesztő rokona volt. Ő az antant gallipoli hadjáratának egyik epizódját írta

62 Uo. 58–59.

63 Uo. 48.

64 Uo. 51–52.

65 Uo. 104–105.

66 Uo. 45–47.

67 Uo. 119–120.

68 Uo. 77.

69 Uo. 40.

70 Uo. 78–79.

71 Uo. 122. Lásd Bing Ede János: A háborús Anglia. Franklin Társulat, Bp. 1915.

72 Uo. 134–137.

le. Az ókori Trója romjai mellől a török partról tekintette meg a 3. krithiai csata (1915. június 4.) tengeri hadműveleteit, mint egy színházi előadást.⁷³

Klasszikus **elbeszélés** csak 4 volt az emlékalbumban. Lázár István a Pesti Hírlap újságírójának *Mihály arkangyal prédikációja* című⁷⁴ elbeszélése egy borjút lopó, de a vihar hatására azt visszaszállító hegyi pásztor büntudatát meséli el. *A kastély védszentje* című elbeszélésben⁷⁵ Kacziány Ödön festőművész azt az anekdotát fejt ki, hogy az orosz katonák megkímélték azt a kastélyt, ahol valamelyik általuk tisztelt szent képét találták. Malonyay Dezső művészettörténész elbeszélése két, *Rübi és Frizett* nevű macskáról szól, de valódi hőse két vénkisasszony.⁷⁶ A *Fehér tulipán*-ban⁷⁷ Somlay Károly szepességi író egy olyan sárosi legényről mesél, aki kedvenc lovát adta el, hogy egy lánynak adott szerenáját kifizesse.

A szerkesztő és újságja

Az emlékalbum kiadásában nagy szerepet és valószínűleg jelentős anyagi áldozatot is vállalt egy ma már ismeretlen folyóirat, *A Társaság*, amelynek főmunkatársa Nádasdi Baán Achilles budapesti ügyvéd volt. A Baán család Liptó vármegyéből származott, és ősük közös volt a szintén Sárosban megtelepedő Szmrecsányiakkal. Nádasd (Trstené) lipthói faluról kapták nemesi előnevüket, és a 19. században a Dobay családdal összeházasodva kerültek a sárosi Tarcadobó (Dubovica) községbe.⁷⁸ A Nádasdi Baán családnak is régi sáros vármegyei kapcsolatai voltak, így anyagi érdekük is fűződhetett ahhoz, hogy minél hamarabb visszatérjenek az elmenekült lakók, és újrainduljon a termelés. Nem tudni, hogy kapcsolatban volt-e az orosz megszállással, de 1915. június elején azt írták a lapok, hogy Achilles apja, Nádasdi Baán Géza nyugalmazott Sáros vármegyei adóhivatali főpénztáros 70 éves korában Eperjesen meghalt.⁷⁹ Fia, Nádasdi Baán Achilles (1880–1945) Sáros vármegye tiszteletbeli főügyésze, akkor a Pénzügyi Központ ügyésze volt. Felesége, berthóti Berthóty Gizella (1891–1943) énekművész sokszor szerepelt az első világháború idején különböző jótékonysági hangversenyeken, és tehetségével jelentős sikert aratott.

A Nádasdi Baán család birtoka Sáros vármegyében Tarcadobó (Dubovica) községben, Héthárs (Lipany) közelében volt, ahol ma is áll még régi kastélyuk. A faluban 1323-ban már volt plébánia, de lakói 1614-ben evangélikusok lettek,

⁷³ Uo. 86–91.

⁷⁴ Uo. 67–74.

⁷⁵ Uo. 81–83.

⁷⁶ Uo. 93–101.

⁷⁷ Uo. 125–133.

⁷⁸ Baán (nádasdi). In: Kempelen Béla: Magyar nemes családok XI. kötet Vaál-Zsyska, Pótlék és függelék. Grill Károly Könyvkiadó Vállalat, Bp. 1932.

⁷⁹ Pesti Hírlap, 1915. június 9. 12.

a római katolikus egyházközséget csak 1717-ben alapították újra, 1880-ban a kegyúri feladatokat a közbirtokosok látták el, és a katolikusok anyanyelve szlovák volt.⁸⁰ 1908-ban 40 görögkatolikus, 803 római katolikus, 2 evangélikus, 29 zsidó hívő lakta. 1910-ben 718 szlovák nyelvű lakosa volt.

A *Társaság* folyamatosan megjelent az első világháború idején. 1915 novemberében pl. Ferdinánd bolgár cárról írt Baán Achilles érdekes vezércikket aktuális vonatkozással a világháború akkori állására. A sárosi emlékalbum hátsó lapjain megjelent hirdetés nagyon részletesen bemutatta és reklámozta a lapot. „A Társaság a magyar úri társadalom lapja, mely fennállása óta tekintélyes olvasóközönséget hódított magának” – írta a szerkesztő. „Szövegben és illusztrációiban egyaránt arra törekszik, hogy érdekes és élvezetes szórakozást nyújtson olvasóinak. Ízlésében méltónak akar mutatkozni közönségéhez, változatosságával a legmesszebbmenő igények kielégítésére törekszik. Képeivel mindenütt szenzációt kelt s erre vonatkozó fölvételeit a legjelesebb fotográfusok és művészek szolgáltatják. A Társaság a magyar úri társadalom tükré, igaz barátja és szóvivője minden aktuális és egészséges társadalmi eszmének s e mellett szórakoztatni akarja olvasóit a magyar szépirodalom legjavával.”⁸¹ Az album szempontjából az a jelentősége, hogy a két kiadvány tartalmát és bázisát tekintve ugyanaz volt. „A Társaság előfizetési ára egész évre 18 korona, fél évre 10 korona, negyed évre 5 korona” – folytatódott a hirdetés. „Egyes szám ára 40 fillér. mutatványszámot kívánatra ingyen és bérmentve küld a kiadóhivatal: Duna Palota Szálló (Ritz)⁸², Budapest, V. Eötvös tér 3.”⁸³

Már a szerkesztőség előkelő székhelye mutatja, hogy melyik társadalmi réteget próbáltak az újsággal és az emlékalbummal is elérni a készítőik. Valószínűleg ezt a kiadványt is ott szerkesztették, de a különböző reklámoknak is fontos jelentése volt. A Budapest–Bécs és Kassa–Oderberg (Kosice–Bohumín) vasút menetrendje és árai felsorolása után drága gyógyüdüléseket hirdettek a budapesti Széchenyi Fürdőbe és Gellért Fürdőbe, az erdélyi Herkulesfürdőre (*Băile Herculane*, Románia), Vízaknára (*Ocna Sibiului*, Románia), de az észak-magyarországi Tátralomnicra (*Tatranská Lomnica*), a Szentiványi József (1817–1906) lipthói földbirtokos nevével jelzett Csorba-tóhoz (*Štrbské Pleso*), Fenyőházára (*Lubochňa*).⁸⁴

Az albumban megtalálhatjuk azoknak az iparosoknak és kereskedőknek a hirdetéseit, akik támogatták a könyv megjelenését. A sok fénykép miatt szerepel benne Erdélyi Mór (1866–1934) fényképész, Kardos Rózi és Juci fényképészműterme, valamint *Calderoni és társa* látszerész neve. Élelmiszer-kereskedők is hirdettek a könyvben: a *Littke* pezsgőgyár, a *Mirjam Rahatlokum* szultánkenyér, *Dr. Hobe* és *Társa* likörgyár, Barakonyi Kovácsy Ferenc tállyai bortermelő

80 Magyar Katolikus Lexikon, Szent István Társulat, Bp. 2008. XIII. 666.

81 Emlékalbum 147.

82 Budapesten a mai Széchenyi téren a Hotel Intercontinental helyén állt.

83 Emlékalbum 147.

84 Emlékalbum 148–155.

és Karácsonyi Ferenc élelmiszer-kereskedő (pl. Dobói Csemege Brindza, Dobó). A dobói csemege brindza teljes juhtejből készült a Dobói Juhgazdaság Csemege Brindzagyárában Eperjesen, ami azt jelenti, hogy ez közvetetten kapcsolódott a Nádasdi Baán család birtokához.⁸⁵ A kiadás támogatói közé tartozott még *Árva János és társa divatüzlet, Lohr Mária mosodája, Haas Fülöp és fiai bútorkereskedő, Hahn és Preyss tapétakereskedő. Pápai Ernő műintézete nyomda, Sokszorosító Ipar Rt.* kliségyár-nyomda.

Nádasdi Baán Achilles szerkesztő fáradozása felkeltette a király figyelmét, aki egy előkelő kitüntetéssel és az azzal járó havidíjjal fejezte ki elismerését az újságírói tevékenységet is folytató ügyvédnek. „Személyem körüli magyar miniszterem előterjesztésére dr. Nádasdi Baán Achilles ügyvéd, Sáros vármegyei földbirtokosnak és Szlányi Lajos festőművészeknek, az orosz betörés által sújtott Sárosi Népet Segítő Bizottságban kifejtett buzgó működésük elismeréséül, a II. osztályú polgári hadi érdemkeresztet adományozom. Kelt Badenben, 1918. évi május hó 2-án. KÁROLY s. k.”⁸⁶ A *Polgári Hadi Kereszt* nevű osztrák kitüntetést (Kriegskreuz für Zivilverdienste) Ferenc József császár és király 1916. február 4-én alapította olyan civilek számára, akik a hátszágban segítettek a háborús erőfeszítéseket. A talpas kereszttel, tölgykoszorúval és az FJI betűkkel díszített érdemrendnek 4 osztálya volt. A II. osztályú keresztet több magyarországi polgári személy is elnyerte, de meglepő, hogy egy könyv szerkesztéséért is adományozta az uralkodó. *Szlányi Lajos* (1869–1949) festőművész tevékenysége inkább a sorsjátékhoz és a kiállításokhoz kapcsolódott, de folyamatosan együttműködött Nádasdi Baánnal.⁸⁷

„Kezdetől fogva karöltve jár a sárosi akció a művészettel,” – írta Baán Achilles az előszóban – „az irodalommal és kezdetül nem fogyott ki a szépből mely szeretettel állott a jó szolgálatába. Kiállítás, hangversenyek, felolvasások – mindenki tudja milyen népszerű lett Sárosért dolgozni, alkotni maradandót, örök életűt. A múzsák égése alatt indult meg és folyik ma is ez a harc, gyönyörű harca épülő falvaknak üszkös romokkal teremő szépnek pusztító rúttal. Köszönet érte mindenkinek, aki kivette belőle a maga részét. És hála elsősorban és különösen azoknak a magyar művészeknek a kik minden más érdeket félre téve önzetlenül adták oda a nagy célra lelkük kincseit s boldog jutalmuk volt, ha egy követ nyerhettek érte cserébe egy új házhoz, amelyben egy hajléktalan sárosi család fog otthont találni.”⁸⁸

A sárosi emlékalbumot ma a szigorú kritikusok nem tartják a modern művészet maradandó értékének, de egy olyan vásárlóréteg számára készült, amelynek nagyon konzervatív ízlése, viszont sok pénze volt, hogy egy jótékony ügyet támogasson, és ezt a célt a könyv elérte.

85 Budapesti Közlöny, 1917. június 20.

86 Budapesti Közlöny, 1918. máj. 25. 1.

87 <http://adatbazisokononline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/60068> Letöltés: 2017. aug. 17.

88 Emlékalbum 9.

BERECZ ANITA

CSALÁDI, ROKONSÁGI KAPCSOLATOK EGERBEN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN*

A család hosszú távú vizsgálata

Az elmúlt évtizedek családtörténeti kutatásai egyre nagyobb figyelmet fordítottak a rokoni kapcsolatokra, a családi viselkedés dinamikus vizsgálati módszerére. A mikrotörténelem családtörténeti irányultságán belül a család jellemzője, annak nagysága és összetételének kutatása helyett a család tűnik fel magyarázó tényezőként valamely egyéb folyamat értelmezésében.¹ Azaz a statikus megközelítés helyett egyre inkább az egyén szemszögéből vizsgált folyamat került a középpontba. Ezáltal már a kapcsolatok felhasználásának módjára fordítanak figyelmet, mely lehetőséget ad az egyedi esetek vizsgálatára, a sokféleséget ezáltal meg lehet ragadni, és nem tűnik el maga a cselekvő egyén. A kutatásokban manapság tehát már egyre nagyobb hangsúly helyeződik a társadalom tagjai között létrejövő kapcsolati viszonyok elemzésére. Ez az interakciókból kiépülő relációs háló segít felfedni a tényleges társadalmi tagoltságot. A társadalmon belül létező valós csoportokat pedig ezek az intenzív kapcsolatok alakítják ki, melyek sokfélék lehetnek: házassági kapcsolat, házassági tanú, keresztszülőség, szomszédsági viszony.² A házassági kapcsolatok vizsgálata ezáltal rávilágít annak társadalomszervező erejére, hiszen ennek révén kialakult kapcsolatrendszerük a társadalmi identitástudatot is erősen meghatározta. Ennek köszönhetően, a kapcsolathálók elemzése révén lehetőség nyílik arra, hogy a különböző társadalmi csoportok, azon belül is a vizsgált csoportok kontúrját sikerüljön megrajzolni. A házasodási szokások, a házassági anyakönyvekben szereplő adatok így több társadalomtörténeti kérdés megválaszolására is alkalmat adhatnak.³ Amennyiben a házasodást, mint weberi érte-

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

1 *Husz Ildikó*: Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára. Szociológiai Szemle 2. (2000) 81–104.

2 *Benda Gyula*: Patrónusok és komák. A keresztszülői kapcsolathálók Keszthelyen (1740–1849). In: Benda Gyula: Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György. Osiris Kiadó, Bp. 2006. 519–546.

3 *Bácskai Vera*: Az 1848 előtti városi társadalom kutatásának főbb forrásairól. In: Kutatás – módszertan. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) Szerk. Erdmann Gyula. Gyula 1987. 10–20.; Bácskai Vera: Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830). Tanulmányok Budapest Múltjából 21. (1979) 49–51.; Jároli József: Az anyakönyv mint a nem nominális és nominális vizsgálatok forrása. In: Kutatás – módszertan. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) Szerk.

lemben vett rendies viselkedés ismervét értelmezzük, akkor egyrészt vizsgálni lehet a házassági szokásokban a töredezettség hatását, másrészt azt is, hogy mennyire mutatható ki egy bizonyos szintű zártság a vizsgált csoportok között.

Ezek a kereteken belül elemzem az 1828 és 1910 közötti időintervallumban az egeri házassági bejegyzésekből a mintegy 820 házasságkötést. Ezek a következőképpen oszlanak meg: 1848-ig 106 házasságkötés, illetve további 714 házasságkötés a század második felében. Mindez pontosan 3060 személyt jelent, a házassági bejegyzések magukba foglalják a házasságot kötő pár nevét, a feleség és a férj szüleinek a nevét, amennyiben ez az adat a rendelkezésre állt. Ezt az adathalmazt tekintem az elemzés során az úgynevezett városi minta alapjának. Az elemzés során elsődlegesen arra voltam kíváncsi, hogy kikövetkeztethető-e a házassági kapcsolatokból a társadalmi presztízs fenntartására való törekvés, vagy éppen az emelkedés lehetősége volt vele a cél? Elkezdődött-e ezeknek a kapcsolatoknak a bomlása, és mennyire volt általános jelenség a kapcsolatoknak a város keretein való túlnyúlása? Valóban a csoportok magjának alapvető szerveződési elve volt-e a családi kapcsolat, és ha igen, ez hogyan nyilvánult meg? A kirajzolódó kontúrvonalak rávilágítanak-e egy-egy társadalmi csoport stratégiáira? Az Egerben megkötött, bejegyzett házasságokból kiindulva elemzem tehát a különböző csoportokra jellemző tendenciákat, a házasságkötések zártságát (endogámia) és nyitottságát (exogámia) és ennek időbeli változását az 1848 és 1910 közötti időszakra helyezve a hangsúlyt.

Az elemzés során egy rokonsághoz tartozónak vettem mindkét ág rokonságát és a házastársi rokonokat is, amennyiben találtam erre vonatkozó forrást. Ezáltal rokonnak lehet tekinteni azokat a személyeket, akik a csoport tagjaival genealógiai kapcsolatban álltak.⁴ A rokoni kapcsolatok megállapításában így az elsődleges kapcsolatokat (vér vagy konszangvinális), a szülő-gyerek, nagyszülő, testvér, illetve a házasság útján létrejövő kapcsolatokat (affiniális) a férj-feleség, vő, sógor hálózatot jelöltem ki. Amennyiben a család törzsökösnek számított, több generációra visszamenőleg is fel lehetett vázolni a vertikális (nagyszülő, szülő, gyerek) kapcsolatokat, illetve a hozzájuk tartozó házassági kapcsolatokat. A vizsgálatokor szem előtt kell tartani azt a tényt is, hogy a házassági kapcsolatok számbavételével ugyan rekonstruálhatóak a tényleges rokoni kapcsolatok, de ez a kör nem feltétlenül esett egybe azokkal, akiket valóban rokonnak tartottak, illetve akikkel a rokonsági kapcsolatot ápolták. A rokonok számon tartása – a kialakult örökösödési szokások nyomán – szélesebb körű lehetett, azonban ez nem jelentett minden esetben intenzíven ápolt rokoni kapcsolatokat.⁵ A házassági anyakönyvek elsődlegesen nem demográfiai céllal

Erdmann Gyula. Gyula 1987. 466–475.

- 4 *Faragó Tamás*: Tér és idő – Család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok. Miskolc 1999. 162–165.; *Faragó Tamás*: Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In: Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. Szerk. Kovacsics József. KSH, Bp. 1997. 217–239.
- 5 *Faragó Tamás*: Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. Demográfia 39. (1996) 4. sz. 241–262.

kerültek feldolgozásra, még ha a demográfiai viszonyok erősen befolyásolhatók is a vizsgálat alá vont kérdéseket, tendenciákat.⁶ A század második felében megélénkült mobilitás, az elvándorlás, a változó demográfiai viszonyok ugyanis hatást gyakoroltak a családi-rokoni kapcsolatok világára is. Az egy-egy generációba, rokoni csoportba tartozó rokonok számát tehát alapvetően meghatározták a termékenységi és halálozási viszonyok.

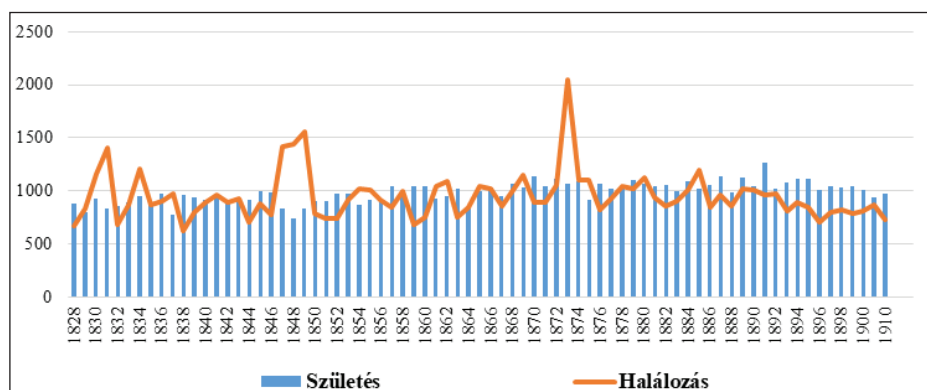
A rokoni kapcsolatokon alapuló elemzésem a különböző, kvantitatív levéltári források személyi szintű, úgynevezett nominális adatainak összekapcsolásán alapszik.⁷ Az elemzéshez választott módszertani megközelítés, a prozopográfia segítségével pedig lehetőségem nyílt néhány jellemzőnek vélt helyi család bemutatására, illetve annak ábrázolására, hogy a kiházasítás szempontjából milyen társadalmi törekvések jellemezték őket. Ez viszont egyben azt is jelenti, hogy az így kapott eredmények statisztikai összesítésre nem alkalmasak, gyakoriságot nem tudok megállapítani belőlük.

Rokonok. A családi, rokonsági kapcsolatok rendszere

A házastársak kiválasztásának történeti vizsgálatánál elsődlegesen figyelembe kell venni a „házassági piacot” azaz a kínálati oldalt is, hiszen a házassági minták kialakulásában fontos szerepet játszottak azok a kapcsolathálók, melyekben az egyén a lokális közösségen belül élt. Elsődlegesen érdemes szemügyre venni a városi népmozgalmi adatokat, hiszen azok részletes képet adnak a városi társadalomról. A következő ábra a születések és halálozások arányának dinamikáját szemlélteti 1828 és 1910 között.

6 A házassági anyakönyvek bejegyzéseinek forrásértéke változó, 1828-tól a házasság időpontját, a házaspár nevét, születési idejüket, vallásukat, szülők és a házasság során felkért tanúk neveit, származási, illetve lakhelyüket jegyezték fel csupán. A házasuló pár nevénél amennyiben a származási hely nem szerepelt, a helyi kötődésére lehetett következtetni. 1852-től már a településen belüli városrészt is, illetve az ingatlan házszámát is feljegyezték, az 1880-as évektől pedig már az utcanév is szerepelt. Az egyén társadalmi státuszát a nobilis, „con. civ.” vagy „con. pleb.” szerint rögzítették. 1869-től áttértek a „polgár”, „mesterember”, „földműves” vagy „tisztesb” megjelölésre. Foglalkozási adatokra csupán az 1870-es évek végétől tudunk támaszkodni.

7 A családoknál szereplő adatok a következő forrásokból kerültek feldolgozásra: Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL HML) V-45/b/6. k Eger város ház- és földadókönyve (1855/56), V-45/b/10. k Eger város betűsoros névjegyzék az adófőkönyvhöz (1867), V-74/23. k Házadólajstrom (1884), V-72/b/50. Eger város birtokos lakosainak névsora 1887-ben, IV-416 141–158 Heves vármegyei felekezeti anyakönyvi másodpéldányok gyűjteménye (1827–1895), V-2/a/1. k Polgárjogot nyertek nyilvántartása. Egri polgárjogot nyert egyének betűrendes jegyzéke.

1. ábra. A születések és halálozások városi átlagának alakulása

Forrás: *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900. Heves megye, 6. kötet. Szerk. Klinger András. Bp. 1979. 154–155, 170–171. és Magyar Statisztikai Évkönyv. Szerk. Thirring Gusztáv. 1. évf. Bp. 1912.*

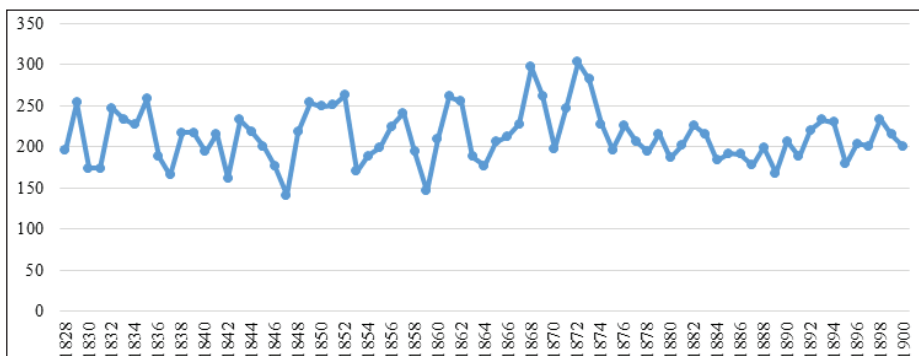
Az adatok azt mutatják, az 1860-as évek elejéig a halálozások száma több esetben meghaladta a születések számát. Két kiugró halálozási arány oka az 1831-es és az 1849-es kolerajárvány volt. Ezt követően némileg pozitív irányt vett a természetes szaporulat. Az 1870-es években újra jelentősen visszaesett a természetes szaporulat aránya, amiben az 1873-as kolerajárvány játszott szerepet. Az 1890-es évek elejétől kezdve azonban megfordult a tendencia, hiszen a következő két évtizedben mindvégig több volt a születések száma. A természetes szaporulat különbözete mintegy 4117 fő volt, 52 314 születésre 48 197 temetés jutott a dualizmus korszakában. Az 1850 és 1900 közötti időszak tényleges és természetes szaporulatának különbözete pedig megközelítőleg 1200 főben határozható meg.⁸ Ez a szám következő évtizedben sem növekedett számottevően, hiszen 1901 és 1910 között csupán 442 fővel számolhatunk.⁹ A meglévő adatok alapján megállapíthatjuk, hogy Egerben a születések aránya az országos átlag alatt volt. Ebből kifolyólag a város népességszámának növekedése a bevándorlási többletnek volt köszönhető.

A fentiekkel szemben ellentmondásos képet mutat viszont a városban kötött összes házasság dinamikája, melyben kirajzolódtak ugyan azok a mélypontok, melyek a halálozási görbénél láthatóak, de ezektől függetlenül is nagy kilengések tapasztalhatóak az adatokban. Az 1830-as évek második felétől csökkenő tendencia figyelhető meg, majd 1848 után indult el újra a növekedés. Ez azonban nem volt mentes a visszaesésektől, hiszen az 1850-es, 1860-as éveket szintén a változékonyság jellemezte és csak ezt követően látszódott stabilizálódni

8 Demeter Gábor: A dualizmus kori Eger lassú népességnövekedésének demográfiai hátteréről. In: *Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban 1715–1992. (Studia Historico-Demographica Debrecina 1.) Szerk. Demeter Gábor – Bagdi Róbert. Debrecen 2009. 48–61.*

9 Kovács Alajos: Eger város népességének fejlődése és összetétele. In: *Eger város statisztikai megvilágításban. 8. Bp. 1933. 8.*

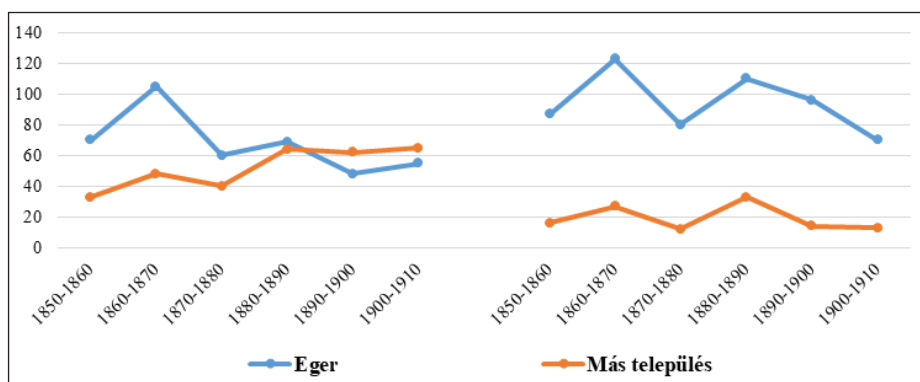
a helyzet. Az 1870-es évek közepétől kiugró értékeket már nem regisztrálhatunk. Az Egerben házasságot kötött személyek számának mozgását ábrázolja a következő táblázat.

2. ábra. Egerben házasságot kötött személyek száma 1828 és 1900 között

Forrás: A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900. Heves megye, 6. kötet. Szerk. Klinger András. Bp. 1979. 162–163.

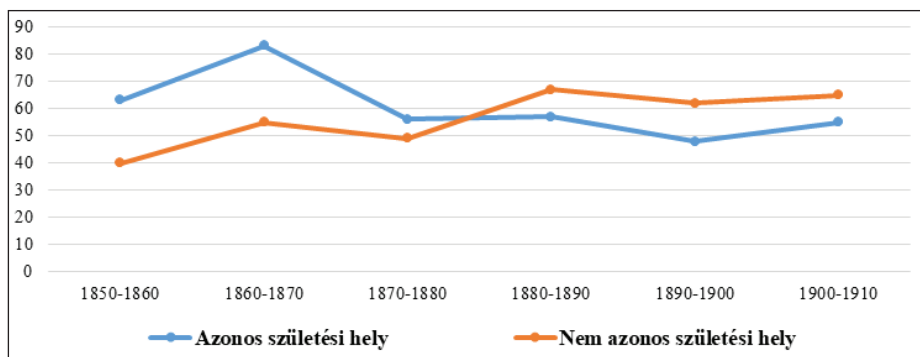
A kapott eredmények után vessük össze a városra jellemző statisztikai átlagot az elemzés alá vont csoportok házassági adataival, méghozzá elsődlegesen a származási helyeket figyelembe véve. A tízéves időmetszetekre bontott, városi mintában (tehát nagyobb körben, a mintegy 3060 személyt jelentő mintában) szereplő menyasszonyok és a vőlegények származását, születéshely szerint megosztva vizsgálva arra következtethetünk, hogy az egri születésű férfiak aránya a századfordulót megelőző évtizedtől kezdve fokozatosan csökkent. A más településről származó házasságot kötő férfiak száma pedig a kezdeti évtizedhez képest szinte megduplázódott, és ezzel együtt 1890-től meghaladta az egriek arányát. A legnagyobb különbséget mégis a mintában szereplő menyasszonyok között tapasztalhattuk. Bár az utolsó két évtizedben enyhe csökkenést mutatott, mégis a vizsgált időszakban mindvégig domináns volt a helyi születésű feleségek száma (566 fő), hiszen csupán 115 újonnan betelepülő feleséget lehetett regisztrálni, ami az esetek 16%-át jelentette. A nem egri születésű menyasszonyok száma egyik évben sem közelítette meg a helyiekét. Az 1880-as évek végétől elkezdődött tendencia alapján tehát az újonnan letelepedett, házasságot kötött férfiak száma folyamatosan növekedett, majd 1890-től meg is haladta a helyiekét, ők azonban szinte minden esetben egri feleséget választottak maguknak. A letelepedett férfiak ezáltal még nem családdal érkeztek és házasság útján igyekeztek integrálódni a helyi társadalomba. A városi mintában szereplő személyek születési helyének városi átlagát az alábbi táblázat szemlélteti, férj-feleség megosztásban.

3. ábra. A városi mintában szereplő személyek születési helyének városi átlaga (férj-feleség megosztásban)

Forrás: a szerző adatbázisa alapján történt számítások

Amennyiben külön-külön is megvizsgáljuk a házaspárok születési helyét, hasonló tendencia tapasztalható. Abban az esetben, ha a férj és a feleség is egri születésű volt, azonos születési kategóriába soroltam őket. Ellenkező esetben a másik csoportba soroltam őket, függetlenül attól, hogy a férj vagy a feleség származott-e másik településről, vagy esetleg mindketten. Az így csoportosított adatokat párhuzamba lehetett állítani az előző táblázat adatsoraival. A vizsgálat alá vont első három évtizedben az Egerben született házaspárok aránya magasan meghaladta a másik csoportban szereplők számát, ami meggyezik az előző táblázat alapján tapasztalt azonos ívet lekövető számsorral. Az 1880-as évek végétől azonban nemcsak a letelepedett, házasságot kötő férfiak száma növekedett meg, hanem összességében a más településről érkező, házasságot kötő párok száma is. A századfordulót megelőző évtizedben tehát a város népességszámában megmutatkozó bevándorlási többlet már a házasságot kötő személyeknél is tetten érhető volt, egyre erősebben megnyilvánult az exogámia.

4. ábra. A városi mintában szereplő házasságot kötő felek származási hely szerinti megoszlásának városi átlaga

Forrás: a szerző adatbázisa alapján történt számítások

A városi átlag ismertetését követően térjünk át a vizsgált csoportok általános jellemzőinek bemutatására aszerint, hogy ki törekedett leginkább csoportendogámiára, lehet-e az azonos társadalmi csoportok összeházasodásáról beszélni vagy éppen a különböző csoportok egymás mellett éléséről van szó. Az iparosság egyik részénél a törzsökös családból való származás már nem volt feltétel a házasságkötésnél, nyitottabbak voltak az újonnan letelepedők felé, és megfigyelhető volt náluk egyfajta kifelé orientálódás a városból. Szakmájuk vagy taníttatásuk révén rendszerint a városból is elkerültek. Voltak viszont olyan családok, akik taníttatták a fiaikat, értelmiségivé váltak, később visszakerülve a városba, valamilyen szerepet vállaltak a város életében. Az iparosság másik része határozottan különvált, és foglalkozás alapján mintegy önálló csoportot alkottak a társadalomban, ami azt is jelentette, hogy a városban maradtak, és folytatták apjuk foglalkozását. A városi iparoscsaládok túlnyomó többségének eredete visszavezethető 1828-ig, az országos összeírásban a családfőt ekkor már adózó személyként regisztrálták.¹⁰ Ezeknél az iparoscsaládoknál fontos szerepet játszott a régi, törzsökös családok által formált kapcsolati rendszer, ebbe a rendszerbe próbáltak beépülni, hiszen jelentős volt a családok helyi ismertsége, törzsökössége, melynek révén akarták megőrizni a családi presztízt. A jelenség persze nem egyedülálló, hiszen a tornai kézművesek életútjának vizsgálata is azt mutatta, hogy jellemző volt a kézműves-dinasztiákra a házassági endogámia, és erős volt a hajlandóság a „szakmán belüli” házasságra. A generációs folytonosság pedig a mesterség kontinuitásával is együtt járt.¹¹

A szőlőművesek körében volt a legerősebb az azonos csoportból való házastárs választása. A kézművesek mellett a földművesek csoportjánál figyelhető meg leginkább a több család házasság útján létrejövő kapcsolatrendszerének a kiépülése. A külvárosban élő földművesek alkották talán az egyik önmagában legzártabb réteget a házasodási szokásaikat figyelembe véve. Csoportjukat jellemzi leginkább a foglalkozási immobilitás, hiszen a legtöbb családban a beházasodott fiúk és a városban házasságot kötött lányok férjei is földművesek voltak. A vizsgált csoport tagjai között az 1830-as években született, majd az 1850-es években házasodó személyeknél a „con pleb” jogállás volt feltüntetve az anyakönyvekben. A családrekonstrukció náluk jelentett a legtöbb problémát, a névegyezőség miatt nem minden családnál volt biztosan beazonosítható, hogy ki melyik családi ághoz tartozott. Jellemzően a külvárosban éltek a házasságkötésük idején is, illetve még az 1887. évi házajstrom szerint is külvárosi lakosok voltak. Párvalasztásuknál egyöntetűen az azonos jogállás és foglalkozási csoporthoz való tartozás volt mérvadó. Csupán egy-két vizsgált családnál volt tapasztalható, hogy a család valamelyik ága felhagyott a szőlőműveléssel, és valamilyen kézművesmesterségre váltott. A század közepén arra viszont

10 MNL HML IV-7/a/17. Országos összeírások. Conscriptio Regnicolarie Archi Episcopalis Civitatis Agriensis.

11 *Pozsgai Péter*: Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században II. Életutak – kontinuitás, földtulajdon, családi stratégiák. Korall 3–4. (2011) 266–296.

nem találunk példát, hogy az iparoscsaládból származó személy szőlőművesek lányát vette volna feleségül. A századfordulóra azonban ezek a keretek is oldódni látszódtak.

Az értelmiség csoportjánál már másfajta házassági minták voltak megfigyelhetők, határozott elkülönülés tapasztalható. A csoport jellegzetes részét alkotják a régi, törzsökös családok leszármazottjaihoz köthető személyek, akiket nem lehet szorosan hozzákapcsolni a városban kialakuló, házassági kapcsolatok révén kialakuló „családbokrokhoz”. Legtöbbjük intézményes keretek, az oktatás révén elérték a család státuszának emelkedését, így meghatározóvá vált a felfelé irányuló társadalmi mobilitás. Ebből kifolyólag már házassági stratégiáik is eltérőek voltak. Az iparos foglalkozású apáktól eltérően a második, illetve harmadik generáció már értelmiségi pozíciókat töltött be, és jellemzően szinte minden esetben elkerültek a városból házasságkötésüket követően. Azok a személyek, akik valamilyen okból kifolyólag mégis visszakerültek a városba, gyakran vállaltak a város életében közéleti szereplést, képviselőtestületi tagságot. Találunk példát olyan kiházásítási gyakorlatra is, ahol az iparoscsaládok több ponton is érintkeztek az értelmiségi, esetleg kereskedői körökkel. A magasabb presztízsű, hivatásbeli közösségekhez tartozó ügyvédek és orvosok esetében jellemzően szoros egymás közötti házassági minták voltak megfigyelhetők. Ennél a csoportnál érzékelhető, hogy zömében „kívülről” házasodtak, betelepült, nem egri származású feleséget választottak, többségük elkerült a városból. Általánosságban ennek a csoportnak volt a sajátossága, hogy házasságkötési szinten kötődött az uradalmi gazdatiszti réteggel megéhez kapcsolódó személyekhez.

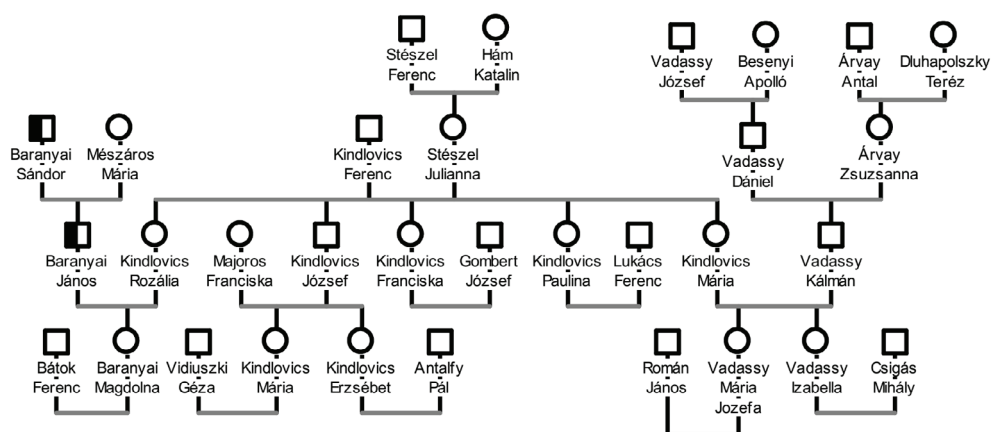
Nem lehet szem elől téveszteni a zsidók folyamatosan növekvő jelenlétét sem a városban. Az anyakönyvek alapján azonban megfigyelhetjük, hogy nem volt jellemző a vegyes házasság még a századfordulón sem. Ez a tendencia pedig hasonló példát mutat a szegedi vegyes házasságok arányával, ahol a zsidó társadalmi elit nem volt „rászorulva” az érvényesülés ilyen formában történő előmozdítására, és nem nehezedett társadalmi nyomás az egyéni asszimiláció vegyes házassági stratégiájára.¹² A törzsökös családok leszármazottjai jelen voltak a város életében a századfordulón is, azonban az újonnan letelepedő személyek – köztük a zsidók is – már nem használták fel a házasság intézményét, mint a városon belüli integrációs eszközt. Ebből kifolyólag, az újonnan letelepedő személyek nem alakítottak ki kapcsolatot a törzsökös családokkal, legalábbis házasságkötés szintjén. A tendenciák ismertetését követően vegyünk szemügyre néhány jellemzőnek vélt helyi családot, akiknek több generáción keresztül nyomon lehetett követni a történetét.

12 Marjanucz László: A zsidó-keresztény vegyesházasság Szegeden a századfordulón. In: Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1989. június 15–18. (Rendi társadalom – polgári társadalom 3.) Szerk. Á. Varga László. Salgótarján 1991. 249–253.

Kindlovics Ferenc szűcsmester, ingatlantulajdonos polgárként került összeírásra a belvárosi harmadik negyedben 1828-ban.¹³ (1. családfa, a félbevágott négyzet a megválasztott képviselőt jelzi.) Stészel Ferenc csizmadia lányával, Juliannával való házasságkötését követően öt gyerekük született. Ennél a családnál érvényesült leginkább a családi mesterség fenntartására való törekvés. Az egyetlen fiuk, a szűcs foglalkozású József, Majoros József kőműves vállalkozó lányát, Franciskát vette feleségül. József testvéreinek férjei mind iparos-családból származtak. Paulinát Lukács Ferenchez (sz. 1839), Rozáliát (sz. 1840) Baranyai Sándor szűcsmester és polgár fiához, a kisbirtokos Jánoshoz (sz. 1828) adták feleségül 1859-ben. Az 1860-as években már tulajdonukban állt a kétszobás Knézich Károly utcai ingatlan, Jánost pedig 1872 után rendszeresen megválasztották a városi képviselőtestületbe, 1896-ben bekövetkezett haláláig. Testvérük, Kindlovics Mária (sz. 1851), Vadassy Dániel (1814–1870 körül) szintén szűcsmester, polgárcsaládból származó fiához, Kálmánhoz (sz. 1846) ment feleségül 1870-ben, aki pénzügyi hivatalnokként és képviselőtestületi tagként volt jelen a város életében. Kálmánt a házasságkötésének évében még az apja hatszobás Servita utcai házában találjuk, azonban az ingatlant végül testvére, Vadassy Julianna, özv. Tamasi Endréné örökölte 1870 decemberében. Így Kálmán feleségével 1883-tól már szerényebb körülmények között, az apósától örökölt kétszobás Nyár utcai ingatlanban élt, és csak hat évvel később került a tulajdonukba a háromszobás Servita utcai ingatlan, testvéreinek szomszédságában. A testvérek gyerekeinél (a családfában szereplő negyedik generációnál) sem tapasztalunk nagyobb társadalmi elmozdulást, mindannyiukat iparos férjhez házasították ki, erős volt az örökölt foglalkozási tradíció folytatására való törekvés.¹⁴ Kivételesen említhetjük meg Kálmán két lányát, Vadassy Mária Jozefát és testvérét Izabellát, akik okleveles tanítónőként szereztek képzettséget. Férjeik, az olaszliszakai Román János tanító és a nagyváradi lakosú Csigás Mihály elemi iskolai tanító révén ők is elkerültek a városból.

13 1848-ban a polgárjogára hivatkozva, régi jog alapján szerzett választójogot a helyhatósági választások alkalmával, és birtok alapján az országgyűlési követválasztáskor. 1860-ben már csak a kétszobás Nyár utcai ingatlan alapján szerepelt a választójegyzéken.

14 A negyedik generációnál szereplő lányok, Mária férje a szilvási születésű borbély foglalkozású Vidiuszki Géza volt, Erzsébet az egri könyvkötő Antalfy Pálhoz ment feleségül. Unokahúgukat, Magdolnát az egri iparoscsaládból származó Bátok Ferenc asztalosmester vette feleségül.

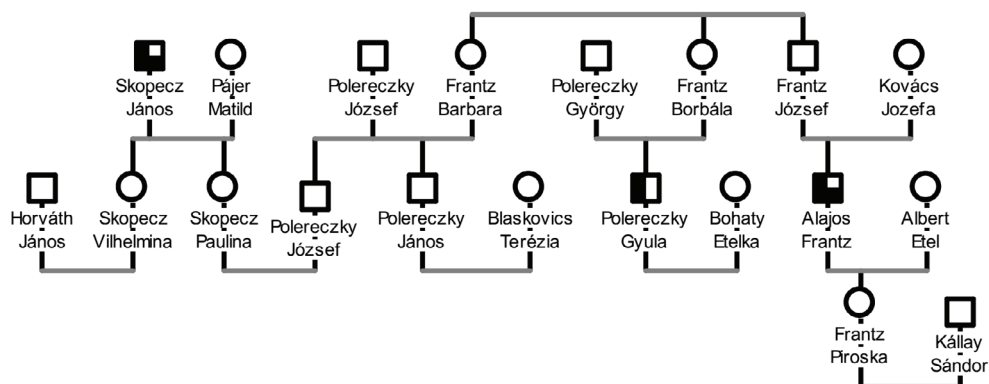

A következő családok példájával a társadalmi emelkedésre való törekvés útját tudjuk nyomon követni, rendszerint intézményes keretek, az oktatás révén. A második generációnál már érzékelhető a magasabb státusz felé törekvés, a család társadalmi helyzetének megváltoztatása, emelkedése. A foglalkozási kontinuitás megszakadt, az iparosfoglalkozást űző apáktól eltérően a második majd harmadik generáció már értelmiségi pozíciókat töltött be és/vagy házasság útján vitte tovább a presztízszt. A némettímként polgárjogot szerzett Francz József és Kovács Jozefa házasságából született *Franz Alajos dr.* (Eger, 1831–1885) Heves vármegye tisztii főorvosa (1867–1885) az 1860-as évek végén tűnt fel értelmiség jogcímen. (2. családfa, a félbevágott négyzet a megválasztott képviselőt, a majdnem teli négyzet a virilist jelzi.) Kezdetben még bérlő volt az első negyedben, azt követően több ingatlanra is szert tett a belvárosban, amellet 1872-től haláláig tartotta a helyét a virilistlistán. Házasságot az egri líceum tanárának lányával, Albert Etellel¹⁵ kötött (1865-ben), majd lányukat, Piroskát (Eger, sz. 1866) már szintén egy hasonló presztízzsel bíró személyhez, ifj. Kállay Sándor magyar királyi főhadnagyhoz (Nagykálló, sz. 1859) adták feleségül (1889). A polgárcsaládból származó Francz József testvérei, Barbara és Borbála révén a család másik ágába iparral foglalkozó személyek házasodtak be azonban a második generáció közül már Polereczky Gyula és József is fűszerkereskedelmet folytatott.¹⁶ Polereczky József apósát, Skopecz Jánost ráadásul

15 Édesapját, Albert Ferencet (Adelhaida de monteDego) 1851-ben az egri érsek a csilagvizsgáló igazgatójává és a líceum könyvtárnokává, tanárává nevezték ki. Másik két lánya szintén értelmiségi foglalkozású személyekhez mentek feleségül: Mária Krammer Károly orvoshoz, Erzsébet pedig Szalay József ügyvédhez.

16 Francz Borbála és az ácsként dolgozó Polereczky György fia, Gyula fűszerkereskedőként több évtizeden keresztül jelentős szerepet játszott a városigazgatásban (1872 és 1899 között). Francz Barbara és férje, id. Polereczky József két fia, ifj. József kereskedőcsaládból származó Skopecz Paulinát vette feleségül, a mérnöknek tanult János pedig az iparoscsládból származó Blaskovits Teréziát.

szintén a legnagyobb adózók között lehetett számon tartani, aki a másik lányát, Vilmát is ennek megfelelően házásította ki a budapesti születésű Horváth János líceumi jogtanárhoz (1866).

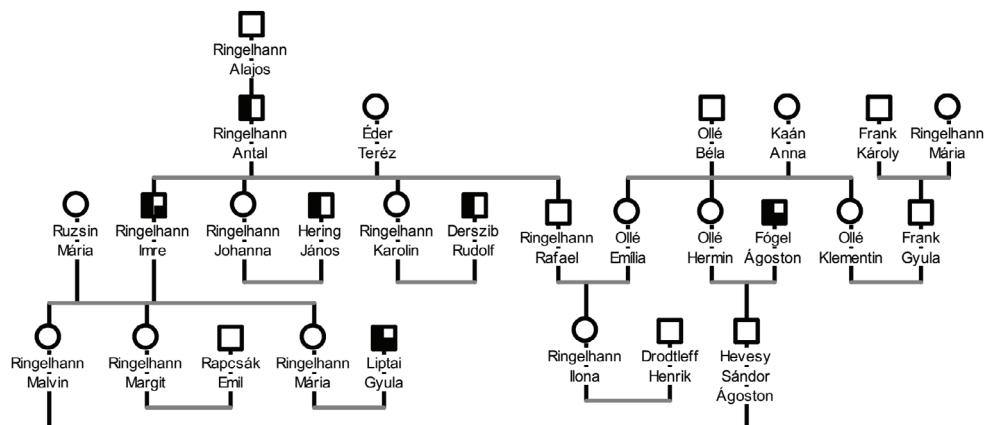
Érdekes áttekinteni a Ringelhann családot, hiszen ezáltal a sikeres pályát befutó kereskedőcsalád történetét is nyomon tudjuk követni, akiknek az eredete egészen 1828-ig visszavezethető. *Ringelhann Antal* (Eger, 1804–1874) 1828-ban még szintén kereskedelemmel foglalkozó apja, Ringelhann Alajos házában került összeírásra, házatlan zsellérként és kereskedőként.¹⁷ (3. családfa, a félbevágott négyzet a megválasztott képviselőt, a majdnem teli négyzet a virilist jelzi.) Az ingatlant valószínűleg már Antal örökölte, és vitte tovább a kereskedést, mert 1848-ban már ő jelent meg az első negyedben, ingatlan alapján.¹⁸ Antal aktívan részt vett a városvezetésben egészen haláláig, 1848-ban tisztviselő, illetve tagja volt az 1861. évi és az 1867-es képviselőtestületnek. A harmadik generáció házasságkötését figyelembe véve változatos példákat tudunk bemutatni. Antal mindkét fia folytatta a kereskedést. Imre (sz. 1837) 1869-ben szerzett először választójogot (első negyedben) fűszerkereskedőként, majd 1881-től 12 éven keresztül szerepelt a virilisjegyzéken. Lányai közül Johannát (sz. 1835) az egri születésű rézműveshez, Hering Jánoshoz adta, Karolina Derszib Rudolffhoz (1824–1892) az Érseki Tanítóképző tanárához ment feleségül, aki 1872-től haláláig képviselőtestületi tag volt. Antal második fia, Rafael (sz. 1850) fűszer- és festékkereskedelemmel, illetve lisztárusítással foglalkozott, azonban a vagyona alapján nem találjuk a listákon. Ollé Emíliával kötött házassága révén a család további kereskedelemmel foglalkozó személyekkel bővült.¹⁹ A negyedik generáció

17 Apja 1848-ban régi jog alapján nyert választójogot, bár polgárjogot nem szerzett az első negyedben a helyhatósági választásokon.

18 1860-ban szintén ház és régi jog alapján került fel a listára.

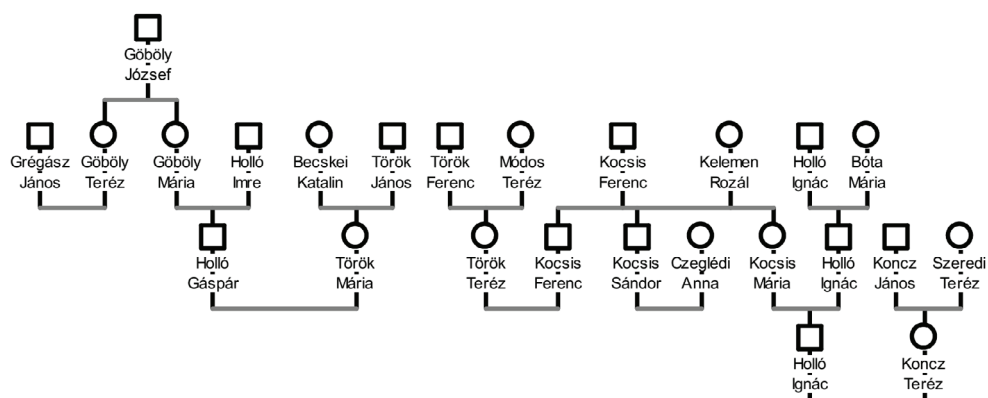
19 Ollé Hermin a Rozsnyón született Főgel Ágostonhoz ment feleségül, Klementin a Bács-Bodrog vármegyéből (ismeretlen település) származó Frank Gyulához.

kiházásításánál már minden esetben megfigyelhető az értelmiségi csoport felé való orientálódás, a nem egriekkel való házasságkötés, mely után a párt szem elől veszítjük. Malvint (sz. 1879) Hevesi Sándor (sz. 1874) takarékpénztári titkárhoz, Máriát (sz. 1866) Liptai Gyula²⁰ ügyvédhez, Margitot (sz. 1873) egy orosházi születésű tiszafüredi lakosú orvoshoz, Rapcsák Emilhez adták feleségül.

A földműves foglalkozású családoknál ugyanez a házasság útján létrejött erős családi kapcsolatrendszer figyelhető meg. Utolsó példaként hozhatjuk *Török János* földműves családját. (4. családfa) Lányát, Máriát a földműves Holló Gáspárhoz (sz. 1880) adta feleségül. A család másik ágához tartozó Kocsis Ferenc földműves és városi képviselőtag (1872–1887) Kelemen Rozállal kötött házasságából született lánya, Mária, szintén a szőlőművescsaládból származó Holló Ignáccal (sz. 1858) kötött házasságot. Két fia, Kocsis Sándor (sz. 1873) és Ferenc (sz. 1870) felesége, Török Teréz és Czeglédi Anna ugyancsak földművescsaládból származott.

²⁰ Apja Liptai Ferenc 1881 és 1887 között virilis, háztulajdonos.

Következtetések

Összegezve az eddigi adatokat, a tárgyalt kérdéskör alapján több következtetést tudunk levonni. Egyrészt, fontos tényező, hogy a századfordulót megelőző évtizedekben az exogám jellegű kapcsolatok száma növekedni kezdett, másrészt a városba újonnan érkező személyek már nem házasodtak a helyi, többszörös családok leszármazottaival. Egyre erősebb tendenciává vált az 1880-as évektől kezdve, hogy a letelepedők nem egri származású feleséggel házasodtak. A más településről érkező, de házasságot Egerben kötő személyek száma viszont dinamikus növekedést mutatott. Ezzel párhuzamosan, figyelembe véve a bemutatott példákat, arra a következtetésre juthatunk, hogy a század második felében is folytatódott a helyi családok kapcsolatrendszerének házasság útján történő kiépülése. Ezek a házasodási minták egyben tükrözték a város jellegéből, az országos városhierarchiában elfoglalt helyéből adódóan a szűkösebb választási lehetőségeket, ugyanakkor az is láthatóvá vált általuk, hogy csak lassan kezdtek mozdulni ezek a társadalmi határok.

A néhány jellemzőnek vélt helyi család több generáción keresztül való nyomon követése rávilágít arra, hogy a nagyobb társadalmi csoportok között a házasságkötés, házasodás szempontjából is jelentős különbség volt, a csoportok többnyire határozottan szétváltak egymástól. A rokoni kapcsolatokból épülő hálózat már magának a házasságnak a jellegéből adódóan is egy töredezett társadalmi képet tükröz. Amennyiben elfogadunk bizonyos szintű folytonosságot, figyelembe kell venni, hogy a rendi világ örökségeként a rendi jogi státusz átszivárgott a polgári korba is, és megnyilvánultak a viselkedésszociológiai értelemben vett rendi különbségek jegyei. A rendi világ örökséből származó értékképzetek pedig a 19. század második felében is közvetítődtek a párválasztás által, és mindez a házasságkötésekben is megnyilvánult.

A kiházásítás nyomán kialakuló családi kapcsolatokat vagy éppen a fiúgyermek taníttatását családi stratégiaként is értelmezhetjük, tudatos döntésnek is tekinthetjük. Az ehhez szorosan kapcsolódó örökösödési rendnél megfigyelhető volt, hogy míg a lányokat próbálták kiházásítani, addig a műhelyt az ingatlanulajdonnal együtt a fiúgyermek vitte tovább. Több fiúgyermek esetén gyakori volt a foglalkozási diverzifikáció is, melynek során minden gyermek más-más foglalkozást kezdett űzni. Kérdés lehet azonban az is, hogy a házasság útján létrejövő családbokrok milyen jellegű kapcsolatokat sejtetnek. Az így létrejövő kapcsolatok esetleg lehetnek gazdasági jellegű, kooperációból kiinduló kapcsolatok, ami mintegy a munkamegosztás ésszerűségéből indult ki, azonban az itt bemutatott példák mégis azt érzékeltetik, hogy sokkal fontosabbnak tűnt a státusz fenntartása, a hasonló gyökerekkel rendelkező, polgárcsaládból, értelmiségi családból való származás, mint az előbb említett okok. Ezek a keretek csupán a századforduló környékén kezdtek lazulni.

BORBÉLY ZOLTÁN

A KISVÁRDAI VÁRDAY CSALÁD*

A Várdai család az Árpád-kori Gutkeled nemzetség sárvármonostori főágából származott, jelentősebb anyagi gyarapodást és társadalmi emelkedést azonban csak a 15. században értek el. Ügyes politizálással sikerült I. Ulászló, V. László, majd Hunyadi Mátyás bizalmával együtt számos egyházi és udvari pozíciót elnyerniük.

A család és a korszak egyik legnagyobb kiugrója Várdai István volt, aki a pályafutását váradi kanonokként kezdte, melynek jövedelmeiből – és a nagybátyja, majd unokafivére bőkezű támogatásával – a krakkói, bécsi, majd ferrarai egyetemeken folytatott tanulmányokat.¹ A teológiai doktori cím megszerzését követően tért haza, és a korban megszokott módon az egyházi pályát aktív politizálással kombinálta. Annak ellenére, hogy István pályafutása V. László uralkodásával összefonódva indult, Mátyás egyik legbizalmasabb embere lett, amihez talán köze van annak is, hogy az ő hathatós közbenjárása is hozzájárult a Szent Korona visszaszerzéséhez, amivel végül 1464. március 29-én meg is koronázták Hunyadit. Ugyanebben az évben Mátyás egyesítette a fő és titkos kancelláriákat, az élére pedig Vitéz János mellé Várdai Istvánt nevezte ki.

Az egyházi pályán hasonlóan sikeres volt: az említett várdai kanonokságot követően küüllői főesperes, egri püspök, majd 1454-től egészen 1471-ben bekövetkezett haláláig kalocsai érsek volt. Mátyás a neki tett szolgálatok jutalmul bíborosi kinevezését is kezdeményezte a pápánál – Vitéz János ellenében –, ami különféle okok miatt csak 1468-ban történt meg.² Az igen népes Várdai családból többen is jelen voltak a királyi udvarban: testvére, (II.) Aladár pohárnokmester, unokatestvére, (III.) Miklós – aki a család 16. századi főágának az alapítója – főkincstartó és bodrogi főispán lett.³ Ez utóbbi Miklósnak Perényi Judittól született fiai közül négyen is jelen voltak az uralkodó mellett, III. Aladár mint kamarás, Mátyás boszniai püspök, (IV.) Miklós pedig a bodrogi főispánságban

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

1 Kristóf Ilona: „Vester Stephanus de Warda scholaris iuris canonici”. Várdai István egyetemi évei Itáliában. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis: Sectio Historiae* 36. (2007) 65–82.

2 A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk. Nagy Imre et al. I–XII. Pest-Bp. 1871–1931. IX. 27–28.; 229; 252–253.; XII. 213–218.; (Továbbiakban: Zichy-család XII.); Hegyi Géza: Bálványosvár és a nagypolitika (1456–1463). A Várdai és a losonci Dezsőfi család küzdelme a bálványosi uradalomért. *Erdélyi Múzeum* 67. (2005) 3–4. sz. 113–114.; Horváth Alice: Egy magyar humanista, Várdai Péter építkezései (15. századi építészeti központ Dél-Magyarországon). *Művészettörténeti értesítő* 36. (1987) 57.

3 Lásd a mellékletben szereplő leszármazási táblát.

követte apját. A negyedik fiú, Simon katonaként szolgált, és többek között Szabács bevételénél (1476) vitézkedett.⁴

Vagyis főként az ország déli részén jutottak pozíciókhoz, és itt teljesítettek fegyveres szolgálatot az uralkodónak.⁵ A 15. század második felében sikerült a család ősi birtokának számító Kisvárdra mellé megszerezniük a déli határ közelében fekvő bátmonostori uradalmat, ezzel tényleges gazdasági alapokra helyezve a hivatali pozíciók által megszerzett bárói méltóságot. Ez a birtokállomány azonban meg sem közelítette az 1498. évi 22. törvénycikkben felsorolt tényleges bárók (veri barones) vagyonát, akik nem a hivatali méltóságnak, hanem a birtokvagyonuk és ezen alapuló hatalmuk nagyságának köszönhetően tartoztak a főnemességhez.⁶ Házassági kapcsolatok révén azonban a Várdayak igyekeztek erősíteni a kötelékeit a tényleges bárókkal, aminek eredményeként a 16. század fordulójára már szoros rokoni szálak fűzték őket a Perényi, Losonczy, Drágffy, Báthory és Ráskai családokhoz.⁷

A Várdayak társadalmi rangját tehát elsősorban az elnyert udvari és egyházi méltóságoknak köszönhették. Ezek közül is nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a család kiugrását is elősegítő egyházi pályának.

Várday Istvántól kezdve minden generációban találunk egyházi pályán tevékenykedő családtagot, amit elmélyült itáliai tanulmányok alapoztak meg. Az érseki méltóságig jutó István Ferrarában folytatott tanulmányokat, majd unokatestvére, Miklós unokái követték a példát. Várday Ferenc 1501 áprilisától másfél évet töltött Padovában, majd további egy évig a bolognai egyetemet látogatta. Legnagyobb pártfogói a kor két ismert humanistája, Várady Péter kalocsai érsek és Ernuszt Zsigmond pécsi püspök voltak.⁸ Hazatérve a király udvarba került, ahol előbb királyi titkárként szolgált, majd 1509-től egy éven keresztül a kincstartói tisztelet töltötte be. Ezt követően 1511-től váci püspökként, immár királyi tanácsosként továbbra is az udvarban maradt, de 1513-ban a Thurzó Zsigmond halálával megüresedett erdélyi püspökség elnyerésével az ország keleti részei felé fordította a figyelmét.⁹

Az erdélyi püspöki jövedelmek rendezése (és saját érdekkörének kiépítése) mellett részt vett Bakócz kereszteshadának szervezésében, majd Szapolyai

4 Erről Bornemissza Absentius Pál „In funere... Francisci Vardaei...” cím alatt 1526-ban nyomtatott gyászbeszédében közöl adatokat. Lásd *Borsa Gedeon*: Bornemissza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány. Irodalomtörténeti Közlemények 87. (1983) 1–3. sz. 48–58.

5 Az egyházi és világi méltóságok mellé az 1470-es évek elején sikerült megszerezniük a Bodrog megyei Tóttós család bátmonostori uradalmát, lásd Zichy-család i. m. XII.

6 *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. Századok 122. (1988) 1–2. sz. 174.

7 *Hegyi G.*: Bálványos i. m. 113–115.

8 Zichy-család XII. i. m. 366.

9 *C. Tóth Norbert*: Várdai Ferenc pályája az erdélyi püspöki szék elfoglalásáig. Prozopográfiai esettanulmány egy archontológiai táblával. Erdélyi Múzeum 78. (2016) 1. sz. 22–24.

Jánoshoz csatlakozva közreműködött annak szétverésében is. De aktív szerepet játszott a II. Lajos trónra léptét követő hatalmi harcokban is.¹⁰ Ekkor már nemcsak a püspöki méltóságból adódó teendőkkal és a politikai eseményekkel kellett foglalkoznia, hanem az egyre bonyolódó családi ügyeket is neki kellett kézbevennie.

Nándorfehérvár elfoglalása (1521) után a család legfontosabb birtokává a kiskvárdai uradalom lépett elő a kiszolgáltatott helyzetben lévő déli határ menti birtokokkal szemben. A várdai vár körül szerveződő, 15 faluból álló, komoly regionális befolyást biztosító uradalom megosztása azonban a rokonságon belüli harcokhoz vezetett. Várday Ferenc minden eszközzel igyekezett biztosítani a családi javakat testvérei (Imre, János, Mihály és Ambrus), illetve azok gyermekei számára az unokatestvérekkel, a dögei ág leszármazottjaival szemben.¹¹

Az erdélyi püspök azonban a család vagyoni helyzetének stabilizálása mellett igen nagy hangsúlyt fektetett a kulturális tőke szinten tartására is. Váci püspökként öccsét, Jánost támogatta bolognai és padovai tanulmányiban, akit a neves humanista Romolo Amaseo vett pártfogásába.¹² János pályafutásáról nem sok adattal rendelkezünk, csupán az 1530-as évek közepéről ismert tőle két levél.¹³ A legfiatalabb testvére, Ambrus, szintén Bolognában folytatott tanulmányokat az erdélyi püspök bátyja támogatásával, aki időközben (1524) elhunyt.¹⁴ Ambrus pályafutása részleteiben szintén ismeretlen, egyedül a pártfogó bátyja halálára írt és nyomtatásban is megjelent gyászbeszéd létrejöttével kapcsolatban rendelkezünk információkkal róla és a bolognai tartózkodásáról.¹⁵ Itt Achille Bocchi professzor irányítása alatt folytatta tanulmányait egy bizonyos Bornemissza (Absentius) Pál társaságában, aki a halotti megemlékezés legnagyobb részének szerzője volt.

Bornemissza viszont egy másik testvér, Várday Mihály támogatásával folytatott itáliai tanulmányokat. A pécsi polgárcsaládból származó Bornemissza Pál bolognai tanulmányai után nemességet nyert, és a királyi udvarba került. A Mohács utáni években budai prépost lett, és királyi tanácsosként is szolgált Ferdinándot, majd 1529-ben Pozsonyba is követte a Habsburg udvart.

10 Bors G.: Bornemissza i. m. 49.

11 Zichy család XII. i. m. 343–364.

12 Révész Mária: Romulus Amasaeus. Egy bolognai humanista magyar összeköttetései a XVI. század elején. Szeged 1933. 29–33.

13 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (Továbbiakban: MNL OL) P 707. Zichy család zselői levéltára. NB 32, Missiles Nr. 11276, 11267.

14 Bors G.: Bornemissza i. m. 51.

15 Kezdetben egyházi pályára került, 1527-ben dobokai esperessé nevezik ki MNL OL A 57. (Libri regii) I. k. 23., majd onnan kilépve családot alapított, az 1540-es években pedig Luther tanainak követője lett. („Dominum Ambrosium fratrem suum serio admonere ... liberius etiam accusare ut infamiam fugiat in odio fratris sui persequendo illum, sani in hoc maxime contra deum et peccat contra doctrinam sui Magistri Lutheri qui docet ex precepto Christi fratrem diligere...” írja róla 1544-ben Bornemissza Pál. MNL OL P 707. NB 32. Nr. 11064.)

Ferdinánd pártján kitartva komoly egyházi karriert futott be: 1549-től vespéremi püspök, majd 1553-ban erdélyi püspökké nevezik ki, ahonnan 1556-ban menekülnie kellett. Ezt követően a nyitrai püspökség kormányzását vette át. Pályafutása csúcsán, 1571-től királyi helytartó lett.¹⁶ Patrónusával és családjával élete végéig bizalmas viszonyt ápolt, és mintegy a Várdayak udvari ágenseként számos alkalommal viszonzta az egykori támogatást.¹⁷

Várday Ferenc püspök halálát (1524) követően Mihály tevékenysége szabott irányt a család életének.¹⁸ Mihály kezdetben az erdélyi püspökség birtokainak kormányzatában segítette bátyját, de rövidebb ideig Bodrog és Szabolcs vármegye főispáni méltóságát is viselte.¹⁹

A mohácsi csatát követően, vélhetően ecsedi Báthory István nádor befolyásának hatására, Ferdinánd pártjára állt, ahol az aktuális erőviszonyok függvényében néha kicsit ugyan elbizonytalanodva, de következetesen kitartott.²⁰ Felső-Magyarország nagybirtokos főuraival, elsősorban a tágabb rokonsághoz tartozó Drágffy, Homonnai Drugeth és Báthory családok tagjaival folytatott levelezéséből kitűnik, hogy a stratégiai fontosságú várdai vár birtoklása biztosította a család tekintélyét az 1530-as évek polgárháborús időszakában. Az egykori udvari és egyházi méltóságok helyett azonban mindössze Szabolcs vármegyei díkátorként találkozhatunk Várday Mihállyal a forrásokban, akinek a címzése is egregiusként rögzült a rangban felette álló főurak leveleiben.²¹

Buda elfoglalását követően még tovább nőtt a Várdayak központjának jelentősége, ezért Fráter György kincstartó 1544 végén megszállta az erősséget, és Melith Györgyöt nevezte ki várnaggyá. Mihály minden próbálkozása ellenére csak évekkel később sikerült visszaszerezni a családi központot 3000 forint lefizetése ellenében.²² Az 1550. évi adóösszeírásban Várday Mihály mindössze 116

16 *Borsa G.*: Bornemissza i. m. 1–3.

17 Az utolsó Várday Mihálynak címzett levelében a következőt írja: „mert az császár igen nagy kegyelmességgel igyekezik lenni az kegyelmed familiájának és házának, csak mi ocasioja eshessék mi is ahhoz vigyázunk, hogy valamit adhassunk az császár eleibe”. MNL OL P 707. NB 32. Nr. 11088.

18 Végrendeletére: *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 172.; *C. Tóth Norbert*: Várdai Ferenc erdélyi püspök végrendeletének utóélete. In: *A mezővárostól a rendezett tanácsú városig*. Szerk. Garda Dezső. Csíkszereda 2011. 73–115.

19 Zichy-család XII. i. m. 371. *C. Tóth Norbert*: A Magyar Királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562). Akadémiai Doktori Értekezés. Bp. 2016. 77.

20 *Ács Zoltán*: A kisvárdai vár XVI. századi hadi krónikája a korabeli források tükrében. In: *Tanulmányok Kisvárdai történetéből*. Szerk. Ács Zoltán. Kisvárdai 1983. 16–17.

21 *Fráter György* szolgálatában tevékenykedett szabolcsi adószedőként 1534-ben. MNL OL P 707. NB 32. Nr. 11178–79.

22 *Simon Zoltán*: A kisvárdai vár inventáriumai. Adalékok a kisvárdai vár történetéhez és helyrajzához. Kisvárdai 2008. 12–13. A vár és uradalom visszaszerzésében a Homonnai Drugeth testvérekkel, Antallal, Imrével és Gáborral állt szoros együttműködésben. Erre vonatkozóan levelek: MNL OL P 707. NB 32. Nr. 11115–11119; 11135–11139. Testvérei özvegyével a kisvárdai uradalom kizárólagos birtoklásáért folytatott pere-

porta birtokosaként van feltüntetve, ami a Mohács előtti állapotokhoz képest jelentős hanyatlást mutat, és a legjobb esetben is csak a vármegyei jómódú köznemesség felső rétegének vagyoni szintjét érte el.²³

Várday Mihály a jelentős partiumi érdekeltségű, tehetős köznemes családból származó Sarmasághy Erzsébetet vette feleségül, aki szoros rokoni szálakon kötődött a Báthory családhoz.²⁴ A házasságból egy lány és öt fiú született. Ez utóbbiak közül hárman, Mihály, Miklós és István érték meg a felnőttkort és örökölték apjuk halála után a kisvárdai uradalmat és várat az 1550-es évek végén.²⁵

A 16. század közepén, amikor a Habsburg uralkodók megkezdték az örökletes főnemesi címek adományozását, és számos família igen tekintélyes vagyongyarapításba kezdett, a Várday család egyre inkább perifériára szorult a szó társadalmi és földrajzi értelmében egyaránt. A Szapolyai-párt és a Habsburg uralkodó közti fegyveres küzdelem központjában fekvő birtokok jelentős mértékben megsínylették a háborús időszakot. A család pozicionálását Várday Mihály házassága is jól mutatja: regionális érdekeltségű köznemes família, szerteágazó rokoni kapcsolattal, ami az Erdély felé történő nyitás lehetőségét is biztosíthatja, és nem utolsósorban az összeköttetést a Báthory család mindkét ágával. A következőes Ferdinánd-párti politika azonban csak a következő generációban teremtett lehetőséget a családi presztízs visszaszerzésére.

Várday Mihály testvére példáján és saját tapasztalatai alapján tisztában volt az uralkodó melletti szolgálat jelentőségével, ami a Várday családban az érvényesülés szinte már hagyományosnak tekinthető módja volt. Fiai nevelését ennek megfelelően szervezte, miközben ő maga a családi birtokok megtartásán fáradozott.

István, a legidősebb fiú az 1540-es évek végétől Várday Pál esztergomi érsek és királyi helytartó udvarában szolgált.²⁶ Az érsek halálát követően Bornemissza Pál pártfogásába került, aki minden igyekezete ellenére sem tudott egyházi stallumot szerezni neki. Rövid ideig ugyan megfordult Miksa főherceg udvarában is, de végül ecsedi Báthory András tárnokmester, majd országbíró szolgálatába állt.²⁷ Apja halálát követően ő vette át a családi birtokok ügyeinek intézését,

ivel kapcsolatban: Henzsel Ágota: A Várday-család birtokügyei 1550-ben. In: *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára.* Szerk. Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva. Bp. 2005. 133–144.

23 *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. II. kötet (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 16.) Bp. 1990. 713.

24 *Kis Bálint*: A Sarmasági család. Turul (1900) 180–184.

25 *Simon Z.*: A kisvárdai vár i. m. 17–18.

26 Várday Pál egy Somogy megyei kisnemesi családból származott, és semmiféle rokoni kapcsolata sem volt a kisvárdai Várdayakkal. Lásd *Laczlavik György*: Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutásának kezdete. *Levéltári Közlemények* 75. (2004) 4–8., Bornemissza Pál 1549–1552 között id. Várday Mihályhoz írt leveleiben rendszeresen tájékoztatta István előmeneteléről: MNL OL P 707. NB 32. Nr. 11067–11086.

27 MNL OL P 707. NB 32. Nr. 10077.; 10080.

ami a pereskedésen és gazdálkodáson kívül egyre jelentősebb katonai terheket jelentett.

Kisvárdai jelentősége az 1560-as évek várháborúi során egyre inkább növekedett, ugyanis Kálló és Szatmár kiépítéséig a Tiszántúl egyik legfontosabb erődítménye volt.²⁸ Lazarus von Schwendi hadjárata, majd főkapitányi tevékenysége eredményeként gyakorlatilag magánkézben lévő várként épült be a végvárrendszerbe, ahol 1566-tól már állandó 50 lovasból álló helyőrség állomásozott.²⁹ A katonaság eltartását a Várdayaknak kellett biztosítani, a zsoldot pedig harmincadvából fizették.³⁰ Ezen kívül a dézsmajövedelmek beszedésének biztosítása, a kállói és szatmári építkezések nyersanyagszükségletének részleges biztosítása és az itteni katonaság ellátása időnként szintén a Várdayakra hárult.³¹

A középső testvér, Miklós néhány éves bécsi tanulmányok után, szintén hazatért, és aktívan kivette a részét a katonai ügyek intézéséből. Több ízben is mint „*Capitaneo Sacratissima Caesaream Maiestas*” tűnik fel. Az 1560-as évek képlékeny állapotai tehát megkövetelték, hogy a két idősebb testvér személyes jelenlétével és fellépésével erősítse meg a család pozícióit katonai és anyagi téren egyaránt.

Az idős Bornemissza Pál nyitrai püspök azonban a következő atyai jótanácsot írja Várday Jánosnak 1564. január 9-én: „ezt is adnám tanácsul, hogy az udvartól el ne hagynátok szakadni atyátok fiát, mert immár ím emberkort adott isten érni, az fejedelemnek kedvében vagyon, nem lészen hiában az ő szolgálata kétség nélkül, mert nincsen sok magyar szolgálja őfelségének udvarában. Soha nem volt oly idő, kiben az fejedelem udvarában az Várdayak közül avagy egyik nem volt volna. Ha mindnyájan otthon kezdenétek lakni, nem tudom ki viselné udvarnál dolgotokat”.³² A legfiatalabb testvérré, Mihályra maradt tehát az udvari és politikai pályafutás, amit igen eredményesen tudott építeni.

Mikor Bornemissza megírta idézett levelét Istvánnak, Mihály már a bécsi udvarban szolgált kamarásként.³³ A következő néhány évet Miksa mellett töl-

28 Jelentőségét alátámasztja, hogy az 1560-as évek végén Niccolo Angelini olasz hadmérnök tervei alapján indult meg a vár felújítása és átépítése.

29 Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (A továbbiakban: ÖStA FHKA HFU) 1582. március 6. fol. 71.

30 Ezen kívül 17 fő (amelyből 13 lovas katona) közvetlenül a Várdayak szolgálatában állt. *Simon Z.*: A kisvárdai vár i. m. 19.

31 Lazarus von Schwendi, majd Hans Rueber főkapitányok, Jakob von Raming szatmári kapitány és az egri kapitányok a magánkézben lévő várak birtokosaival szoros együttműködésben álltak.

32 MNL OL P 707. NB 32. Nr. 10047. Bornemissza Pál Várday Jánosnak 1564. január 9. Nyitra.

33 *István Fazekas*: Katholische Adelige jenseits der Theiß. Ein Beitrag zur ungarischen Adelsgeschichte zwischen 1550 und 1640. In: Adel und Religion in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. Szerk. Katrin Keller – Petr Maťa – Martin Scheutz. Wien 2017. 46.

tötte Linzben, Augsburgban és Bécsben, ami nem csekély anyagi megterhelést jelentett. Istvánhoz írt leveleiben adósságairól és folytonos pénzhiányról ír, másik testvérének pedig arról panaszkodik, hogy a birtokügyek intézése nagyon fáradságos munka, „az jószágról való parancsolatokat igen nehezen, sok supplicációmra adák.”³⁴ A többéves családi együttműködés eredménye végül 1572-ben érett be, amikor Bátthyány Kristóf halálával megüresedett pohárnokmesteri méltóságra Várday Mihályt nevezte ki Miksa, kiemelve, hogy ugyan fiatal korától az udvarban szolgál, de a méltóság elnyerése legalább annyira apja és testvérei szolgálatának az eredménye, akik esetenként saját birtokaik romlása árán is hűségesek maradtak az Ausztriai Házhoz.³⁵

Ezzel tehát sikerült a Várday családnak ismét a bárók csoportjába visszakerülni. Ezt 1572. szeptember 25-én, I. Rudolf pozsonyi koronázásán a Magyar Királyság főurai előtt is reprezentálhatták, ahol Várday Mihály a pohárnokmester feladatkörét ténylegesen is elláthatta.³⁶

A Várday fivérek társadalmi pozíciójában tapasztalható előrelépést a házasságkötéseik kapcsán is kiválóan tetten érhetjük. Miklós a temesvári kapitány testvérének, Losonczy Antalnak a lányát, Dorottyát vette feleségül, ezzel a partiumi régió egyik legjelentősebb főúri famíliájával élénkültek fel a családi kapcsolatok. Ebből a házasságból születtek a Várday család utolsó leszármazottai, János és Katalin.

Mihály, ecsedi Báthory Miklós unokahúgát, Klárát vette feleségül 1567-ben. A házassággal szinte intézményesült a két legjelentősebb tiszántúli familia együttműködése, amire a politikai tevékenység összehangolása mellett feltehetően azért volt sürgető szükség, mert a drinápolyi béke megkötése a korábbi kaotikus állapotokhoz képest is bizonytalanabb helyzetet teremtett a térségben. Báthory Miklós 1568-ban elnyerte az országbírói méltóságot, ami jelentősen kiszélesítette a tágabb rokonság érdekvédelmi lehetőségeit is. Az uralkodó mellett tartózkodó Várday Miklós ennek a Báthory által koordinált érdekérvényesítő rendszernek egy igen fontos elemévé vált az 1560-as évek legvégén.³⁷ A forrásokból úgy tűnik, hogy a szoros együttműködésnek Báthory Klára halála vetett véget 1571-ben.

Ezt követően Várday Mihály csak 1577-ben házasodott újra, amikor is már a bárói rang birtokában a fiatal Dobó Krisztina kezét sikerült elnyernie. A Dobó család ekkorra már az ország egyik legnagyobb birtokállományával rendelkező és országos tekintélynek örvendő főnemesi famíliája volt. A sokat ígérő házasság azonban gyermektelen maradt.

34 MNL OL P 707. NB 32. Nr. 10126, 10127, 11365, 11366.

35 MNL OL A 57. III. 1014. p.

36 Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok 138. (2004) 5. sz. 1031.

37 Ennek részletei Báthory Miklós Várday Miklóshoz írott leveleiből derülnek ki: MNL OL P 707. NB 32. Nr. 11322–11338.

A rendelkezésre álló forrásokból sajnos nem derül ki, hogy a legidősebb testvérnek, Várday Istvánnak ki volt a felesége, de neki sem maradtak leszármazottai. 1575. október 26-án bekövetkezett halála után Mihály vette át a családfő szerepét, ami a bárói tisztségét és ennek köszönhető kapcsolatrendszerét tekintve nem meglepő.

Az idősebb testvér, Miklós, nem is mutatott különösebb aktivitást politikai téren. Ennek ellenére közel sem lehet kijelenteni, hogy visszavonultan élt volna. Levelezőpartnerei között találjuk a 16. század második felének olyan humanistáit, mint Istvánffy Miklós és Dudith András.³⁸ Egy-egy fennmaradt levélből ugyan nehéz meghatározni a viszonyuk jellegét, de már a kapcsolat megléte alapján feltételezhető, hogy a bécsi egyetem egykori hallgatója nem szakította meg a kapcsolatot a tudomány világával, még ha nem is volt aktív művelője. A kisvárdai központ könyvtára – amelyről csak a század végéről vannak információink – alighanem felvehetette a versenyt a korszak késő humanista főúri, sőt akár főpapi könyvtáraival is.³⁹ A generációkon át folytatott itáliai, majd bécsi tanulmányok nem csak a Várdayak pályafutásaiban, hanem a kisvárdai vár könyvespolcain is nyomot hagyhattak. Ez a műveltségi hagyomány Várday Mihállyal és testvéreivel sem szakadt meg, de felnőttkort megért örökösön hiányában a tágabb családban folytatódott.

Ehhez a tágabb családhoz tartozott a három Várday fivér lánytestvérének, Annának a férje, Szokoly István és fiuk, Miklós, aki szintén hosszabb időn keresztül folytatott bécsi tanulmányokat.⁴⁰ Várday Mihály 1583. december 11-én bekövetkezett halálát követően Szokoly Miklós másfél évtizeden keresztül sikeresen védelmezte az egyenesági férfi leszármazott nélkül maradt család javait a Szepesi Kamara alkalmazottjaival és más családtagokkal szemben.⁴¹ Utolsó végrendeletében Várday Mihály ugyanis négy örököst jelölt meg: egyrészt testvérének lánya, Várday Katalin örökölt, másrészt veje, Szokoly Miklós, harmadrészen unokahúga, Várday Klára és Serédy Istvántól született örökösei, negyedrészt pedig egy másik unokatestvér, Várday Klára és Alaghy Bekény György leszármazottai.⁴²

A perekkel terhelt hétköznapiak ellenére azonban szintén Szokoly Miklósnak köszönhetően a kisvárdai udvar a századfordulóig egy rendkívül aktív és virágzó késő humanista szellemi központja volt a tiszántúli régióknak.

38 MNL OL P 707. NB 32. Nr. 11340. Dudith András levele Krakkóból 1571 október 3., Nr. 11343. Istvánffy Miklós Bécsből 1567. január 1.

39 Jankovics József – Kőszeghy Péter: Kisvárdai viszonyok – Telegdi Kata verses levele. In: MONOKgraphia Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk. Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina. Bp. 2016. 323.

40 Szelestei Nagy László: Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1578-ban (Rekreációs album). Irodalomtörténeti Közlemények 101. (1997) 5–6. sz. 146–158.

41 Jankovits J. – Kőszeghy P.: Kisvárdai viszonyok i. m. 320–323.

42 Néző István: Az utolsó Várdayak. Adalékok Balassi Bálint rokonságához. Honismeret 200/3. 71–74.

Ebben a közegben nevelkedett a család utolsó tagja, Várday Kata, akinek tehát unokabátyja, Szokoly Miklós lett a legjelentősebb pártfogója. A szűkebb rokonsághoz tartozó Telegdy testvérek szintén elég jó irodalmi vénával rendelkeztek: Kata első férje, Telegdy Pál, illetve testvére – Szokoly Miklós felesége –, az első magyar íróként számon tartott Telegdy Kata.⁴³ Az 1590-es évek folyamán mindannyian a kiskisvárdai várban éltek, és az ecsedi Báthory családnak szolgáltak, a Telegdy fivérek katonaként, Szokoly Miklós pedig mint a hivatali ügyekben, a jogban, illetve latin és német nyelvekben is jártas személy.

Az országbíró és a kiskisvárdaiak viszonyában azonban fontosabb, hogy Várday Kata volt ecsedi Báthori István legközelebbi rokona, aki felé személyes szimpátiát is tanúsított. Ennek különösen Szokoly Miklós 1599-ben bekövetkezett halála után értékelődött fel a jelentősége, amikor a fiatal özvegy a tizenöt éves háború kellős közepén igen kétséges helyzetbe került.

Várday Kata személye több szempontból is érdekesnek számít a kora újkori társadalomtörténet kutatói számára. A 16–17. században igen magasnak kornak számító hatvan évet ért meg, két különböző felekezetű férjet élt túl, hat gyermeket szült, és a nők esetében elképzelhető összes státuszt megélt, értve ez alatt a gyámság alatt álló árvától a tekintélyes birtokállomány felett rendelkező özvegyasszonyig minden családi szerepet és jogi státust. Jelen tanulmány kereteit szétfeszítené, ha a Zichy család levéltárában neki címzett közel ezer és nagyjából három tucat általa írt levél elemzése révén megpróbálnám megrajzolni Várday Kata portréját, ami az Esterházy hercegi levéltárban található igen gazdag Várday-anyaggal kiegészítve önálló tanulmányt kíván. Itt a nagyasszony szerepét csupán a Várday család tekintélyének és anyagi javainak átörökítése szempontjából szeretném megvilágítani.

Báthory István közbenjárásával Várday Kata második férje Nyáry Pál váradi kapitány lett. Báthory koncepciója a házassággal összetett volt, Várday Kata jövőjét több szempontból is biztosítani kívánta. Egyrészt Nyáry Pál személyében egy igen tekintélyes társadalmi presztízzsel rendelkező férj került Kata mellé, és a Várday-hagyaték védelmére.⁴⁴

Másrészt az országbíró végrendeletében a Tiszától nyugatra eső birtokainak harmadrészét Katára hagyta, ami a Várday-birtokokkal kiegészülve már országosan is versenyképesé vált. A végrendeletben azonban nagyon fontos az a kikötés, amely Nyáry Pált és gyerekeit kizárta az örökségből, és csak a Várday Katával közös gyermekeit vonta be az örökösök körébe.⁴⁵ Tehát gyakorlatilag Nyáry Pált érdekeltté tette abban, hogy halála után a Báthory-birtokokról gondoskodjon, de a tulajdonos Várday Kata, az örökös pedig közös gyermekük,

43 Két vitéz nemesúr: Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Összeáll. Eckhardt Sándor. Bp. 1944.; *Jankovits J. – Kőszeghy P.*: Kiskisvárdai viszonyok i. m. passim.

44 Ez utóbbi ügyben azonban egy kis probléma támad amiatt, hogy Szokoly Erzsébet, Miklós lányának gyámsága kicsúszott a kezükből, és Melith Pál kezébe került.

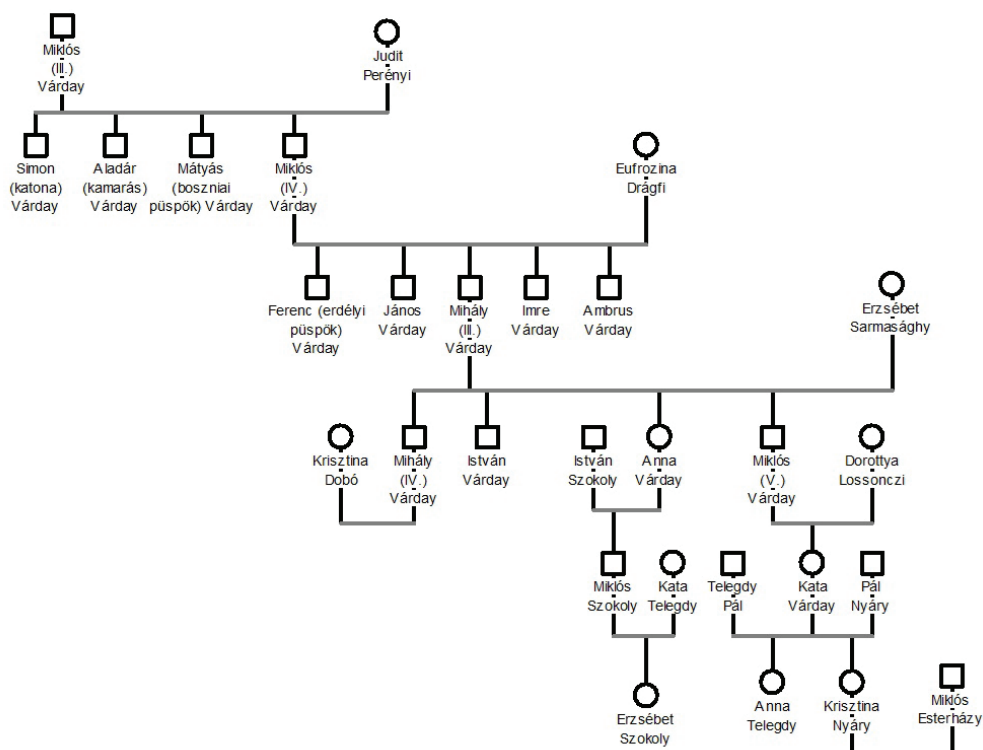
45 Ecsedi Báthory István végrendelete 1603. Közl. Vadász Veronika. (Fiatal Filológusok Füzetek. Kora Újkor I.) Szeged 2002. 31.

Nyáry Krisztina lett. A családi vagyon egyben tartása érdekében azonban az első házasságaikból származó Telegdy Annát és Nyáry Istvánt is összeházastották.

Sokkal fontosabb szerep jutott azonban Nyáry Krisztinának, akit anyja kezdetől fogva a legfelsőbb főnemesi körökbe szánta, és ennek megfelelően igyekezett szocializálni is. Mint ismert, nem is okozott túlságosan nagy nehézséget főrangú kériót találni a korosztályában legjelentősebb hozományt ígérő Krisztina számára. A Thurzó György nádor egyetlen fiával, Imrével kötött első, igen rövid házasságát követően Esterházy Miklós hitvese és a Magyar Királyság egyik legjelentősebb arisztokrata családjának megalapozója lett.

Az Esterházyak családi naplójában Nyáry Krisztina feljegyzései nemcsak arról tanúskodnak, hogy hány utódot adott a dinasztia számára, hanem arról is, hogy a Hunyadi-korig visszanyúlóan a Várday és Nyáry családok révén mennyi neves előddel gyarapodott az Esterházy família.⁴⁶

A kisvárdai Várday család leszármazása

46 Szilágyi István: Az Esterházyak családi naplója. Történelmi Tár 11. (1888) 222–224.

DINNYÉS PATRIK

II. JÓZSEF CSÁSZÁR OROSZORSZÁGI ÚTJAI (1780, 1787) A MAGYAR SZAKIRODALOMBAN II.*

Bevezetés

Jelen tanulmány folytatása egy korábban megkezdett kutatásnak. Egy évvel ezelőtt azt vizsgáltuk, hogy a magyar nyelven megjelent összefoglaló Magyarország-történetekben megjelentek-e II. József (1765/1780–1790) oroszországi utazásai, és ha igen, akkor milyen hangsúllyal.¹ Az 1873 és 2018 között íródott 23 összefoglaló történetből csak öt említi az 1780-as első, és csak négy az 1787-es második utat. A „szerény eredmény” következtében arra gondoltunk, hogy a témát kiterjesztjük a 18. század második felének orosz-osztrák kapcsolataira. A két utazás mellett további kilenc témát vizsgáltunk meg abból a szempontból, hogy ezek kapcsán Oroszország említésre került-e. Az összesen tizenegy esemény a következő: osztrák örökösödési háború (1740–1748), hétéves háború (1756–1763), Lengyelország első felosztása (1772), Bukovina megszerzése (1775), orosz-török háború (1768–1774), bajor örökösödési háború (1778–1779), II. József első oroszországi útja (1780), orosz-osztrák szövetségekötés (1781), Pál cárevics bécsi látogatásai (1781–1782), II. József második oroszországi útja (1787), orosz-török háború (1787–1792). Nem azt vizsgáltuk tehát, hogy az adott esemény említésre került-e, hanem hogy abban szerepelnek-e az oroszok, és ha igen, akkor milyen minőségben.²

A kutatás célja, hogy igazoljuk azon hipotézisünket, miszerint a magyar történetírásban és az általános történeti emlékezetben II. József külpolitikai tevékenysége, kiváltképp a császársága alatti orosz-osztrák diplomácia kapcsolat-története mellőzött téma, feltártsága komoly hiányosságokkal bír.

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

1 A téma kutatásának indokoltságáról a magyar történelem vonatkozásában lásd: Dinnyés Patrik: II. József császár oroszországi útjai (1780, 1787) a magyar szakirodalomban I. In: Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae Nova Series Tom. XLV. Szerk. Kiss László. Eger 2018. 59–81.

2 A választott témák mindegyikében, kisebb vagy nagyobb mértékben, de sor került orosz-osztrák érintkezésre. Amíg a két oroszországi utat, vagy Pál cárevics bécsi tartózkodását értelemszerűen az oroszok említése nélkül nem lehet tárgyalni, addig például többször előfordult, hogy a hétéves háborút eldöntő „Hohenzollern-csodát” egyáltalán nem említették a szerzők, még akkor sem, ha magáról a háborúról írtak is.

Az összefoglaló Magyarország-történetek után jelen tanulmányban a Mária Teréziáról (1740–1780) és II. Józsefről szóló életrajzokat vizsgáltuk.³ Egyszerű kronologikus rendben mutatjuk be a köteteket, a külföldi szerzők magyar nyelven megjelent munkáit sem kezeltük külön, hiszen azok is magyarországi megjelenésüktől kezdve voltak hatással a történelmi emlékezetre.

Elképzelhető, hogy a közeljövőben egyéb, az adott országok történetét feldolgozó monográfiákra, illetve egészen biztosan az egyéb tudományos publikációk (tanulmányok, forráskiadványok, forrásközlések stb.) vizsgálatára is sor fog még kerülni. Nem zárjuk ki azonban annak sem a lehetőségét, hogy a köz- és felsőoktatásban használt tankönyveket is megvizsgáljuk, hiszen vitathatatlanul ezek jutottak el a lakosság legszélesebb köreihez.

Mária Terézia

A 18. századi magyar történelem vizsgálatában Marczali Henrik munkássága megkerülhetetlen. Már előző tanulmányunkban is több munkáját kellett használnunk, és most is, amikor Mária Terézia és II. József életrajzeit dolgozzuk fel, azzal szembesülünk, hogy a történész mindkettőjükéről írt monográfiát. *Mária Terézia 1717–1780* című életrajza 1891-ben jelent meg, a *Magyar Történeti Életrajzok* sorozatban.⁴

A harmadik fejezet *A trónra lépés. Örökösödési kérdés. Nagy Fridrik* címet viseli. Ebben a fejezetben csak az ellenfelek, különösen II. (Nagy) Frigyes (1740–1786) és a poroszok kerülnek említésre, szövetségesek vagy legalábbis semleges államok egyáltalán nem.⁵ A következő fejezet *Az örökösödési háború. A pozsonyi országgyűlés* címet viseli, és ahogy várható is, az egyetemes történelem szempontjából a nyugati vonatkozású események kerülnek inkább említésre, illetve nagy részben természetesen a magyarországi történések. Mindenesetre Anglia már megjelenik, de még nem aktív szereplőként. Azonban arról, hogy Oroszország, vagy éppen az Oszmán Birodalom VI. Károly császár (1711–1740) halála után hogyan viszonyul a pragmática sanctióhoz, nem esett szó. Egyáltalán az oroszok, pontosabban először II. (Nagy) Katalin (1762–1796) majdnem kétszáz oldal után, a nyolcadik fejezetben (*Mária Terézia családi élete*), a felvilágosodás kapcsán kerül említésre.⁶

3 Eredetileg a II. Katalinról megjelent magyar nyelvű életrajzokat is szeretnénk volna jelen tanulmányban elemezni, de már egész korán nyilvánvalóvá vált, hogy terjedelmi okok miatt ezt a későbbiekre kell halasztanunk.

4 *Marczali Henrik*: Mária Terézia, 1717–1780. Bp. 1891.

5 Uo. 30–47.

6 Pár oldallal később, szintén összehasonlítás végett szerepel az orosz uralkodónő: „Kikhez hasonlítani szokták [Mária Teréziát – D. P.]: az angol Erzsébet, a muszka II. Katalin férfiaságot affectáltak, megvetették azon kötelékeket, melyekben a nő csak férfi mellett érvényesülhet”. Végül a tizedik fejezetben Erzsébet, Mária Terézia és II. Katalin hatalomra való felkészültségében tesz különbségeket Marczali. Uo. 196., 205., 246.

A *Mária Terézia mint uralkodó* című utolsó, tizedik fejezetben olvashatunk leg-gazdagabban a külpolitikáról. Ebben a fejezetben Mária Terézia külpolitikájának tárgyalása Poroszországgal kezdődik, de kitér még Angliára, Franciaországra és Oroszországra. Az oroszok kapcsán kiemeli Erzsébet cárnő (1741–1762) II. Frigyes-sel való személyes konfliktusát, illetve a cárnő körüli befolyásos sze-mélyek érdekeit, kapzsiságát. Az eddig vizsgált munkák közül elsőként kerül említésre gróf Esterházy Miklós, Mária Terézia pétervári követe, aki sokat tett az orosz–osztrák viszony javítása érdekében. Ugyanitt esik szó a hétéves hábo-rúban bekövetkező diplomáciai fordulatról, de sajnos meglehetősen szűksza-vúan: „Mihelyt Erzsébet cárnő meghalt, Oroszország nemcsak kilép, hanem Poroszországhoz csatlakozik”.⁷ Sajnos ebből az sem derül ki, hogy rövidesen III. Pétert (1762) megbuktatták, a hatalomra lépő felesége, II. Katalin, ha nem is gyökeresen más, de eltérő irányt adott külpolitikájának.⁸

Ezután Lengyelország első felosztása következik, természetesen elsősorban Mária Terézia – azaz az ellenzés és aggodalom – szemszögéből, de kellő részle-tességgel olvashatunk a porosz és orosz külpolitika szerepéről. Sőt, az elzálo-gosított szepesi területek visszaszerzése is említésre kerül, igaz, a szerző nem nevezi nevén az esetet. A visszacsatolás alatt zajló orosz–török háborúra csak egy utalást tesz, ahogy utána Bukovina megszerzésére is. Szerepelnek tehát ezek is, de ha nem ismernénk az eseményeket, akkor abból, hogy „Bukovina megszerzésénél, mely Törökország rovására történt, már nem érzett [Mária Terézia – D. P.] ily lelkiismereti furdallást”⁹, aligha tudnánk, hogy pontosan miről is van szó. A bajor örökösödési háború is ebben a részben van említve, ahol Oroszország elpártolásáról ír Marczali, ami azonban véleményünk szerint téves, hiszen II. Katalin hatalomra jutása és II. József 1780-as oroszországi uta-zása közti időszakban nem volt jónak tekinthető az orosz–osztrák kapcsolat, tehát nem is nagyon lehet „elpártolásról” beszélni.¹⁰ II. József utazásairól szinte egyáltalán nem ír Marczali. A II. Frigyes-sel való találkozókat ugyan megemlíti, de a részletekbe nem megy bele.¹¹ Ezzel szemben az 1780-as útról (amire pedig még Mária Terézia életében került sor) még csak említés sincs, holott úgy vél-jük, hogy a császár társuralkodóként végzett utazásai alapvető fontosságúak Mária Terézia és II. József kapcsolatának vizsgálatában.

Összességében elmondhatjuk, hogy a nemzetközi kitekintés említésében nem lehet különösebb hiányunk, bár sajnos sokszor valóban csak említés marad, több esetben nagyon hiányzik pár mondatos kifejtése egy-egy ese-

7 Uo. 270.

8 Uo. 265–270.

9 Uo. 274.

10 Uo. 271–276.

11 A két utat Marczali azzal magyarázza, hogy Mária Terézia „belenyugodott Szilézia elvesztésébe, nem akadályozta a viszonyok javulását, mit az 1769-iki neisse-i és 1770-iki neustadti találkozások, József császár és Fridrik közt, mutattak”. Ez azonban azt sejteti, mintha megenyhült volna Mária Terézia II. Frigyes-sel szemben, azonban erről nem volt szó. Uo. 270.

ménynek. Oroszország említettsége elégséges, de nyilvánvaló, hogy Marczali sokkal többet tudott a témában, amit majd láthatunk a II. Józsefről készített életrajzában is. Ott bizonyos kérdéseket sokkal precízebben közelít meg a szerző. Az viszont színesíti a kiadványt, hogy II. Katalin és Erzsébet cárnő arc-képe is szerepel benne.¹²

Németh Andornak 1938-ban jelent meg *Mária Terézia* című életrajza.¹³ A hétéves háború éveit részletesen írja le, nagy figyelmet szentelve a magyarországi eseményekre. Az oroszoknak a háború végébe való bekapcsolódásáról említést tesz, kiemelve egyrésről az orosz külpolitikai érdekeket, de Erzsébet cárnő személyes ellenszenvét is II. Friggyessel szemben.¹⁴ A hétéves háború leírása sokkal felszínesebb és rövidebb, de a főbb mozzanatokról szó esik, így – ami jelen esetben számunkra fontos – a szövetségi rendszerek felállításáról és Erzsébet cárnő haláláról is. Azonban súlyos időbeli tévedést is találhatunk, hiszen Németh azt írja, hogy III. Péter hatalomra kerülése után „néhány nap múlva újabb hír érkezik. Katalin cárnő megölette férjét (...)”¹⁵ Pedig tudjuk, hogy fél év telt el a két esemény között.¹⁶

A *József és Frigyes* című fejezetben az 1768-ban kirobbanó orosz–török háborúról, a két uralkodó - leginkább porosz szemszögből vizsgált - találkozájáról, valamint Lengyelország első felosztásáról olvashatunk.¹⁷ Az *utolsó megalázkodás* című fejezet a bajor örökösödési háborúról szól, ami kapcsán félreérthetően úgy szerepel II. Katalin, mint aki az osztrákokat támogatja a háborúban, Kaunitz kérésére.¹⁸ Ugyanígy az utolsó fejezetben (*A vég*), bár említésre kerül II. József oroszországi útja, rendkívül tömören: „találkozott egy orosz városkában Katalin cárnővel. Észak Semiramisa lelkendezve ölelte magához a fiatal uralkodót. Mindakettőjüknek kényszerképzete volt Frigyes, akit József most már éppoly engesztelhetetlenül gyűlölt, mint Katalin”.¹⁹

Ifj. Barta Jánosnak 1988-ban, a *Magyar História* sorozatban jelent meg *Mária Terézia* című életrajza.²⁰ Az osztrák örökösödési háború a könyv második nagy fejezetének (*A hatalom súlya*) az első felében kerül tárgyalásra. Ebben azt olvashatjuk, hogy bár az oroszok elismerték Mária Terézia örökségét, az Anna Ivanonva cárnő halála miatti belső válság következtében egészen a háború végéig nem lehetett számolni az Orosz Birodalom segítségével. Miután a hatalomra kerülő Erzsébet cárnőnek sikerült megerősítenie hatalmát, a háború főbb

12 Uo. 206., 269.

13 Németh Andor: *Mária Terézia*. Bp. 1938.

14 Uo. 154–155.

15 Uo. 209.

16 Uo. 198–209.

17 Uo. 263–275.

18 Uo. 289–290.

19 Túlzottan leegyszerűsítő hogy II. József és II. Katalin engesztelhetetlenül gyűlölték II. Frigyest. Uo. 291.

20 Ifj. Barta János: *Mária Terézia*. Magyar História sorozat. Gondolat, Bp. 1988.

eseményei már lezajlottak. Mégis, a háború lezárásánál Mária Terézia alkupozícióit erősítette az oroszok által felajánlott szövetség és 60 ezer katona.²¹ Az *abszolút uralkodó* című fejezet egyik alfejezetében (*Uralkodói vonások*) még arról a feltételezett pétervári összeesküvésről is olvashatunk, amelybe Mária Terézia követe, Otto Anton Botta révén került bele, még az osztrák örökösödési háború alatt.²²

Az *eltaktikázott visszavágás* című alfejezet teljes egészében a hétéves háborúról szól. Ebben az oroszok kellőképpen említésre kerülnek, a kezdeti szövetséges helyzettől, a háború váratlan kirobbanása miatti támogatás késésén át a különböző hadi cselekményekig.²³ Érdekes módon azonban a háború befejezését a szerző már a következő nagy fejezet (*Országai közös anyja*) *Reform és bele-törődés* című alfejezetében tárgyalja. Ebben szó esik Erzsébet cárnő haláláról és III. Péter hatalomra jutásáról, az osztrákok elárulásáról, valamint II. Katalin államcsínyéről is.²⁴

Jó érzékkel megírva és a terjedelemhez képest megfelelő részletességgel tárja elénk a *Két utolsó erőpróba* című alfejezetben Lengyelország első felosztását és a bajor örökösödési háborút, valamint olvashatunk az előbbivel párhuzamosan zajló orosz–török háborúról, illetve az abban való közvetítésért kapott Bukovináról. Sajnos a bajor örökösödési háború kapcsán nem esik szó az oroszok közvetítő szerepéről, később csak (az utolsó, *Búcsú és örökség* című alfejezetben) az 1780-as oroszországi útnál említi meg, hogy II. Józsefnek „célja az, hogy II. Katalinnal találkozási megpróbálja a bajor örökösödés kérdésében ellenséges cárnőt szövetségre bírni”.²⁵ Az orosz út értékelése kissé felületes. A szerző abban pontos, hogy konkrét megállapodás ezen az úton nem született, viszont Barta úgy fogalmaz, mintha mindez már eldőlt volna Mogiljovban, és a moszkvai, illetve pétervári út már csak „kirándulás” lett volna, holott az egyezkedések még ott is folytak. Emellett érdemes lett volna megemlíteni, hogy ha ezen az úton nem is sikerült összeegyeztetni az érdekeket és tető alá hozni egy szerződést, az a következő évben azonban már megvalósult, mégpedig egyértelműen törökellenes céllal.²⁶

A könyvhöz tartozik még egy *Időrendi áttekintés* is, amiben az oroszok a hétéves háború egyik csatája (Kunersdorf) és Erzsébet cárnő halála kapcsán kerülnek említésre.²⁷ Összességében elmondható, hogy ifj. Barta János Mária Teréziáról szóló könyve kellő mértékben szán figyelmet az orosz külpolitika jelenlétére az időszakban, néhány esetben még meg is haladja az elvárható minimumot.

21 Uo. 62., 73., 87–89.

22 Uo. 104.

23 Uo. 160–173.

24 Uo. 180–181.

25 Uo. 222.

26 Uo. 210–222.

27 Uo. 232.

A Pannonica Kiadó *Fekete-fehér* című sorozatában,²⁸ jelent meg Niederhauser Emil Mária Teréziáról szóló írása.²⁹ Az osztrák örökösödési háború kapcsán Niederhauser megemlíti, hogy kezdetben Oroszország azok között volt, akik elfogadták VI. Károly halálakor Mária Terézia örökösödési jogát.³⁰ Ezt követően szó esik egy Mária Terézia és Erzsébet cárnő közötti levelezésről, illetve homályosan a háborúba való belépésükről.³¹

A hétéves háborúról *Az újabb világháború* fejezet alatt olvashatunk. A részben Kaunitz által levezényelt diplomáciai forradalom kapcsán – véleményünk szerint tévesen – írja Niederhauser, hogy „Oroszország majdnem még egzotikusabb volt, mint az Oszmán Birodalom, vele sem nagyon számolt európai vezető”,³² ha szövetségest keresett. Ezt követően még többször, minden igényt kielégítően említésre kerülnek az orosz vonatkozású események, tények, például a westminsteri angol–porosz szerződés, a felajánlott katonaság létszáma, az oroszok túlzott térnyerése a poroszok elleni harcokban, a franciák fokozatos kihátrálása során az osztrákok egyre inkább oroszokra való ráutaltsága stb.³³ Niederhauser a háború kimenetelének egyértelműen az orosz udvaron belüli politikai fordulatot tekinti, s ezt röviden ismerteti is. Ez már kicsit több is, mint az általunk elvárt minimum, de emellett még egy oldalon keresztül, egy olyan 1762-es eseményről is beszámol, ami az orosz–osztrák kapcsolatban ütközési pont volt.³⁴

Az 1763-as lengyel királyválasztás külső befolyásolásáról, az 1768-ban kirobbanó orosz–török háborúról és az abban való osztrák közvetítői szerepvállalás-

28 A sorozat több kötetben jelentős uralkodókat vagy vezető politikusokat állított egymás mellé. Nem biztos, hogy egy egész önálló kötetre lenne igény a magyar olvasóközönség körében, de egy hasonló struktúrájú tanulmányt talán érdemes lenne írni II. Józsefről és I. Pálról. Niederhauser Emil: Mária Terézia. In: Niederhauser Emil–Alekszandr Kamenszkij: Mária Terézia – Nagy Katalin. Pannonica Kiadó, H. n. 2000. 5–148.

29 Ugyanebben a kötetben kapott helyet Alekszandr Kamenszkij Nagy Katalin-életrajza. Niederhauser életrajza néhány évvel később, 2004-ben megjelent külön kiadásban is, A/4-es alakban, kétszínű és színes illusztrációkkal gazdagon ellátva. *Niederhauser Emil: Mária Terézia élete és kora*. Pannonica Kiadó, H. n. 2004.

30 *Niederhauser E.: Mária Terézia* i. m. 14.

31 Niederhauser csak annyit írt, hogy Erzsébet „néhány évvel később azonban majd kapható lesz a katonai szövetségre”, ez azonban azt sugallja, hogy ebben a háborúban még nem volt az. Arra, hogy már az osztrák örökösödési háború végén is támogatta Mária Teréziát, csak a következő utalást teszi: „Egy orosz hadsereg is készenlétben állt”. Uo. 22.

32 Véleményünk szerint, ha nem számoltak Oroszországgal mint lehetséges szövetséggel, az elsősorban a belpolitikai bizonytalanság miatt adódhatott. Az 1750-es évekre azonban Erzsébet már megszilárdította hatalmát, sőt, rövidesen az osztrákok szövetségese lett a poroszok elleni revansháborúban. Uo. 38.

33 Uo. 38–47.

34 Ilyen a görögkatolikus ruszinok között illegálisan tevékenykedő orosz emisszáriusok, a Nagy Péter óta létező Tokaj-hegyaljai orosz birtok parancsnokának kiutasítása, illetve már 1763-ban a háború vége felé Mária Terézia nem fogadta el II. Katalin közvetítőnek való ajánlkozását. Uo. 14., 47–48.

ról, a szepességi városok visszavételéről és Lengyelország első felosztásáról, Bukovina megszerzéséről majd a bajor örökösödési háborúban való orosz közvetítői szerepről is megfelelő terjedelemben olvashatunk. Az *Utolsó évek* című lezáró fejezet első, jelentősebb része nagyszerű képet ad az osztrák külpolitika keleti orientálódásáról, az egyre sűrűsödő orosz–osztrák érintkezésről.³⁵

Említésre kerül II. József első oroszországi útja is (a második nem, hiszen arra már Mária Terézia halála után került sor), az osztrák uralkodónőtől vett idézetekkel gazdagítva. Még magáról a mogiljovi császártalálkozóról is olvashatunk pár mondatban, bár bizonyos részletek talán feleslegesen vannak megemlítve, hiszen kifejtésük nélkül alig érthetőek. Ami sajnálatos, hogy az utat teljesen sikertelennek tünteti fel, nem említve, hogy egy rövidesen megszülető orosz–osztrák szövetségnek és a poroszok elszigetelésének fontos előzménye volt.³⁶

Az, hogy az általunk kiemelt főbb eseményeken kívül egyéb esetekben is előkerül Oroszország vagy az orosz uralkodók, Niederhauser Emil rendkívüli széles tájékozottságáról tanúskodik, így elmondható, hogy nemcsak Mária Teréziáról szól az írása, hanem az egész Habsburg Monarchiáról.³⁷

A német életrajzíró, Franz Herre *Mária Terézia* című monográfiája – Kajtár Mária fordításában – 2001-ben jelent meg.³⁸ Jelen tanulmányban általunk vizsgált könyvek közül ez az első, amely külföldi szerző magyar nyelvre fordított munkája. Az osztrák örökösödési háború első két szakaszában (a II. Friggyessel való megállapodásokat vesszük szakaszhatárnak) nem kerül említésre az Orosz Birodalom. Részben ez indokolt lehet, hiszen csak a háború végén kapcsolódtak be, viszont abból ítélve, hogy az Oszmán Birodalmat sem említi semmilyen szinten a szerző (korábbi háború kapcsán igen, de az 1740-ben kezdődő események vonatkozásában egyáltalán nem) arra következtethetünk, hogy elsősorban a nyugati diplomácia színtere foglalkoztatta.³⁹ Az *ellenséges világ* alfejezetben olvashatunk először ténylegesen a nemzetközi diplomáciáról, az előtte lévő rész csak Mária Terézia hatalomra kerülésének belpolitikai vonatkozásáról és a II. Friggyessel való háborúzásról szól. Itt – ha sokszor csak felületesen is, de legalább említés szintjén – megjelenik Franciaország, Bajorország, Spanyolország, Szászország és Anglia, utóbbi mint a Habsburg Monarchia „egyetlen szövetségese”.⁴⁰ Ebben az alfejezetben lett volna érdemes megemlíteni a belső

35 Uo. 134–143.

36 Ilyen például II. Katalin azon szándéka, hogy megkapja az aranygyapjas rendet. Ennek azonban egy mondatban való említése igen nehéz, és nem is sikerült jól a szerzőnek. Uo. 143–144.

37 Például Erzsébet cárnő és Mária Terézia viszonya, vagy II. Katalin és Mária Terézia erkölcsösségének összevetése stb. Uo. 96–97.

38 *Franz Herre: Mária Terézia.* Ford. Kajtár Mária. Magyar Könyvklub, Bp. 2001. Az eredeti: *Franz Herre: Maria Theresia. Die grosse Habsburgerin.* Verlag Kiepenheuer & Witsch, Köln. 1994.

39 *Herre, F.: Mária Terézia* i. m. 41–56.

40 Uo. 57.

válsággal küzdő, de alapvetően szövetséges Oroszországot is, ez azonban nem történt meg.⁴¹

Az *Ausztria továbbra is nagyhatalom* című alfejezet először a frankfurti császárválasztással és koronázással, majd az osztrák örökösödési háború lezárásával foglalkozik. Ebben az eddig meg sem említett Oroszországról kicsit bővebben is olvashatunk, visszaulva a korábbi évek eseményeire, beleértve a lengyel örökösödési (1734–1738) és az orosz-osztrák–török háborút (1735–1738), majd pedig Erzsébet cárnő hatalomra jutását és Frigyes-ellenességét. Érdekes módon ez csak az oroszok esetében történik így, minden más állam esetében – szintén felületesen – a háború kronologikus ismertetése során, a megfelelő helyen és időben kerülnek említésre a belpolitikai események.⁴²

A *hadviselő* fejezetben olvashatunk a hétéves háború diplomáciai előzményeiről. Itt a francia-osztrák szövetség kialakulásának tárgyalása közben kerül említésre Oroszország mint olyan szövetséges, amelyhez Mária Terézia „nemigen vonzódott”.⁴³ Ezután II. Frigyes politikai testamentumából kerül idézésre az Orosz Birodalom, amellyel 1752-ben még nem számolt a porosz uralkodó mint valódi ellenséggel, de esetleges szövetség az osztrákokkal és a franciákkal már a bekerítéssel jelentett volna egyet. Ezután következik az 1756-os westminsteri egyezmény Oroszországot is érintő pontjainak bemutatása.⁴⁴

A *Hét esztendő háború* című alfejezetben az oroszok említése elegendőnek tekinthető, szó esik Erzsébet cárnő személyes motivációjáról, (szerződésben rögzített) orosz létszámviszonyokról, majd pedig az orosz trón uralkodóváltásairól: „Erzsébet utódja, az infantilis III. Péter, aki azzal játszott, hogy orosz ólomkatonáit a porosz ólomkatonák oldalán vonultatta fel, szövetséget kötött II. Frigyessele, és 20 000 embert küldött neki. Felesége, a német anhalt-zerbsti hercegnő letaszította a trónról, és II. Katalinként felmondta a katonai szövetséget Poroszországgal, de nem tért vissza a poroszellenes koalícióba”.⁴⁵ Ezelőtt még azt is írja a szerző, hogy Erzsébet cárnő volt II. Frigyes „legádázabb ellen-sége”, ezzel azonban semmiképpen sem érthetünk egyet, és egyébként a most bemutatott könyv sem támasztja alá semmilyen módon sem.⁴⁶ Ezután még a hétéves háborúra vonatkozóan olvashatunk az oroszok közeljövőt érintő új külpolitikájáról, pedig annak kiformalódása túlmutatott a háború időszakán, a hubertusburgi béke aláírásáig II. Katalin inkább csak kivárt.⁴⁷

Bár Lengyelország első felosztása a későbbiekben előkerül, és a szerző tisztázza a kérdést, II. József egyik 1773-as utazását lengyelországi utazásként tünteti fel, holott az úti cél az előző évben a Lengyelországtól Habsburg-fennhatóság

41 Uo. 56–76.

42 Uo. 76–89.

43 Uo. 211.

44 Uo. 211., 221–222.

45 Uo. 240.

46 Uo. 240.

47 Uo. 224–246.

alá került Galícia volt.⁴⁸ Lengyelország felosztásának bemutatásánál pár szóban megismétli a korábban már leírtakat, most azonban több idézetet is olvashatunk Mária Teréziától, amelyekben Erzsébet vagy II. Katalin cárnőkről ír. Bár az egyes államok által megszerzett területek nagyságában téves információkat találhatunk,⁴⁹ magának a felosztásnak az előzménytörténete és lebonyolítása, továbbá a pillanatnyi diplomáciai viszonyok kellő részletességgel kerülnek kifejtésre, megemlítve Bukovina megszerzését is.⁵⁰ Az ezt követő részben több oldalon keresztül a bajor örökösödési háborút taglalja a szerző, említve Oroszország és Franciaország közvetítő szerepét a tescheni békében (1779), illetve Oroszország megnövekedő szerepét a térségben.⁵¹ Mindezek fényében érthető, hogy miért nem kerül említésre II. József 1780-as oroszországi útja, vagy a Mária Terézia utolsó évét bemutató résznél (amikor is fia, a trónörökös több hónapon keresztül távol volt az oroszországi út miatt), vagy korábban, amikor a szerző rövidebben-hosszabban ír II. József utazásairól.⁵² Franz Herre munkájáról általánosságban elmondható, hogy inkább közép- és nyugat-európai szemléletű, a keleti eseményeket kevésbé vette figyelembe, amin meglepszik Oroszország értékelése is. A legszükségesebb információkat közli, és néha még olyan érdekességeket is említ, minthogy Erzsébet cárnő volt Lipót nagyherceg (a későbbi II. Lipót) keresztanyja, vagy hogy hogyan vélekedett Mária Terézia a kortárs orosz uralkodónőkről.⁵³

II. József

Vélhetően az első magyar nyelvű életrajzi jellegű munkát II. József kapcsán már 1790-ben, tehát a császár halálának évében, Pétzeli József írta *II-dik József életének rövid le írása* címmel.⁵⁴ Minthogy kortárs szerző munkájáról van szó, érthető módon a felhasznált források köre meglehetősen csekély lehetett, de talán éppen ez a „korabeliség” adhat képet nekünk arról, hogy a kor embere

48 A kérdés nem olyan jelentéktelen, hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy saját uralmuk alá tartozó területet látogatott meg a császár, vagy egy másik országban tett utazásokat. Uo. 289.

49 A Poroszországnak tulajdonított „350 000 négyzetkilométer” minden bizonnyal gépelési hiba, hiszen a valóságban ez 36 ezer km². Az oroszoknak 110 ezer, míg az osztrákoknak 70 ezer km²-t említ Franz Herre, ezzel szemben más szerzőknél inkább 92 és 82 ezer km² található. Uo. 334.; Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A nemesi köztársaság válságának anatómiája. ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 2001. 168.; Norman Davies: Lengyelország története. Osiris, Bp. 2006. 412–414.

50 Herre, F.: Mária Terézia i. m. 330–335.

51 Uo. 339–346.

52 Említésre kerülnek galíciai, erdélyi, morvaországi, itáliai és franciaországi utazásai, illetve a II. Friggyessel való két találkozása. Uo. 288–291.

53 Uo. 312., 330–331.

54 Pétzeli József: II-dik József életének rövid le írása. Komárom 1790.

miként látta az orosz külpolitika szerepét a Habsburg Monarchiából, azon belül is a Magyar Királyságból nézve. Az osztrák örökösödési háborúról csak röviden ír Pétzeli, II. Frigyes mellett csak „Délről 's Nap-nyúgotról”⁵⁵ érkező támadókról ír. Ezután viszont már csak a pozsonyi segélykérés eseményeit taglalja, majd rátér II. József személyiségének bemutatására, házasságaira és római királlyá koronázására, illetve apja halála utáni császári méltóságba való lépésére.⁵⁶

Ezután Pétzeli már rá is tér a császár utazásaira. Bizonyos részleteket ki-emelve ír a Habsburg-tartományokon belüli, itáliai útjairól és II. Frigyesssel való találkozásáról. A legrészletesebben és leghosszabban a franciaországi útról olvashatunk, amit a csak felületesen bemutatott bajor örökösödési háború követ. Ezután jön az 1780-as oroszországi út. Bár a korábbi, külföldi útjai során is a császár, amikor inkognitóban utazott, a gróf Falkenstein nevet használta, a szerző ennél az útnál említette csak meg. II. József tehát találkozott II. Katalinnal, ami során „bé-kísérte a' Tsászárnét Smolenkiig; azután ment Moscauba, 's onnan Petersburgba, ahova ért Juniusnak 28-dik napján.”⁵⁷ Kiderül még, hogy négy hétig volt Péterváron és környékén, majd Rigát érintve indult vissza Bécsbe.⁵⁸

1781-es németalföldi és párizsi látogatása „után sok Felsőleges Vendégek meg-látogatták ötet ebben az esztendőben, u. m. a' Würtemberg Stutgárdi Hertzeg, Friderik Eugénus a' maga Feleségével, nem különben Ersébet Hertzegné, és Ferdinánd Hertzeg. Azután Novembernek 21-dik napján Bétsbe érkeztek a' Russiai Nagy Hertzeg a' maga Feleségével, egy Északi Grófnak és Grófnénak neveik alatt”.⁵⁹

A császár 1787-es oroszországi útjának szándékáról Pétzeli úgy tudja, hogy II. József azután határozta el magában az utazást, miután megtudta, hogy II. Katalin fényes, nagyszabású utazásra készül.⁶⁰ Érdekes módon több részletet is olvashatunk a császárnő Pétervárról való indulása és a császárral való találkozására közti útról is. Az eddigi utaktól eltérően, mintha Pétzeli ennél a résznél inkább a császárnő, mintsem a császár szempontjából mutatná be az utat, és azt meg sem említi, hogy II. József korábban távozott a tervezettnél a németalföldi események híre miatt.⁶¹ Az út után az orosz-török háború kirobbanásának tárgyalása következett, ami azért is érdekes, mert ez a háború még tartott, amikor Pétzeli megírta az életrajzot. Magáról a háborúról egyébként nem akart hosszasan írni, és ki is kötötte, hogy csak arról ír, ami II. Józsefre vonatkozik, de ennek ellenére is majdnem tizenöt oldalon keresztül tárgyalja az eseményeket.

55 Uo. 3.

56 Uo. 3–6.

57 Uo. 13.

58 Uo. 13.

59 Valójában nem egy bizonyos északi gróf és grófné neve alatt utazott Pál nagyherceg és felesége, hanem konkrétan Észak Grófja és Grófnéja néven. Uo. 15.

60 Ma már tudjuk, hogy II. Katalin maga hívta meg a császárt 1787-ben Oroszországba.

61 Uo. 29–31.

Az utolsó két oldal a németalföldi lázadásról és a császár haláláról szól.⁶²

Az életrajz mindenképpen egy érdekes kordokumentum, érdemes lenne alaposabb elemzést is végezni, de jelen esetben csak az Oroszországgal kapcsolatos részekre összpontosíthattunk. Ez alapján elmondható, hogy ahol említésre kerülhettek az oroszok, ott az osztrák örökösödési háború kivételével meg is történt. Az általunk vizsgálándó szempontok közül azonban sok eleve nem szerepel Pétzeli írásában.

Kevesebb mint harminc évvel később, 1816-ban jelent meg Czövek István *II-dik József császár élete és tettei* című, kétkötetes életrajzi monográfiája.⁶³ Érdekes módon a szövegben az örökösödési háború kapcsán – felületesen – csak a pozsonyi eseményeket olvashatjuk, azonban Czövek egy közös lábjegyzetben (két oldalon keresztül) leírja vázlatosan az egész örökösödési és a hétéves háborút. Az oroszok csak az utóbbi kapcsán kerülnek említésre.⁶⁴ Ezt követően a császár egyes utazásairól olvashatunk, majd a kötet egyszerre csak „átváltozik” egy anekdotagyűjteménnyé, ami lazán követi a kronológiai rendet, és időnként valamiféle tematikus felosztást is.⁶⁵ Így például a franciaországi utazásról egészen hosszan értekeznek.⁶⁶ A bajor örökösödési háború épp csak említésre kerül, mindenféle diplomáciai kitekintés nélkül, majd ezt követi az 1780-as oroszországi út tárgyalása.

A szerző azt is tudja, hogy április 26-án reggel 8 órakor indult útnak a császár Bécsből, majd Mogiljovban találkozott a császárnővel. Érdekes, általunk eddig nem ismert, és valószínűleg nem ebben a formában megtörtént jelenetről számol be: „éppen mikor a’ Templomból kilépne és a’ teméntelen sokaságú nép kiáltozó öremléssel köszönténé II-ik Katalint, 2-ik József Császár is épen akkor ölelte meg, mellyet a’ sok nép látván így kiáltozott : Vivat Josephus Secundus!”⁶⁷

62 Uo. 32–48.

63 Czövek István: *II-dik József császár élete és tettei*. I–II. kötet. Pest 1816.

64 Uo. 8–12.

65 Rövid történet szól arról, hogy a pétervári osztrák követen, Philipp von Cobenzlön keresztül a császár tudomására jutott, hogy II. Katalin szeretné saját kertjeiben elszaporítani a fácánt, ezért háromezer gondosan becsomagolt fácántóajt küldött Oroszországba a császárnő számára. Egy másik ilyen, már sokkal inkább anekdota jellegű történet egy eperárusról szól, aki a császárnak olyankor adott el epert, amikor Bécsben volt az orosz nagyhercegnő is. Hogy magánál az eseménynél is ott volt-e az északi vendég vagy nem, az ebből nem derül ki. Harmadikként pedig érdemes megemlíteni egy rövid megjegyzést arra vonatkozóan, hogy Galícia és Cherson között postaútakat készítettek, mert a császár hat nap alatt akarta megtenni az utat. Nyilvánvalóan ez már az 1787-es útra vonatkozott. Egyéb, részben orosz vonatkozású események is vannak még. Uo. 103., 128., 176., 193., 240., 244–245., 248., 254.

66 Uo. 71–131.

67 Azt már biztosan tudjuk, hogy az első találkozásra nem a templomból való kilépéskor, hanem a császárnőnek épített fapalotában került sor. Igaz, hogy II. József maga is ott volt a tömegben, amikor II. Katalin a városba ért, de aztán Patjomkin vezetésével előrement a már említett alkalmi szállásra, ahol egyébként valóban sor került egy ölelésre. Uo. 133–134. *Dinnyés Patrik*: *Mogiljovtól Szmolenszkig: II. József német-római császár és II. Katalin orosz császárnő első találkozása és közös utazása (1780)*. Aetas, várható megjelenés: 2019.

Ezt követve egyébként még röviden leírja a császár útvonalát, de az út diplomáciai jelentőségéről és céljáról semmilyen formában nem tesz említést. Ami azonban figyelemre méltó, hogy Czövek két korabeli levelet is közölt magyar fordításban, amelyet egy, a szintén Pétervárott tartózkodó, név szerint meg nem említett „nagy rangú ifjú Franczia” írt.⁶⁸

A második kötet az 1787-es évvel kezdődik, nem külpolitikai, de orosz vonatkozású megjegyzéssel: „fényes szerencse-csillaga tetszett fel a’ Sidók egén is. Az Orosz Czárné kéz-csókolásra bocsátotta őket. A’ Római Császár megengedte nékik, hogy a’ földet mívelhessék. A’ Burkus [porosz – D. P.] Király a’ kereskedésre szép szabadságot, privilégiumot adott nékik (...)”.⁶⁹ Ilyen és ehhez hasonló történetek mellett a második kötet külön, részletesen foglalkozik II. József 1787-es oroszországi útjával. Hogy az út rekonstrukciójához honnan vette a szerző az információkat, az is kiderül a szövegből, ugyanis egyszer csak az alábbiakat írja: „Ezt eddig a’ Pétersburgi udvari újság beszéli, és így igaz” majd pedig „a’ Bécsi udvari újság szerint”.⁷⁰ Ugyanakkor például Cherson város leírását „egy szemmel látó tanú tette”,⁷¹ pontosabb forrásmegjelölés nélkül. Az utazás elbeszélésénél említésre kerül, hogy a császárnak a németalföldi események miatt előbb és sietve távoznia kellett, de emellett sok egyéb információ is olvasható, nemcsak az útról, hanem még az orosz–török viszony alakulásáról és magáról a háborúról is.⁷² Kissé érthetetlen módon, a 259. oldalon ismét visszatér a szerző az 1787-es útra és *Második József útazása Krimiaiba* címmel, rövidebben, mint az előbb, de ismét elbeszéli az utat, majd utána a kirobbanó orosz–török háborút.⁷³

Ahogy azt már írtuk, Czövek István műve inkább anekdotagyűjteménynek tekinthető, de semmiképpen sem egy tudományos életrajznak. Azonban ettől függetlenül is hasznos számunkra, hiszen amellet, hogy képet kaphatunk egy 19. század eleji pozitív II. József-értékelésről, azt is láthatjuk, hogy a közvélemény nem volt érdektelen az oroszországi vagy orosz vonatkozású események iránt. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a kötetek írásakor még nem történt meg az oroszok beavatkozása az 1849-es magyar szabadságharcba.

Marczali Henriknek 1881 és 1888 között három kötetben jelent meg a *Magyarország története II. József korában* című nagyszabású kor- és életrajza.⁷⁴

68 A levél részletes elemzésére jelen tanulmány keretei között nincs lehetőségünk. Czövek I.: II-dik József i. m. I. 133–136.

69 Az előző kötethez hasonlóan ebben is vannak részben oroszokhoz kötődő említések. Uo. 3., 5., 11., 13., 14–15., 119., 122., 132. stb.

70 Uo. 56.

71 Uo. 61.

72 Uo. II. 51–81.; majd pl. 112–128., 130–138. stb.

73 Uo. 259–283.

74 *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. I–III. köt. Bp. 1881–1888. Mind az első, mind a második kötet esetében a második, javított kiadásokat használtuk (1885; 1888).

A monumentális munka – ahogy a címe is sugallja – Magyarország-történet, de egyben II. József-életrajz is, igaz utóbbi elsősorban Magyarország vonatkozásában.⁷⁵ Tartalmi felosztásáról éppen csak megemlíjtük, hogy az első kötet *Bevezetése* két részből áll, az első az 1711 és 1740 közötti időszakot, a második pedig Mária Terézia uralkodásának főbb eseményeit tárgyalja. Ezután következik az első könyv, ami a *Magyarország 1780-ban* címet kapta. Még az első kötetben található a második könyv is, ami II. Józseffel mint trónörökösrel foglalkozik. A kötetet függelék zárja. A második kötetben a harmadik könyv (*II. József reformjai*) két nagyobb részre van osztva: *II. József reformjai az egyház és iskola terén*, illetve *A király és a rendek*. Ezt a kötetet is ugyanúgy függelék zárja. A harmadik, egyben utolsó kötetben, az ötödik könyv *A társadalmi reform*, a hatodik könyv *A császár*, a hetedik könyv az *Eredmények* és az utolsó, nyolcadik könyv pedig *A katastropha* címet viselik. Azt gondoljuk, hogy ezeket nem kell különösebben magyarázni, a tartalom részletezését is csak azért tartottuk szükségesnek, hogy elősegítsük az elemzés könnyebb értelmezését.

Az osztrák örökösödési háború bemutatása is elsősorban magyar nézőpontból történik, a nemzetközi diplomácia színteréről alig esik szó. Nincs dátumhoz kötve, de ennél a résznél kerül említésre, hogy az angolok és oroszok Mária Teréziával mint magyar királynővel kötöttek szövetséget. Ismerve a későbbi eseményeket, ez nyilvánvalóan az osztrák örökösödési háborúban kötött szövetségekre vonatkozik. Mindebben azonban kimerül az oroszok említése.⁷⁶

A császár utazásairól külön kiemelten olvashatunk. Marczali több-kevesebb részlettel végigveszi II. József utazásait, egészen Mária Terézia 1780-ban bekövetkező haláláig.⁷⁷ Az első oroszországi út kapcsán megjegyzi, hogy „látogatásától azt várta, »hogy a jó Fridrik epéjét annyira felrázza, hogy meghaljon bele«”.⁷⁸ Az idézet a II. József által, 1780. február 29-én, Lacy generálishoz írt levélből van. Ezt követően, a Mária Teréziának 1780. június 4-én írt levél alapján Marczali azt állítja, hogy „Ennélfogva az ország alig érdekli. Mellékesen jegyzi csak meg, némi kárörömmel, hogy Litvánia, mit Oroszország elvett Lengyelországtól, terméketlen és nem sokat érő föld”.⁷⁹ Tévesnek véljük azonban azt a megállapítást, hogy ne érdekelte volna a császárt az ország. Erről egyrészt tanúskodhat Mária Terézia levele, amelyet Ferdinánd fiának írt, miután a császár hazatért, illetve a császár Oroszországból anyjának írt levelei is.⁸⁰ Utóbbiakról már II. József

75 A Marczali által elvégzett munka rendkívüli volt a 19. század végén, de máig is alapműnek tekinthető. Ifj. Barta János, napjaink egyik legjelentősebb, 18. századdal foglalkozó történésze szerint „máig egyetlen részletes (háromkötetes) II. József életrajz”. Ifj. Barta János: *A kalapos király emlékezete – II. József és Magyarország*. Didakt Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2012. 136.

76 Marczali H.: *Magyarország története II. József korában* i. m. I. 31.

77 Az 1768-as Bánságba vezető útját a császár naplója alapján, napra pontosan mutatja be Marczali. Ezután tért rá már felületesebb említéssel a többi útjára. Uo. 389–409.

78 Uo. 404–405.

79 Uo. 405.

80 М. А. Петрова: Екатерина II. и Иосиф II. Формирование российско-австрийского

is tudta, hogy II. Katalin is olvassa őket, hiszen felbontatta a postát – ennek megfelelően fogalmazott leveleiben a császár – de nem gondoljuk, hogy a császárt hajtó kíváncsiság, amelyről Marczali is írt egyéb utazásai kapcsán, éppen Oroszországban ne lett volna fontos tényező. Erről az első útról egyébként még azt olvashatjuk Marczalinál, hogy azt Mária Terézia két okból ellenezte: egyrészt tartott attól, hogy II. Frigyesel ennek hatására elmérgesedik a viszony, másrészt pedig „a czárnő jelleméről csak gyűlölettel és megvetéssel” tudott szólni.⁸¹

A második kötet (amely inkább belpolitikai és azon belül is magyar kérdésekkel foglalkozik) bevezetésében, *A monarchia belső és külső helyzete* című alfejezetben⁸² olvashatunk az osztrák örökösödési háborúról. Az ellenségek és igényeik kifejtése után a szövetségesekről sem olvashatunk kedvezően: „mily csekély segítséget nyújtott Angliának és Oroszországnak mindig önző szövetsége?”⁸³ Ezután a szövetségi rendszerek átalakulásáról, valamint Kaunitz kancellár szerepéről esik szó, megemlítve, hogy II. Katalin 1778-ban (a bajor örökösödési háborúban) fegyveres beavatkozással fenyegetett II. Frigyes támogatásának érdekében, illetve hogy ezt követően kerül sor az orosz-osztrák közeledésre, amiben a császár jelentős szerepet játszott, még öccsét is felszólította, hogy írjon II. Katalinnak, ezzel is javítva a Habsburgok és Romanovok kapcsolatát.⁸⁴

A külső bonyodalmak befolyása. A nagy terv című fejezetben az 1781 után legősebbben lévő, de végül elhalasztódott török háborúról, illetve a bajor és németalföldi területek cseréjének kísérletéről olvashatunk. Itt említésre kerül a császár első oroszországi útja, II. József és II. Katalin kapcsolatának egyes részletei, de egyéb diplomáciai esetek is. Ez a rész a témát illetően is, és az oroszok vonatkozásában is jól kidolgozott.⁸⁵

A harmadik kötet hatodik könyve *A császár* címet viseli. Ebben ismételtelen előkerül a császár első orosz útja, kissé már ismétlésszerűen.⁸⁶ Azonban mindenképpen új információ Lacy tábornok szerepének megemlítése az orosz-osztrák viszony alakulásában.⁸⁷ Szintén még ebben a részben tárgyalja Marczali az 1787-ben kirobbanó török háborút.⁸⁸

A harmadik kötet utolsó könyve *A katasztrófa* címet viseli, és lényegében az 1787-ben kirobbanó török háborúról szól. Ennek keretében érdekes felvetés a Habsburgok keleti politikájának három kategóriába való sorolása: 1. német-ró-

союза 1780–1790. Москва 2011. 177. Dinnyés P.: Mogiljovtól Szmolenszkig i. m.

81 Marczali H.: Magyarország története II. József korában i. m. I. 406.

82 Marczali H.: Magyarország története II. József korában i. m. II. 9–26.

83 Uo. 10.

84 Uo. 12., 26.

85 Uo. 350–362.

86 Aztán később megint a már említett értékelésben. Marczali H.: Magyarország története II. József korában i. m. III. 447.

87 Uo. 161–173.

88 Uo. 190–196.

mai császárként és magyar királyként cél a Balkán-félsziget felszabadítása és/vagy elfoglalása; 2. Orosz segítséggel legyőzni a törököt a félszigeten; 3. Inkább az Oszmán Birodalom támogatása, az Orosz Birodalommal szemben, hiszen az utóbbi megerősödése a térségben több veszélyt hordozhatott a Habsburg Monarchia számára.⁸⁹ Marczali szerint II. József saját akaratából az utóbbit követte volna, de a külpolitikai események alakulása kötelezte, hogy részt vegyen az oroszok oldalán egy törökellenes háborúban.⁹⁰ A több mint száz oldalas szakaszban alapos részletességgel olvashatunk a háború előkészületeiről, kitöréséről és főbb eseményeiről, Marczali mindvégig szem előtt tartotta az érintett államok, kiemelten a Magyar Királyság, de az Orosz Birodalom szerepeltetését is.⁹¹

Marczali széles látóköréről tanúskodik, hogy szüntelen olvashatunk összefüggéseket az egyetemes történelem vonatkozásában, és ebből Oroszország sem marad ki. Többször felmerülnek II. József, Nagy Frigyes és Nagy Péter (1682/1696–1725) közötti hasonlatosságok (utazás, reformok kapcsán), vagy csak az, hogy Nagy Péter kezdetben magyar ruhában kívánta járattatni nemeseit. II. József egyik utazása során egy hivatal látszatintézkedéseket hozott, hogy ezzel jobb fényt vessen magára, amit Marczali az 1787-es útra jellemző – a ma már többek által megkérdőjelezett⁹² – Patyomkin-falvakkal hozott összefüggésbe.⁹³ Külön említésre méltó még a Habsburg Monarchia területén élő ortodoxok kérdése, amit bár mi nem vettünk fel az orosz-osztrák érintkezések főbb pontjai közé, valószínűleg indokolt lett volna. Mária Terézia – Marczali tolmácsolásában – erről így nyilatkozik 1762-ben: „Oly fontos az oroszok ügye Magyarországon, hogy a legveszélyesebb következtől lehet tartani. (...) Két uralkodás nem állhat fenn egy országban, vagy két protekció, még ha mindig jó viszonyban maradhatnánk is, mint Erzsébet cárnővel.”⁹⁴ Marczali révén tehát azt láthatjuk, hogy ez a kérdés is csak nehezítette a két állam kapcsolatát.⁹⁵

Vas István fordításában jelent meg S. K. Padover *II. József. A császár forradalmár, 1741–1790* című monográfiája.⁹⁶ Az első rész *A trónörökös* címet viseli, első fejezete az osztrák örökösödési háborúval kezdődik, de ennek kapcsán csak II. Frigyes kerül említésre, a háborút sem itt, sem később nem részletezi a szerző. II. Katalin azonban a felvilágosodás szempontjából mégis előkerül a második

89 Uo. 444–445.

90 A béke fenntartása melletti érvként álltak az 1787-es németalföldi események is, amelyekről még a második orosz útján értesült Uo. 452–453.

91 Uo. 379–517.

92 V. Molnár László: Kegyenek közt az első. Grigorij Patyomkin, 1739–1791. In: *Uő: II. Katalin cárnő és az „északi kolosszus”*. Tanulmánykötet. Kaposvár, 2014. 36.

93 Marczali H.: Magyarország története II. József korában i. m. I. 27., 389., 393., 412. III. 222., 256., 316.

94 Marczali H.: Magyarország története II. József korában i. m. II. 255–256.

95 Uo. II. 254–268., III. 15–17.

96 S. K. Padover: *II. József. A császár forradalmár, 1741–1790*. Cserépfalvi, é.n.

fejezet végén: „1778-ban Nagy Katalin, miután hosszabb ideig elszórakozott Józseffel, azt írja róla barátjának, Grimmnek, hogy »kiváló szövetségesem gyászmisét olvastatott Voltaire lelki üdvösségéért«”.⁹⁷ Az „elszórakozott” kifejezés minden bizonnyal az 1780-as első találkozásra vonatkozhat, az említett 1778-as évszám hibás. Arról nem lehet szó, hogy ez az „elszórakozás” levelezés útján történt volna, hiszen II. József és II. Katalin ekkor (kivéve egy 1774-es levélváltást) még nem levelezett egymással.⁹⁸ A hétéves háborúról csak jóval később, már a *Társuralkodó (1765–1780)* című második rész első fejezetében, Kaunitz kancellár bemutatásánál – a „diplomáciai forradalom” kapcsán – ír a szerző, de az osztrák örökösödési háborúhoz hasonlóan, meglehetősen szűkszavúan. Gyakorlatilag még az sem derül ki belőle, hogy kik harcoltak kik ellen.⁹⁹

Padover hosszasan időzik a jezsuita rend felosztatásának kérdésénél, valamint a császárnak abban betöltött szerepénél, de a végén csak II. Frigyes említi meg annak kapcsán, hogy a megmaradt rendtagokat ő fogadta be, holott II. Katalin is menedéket nyújtott nekik, sőt, Oroszországban – ahol maga II. József is találkozott menekült jezsuitákkal 1780-as oroszországi útja során Mogiljov városában – sokkal tovább maradtak meg, mint Poroszországban.¹⁰⁰

Galícia 1772-es megszerzéséről II. József utazásai kapcsán olvashatunk, de éppen csak annyit, hogy „Lengyelország testéről szakították le”.¹⁰¹ Ugyanígy kerül említésre a császár 1777-es párizsi útja, amivel Józsefnek – Padover szerint – az is célja volt, hogy erősítse az osztrák-francia együttműködést az oroszok sikeres keleti politikájának ellenében. Ennek kapcsán még a francia külügyminiszter, Vergennes kitérő válaszát is olvashatjuk.¹⁰² Érdekes módon a szerző csak a francia út hosszas bemutatása után tér vissza a 8 évvel korábban, II. József és II. Frigyes között lezajlott találkozóra. Itt ismét, most már sokkal részletesebben kerül elő Lengyelország korabeli helyzete és felosztása, abban többször is említve az orosz külpolitikát, az éppen zajló orosz–török háborút és a diplomácia alakulásait. Zárásképpen Padover azt írja, hogy „Galícia az egyetlen területi nyereség, amelyre uralma alatt szert tesz; egyéb hódító tervei sorban mind csütörtököt fognak mondani”.¹⁰³ Ezután pedig már rátér a bajor örökösödési háborúra, Bukovina nem kerül említésre.¹⁰⁴ A bajor örökösödési háborúban az oroszok szerepe kellőképpen említett, a végső konklúzió is helyt-

97 Uo. 24.

98 Az első levélváltásról bővebben: *Dinnyés Patrik*: Az első levélváltás II. Katalin orosz cárnő és II. József német-római császár között. In: A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves. Szerk. Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs 2018. 157–166.

99 *Padover, S. K.*: II. József i. m. 55.

100 Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról. Ford. Kaposvári Gyula. Jászkunság 5. (1959) 1. sz. 37–38.

101 *Padover, S. K.*: II. József i. m. 117.

102 Uo. 125.

103 Uo. 150.

104 Uo. 137–150.

álló: „e pillanatban azonban Katalin volt az egyetlen haszonélvezője a hatalmas hűhónak – döntőbírájává lehetett a szent római Birodalomnak”.¹⁰⁵

A következő, negyedik alfejezet már az orosz-osztrák közeledésről szól, beleértve az 1780-as út részletes leírását is. A szerző alaposan veszi sorra a főbb érveket, célokat a közeledéshez vezető úton, emellett végig a levelekből is bőven idéz.¹⁰⁶ Magáról az útról bőségesen tájékozódhatunk, általában a megszokott eseményeket beszéli el: Róma és Konstantinápoly felemlegetését, Patyomkin szerepét és megítélését, a császár anyjának írt leveleit és az aranygyapjas rend esetét. Külön érdekes, hogy Padover szerint, amikor Mogiljovba érkezett a császárnő díszes menete, akkor a császár „gúnyos mosollyal szemlélte a felvonulást, majd ő is kirugratott[!] a sárba s csatlakozott a menethez. Potemkin mutatta be egymásnak a két uralkodót”.¹⁰⁷ Valójában azonban a császár külön, Patyomkin vezetésével érkezett a császárnő szállása gyanánt felépített fapalotába és ott várta be II. Katalint.¹⁰⁸ Másik téves megállapítás, hogy már itt az úton megkötetett volna az orosz-osztrák szövetség, ugyanis erre csak egy évvel később került sor.¹⁰⁹ Összességében azonban elmondható, hogy teljes képet kaphatunk az orosz-osztrák közeledésről és a császár első oroszországi útjáról.¹¹⁰

A könyv harmadik része *Az autokrata (1780–1790)* címet viseli, amelynek a hetedik fejezete foglalkozik a diplomáciával. Ebben a fejezetben szó esik a hollandokkal való konfliktusáról és a bajor területek megszerzésének újbóli tervéről, amelyekben kérte és részben meg is kapta II. Katalin támogatását II. József.¹¹¹ A harmadik alfejezet már kimondottan az orosz-osztrák kapcsolatokkal foglalkozik. Itt tévesen azt írja Padover, hogy 1781-ben látogatta meg II. József a cárnőt. Azt is olvashatjuk, hogy „1781-ben a cárnő Bécsbe küldte fiát s ennek feleségét”¹¹², ami kissé túlzás, hiszen az úti cél nem csak Bécs volt. Viszont pontosan kerül említésre az 1781-es szövetségkötés, és utána az, hogyan jutott el végérvényesen a császár is a császárnő által szorgalmazott törökellenes tervekig. A következő alfejezetben az 1787-es oroszországi út részleteivel ismerkedhetünk meg, az eddigiekhez megszokottan sok forrásrészlettel. Ennek a résznek II. József és II. Katalin mellett Ligne herceg a főszereplője, az ő visszaemlékezéseiből idéz sokat Padover.¹¹³

105 Uo. 153., 171.

106 Röviden II. Katalinnal is megismerkedhetünk: szeretőivel, a felvilágosodáshoz való viszonyával, származásával és szűkszavúan hatalomra jutásával. Uo. 176–178.

107 Uo. 179.

108 Útinapló II. József i. m. 37.

109 Padover, S. K.: II. József i. m. 183.

110 Uo. 173–184.

111 Uo. 347–366.

112 Uo. 367.

113 Uo. 366–386.

A császár végső bukásához jelentősen hozzájáruló orosz–török háborúval a kilencedik fejezet foglalkozik. Ezúttal, bár létszámviszonyokról és haditervekről is kaphatunk információt, a háború kezdeti cselekményei, a harcok kibontakozása nincs világosan kifejtve. Kissé olyan, mintha az osztrákok előbb indultak volna háborúba, és az oroszok csak kisegítették őket, holott ez éppen ellenkezőleg történt.¹¹⁴

Molitor Ferenc *II. József, a császári Don Quijote*¹¹⁵ címmel 1987-ben jelentette meg életrajzi monográfiáját. Sem Molitor Ferenc, sem a később még említésre kerülő Fejtő Ferenc nem tekinthető klasszikus értelemben véve történésznek, így munkáikat is inkább tudományos ismeretterjesztőnek nevezhetjük, azonban ennek ellenére láthatjuk majd, hogy az általunk vizsgált témák és sok más egyéb is náluk gazdagon említésre kerül.

A társuralkodóvá lépés előtti időszak, különösen a gyerekkora, ténylegesen a császár szemszögéből kerül bemutatásra, így például az osztrák örökösödési háború nemzetközi viszonyairól szinte egyáltalán nem esik szó. Amiről igen, az inkább csak az osztrák–porosz konfliktus és a pozsonyi események.¹¹⁶ A hétéves háború tárgyalása, ha nem is kifejezetten alaposabb, de valamivel több részletet közöl, szóba kerül ugyanis az orosz–osztrák szövetség is, de a diplomáciai fordulatról és a háború eredményéről nem olvashatunk.¹¹⁷

A császár utazásaival külön-külön fejezetek foglalkoznak, a II. Frigyessel való találkozások bemutatásában (*Szemtől szemben a fő ellenséggel*) jelentős szerep jut az orosz külpolitikának.¹¹⁸ A *birodalom gyarapítója* című fejezetben esik szó Lengyelország 1772-es felosztásáról, Bukovina megszerzéséről és a bajor örökösödési háborúról. Előbbi kapcsán a szerző részletesen vázolja a felosztáshoz vezető diplomáciai utat, kiemelve a közben zajló orosz–török háború és általában az orosz külpolitika jelentőségét.¹¹⁹ Bukovina megszerzése csak két bekezdés, de a bajor örökösödési háború tárgyalása meglehetősen hosszú, és bár az oroszok valóban csak epizódszereplők voltak ebben a konfliktusban, az említésük mértéke elmarad a minimálisan elvárhatótól.¹²⁰

A *Gróf Falkenstein Francia- és Oroszországban* cím magáért beszél. A körülbelül 7 oldalas tárgyalás vélhetően az eddigi leghosszabb magyar nyelvű közlése a császár oroszországi útjának. A szöveg részletes elemzésébe nem bocsátkozhatunk bele, de azt érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy az irodalomjegyzékből kitűnik, elsősorban német (illetve francia) források alapján készülhetett el ez a rész. Orosz források nyomát nem találtuk, szakirodalomként is csak Paul

114 Uo. 397–409.

115 Molitor Ferenc: *II. József, a császári Don Quijote*. Gondolat Kiadó, Bp. 1987.

116 Uo. 7–41.

117 Uo. 50–53.

118 Uo. 122–129.

119 A szerző tévesen 14 ezer km²-t említ porosz szerzeményként, holott valójában 36 ezer km²-ről volt szó. Uo. 143.

120 Uo. 140–157.

Mitrofanov munkája került bele a felsorolásba.¹²¹ A szöveg sok részletet közöl az útról, azonban emiatt kissé tördelt és csapongó, vannak események, amelyek talán hosszabb kifejtést igényeltek volna.¹²²

Bár legalább egyszer említésre kerül Pál cárevics, későbbi orosz császár (1796–1801) is, a bécsi látogatásáról nem találhatunk információt.¹²³ Valamivel többet olvashatunk a bajor területek megszerzésére tett újabb kísérletről, ami mögé II. Katalin cárnő is felállt.¹²⁴ A *Gróf Falkenstein utolsó utazása* című fejezet a második, 1787-es orosz úttal foglalkozik, még nagyobb terjedelemben, mint az 1780-assal.¹²⁵ Végül az orosz–török háborúval, az alatta alakuló orosz–osztrák kapcsolattal foglalkoznak az *Aki belebukott a török verésbe* és a *Triptichon* című fejezetek. Olvashatunk levélrészleteket, amiket a császár írt az orosz császárnőnek, vagy egyes részleteket magából a háborúról. Mindezt elsősorban természetesen II. József szemszögéből.¹²⁶

Fejtő Ferenc *II. József*¹²⁷ című életrajzi munkája 1938-ban készült el, akkor azonban meghíúsult a magyar nyelvű kiadása. 1954-ben franciául, majd több más nyelven is megjelent a könyv, és több kiadást is megélt. Magyar nyelven végül 1997-ben jelent meg, mivel azonban az eredeti kézirat még fél évszázaddal korábban megsemmisült, a franciából fordította le Osvát Anna. Fejtő Ferenc inkább tekinthető publicistának, mint történésznek, de más történeti témájú írása is van, például szintén 1938-ban publikált egy cikket II. József és II. Frigyes találkozásáról.¹²⁸ A II. József életrajzának magyar kiadásához írt előszavában beszámol arról, hogy a könyv megírásához budapesti és bécsi levéltári kutatásokat végzett.¹²⁹ A legújabb francia kiadáshoz írt előszóban pedig már II. Frigyes és II. Katalin is említésre kerül. Először a felvilágosodás szempontjából,¹³⁰ majd annak vonatkozásában, hogy II. József Kaunitz kancellár téves tanácsára vett

121 *Paul von Mitrofanov*: Joseph II. Seine Politische Und Kulturelle Tätigkeit. Wien. 1910.

122 *Molitor F.*: II. József i. m. 169–176.

123 Uo. 217–218.

124 Uo. 267–273.

125 Uo. 306–316.

126 Uo. 318–355.

127 *Fejtő Ferenc*: II. József. Atlantisz Kiadó, Bp. 1997.

128 *Fejtő Ferenc*: II. József és Nagy Frigyes találkozása. Szép Szó 6. (1938) 24. sz. 335–339.

129 A könyvhöz íródott eredeti bevezetésben azt is megemlíti, hogy egyes feltételezések szerint Joseph Ritter von Arneth az általa kiadott II. József-leveleket bizonyos szempontok szerint szelektálta. Ezt Fejtő maga igazolja, hiszen bécsi kutatása során talált olyan dokumentumokat, amelyeket Arneth nem jelentetett meg, s amelyek „József és Mária Terézia kapcsolatára vonatkoznak, II. Józsefnek a császárné politikáját illető bírálatát, valamint a császár magánéletének részleteit tartalmazzák”. *Fejtő F.*: II. József i. m. 7–8., 21.

130 „A párizsi filozófusok, akik körül udvarolták II. Frigyeset és II. Katalint, nem szerették ezt a gögös osztrákot...” Uo. 11.

részt II. Katalinnal a törökellenes háborúban, „amelyre az osztrák birodalom hadserege nem volt kellően felkészülve”.¹³¹

Az osztrák örökösödési háború eseménytörténetét több oldalon keresztül olvashatjuk. A fő hangsúlyt a szerző a diplomácia, a szövetségi rendszerek alakulására helyezi, ennek fényében az Orosz Birodalom is említésre kerül, a háborúban való szerepvállalásuk arányához képest megfelelően. A háború közvetlen eredményeként kiemeli Fejtő, hogy Franciaországnak nem sikerült megtörnie az angolok által szavatolt erőegyensúlyt, hogy Poroszország közelébe ért a nagyhatalmi státuszhoz, és hogy „az oroszok, akik a háború alatt megelégedtek azzal, hogy zsoldos csapatokat adtak kölcsön, most aktív szerepet akartak játszani az európai politikában (...) Ezentúl annak, aki hegemoniára akart törekedni Európában, nemcsak Angliával, hanem Oroszországgal is számolnia kellett”.¹³² Ezt követően még Kaunitzról is beszámol Fejtő, amelyben a diplomata kifejtette, hogy az oroszokkal számolni kell vagy nem jelentéktelen szövetségesként, vagy pedig nem elhanyagolható ellenfélként.¹³³

A hétéves háborút az előzőekhez hasonlóan, a diplomáciai eseményekre hangsúlyt fektetve beszéli el a szerző, kiegészítve egy-egy csata eredményével, de például a létszámviszonyokról itt sem esik egy szó sem. Oroszország szerepvállalása kellő figyelmet kap: előzményként szó esik a szövetségi rendszer átalakulásáról, csatákról, Erzsébet cárnő haláláról, III. Péter rövid uralkodásáról és II. Frigyeshez fűződő viszonyáról, II. Katalin hatalomra jutásáról.¹³⁴

Ugyanígy részletességgel olvashatunk az 1768-ban kirobbanó orosz–török háborúról, bár Fejtő tévesen írja, hogy a törökök 1769 januárjában üzentek hadat az oroszoknak, hiszen arra már előző év szeptemberében sor került.¹³⁵ A háborúhoz, Lengyelország első felosztásához vezető utat (osztrák–porosz–orosz–török érdekek ütközései), majd magát a felosztást, az uralkodók és megbízottjaik közötti tárgyalásokból vett idézetekkel gazdagítva, nagy pontossággal írja le. Azon kijelentést azonban nem tartjuk alátámasztottnak, hogy az első felosztás ötlete Józseftől és Kaunitztól származott volna, különösen hogy korábban Fejtő is II. Frigyes ötletének ismerte el.¹³⁶ Ami miatt hiányérzetünk lehet, az a felosztás egyik fontos előzményének tekinthető szepességi városok visszaszerzésének, illetve az orosz–török háború lezárásában közvetítői szerepért „kapott” Bukovina megemlékezésének a hiánya.¹³⁷

¹³¹ Uo. 15.

¹³² Bár alapvetően egyetértünk az itt leírtakkal, a szövegben nincs kellőképpen alátámasztva ez a kijelentés. Uo. 44.

¹³³ Uo. 25–46.

¹³⁴ Szó esik a számunkra szintén fontos, Mária Terézia és II. Katalin között kialakuló ellentétéről. Uo. 65–75.

¹³⁵ Uo. 143.

¹³⁶ Uo. 143., 157.

¹³⁷ Uo. 141–159.

Ugyanilyen részletességgel olvashatunk a bajor örökösödési háborúról is, amelyben az oroszok ugyancsak közvetítői szerepet játszottak, de Fejtő említést tesz arról, hogy ez a szerep mennyire fontos volt Oroszország számára az európai ügyekbe való beavatkozás tekintetében.¹³⁸

A két oroszországi útnak egy-egy egész fejezetet szánt a szerző, ahogy Pál cárevics bécsi látogatásainak is, igaz az első oroszországi utat bemutató fejezet második fele már Mária Terézia halálával, a bécsi látogatásról szóló rész második fele pedig Krím 1783-as annektálásával és az Oszmán Birodalom felosztásának terveivel, míg az 1787-es utat tárgyaló szakasz vége pedig a németalföldi felkeléssel foglalkozik. A témák kifejtése kellően részletes, ha azt nézzük, hogy a császár egész uralkodását bemutató kötetről van szó. Az császár első útjának leírásához használt legfőbb forrás – a szöveg alapján – vélhetően a II. József által az anyjának írt levelek voltak.¹³⁹ Orosz források a kötet végén található bibliográfiában nincsenek.¹⁴⁰ A Pál nagyherceg látogatásáról szóló fejezet már a monográfia második könyvében szerepel, mivel arra már II. József egyeduralkodásának idejében került sor. Tévesen csak az 1782-es évet említi meg a bécsi látogatás kapcsán, holott már 1781 végén Bécsbe érkezett Pál és felesége.¹⁴¹ A második út bemutatásánál a szerző leginkább a II. Katalin és II. József közötti felszínes, hízelkedő kapcsolatra helyezi a hangsúlyt, kiegészítve a Kaunitz által a császárnak adott „instrukcióival”.¹⁴²

Az utolsó fontos téma az osztrák és orosz külpolitika érintkezésében, az 1787-ben kitörő orosz–török háború. Ennek előzményeiről és magáról a háború menetéről is kellőképpen tájékoztat a szerző, de minthogy ezek már a császár hanyatlásának éveiben voltak és több más fronton is „háborút” vívott, ezért sok más esemény elbeszélése között olvashatunk a török háborúról.¹⁴³

Láthattuk tehát, hogy az általunk vizsgált témák jó része említésre került, de Fejtő monográfiájában ennél is szervezettebben vannak jelen az oroszok. Így olvashatunk Voroncov gróf és a gyermek József bécsi beszélgetéséről, Dmitrij Mihajlovics Golicin bécsi orosz követ könyveinek elkobzásáról, II. Frigyes és II. Katalin közeledéséről és a lengyel királyválasztásba való közös beavatkozásukról, megismerhetünk II. József vagy más által II. Katalinnak írt levelekből részleteket stb.¹⁴⁴

Ifj. Barta János *A kalapos király emlékezete – II. József és Magyarország*¹⁴⁵ című életrajzi könyve 2012-ben jelent meg. Ifj. Barta János több művében is fog-

138 Uo. 203–220.

139 Joseph II. und Katharina II. von Russland. Ihr Briefwechsel. Szerk. A. Ritter von Arneth. Wien. 1869.

140 Fejtő F.: II. József i. m. 221–225.

141 Uo. 287–292.

142 Uo. 333–338.

143 Uo. 349–377.

144 Uo. 53., 111., 124., 371., 391.

145 Ifj. Barta János: *A kalapos király emlékezete* i. m.

lalkozott II. Józseffel, azonban vizsgálataink alapján úgy látjuk, hogy az orosz vonatkozású események említésében nincs jelentősebb eltérés ezekben a munkákban – ha mégis, azt lábjegyzetben feltüntettük –, éppen ezért választottuk a legfrissebben megjelent munkáját. Ebben a kötetben több évtizedes kutatómunka eredménye van benne, amelyet ifj. Barta János a Habsburg- és a Hohenzollern-dinasztiák kora újkori történetében folytatott. A II. József életét nem részletesen, hanem egy-egy jelentősebb eseményt kiemelten végigkísérő kötet nem tartalmaz külön bevezetőt, ehelyett az első fejezet (*Dinasztia végszélyben*) elején olvashatunk bevezető gondolatokat. Itt már – mint felvilágosult abszolutista kortárs uralkodók – említésre kerül II. Frigyes és II. Katalin is.¹⁴⁶ Azonban sem az osztrák örökösödési háború, sem pedig a hétéves háború kapcsán nem olvashatunk az Orosz Birodalomról.¹⁴⁷ Előbbi esetében pedig gyakorlatilag a háborúban minden más részt vevő állam felsorolásra kerül. A hétéves háború bemutatása jóval rövidebb, kicsit részletesebben csak Hadik András berlini kalandjáról, de az orosz szövetségről, majd a III. Péter hatalomra jutásával végbemenő szövetségváltásról egyáltalán nem esik szó.¹⁴⁸ A szerzőnél máshol is olvashattuk már a háború végkimenetelének túlzott leegyszerűsítését: „A porosz uralkodó győzelmeinek száma mindezek ellenére ebben a háborúban is meghaladta a császáriakét, ez utóbbiak megakadályozni nem, csak késleltetni tudták a poroszok végső győzelmét”.¹⁴⁹

Igaz, hogy a későbbiekben említésre kerülnek az oroszországi utak, mégis, amikor általánosságban ír a szerző II. József utazásairól, akkor a felsorolásból gyakorlatilag csak azok maradnak ki.¹⁵⁰ Lengyelország első felosztása csak magyar vonatkozásban (a szepességi városok visszaszerzése, illetve Galíciának a Magyar Királysághoz való csatolásának lehetősége) szerepel, arról azonban, hogy a felosztás hármass nagyhatalmi megegyezés eredménye, amiben a Habsburg Monarchia mellett a Porosz Királyság és az Orosz Birodalom vett

146 Később még kétszer említi a három uralkodót együtt, szintén a felvilágosodás kapcsán. Uo. 8., 67–68., 92.

147 Egy korábban megjelent munkájában azonban megemlíti, hogy „A török háborúban szövetséges Oroszország – amely a balti partokon figyelte féltékenyen Poroszország erősödését – szintén nem mozdult. Anna Ivanovna cárnő halála után (amiről Mikes is megemlékezett) a cári udvar életét több államcsíny kavarta fel.” Ifj. Barta János: *A kétféjű sas árnyékában. Az abszolutizmustól a felvilágosodásig, 1711–1780.* Magyar História sorozat. Gondolat, Bp. 1984. 119.

148 Ifj. Barta János szintén az 1984-es munkájában többször is szót ejt az oroszok hétéves háborúban való részvételéről, a háború fordulópontjáról pedig így ír: „Frigyes végső vereségét egy váratlan fordulat akadályozta meg: 1762. január 5-én meghalt Erzsébet cárnő, s a helyére lépő III. Péter – anyai ágon I. Péter unokája, apai ágon a holstein-gottorpi német hercegi család sarja – II. Frigyes odaadó hódolójaként azonnal beszüntette a Poroszország elleni háborút”. Uo. 157.

149 Ifj. Barta J.: *A kalapos király emlékezete* i. m. 22–24.

150 A szerző kijelenti, hogy „József utazásait teljességükben felsorolni szükségtelen lenne Uo. 39–44., Ugyanakkor egy korábbi munkájában az 1780-as utat legalább megemlíti a felsorolások között is. Ifj. Barta János: *A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 19.

részt, nem esik szó.¹⁵¹ Bukovina is épp csak említésre kerül, és a bajor örökösödési háborúban sem olvashatunk az oroszok közvetítő szerepéről, de egyéb nagyhatalmi befolyásról sem.¹⁵²

Az 1780-as oroszországi útról külön említést tesz a szerző: indoklása szerint II. József számára az orosz út egyik motivációja a bajor örökösödési háború során megromló nemzetközi megítélés javítása volt, ugyanakkor szeretne volna II. Katalint egy poroszellenes szövetségre rábeszélteni. Ezzel szemben az orosz uralkodónő egy törökellenes szövetséget szeretett volna létrehozni az osztrákok segítségével. Barta János végső soron az utat – véleményünk szerint tévesen – eredménytelennek értékelte: „A fényes program – Dnyeper parti tárgyalás, moszkvai és szentpétervári látogatás – azonban nem leplezheti, hogy a szövetség nem jön létre”.¹⁵³ A második, 1787-es út az orosz–török háború kapcsán kerül elő, megemlítve, hogy a császár a Krímbe utazott, ahol II. Katalin rávette őt a törökellenes háborúban való részvételre. Ezt követően még a háborúról és annak Magyarországra gyakorolt hatásairól olvashatunk, tehát ez a rész kellőképpen kielégítő.¹⁵⁴

A könyv végén helyet kapott egy *Időrendi áttekintés* is. Ez meglehetősen részletes, napra pontosan olyan eseményeket is közöl, mint például a császár esküvői, társuralkodóvá való fogadása, vagy a bécsi Favorita park megnyitása a város lakossága előtt. A császár Habsburg-országokba való útjait, a II. Frigyesrel való két találkozását, vagy a franciaországi utazását is megtaláljuk a kronológiában, de az oroszországi utak közül csak a másodikat, illetve a napot pontosan (1787. december 2.) említve olvashatjuk, amikor is „II. József a II. Katalinnal kötött szerződés értelmében csatlakozik Oroszország törökellenes háborújához”.¹⁵⁵

Összegzés

Az áttekintett életrajzokban várakozásunkon felül kerültek említésre az orosz vonatkozású események. II. József első oroszországi útját például a tizenkettő munkából tíz említette, de ezen kívül még volt másik két téma, ami kilenc életrajzban említésre került. Ismét hangsúlyozzuk, hogy azoknál a nemzetközi eseményeknél, ahol a megnevezésben nincs benne Oroszországra utaló szó, ott azt vizsgáltuk, hogy annál az eseménynél az oroszok szerepe említésre került-e. Hiszen például Lengyelország első felosztásáról lehet Oroszország említése

151 *Ifj. Barta J.*: A kalapos király emlékezete i. m. 46., 55.

152 Uo. 47–48. Egy korábbi munkájában a bajor örökösödési háború kapcsán azonban megemlíti, hogy „a diplomáciai nyomás (Oroszország fellépése) mégis visszavonulásra kényszerítette az osztrákokat”. Kár, hogy ez a zárójeles betoldás kimaradt a későbbi munkából. *Ifj. Barta J.*: A nevezetes tollvonás i. m. 56.

153 *Ifj. Barta J.*: A kalapos király emlékezete i. m. 48.

154 Uo. 101–103.

155 Uo. 146–150.

nélkül is írni (bár kérdés, hogy akkor érdemes-e egyáltalán), de az orosz–török háborúkról, vagy az oroszországi utazásokról nem.

Mindenképpen figyelembe veendő szempont az is, hogy a Mária Terézia életét feldolgozó művek szinte minden esetben csak az uralkodónő 1780-as haláláig terjednek, az általunk megadott szempontok közül pedig négy is ezután történt.¹⁵⁶ De még ennek ellenére sem tudjuk azt mondani, hogy ne lett volna helye ezek megemlékezésének, sőt az 1780-as út értékelésénél egyenesen hiányérzetünk támad, ha nem olvashatjuk, hogy a császár útjának az eredménye egy évvel később a két állam közötti védszövetség lett, ami végül háborús szövetségig jutott, még a császár életében. Szintén az első utazásnál – akár csak említés szintjén – lehetett volna írni, hogy 1787-ben egy második utazásra is sor került, amit egyébként egy orosz–török háború követett, amihez az osztrákok is csatlakoztak stb. A kérdés tehát nem is annyira az, hogy miként lehet ezeket az információkat elhelyezni a szövegben, hanem hogy van-e egyáltalán relevanciája egy Mária Teréziáról szóló életrajzban halála utáni eseményeket megemléteni. Egyrésztől úgy gondoljuk, hogy mivel egészen sajátos hatalommegosztás volt jelen a Habsburg Monarchiában 1765-től, mindenképpen indokolt a társuralkodás során felmerült konfliktusos kérdések lezárása, még ha azok túl is mutatnak a királynő életén. Így az általunk emlegetett szempontokon túl, ilyenek tartjuk még például az újabb próbálkozást a bajor területek megszerzésére (1783), vagy Lengyelország második és harmadik felosztását (1793, 1795).

	Mária Terézia (5 mű)	II. József (7 mű)	Összesen (12 mű)
Osztrák örökösödési háború (1740–1748)	4	2	6
Hétéves háború (1756–1763)	5	4	9
Orosz–török háború (1768–1774)	4	3	7
Lengyelország első felosztása (1772)	4	3	7
Bukovina megszerzése (1775)	3	1	4
Bajor örökösödési háború (1778–1779)	4	5	9
II. József első oroszországi útja (1780)	3	7	10
Orosz–osztrák szövetségekötés (1781)	0	2	2
Pál cárevics bécsi látogatásai (1781–1782)	0	4	4
II. József második oroszországi útja (1787)	0	7	7
Orosz–török háború (1787–1792)	0	7	7

1. táblázat. A vizsgált események említésének aránya az adott életrajzok csoportosításában

¹⁵⁶ Ha ezt figyelembe véve tekintünk a táblázatra, akkor azt láthatjuk, hogy két téma is van (illetve három, de az egyik még a Mária Terézia életében történt első orosz út), amit a II. József-életrajzok minden esetben megemlétenek.

Természetesen a táblázatban található számok sokkal árnyaltabb eredményt rejtenek maguk mögött, hiszen jelen esetben ugyanúgy egy pontot ért, ha valaki csak megemlíttette, hogy a császár járt Oroszországban, mint az, ha valaki részletesen írt is az útról. Mindez kényszerűség, hiszen nehéz lenne egy ilyen típusú kutatást következetesen értékelni egyetlen táblázatban. Ezt a mulasztást azonban az írott szöveg hivatott pótolni, hiszen törekedtünk a kvalitatív értékelésre.

Ha összehasonlítjuk az eredményeket a korábban vizsgált Magyarország-történetekével, akkor láthatjuk, hogy az egyes témák említettsége jóval gyakoribb a vizsgált életrajzokban.¹⁵⁷ Ugyanezek közül az események közül csak kettő volt, amelyet a korábbi kutatás során vizsgált huszonhárom műnek legalább a fele megemlíttet (Oroszország szerepe a hétéves háborúban és az 1787-ben kezdődő orosz–török háború), míg a most vizsgált monográfiák esetében nyolc téma is volt, ami legalább a munkák felében megjelent.

Ha megvizsgáljuk az egy műre jutó említés számtani átlagát, akkor azt láthatjuk, hogy az összefoglaló történetek esetében ez a szám 2,95, míg az életrajzoknál 5,53, tehát az előbbinek majdnem kétszerese! Ez sok egyéb mellett magyarázható lehet azzal, hogy míg az összefoglaló történetek kifejezetten Magyarország történetét dolgozták fel, a Mária Teréziáról és II. Józsefről szóló életrajzok a teljes Habsburg Monarchia történetét érintették. Ehhez kapcsolódik, hogy míg a Magyarország-történetek írói között egy külföldi sincs, az életrajzok között több külföldi szerző magyar nyelvre fordított munkája is megtalálható. Továbbá magyarázható azzal is, hogy az összefoglaló történeteket egyes esetekben olyanok írták, akik nem speciálisan a korszak kutatói (ez természetesen nem minden esetben van így, gondoljunk csak például Marczali Henrikre, H. Balázs Évára vagy ifj. Barta Jánosra), ellenben feltételezhetjük, hogy az életrajzok írói sokkal otthonosabban mozognak a témában. Végül azzal is magyarázható – és mi ezt tartjuk a legfontosabbnak –, hogy a 18. századi magyar történelmet tárgyaló munkák jellemzően kevés figyelmet fordítanak a külpolitikára.

Azért, hogy teljes képet kaphassunk az eddig vizsgált történeti munkákról, a két kutatás eredményét egy közös, évszázadok alapján csoportosító táblázatban összesítettük. Az első szám a két kutatás során fellelt említések közös összege, míg mögötte zárójelben a most vizsgált életrajzokban való említettség található. Jól látható, hogy a mostani kutatás eredménye javítja az átlagokat, de ha az összesített értékeket nézzük, akkor még így is csak két téma van, ami több mint ötven százalékos említettséggel bír.

¹⁵⁷ Dinnyés P.: II. József császár oroszországi útjai i. m. I. 79–81.

	18-19. század (7 mű)	20. század (16 mű)	21. század (12 mű)	Összesen (35 mű)
Osztrák örökösödési háború (1740–1748)	2 (0)	6 (4)	6 (2)	14 (6)
Hétéves háború (1756–1763)	4 (2)	12 (5)	5 (2)	21 (9)
Orosz–török háború (1768–1774)	2 (1)	7 (4)	2 (2)	11 (7)
Lengyelország első felosztása (1772)	3 (1)	9 (5)	2 (1)	14 (7)
Bukovina megszerzése (1775)	1 (0)	5 (2)	3 (2)	9 (4)
Bajor örökösödési háború (1778–1779)	3 (3)	5 (4)	3 (2)	11 (9)
II. József első oroszországi útja (1780)	4 (3)	8 (5)	3 (2)	15 (10)
Orosz–osztrák szövetségekötés (1781)	1 (1)	6 (1)	0 (0)	7 (2)
Pál cárevics bécsi látogatásai (1781–1782)	2 (2)	2 (2)	0 (0)	4 (4)
II. József második oroszországi útja (1787)	4 (3)	5 (3)	2 (1)	11 (7)
Orosz–török háború (1787–1792)	4 (3)	11 (3)	8 (1)	23 (7)

2. táblázat. A vizsgált események említésének aránya az adott századokban íródott művek csoportosításában

Érdekes eredményt kapunk, ha évszázadonkénti bontásban nézzük meg az általunk vizsgált témáknak az egy műre jutó említés átlagát. Talán a leginkább ez adhat képet arról, hogy egy-egy évszázad során milyen jelentőséget tulajdonítottak a történészek, történelmi témájú munkákat írók a 18. századi orosz külpolitikának. A 18-19. és a 20. század eredménye közel azonos: 4,28 illetve 4,75 esemény említése jut egy műre. Ezzel szemben a 21. század jóval alul teljesítve, csupán 2,83-as eredményt ér el. A későbbiekben – nagyobb minta birtokában – tervezzük politikai korszakhatárok szerint is elvégezni ezt az értékelést.

FÁBIÁN MÁTÉ

**EGY KATONAI PÁLYAFUTÁS KITELJESEDÉSE
BORBÉLY-MACZKY EMIL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN***

A huszadik századi magyar történelem egyik sorsfordító időszakát jelentette az 1914 és 1918 között lezajlott első világháború. A háborús évek természetesen az egyéni életutakat is alapvetően befolyásolták. Jelen tanulmányban Borbély-Maczký Emil katonai pályafutását ismertetem, amely közel tízéves időszakban egy jól képzett és lelkes hadapród-tiszthelyettesből országosan ismert, sokszorosan kitüntetett századossá vált.

Lévai Borbély-Maczký Emil 1887. szeptember 6-án született Heves nagyközségben, id. Maczký Emil és Fáy Róza harmadik gyermekeként.¹ Apja a függetlenségi ellenzék lokális vezetéséhez tartozott, így gyakorlatilag alig vett részt a legkisebb gyermek nevelésében. Bátyjai közül az idősebb, György, már iskolás korában tudatosan készült a hivatali pályára, folyamatosan apjuk társaságát kereste, és igyekezett mindent eltanulni a hivatali ranglétrán fokozatosan egyre feljebb lépő atyjától.² Borbély-Maczkýnak így csupán az anyjával és fiatalabb bátyjával, Bélával alakult ki szorosabb kapcsolata. Gyakran töltötte egyedül a szabadidejét, ekkor legszívesebben a családi földeken lovagolt, vagy lovait gondozta. Tanulmányait Kálban, Karcagon, Dobsinán és Egerben végezte, közepes eredménnyel. A művelődéshez való hozzáállása, valamint a lehetséges hivatások iránti érdektelensége miatt egyfajta menekülést jelentett a katonai pálya, amely ráadásul a huszár fegyvernem révén még a lovakkal való foglalkozást is

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001. „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

- 1 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HML) Felekezeti anyakövek digitalizált adatbázisa. Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1887. – A Gerő József által összegyűjtött, 1867–1937 között igazolt nemesek sorában az alábbi bejegyzés olvasható: „[Borbély (lévai) Rozália] Nemessége, előneve, címere Maczký Emil honv. főhadnagya, *1887. IX. 6. Heves, (Emil-Fáy Róza) ruháztatik, kinek neve ezután: Lévai Borbély-Maczký Emil”. (Gerő József: A M. Kir. Belügyminiszter által igazolt nemesek 1867–1937. Bp. 1938. 75.) Mivel a nemesség átruházását 1915-ben engedélyezte a Belügyminisztérium, így eddig az időpontig hivatalosan az ifj. Maczký Emil nevet használta. A tanulmány első szakaszában én is ezt a formát alkalmazom, a katonai pályafutás 1915-től kezdődő részében térek majd át a Borbély-Maczký formulára.
- 2 A család történetéhez általánosságban lásd: Fábíán Máté: A Maczký család Heves vármegye szolgálatában. In: RMJ60. Tanulmányok a hatvanéves Rainer M. János tiszteletére. Szerk. Fábíán Máté – Romsics Ignác. Eger 2017. 41–68., id. Maczký Emil és Maczký György rövid életrajzához pedig: Pap József: Maczký Emil, főszolgabíró. In: Heves megye történeti archontológiája (1681–) 1687–2000. Szerk. Bán Péter. Eger 2011. 479.; Kozma György: Maczký György, főszolgabíró. In: Heves megye történeti archontológiája i. m. 480.

lehetővé tette számára. Szülei támogatásával 1902-ben felvételt nyert a nagyváradai honvéd hadapródiskolába, így az 1902–1906 közötti időszakot a családi háztól és a rokonoktól messze töltötte.

A nagyváradai évek jelentős változást eredményeztek személyiségében. Tizenöt évesen elkerült a szülői házból, és így kikerült apja és bátyja árnyékából. Új élményeket és új közösséget ismert meg, ráadásul a képzés alatt megtalálta azt a hivatást, amelyre vágyott. Magas szintű elméleti tudást és kiemelkedő fizikumot szerzett ezekben az években, igyekezett a lehető legjobban elmélyülni a huszárok történetében és a fegyvernemben rejlő potenciális lehetőségekben. A korábban közepes tanulóbból egy szorgalmas és jól teljesítő hadapród vált, aki a katonai szerep és életforma iránt egyre szorosabban elköteleződött.

A hadapródiskola elvégzése után, 1906. augusztus 18-án, Maczky Emilt a kassai 5. honvéd huszárezredhez nevezték ki hadapród-tiszthelyettessé.³ Kassán igyekezett egyre jobb katonává és lovas huszárrá válni. Folyamatosan részt vett századszolgálaton, valamint közel három hónapig az altisztképző iskolában segédoktatóként tevékenykedett. 1907 októberében már hadnaggyá nevezték ki.⁴ Az ekkor elkészített személyi adatlapjában olvasható jellemzés egy sokra hivatott tiszt képét vetíti előre, aki „minden fáradozások elviselésére békében és háborúban alkalmas”.⁵

A kassai időszak közel négy évig tartott, 1910 októberében áthelyezését kérte a marosvásárhelyi 9. honvéd huszárezredhez.⁶ Mivel az erdélyi évek alatt számtalan barátot szerzett, így a hadapródiskola elvégzése után sem szakadt el Erdélytől és a Partiumtól. Gyakran utazott szabadidejében Gyulafehérvárra, Kolozsvárra és Nagyváradra a barátokhoz. Ezen alkalmak során egy nagyobb baráti társaságban megismerte Kerekes Margitot, akit 1910. július 10-én eljegyzett, majd néhány hónappal később feleségül is vett.⁷ A családalapítás miatt Maczky áthelyezését kérte a legközelebbi honvéd huszárezredbe, amelynek állomáshelye Marosvásárhelyen volt.

Házasságuk tragikusan rövid ideig tartott, az áttelepülést követően alig kevesebb mint egy évvel, 1911. október 19-én elhunyt a várandós Kerekes Margit. Feleségének és születendő fiának elvesztését nehezen, de viszonylag rövid idő alatt feldolgozta Maczky. Bár továbbra is tartotta a kapcsolatot anyósával, apósával és sógornőjével, hamarosan elhomályosult első feleségének emléke. Ebben szerepet játszott az is, hogy a honvédségen belül egyre több feladatot vállalt, és egyre feljebb lépett a ranglétrán. 1913. április 28-án már főhadnaggyá léptették elő.⁸

3 Rendeleti Közlöny, 33. évf. 28. sz. 7851/eln. 1906.08.13. 207.

4 Rendeleti Közlöny, 34. évf. 39. sz. 10550/eln. sz. 1907.10.28. 329.

5 Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára (továbbiakban: HIM HL) AKVI 35905. 6.

6 Rendeleti Közlöny, 37. évf. 36. sz. 107277/2. sz. 1910.10.25. 344.

7 Kerkayné Maczky Emese: Családi krónikák. Kézirat. A szerző tulajdonában.

8 Rendeleti Közlöny, 40. évf. 23. sz. 7412/eln. 2. sz. 1913.04.28. 293.

Frontszolgálat keleten

Az 1914. június 28-i szarajevói merényletre válaszul július 20-án a Monarchia jegyzéket (ultimátumot) küldött br. Wladimir Giesl belgrádi követnek, melyet a diplomatának július 23-án este kellett átadnia a szerb kormánynak. A 48 órás határidő lejárta előtt néhány perccel adta át Nikola Pašić, szerb miniszterelnök a válaszjegyzéket, amelynek elolvasása után Giesl értesítette a szerb kormányfőt, hogy mivel fenntartásokat fogalmaztak meg, a választ nem tartja kielégítőnek, és a Monarchia azonnali hatállyal megszakítja a diplomáciai kapcsolatot Szerbiával. Ferenc József ugyanazon este kilenc óra után részleges mozgósítást rendelt el, amelyet néhány nappal később, július 31-én általános mozgósítás követett. Miután július 28-án, távirati úton megérkezett Szerbia számára a Monarchia hadüzenete, elkerülhetetlenné vált az a fegyveres konfliktus, amely a 19. század utolsó harmadától egyfajta szellemként lebegett az európai diplomácia felett.⁹

A marosvásárhelyi huszárezred a fenti eseményekből alig érzékelt valamit, hiszen éppen a nyári bemutatók és versenyek időszaka tartott. A részleges mozgósításkor csupán a városi katonai ügyosztály adott ki hirdetményt arról, hogy a népfölkelők hadiszolgáltatás iránti kötelezettsége azon naptól fogva hatályos, és megkezdte a behívók kézbesítését. Július 28-án a helyi lapok rendkívüli kiadásaiból pedig a város lakói és a laktanyában lévő huszárok is értesülhettek arról, hogy kitört a háború.

Augusztus 8-tól azonban megkezdődött a katonai csapatok búcsúztatása és bevagonírozása. Az első két napon nagy ünnepségek közepette a 62. gyalogezred és 22. honvéd gyalogezred tett esküt a város főterén, majd kilencedikén este a honvéd huszárokat is elbúcsúztatták. Ezen az eseményen Maczky Emil is részt vett, majd másnap a bevagonírozáson is.¹⁰ Már az első napokban elkezdte személyes naplóját írni, melyet néhány hónapon keresztül, szabadidejében, kisebb-nagyobb megszakításokkal rendszeresen vezetett. Ennek alapján tudható, hogy augusztus 10-én Debrecenen keresztül utazott az ezred I. osztálya (bevagonírozás Marosvásárhelyen) és II. osztálya (bevagonírozás Szamosújváron) a galíciai Lemberg városába. Az ifjú főhadnagy ekképpen írt naplójában erről a néhány napról: „Augusztus 10.: Utazás. Augusztus 11. Debreczenbe az állomásnál találkoztam drága kicsi menyasszonyommal. Augusztus 12. 12-én utazás, átkeltünk a határnál Siankinál [ma

9 A nagyhatalmi szövetségi rendszerek kialakulásáról és a célokról bővebben többek között: *Galántai József*: Az I. világháború. Bp. 2000. 11–78.; *Majoros István*: Nemzetközi kapcsolatok, 1789–1914. In: 19. századi egyetemes történelem, 1789–1914. Európa és az Európán kívüli országok. Szerk. Vadász Sándor. Bp. 2011. 49–73.; *Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc*: A régi Magyarország utolsó háborúja, 1914–1918. Bp. 2014. 9–42.; *Bihari Péter*: 1914. A nagy háború száz éve. Bp. 2014. 19–120. A Monarchia és Szerbia konfliktusáról, az ultimátum és a hadüzenet körülményeiről bővebben többek között: *Galántai J.*: Az I. világháború i. m. 79–144.; *Hajdu T. – Pollmann F.*: A régi Magyarország i. m. 43–60.; *Bihari P.*: 1914 i. m. 121–165.

10 *Kosztai István*: Huszártörténet. Csíkszereda 2008. 90–91.

Sianki, Lengyelország]. Augusztus 13. 13-án kivagonírozás Lembergben [ma Lviv, Львів, Ukrajna]. Lembergen át diadal út, a virágot szorják a legénységnek enivalot. D.e. 11. ellovagoltunk Kamyonkára [1944 előtt Kamionka Strumilowa; ma Kamjanka-Buzka, Кам'янка-Бузька, Ukrajna], ott éjjelezés egy korbázbán aludtam.”¹¹

Habár a Monarchia csak Szerbiával került hadiállapotba július 28-án, a németekkel való szövetség miatt kétfrontos háborúra kellett készülnie. Ennek megfelelően előbb a 2., 5. és 6. hadsereget, továbbá a flotta egy részét és a dunai monitorokat mozgósították, majd szinte azonnal délre szállították. Az általános mozgósítást követően megkezdődött az 1., 3. és 4. hadsereg felvonulása is az északkeleti magyar határon túlra. A 9. honvéd huszárezred a frontra vezényléskor a kassai 5. honvéd huszárezreddel alkotta együtt a 24. honvéd lovasdandárt, amely a 11. honvéd lovashadosztályba tagozódott be. Az elvonuláskor Géczy Kálmán ezredes volt a marosvásárhelyi ezred parancsnoka, a tüzérszaksz-parancsnok Teőrös József, míg az utászszakasz-parancsnok Maczky Emil főhadnagyk voltak.

A következő napok feszült várakozással teltek. A közös német és osztrák-magyar hadműveleti terv arra épült, hogy amíg a német főerő nyugaton villámháborúval legyőzi Franciaországot, addig a Monarchia ide vezényelt egységei feltartóztatják a keletről (orosz-japán háború) fokozatosan felfejlődő orosz csapatokat. Csakhogy az oroszok a franciákkal kötött szövetségük értelmében még augusztus közepén támadást indítottak a Kelet-Poroszországban állomásozó német csapatok ellen, ezért az osztrák-magyar csapatoknak még a felvonulás teljes befejezése előtt támadást kellett indítaniuk északi irányba a Bug és Visztula között.¹² Jóny László ezredes, a 24. honvéd lovasdandár dandárparancsnoka augusztus 13-án este fél kilenc után a dandár tisztikarának eligazítást tartott, amely során a következő napok feladatait ismertette: „Hadvezetőségünk a dandárt a Brudermann lovassági tábornok parancsnoksága alatt álló 3. hadseregünkbe osztotta be azzal, hogy e hadsereg előtt a cs. és kir. 2. és 4. lovashadosztállyal vállvetve, felderítést végezzen. Ezek a lovas seregtestek zömükkel augusztus 15-én átlépik az orosz határt s a következő útirányokban nyomulnak elő: cs. és kir. 4. lovashadosztály: Dubno [ma Dubno, Дубно, Ukrajna], m. kir. 24. lovasdandár: Stojanow-Luck [ma Stojaniw, Стоянів, Ukrajna és Luck, Луцьк, Ukrajna], cs. és kir. 2. lovashadosztály: Wladimir Wolynski-Kowel [ma Wolodymyr-Wolynskyj, Володимир-Волинський, Ukrajna és Kovel, Ковель, Ukrajna]. Felderítendő terület a 4. lovashadosztálynak: Zalizce-Szepietowka [ma Zaliztsi, Залізці, Ukrajna és Sepetivka, Шепетівка, Ukrajna] és a Stry [sic! ma Stry (folyó), Стир, Стыр, Ukrajna és Fehéroroszország] között, a 24. lovasdandárnak a Stry folyása és a Tartaków-Lokaczy-Stochod [ma Tartakiv, Тартаків, Ukrajna; Lokaczi, Локачі, Ukrajna; Stochid (folyó), Стохід, Ukrajna] vonal között, 2. lovashadosztálynak utóbbi vonal és a Bug folyó között. A lovas

11 Maczky Emil, főhadnagy naplója. HIM HL II. C. 675.

12 Hajdu T. – Pollmann F.: *A régi Magyarország* i. m. 95–97.

seregtettek minden alkalmat ragadjanak meg arra, hogy a szomszédos felde-rítendő sávba is betekintsenek. Különösen vonatkozik ez a 24. lovasdandárra, melynek Lokaczyn át Wladimir Wolynski és Ugrynów-Torgowicán [ma Ugryniv, Uhryniv, Ukrajna és Torgovycya, Torhovytsya, Ukrajna] át Dubno irányában is felderítést kell végeznie. A határt betörés ellen, a határ mentén összevont gya-logzászlóaljok biztosítják. Ezek a lovasságnak a határ átlépésénél segítségére lesznek, később pedig hátvédül szolgálnak. A 24. lovasdandár támogatására augusztus 14-én este a 30./I. zászlóalj Radziechównál [ma Radehiv, Радехів, Ukrajna] és Stojanownál gyülekezik”.¹³

A parancsnak megfelelően a 24. lovasdandár 15-én megkezdte az előre-nyomulást Kamijonka Strumilowáról északra, Stojanow irányába. Ugyanezen a napon átesett a tűzkeresztségen Maczky Emil és az ezred jelentős része, hiszen a falu környéki nagy erdőségekben, amely az Orosz Birodalom és a Monarchia közötti természetes határszakaszt jelentették, az orosz csapatok nagy számban állomásoztak. Mivel az ellenséges csapatok a környék falvainak egy részét felgyújtották, az összekötő hidakat és vasúti síneket megrongálták, továbbá állandó fenyegetést jelentettek az előretolt honvédekre, délután az a parancs érkezett, hogy meg kell támadni az orosz lovas és géppuskás ala-kulatot, visszavonulásra kényszeríteni azokat, vagyis tehermentesíteni a kör-nyéket és a határszakasz mindkét oldalát. A harcokról több személy visszaem-lékezése is fennmaradt, hiszen az ezred tagjainak első fegyveres ütközetére került sor. Maga Maczky rendkívül szűkszavúan ír naplójában: „Augusztus 15. 4h 20' ütközet menet Kamjonkáról Stojanowra, ott pihenő, étkezés. Étkezés közben riadó. Tarki irányában 1/2. század előre megy mint elővéd. Tarkit [ma Torki, Lengyelország] az oroszok felgyújtották. 4. század, 3. század a 9. ezred-től, 5-6. század az 5. ezredtől, erdőn át rajrohamot intéz. Mellőlem lövik le Daday önkéntest, fél századomból 12 halott 9 sebesült. 11 dragonyosok ellen is rohamoztunk. Első összeütközés a kozákokkal. 5. ezred 5. századának fele az én par[ancsnok]ságom alatt. Elfogtam 2 géppuskát. Orosz ulánusokat meg-rohamoztunk, sok halott és sebesült. A tüzéreket is megvertük Stojanownál”.¹⁴ Szűkszavú és lényegre törő leírása annak az eseménynek, amely miatt az első háborús kitüntetéseit, majd 1929-ben a vitézi címet megkapta Maczky Emil.

Ehrlich Géza 9. ezredbeli főhadnagy ekképpen emlékezett vissza ugyanezen eseményre: „Az első srapselek, mondhatom, kellemetlenek voltak, pedig alig okoztak veszteséget, a puszkagolyók annál inkább. Ez volt az ezred tűzkereszt-sége. Nekünk a lovasdandár géppuskás osztagon kívül, 1 zászlóalj gyalogságunk volt csak. Tüzérségünk nem. A harc 3 órán át tartott. Golyózáporban álltunk az erdő szegélyén. Füttyültek fejünk felett a golyók. Szerencsére embert nem talál-tak, csak Pantz alezredes lovát, mely el is hullott. Közben a 9. ezred I. osztály rohamra ment az ellenséges tüzérségre és géppuskákra, arcbán. [...] Az orosz

13 A volt m. kir. kassai 5. honvéd-huszárezred története. Szerk. Görgey Miklós. 1868-tól 1918-ig. Bp. 1935. 45.

14 Maczky E.: Napló i. m.

tüzérek ágyúikat elhagyták, a fogatokat lelőtték, a mieink fogat hiányában az ágyúkat nem hozhatták el. Azonban a géppuskákat elvették az oroszoktól, s el is hozták. Ennél kitűnt Maczky Emil főhadnagy, ki maga 2 géppuskát foglalt el. Volt lovasroham is, de ennél a kozákok még a roham előtt visszafordultak. [...] Körülbelül fél 7 volt, este, amikor az ellenség Torki felé visszavonult.”¹⁵

Az osztrák–magyar haderő ekkor nemcsak a szerb fronton volt szorult helyzetben, hanem Galíciában is, így egy ilyen fontos siker felértékelődött. A *Pesti Hírlap* néhány héttel később hírt adott a Stojanow környéki eseményekről: „Érdekes hír érkezik Maczky Emil huszárfőhadnagyról. A főhadnagyról sokáig nem jött értesítés, most aztán édesapját, Maczky Emil országgyűlési képviselőt értesítették, hogy a fia él és nagyszerű hőstetteket visz véghez. Ő volt az, aki Lembergbe az első orosz zsákmányt vitte. Lemberg alatt (sic!) félszázad huszárral megsemmisített egy fontos küldetésben levő háromszázfőnyi kozákcsoportot, amelytől gépfegyvereket is zsákmányolt. Ezek a gépfegyverek kerültek első zsákmányként Lembergbe, ahol a közönség nagy lelkesedéssel fogadta a huszárokat s a lapok a főhadnagy arcképét és életleírását közölték. Maczky Emilt hadseregparancsnoka dicsérettel tüntette ki, századparancsnokká léptették elő és külön kitüntetésre terjesztették fel a királynak.”¹⁶

A Stojanowi sikeres rohamnak jelentős utóélete volt. Nemcsak a hátszágban cikkeztek róla az újságok, hanem a katonai vezetés is elismerte a haditettet. Előbb a cs. és kir. hadsereg főparancsnoksága részesítette Maczkyt dicsérő elismerésben „az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásért”,¹⁷ majd, ahogy a fenti újságcikkben is említették, századparancsnokká léptették elő. Ráadásul a hadsereg főparancsnoksága további jelentéseket kért, hogy az esetleges későbbi kitüntetéseknel és előléptetéseknel figyelembe tudják venni. Zimmer Alajos, aki 1914 nyarán még az 5. huszárezred 2. osztályának parancsnoka volt, majd a szegedi 3. honvéd huszárezred alezredese lett, néhány hónappal később az alábbi leírást adta a lovasrohamról: „Augusztus hó 15-én dut. 5h 30'-kor Stojanovtól északnyugatra Czerkovlyce Cz. betűjétől [a jelentéshez mellékelte térképen jelzett Cz. betűk – FM] k.b. 1600x-re nyugatra, mint az 5. honvéd huszár ezred 2. osztály parancsnoka, a dandár parancsnokságtól azon parancsot vettem, hogy osztályom 5. és 6. századával az erdőn át támadjam meg az ellenséges tüzérséget és géppuska osztagot. [...] A két géppuskán átlovagolva „rajta rajta!” [a roham kezdetét jelentő vezényszó – FM] közben adtam az osztályomhoz beosztott Maczky főhadnagynak a parancsot, hogy a két géppuskát 10 huszárral birtokába vegye. A géppuskáknál két sebesületlen, magát halottnak tettető embert és a géppuska osztag parancsnokát találták. Utóbbit Maczky főhadnagy lőtte le. [...] A géppuskákat Maczky főhadnagy által átadva, valamint az ágyúkat mint első hadizsákmányt az est folyamán oda érkező gyalogság

15 Ehrlich Géza, főhadnagy naplója. HIM HL II. C. 675. További visszaemlékezéseket közöl: *Kosztai I.: Huszártörténet* i. m. 96–104.

16 *Pesti Hírlap*, 1914. október 23. 11.

17 Rendeleti Közlöny, 41. évf. 65. sz. 17458/el.

Stojanovba szállította. Az ellenséges különítmény megsemmisült, parancsnokuk egy alezredes elesett, egy másik törzstiszt sebesülten foglyul esett. Saját veszteség k. b. 10% volt”.¹⁸

A stojanowi siker értékét a visszaemlékezések alapján három tényező együttesen nagyította fel: 1. ez volt a hadosztály első katonai bevetése a háborúban, a honvédek itt ismerkedtek meg a háború és a harcok nehézségeivel; 2. először találták szembe magukat az ellenséges orosz erőkkel, akiket néhány óra alatt megverték és visszavonulásra kényszerítettek, valamint először ejtett a háború során a magyar haderő hadifoglyokat és szereztek hadizsákmányt; 3. a galíciai-orosz hadszíntéren kevés sikerben volt része később a magyar katonáknak.

A csata után a magyar csapatok visszavonultak Radziechówig, a lembergi utánpótlás tűzérséggel való egyesülésére kijelölt táborhelyig. Itt Maczky Emil átvette a 3. század parancsnokságát. Időközben a Rudolf Ritter von Brudermann lovassági tábornok vezette osztrák–magyar 3. hadsereg azt a parancsot kapta, hogy a még mindig csak felfejlődő jobb szárnyra nehezedő orosz nyomást enyhítsék, és tehermentesítő támadást indítsanak.¹⁹ Ennek megfelelően a 24. dandár a következő napon újra azt kapta feladatul, hogy végezzenek felderítő munkát a hadsereg előtt, hogy milyen nagyságú és erejű orosz haderő vonul fel Luck felől. 16-án megkezdődött az előrenyomulás Gorochowon [ma Horohiv, Гopoxiв, Ukrajna] át Sklinre [ma Sklin, Шклинь, Ukrajna]. Itt azonban több forrásból is hírek érkeztek arról, hogy a Luck–Zloczów vonal felől nagyon nagy számú ellenséges sereg (főként az orosz 3. hadsereg) nyomul előre, amely elől Gorochow–Stojanow–Radziechow útvonalon keresztül Kamionkára vonult vissza a dandár, ahol kétszer is visszavonulásra kényszerítettek egy-egy kisebb orosz felderítő csapatot.

A stojanowi rohamot követő hetek-hónapok rendkívül megterhelték a katonák egészségét, felszerelését és a lelkiállapotukat is. Maczky Emil e napokban született naplóbejegyzései elég jól érzékeltetik azokat a nehézségeket, amelyekkel szembesülniük kellett a honvédeknek: „Augusztus 18.: [...] Éjjel ½ 2 kezd az eső, nagyon hideg van, állandóan táborozunk. Augusztus 19.: [...] Borzasztó hideg az eső szakad. Augusztus 20.: [...] Borzasztó a hideg, étlen, szomjan. Augusztus 21.: [...] Borzasztó hideg, nagyon beteg lettem éjjel, hánytam nagyon fájt a gyomrom. Augusztus 22. Nagyon beteg voltam, gyomor mérgezésem volt. Az orvos mérget rendelt. [...] Augusztus 25.: Most d.u. 4 óra van és még 23-án estétől mindig nem ettünk semmit, szédelgünk az éhségtől. Szeptember 6.: Az ember már kezd nagyon kis igényű lenni. Boldog, ha csizmáját lehuzhatja, levetkezésről nem is szolok. No ha még fedél alá kerül az ünnep. Mosakodás az 10 naponként legfeljebb egyszer, étkezéssel szintén így van az ember. Hushoz még csak hozzájutunk, főzeléket – már egy hónapja itt vagyunk – kétszer ettünk.

18 HIM HL VII. 243. 28855.

19 A 3. hadsereg hadrendjét alkották ekkor: 30. és 31. lembergi, 3. linzi, 8. bozeni, 44. innsbrucki Landwehr, 41. budapesti (honvéd) és 23. szegedi (honvéd) gyaloghadosztályok, valamint a 4. lembergi, a 2. pozsonyi és a 11. debreceni (honvéd) lovashadosztályok.

Tésztát már csak hírből ismerjük. [...] Szeptember 12.: Amit most írok ezt fájó szívvel, elszomorodottan és deprimálva írom. Ez a visszavonulás, menekülés is pánikszerű dolog volt, nemcsak részünkről, de az összes csapatok – vonatok torlódása, gyalogság fegyvert, tüzérség löszert elhányva fut vissza, menekültek /:civilék:/ sírva, jajgatva futnak. Ez borzasztó látvány. Az eső szakad, borult szeles idő van. [...] Szeptember 20.: Nálunk nagy a nyomor, az egész hadosztály máris tönkre van téve. Lovaknak nagy része, századonként 45-50 úgy fel van törve, hogy már alig képes jönni, a gyengeségtől egymás után dőlnek ki. Az uton amerre megy az ember 50-100 drb. döglött lovat lát az uton. A legénység ruházata már rongyos, fegyverzete rossz. Tisztek ruhái – tekintettel, hogy a málha vonaton voltak és ezt az oroszok széjjel lőtték – elvesztek úgy, hogy a ruháinkat falvakban és városokban szerezzük be. A hasfájásom dühöng, én is a vérhastól félek. Már 10 napja borzasztó hasfájásom van. [...] Ha az oroszoknál 10 ember elesik, pótolják 30 [emberrel – FM]. Nálunk semmi pótlás nem jön. Pihenőt nem kapunk egy napot sem, vasalásunk már hihetetlen rossz. Élmezésünk rossz, sokszor éhezünk. Egészségügyi ellátásunk gyalázatos rossz, itt meghalhat az ember, mert ha meg is sebesül segítség nem jön, csak későre. Tábori posta nem működik. Október 22.: Egész éjjel egy karabélyos huszár állt őrséget a lakásom előtt, mert a lakosság itt is ruszofil érzelmű és attól kellett tartanom, hogy vagy megölnek vagy lelőnek. [...] November 1.: Mindenszentek napja. Vasárnap. Hideg, szeles, borult idő, az ágyú, gépfegyver és a fegyverek szólnak. Tegnap egész nap harcban álltunk, már 12 napja szakadatlan harcolunk, lovaink tönkre vannak menve, mi elfáradva elkeseredve, agyonfázva. Szomorú temetés volt az éjjel, szegény Várady Danit temették. Csapataink kifáradva, itt is a magyarság harcol az egész vonalon. Eddig megsegítettél drága jó Istenem, segíts meg, légy velem és velünk, hogy győzedelmesen és egészségesen lássuk meg a mi drága hozzánk tartozóit...”.²⁰

Maczky Emil ezen néhány hétre vonatkozó naplóbejegyzései jól érzékeltetik azt a hangulatváltozást, amely a katonák (és a hátország) lelkében történt. Míg nyáron a hadüzenetkor általános eufória volt a jellemző, ez hamar megváltozott, mikor a hadvezetés belekezdett az oroszok elleni hadműveletek végrehajtásába. Ekkor már több hónapja a keleti, galíciai fronton voltak a katonák, összeütközésre nagyon kevés alkalommal került sor, folyamatosak voltak az előrenyomulások, majd pánikszerű visszavonulások és menekülések. Hiába kezdtek augusztus 23-án megelőző támadást az osztrák-magyar 1. és 4. hadseregek a Visztula és a Bug folyók között, hamar kiderült, hogy az orosz 4. és 5. hadsereg felkészülten várta az ellenséges hadműveleteket. Miközben itt heves harcokra, jelentős veszteségekre (mindkét oldalon) és hullámzó előrenyomulásokra-visszavonulásokra került sor, addig a jobb szárnyon a 3. hadsereg (közte a 9. huszárezred katonái is) és a balkáni átcsoportosítások révén felvonuló 2. hadsereg Lemberg-nél kétszer is (augusztus 30-án és szeptember 6–11. között) súlyos vereséget szenvedett a jelentős túlerőben lévő orosz csapatoktól. Ezt

²⁰ Válogatás és kiemelés innen: *Maczky E.: Napló i. m.*

követően a Monarchia hadvezetése úgy döntött, hogy a keleti és középső galíciái területeket kiüríti, és a Dunajec folyónál koncentrálna a haderejét.²¹

A 11. honvéd lovashadosztály, benne a Maczky Emil vezette század már néhány nappal korábban megkezdte a visszavonulást, így sem a leMBERGI összecsapásokban, sem később a Przemysl környéki pánikszerű menekülésben (amikor az előrenyomuló orosz csapatok körülzárták az erődrendszert) nem vettek részt. Koszta István a 9. honvéd huszárezredről szóló monográfiájában az ezrednaplók és személyes visszaemlékezések alapján így ismerteti a lovashadosztály harci útját az 1914. augusztusi–szeptemberi időszakból: „1914. augusztus: 15 – Stojanow, 24 – Kamionka Strumilowa. Szeptember: (a 3. és 4. hds közötti részben harcol folyamatosan visszahúzódva Jankowáig [ma Lengyelország]) 9 – Kornie [ma Lengyelország], 10 – Hrebenne magaslatok [ma Lengyelország], 11 – Potylicztói magaslatok [ma Lengyelország], 25 – Lubla (3. ezred) [ma Lengyelország].”²²

A visszavonuló katonák pontosan tudták, hogy nagyot fordultak a hadi viszonyok a fronton. Miközben augusztusban folyamatos volt a felfejlődés Galíciában, és onnan a határon túli orosz területekre, a stojanowi győzelem után előbb megakadás, majd folyamatos – hol szervezett, hol pánikszerű – visszavonulás következett. Ez lélekben is megtörte a katonákat, akiknek egyetlen örömforrása a tábori postához kötődött. Maczky Emil naplóját vizsgálva jól érzékelhető, hogy alapvetően pozitív és optimista bejegyzések születtek azokon a napokon, amikor levelet kapott. Leggyakoribb levelezőpartnere menyasszonya „Böske”²³ volt, de néhányszor írt édesapjának és bátyjainak is.²⁴ Mivel azonban a nehézségek fokozódásával a tábori posta is akadozott, így ez is tovább rontotta az általános közhangulatot. A beszélgetések témája egyre inkább az volt, hogy mikor és hogyan érhet véget a háború. A fronton lévő katonák tisztában voltak a fordulattal, és a kezdeti optimizmust egyre inkább elégedetlenség és aggodalom váltotta fel. Ehrlich Géza főhadnagy szeptember 14-i naplóbejegyzése ez utóbbit támasztja alá: „Innen a helyzet kilátástalannak látszik. Szegény Magyarország csak megmenekülné! Annyira vagyunk, hogy Erdélyben és a Felvidéken lévő honfitársainkért is kell aggódni. Agyon kellene azt vágni, aki ebbe az igen kétes háborúba minket belelovalt”.²⁵

Ezt követően egy rövid hadműveleti szünet következett, amely során mindkét fél összevonhatta haderejét, és rendszerezhetette állásait. Az első szakasz

21 Hajdu T. – Pollmann F.: A régi Magyarország i. m. 96–97.

22 Koszta I.: Huszártörténet i. m. 446.

23 Ifj. Maczky Emil 1914 júliusában a Szilágy vármegyei Ákoson eljegyezte a környék legvagyonosabb földbirtokosának, Pálinkás Endrének a lányát, Erzsébetet. Pesti Hírlap, 1914. július 17. 15.

24 „Szeptember 17.: [...] Aranyos Böskémtől egy levelet és egy lev. lapot kaptam. Október 3.: D.u. 2 h. érkezik az én egyetlen kicsi galambomtól: sapkát /: jó télit:/ és egy rózsafüzért, az ő fényképét is elküldte, azonkívül több levelet is kaptam. [...] Nagyon, nagyon örültem mindezeknek.” Kiemelés innen: Maczky E.: Napló i. m.

25 Ehrlich G.: Napló i. m.

mérlege nem volt túl fényes: a Monarchia veszteségei meghaladták a 300 000 főt, a bal szárny a Dunajec alsó folyásáig, míg a jobb szárny – a 11. lovashadosztállyal sorában – a Kárpátokig vonult vissza, miközben Bukovina és Galícia nagy része orosz megszállás alatt állt, és a térség stratégiai szempontból kulcsfontosságú Przemyśl-környéki erődrendszerét is ostromzár alatt tartották.²⁶

Mind a Monarchia, mind a német vezérkar számára nyilvánvaló volt, hogy az orosz haderő mozgósítása és felvonulása a Visztula középszakaszához (a mai Varsó északi és déli övezete) teljesen megtörténik, így egy várható totális offenzívával már nemcsak peremterületeket veszélyeztetnének, hanem a két ország belső területeit is. A német és osztrák–magyar hadvezetés ezért szeptember végén egy összehangolt, megelőző támadást indított, melynek célja az orosz főerők lefoglalása és az ellenséges offenzíva megakadályozása volt. A kezdeti sikereket azonban az orosz túlerő megtörte, és a kiindulási pontba kellett visszavonulniuk a támadóknak. A novemberi harcok szintén váltakozó sikerekkel folytak, előrenyomulás és visszavonulás hullámozása volt az egész frontszakaszon általánosságban jellemző. A Monarchia hadereje csak nagy nehézségek árán – többek között a limanowai győzelemmel – tudta december közepére viaszorítani az orosz csapatokat a Dunajec folyó mögé.²⁷

Maczky Emil utolsó bejegyzése 1914. november 6-án született. Úgy tűnik, hogy később nem vezette már naplóját, hiszen ennek sem a Hadtörténelmi Levéltárban, sem más közgyűjteményben, sem pedig a családban nincsen nyoma. Ennek oka vélhetően az volt, hogy egészségügyi problémái (1. egyre súlyosbodó hasgörcsök, amelyek már augusztus vége óta fennálltak és egyre inkább jelentkeztek a vérhas tünetei, 2. a novemberi napokban egyre gyakrabban írt krónikus köhögésről és műlni nem akaró megfázásról) miatt november 10-én beteget jelentett, elhagyta a frontot és ezredét. A következő hetekről-hónapokról semmilyen forrás nem áll eddig rendelkezésemre, még az ezred iratanyagában sincsen információ arra vonatkozóan, hogy Maczky Emil hol kezelte magát, és mikor tért vissza pontosan a frontra. Egy 1918-as kitüntetési javaslatból²⁸ arra lehet következtetni, hogy 1915 januárjában csatlakozott a hadosztályhoz, amely ekkor a Gładyszów-Kwiatoń [ma Lengyelország] vonalon, tehát a Monarchia határain belül helyezkedett el. Ezt a visszatérési időpontot támasztja alá az is, hogy az év tavaszán már aktívan részt vett Maczky a harcokban, az ottani helytállásáért újabb kitüntetést kapott.

A limanowai siker után megmerevedtek az állások, a német és osztrák–magyar csapatoknak sikerült megállítaniuk az előrenyomuló orosz sereget. Habár fegyvernagyvásra decemberben és januárban nem került sor,²⁹ mindkét

26 Galántai J.: Az I. világháború i. m. 204–206.

27 Hajdu T. – Pollmann F.: A régi Magyarország i. m. 98–100.

28 HIM HL VII. 243. 28855.

29 A 11. lovashadosztály harci útja 1914. novemberben és decemberben, amíg Maczky Emil egészségügyi okok miatt távol volt: (9-ig Krakkó északi előteréig hátrál), 26 – december 2.: Dombra [ma Dobra, Lengyelország], 5–6.: Trzetrzewina

fél a következő lépésen, az erőviszonyok és egyensúly kimozdításán dolgozott. A Monarchia vezetése egy olyan hadművelet végrehajtását tervezte, amelylyel elérhetővé vált volna a front keletre tolása és a seregek kiszabadítása a Kárpátok közé szorultságból. A január 23-án kezdődő támadás, melynek végső célja Przemyśl felszabadítása volt, a rendkívüli időjárási körülmények (jeges utak, méteres hótakaró, olvadás közben és után áthatolhatatlan sártengerek) miatt óriási anyagi és emberveszteséget szenvedett az osztrák–magyar haderő. Ráadásul közben az orosz csapatok sem csak a védekezésre fókuszáltak, hanem igyekeztek előrenyomulva minél inkább a Monarchia belső területei felé eltolni a frontot. Az osztrák–magyar hadvezetés a sikertelen támadási kísérlet után már a front összeomlásától tartott, de sem a január-februári, sem pedig márciusi szakasz nem váltotta be ezen félelemeket. Teljesen nyilvánvalóvá vált viszont, hogy önerőből nem tud kitörni a Kárpátokhoz szorított harcállásából a Monarchia hadereje.³⁰

A februári katonai akciókról Maczky Emil kitüntetése miatt részletesebben is szólni kell. A hadosztály február elején kapott harci feladatot, a 45. gyaloghadosztály egyes alakulataival támadást kellett végrehajtaniuk a Banicán [ma Lengyelország] és környékén állomásozó csapatok ellen, nehogy azokat kivonják, és más frontszakaszra irányítsák. Mivel elsőre nem sikerült visszavonulásra kényszeríteni az oroszokat, így február 15. és 23. között újabb támadás indult. Ekkor már sikerült az arcvonalat kicsit előrébb tolni. Ezen hullámozó előrenyomulás-visszavonulás-előrenyomulásban tüntette ki magát újfent Maczky. 1915-ben kelt német nyelvű kitüntetési javaslata így írja le „az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartását”: „[Maczky Emil] az 1915. február 17-i ütközetben, amely a Wirchne erdőben található 623. számú magaslatért, elképzelhetetlenül nehéz körülmények között zajlott, kitűnt magabiztos, határozott és kezdeményező viselkedése révén. Január 10. óta másodszor került a harctér első vonalába”.³¹ Emiatt június 17-én a legfelsőbb dicsérő elismerést (Signum Laudis) kapta meg ismét Maczky, amit a hátszág jelentősebb újságjai a katonai rovatban le is közöltek.³²

A két sikertelen osztrák–magyar akciót látva a német hadvezetés nagyobb volumenű tehermentesítő akciót tervezett. Ennek megfelelően az itt állomásozó hadseregek segítségére nyolc német hadosztályt állítottak fel. Az oroszok délen,

[ma Trzetrzewina, Lengyelország], 8–12.: Limanowa, Lapanowa [ma Limanowa és Łapanów, Lengyelország], 17.: Zaklicin (a 3. hds. és a 4. hds. közötti összeköttetést biztosítja) [ma Zakliczyn, Lengyelország], 26.: Horkłowa, Wojtowa [ma Harkłowa és Wójtowa, Lengyelország]. Koszta I.: Huszártörténet i. m. 446.

30 Hajdu T. – Pollmann F.: A régi Magyarország i. m. 129–131.

31 Az eredeti szöveg: „Er hat sich im Gefechte am 17./II. 1915 um die Cote 623 s.ö. Wirchne unter den denkbarsten ungünstigsten Verhältnissen durch sein schneidiges, entschlossenes und initiatives Handeln ausgezeichnet. Von 1/10 ist zweimal im Felde in erster Linie.” HIM HL VII. 243. 2353.

32 Rendeleti Közlöny, 42. évf. 58. sz. 7653/eln.; Egri Ujság, 1915. június 24. 3.; Budapesti Hírlap, 1915. június 18. 9.; Pesti Hírlap, 1915. június 18. 16.

a bukovinai területekről számítottak támadásra, ehelyett a központi hatalmak ettől északnyugatra, Gorlice [ma Lengyelország] falunál indították meg május 2-án az offenzívát. Az áttörés rendkívül sikeres volt, már másnap legalább 15-20 kilométeres mélységben nyomultak be a támadó alakulatok, folyamatosan verték vissza az orosz csapatokat, akik semmiféle ellenállást nem tudtak kifejtetni, így előbb június 3-4-én Przemyślt, majd június 22-én Lemberget, július 30-án Lublint, augusztus 26-án pedig Breszt-Litovszk városát szabadították fel. Ez a hadjárat volt a háború alatti legnagyobb katonai sikere a központi hatalmaknak Oroszország ellen, de a háború egészét tekintve nem volt katonai szempontból döntő jelentőségű. Habár Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia helyzete jelentősen javult a keleti fronton, hiszen kiszabadultak a beszoríttaságból, mégsem tudták a frontot felszámolni és seregeik lefoglaltságát megszüntetni.³³

A 11. hadosztály, benne a Borbély-Maczký Emil³⁴ vezette lovasszáhad ekkor komolyabb fegyveres összecsapásban nem vett részt, Ha tényleges frontszolgálathoz kapcsolódó parancsot kaptak, akkor is elsősorban az üldözés és a visszatámadás megakadályozása volt a feladatuk. Az ezredparancsok és mások jelentései alapján összeállított vázlatos harci út 1915 tavaszától: április végéig a Gribowtól Uscie Ruslieig (sic!) [ma Grybów és Uście Ruskie, Lengyelország] terjedő területen több, kisebb ütközetben vesz részt, majd a 11. hds. kötelékében harcol tovább. Május 7.: Olesznica, Dabrowa [ma Oleszyce és Dąbrowa, Lengyelország]; 10: Starawies. Június (a Búg-hadsereg kötelékében, a Búg bal partján tör előre) 21.: Zolkiew [ma Żółkiew, Lengyelország], 24.: Turynka [ma Turynka, Туринка, Ukrajna], 27.: Zeldec patak, Kupiczwala [ma Kupychvola, Купичволя, Ukrajna]. Július 5.: Obydow [ma Obydiv, Обидів, Ukrajna], 7.: Krulow, 25–31.: Huczna-torkolat. Augusztus 3–4.: Uchnka, 5–18.: Matze, Dubienka [ma Matze és Dubienka, Lengyelország], 20.: Choroslow, 24.: Mizowo, 29.: Bielszk. Szeptember (a 4. hds. szárnyán tör előre) 5.: Niewicz, 6.: Bielin (3.ezred), 6–7.: Wietly, 8.: Mukoszyn, 13.: Krymno [ma Krymne, Кримне, Ukrajna], 15–17.: Derewek [ma Derevok, Деревок, Ukrajna]. Október 9.: Kuhocka Wola, 20–24.: Wolka, Galuzijskaja, 21.: átlépi a Stochodot, 27.: Wolka Galuzijskaja. November 4-től Galuziától keletre állásba megy.³⁵

Az 1916-os háborús év viszonylagos nyugalommal kezdődött a keleti fronton, inkább a Monarchia állásaitól északra, zömében belorusz területen volt nagyobb összecsapás tavasszal a német és orosz csapatok között. Mivel az osztrák–magyar alakulatok hosszú hetek óta csak kisebb összeütközésekig

33 *Galántai J.*: Az I. világháború i. m. 250–253., *Hajdu T. – Pollmann F.*: A régi Magyarország i. m. 132–135., *Bihari P.*: 1914 i. m. 247–249.

34 A korábban már részletezett névváltoztatás 1915 közepén, a Belügyminisztérium 146641/1915. VI. a. e tárgyban kelt rendeletével realizálódott, melyet a keresztes anyakönyvben az egri főszentszék 1916. évi január hó 24-én 329. sz. alatt kelt határozata alapján, 1916. január 27-én is rögzítésre került. Innentől kezdve az érintett Borbély-Maczký Emil formában használja tovább nevét, így a tanulmány későbbi részében én is ezt az írásmódot követem.

35 *Kosztai I.*: Huszártörténet i. m. 447.

hagyták el a nagyjából 1915 végén elfoglalt állásaikat, végre lehetett hajtani a lovas csapattestek esetében egy nagyobb volumenű átszervezést. Ezt két ok tette szükségessé: 1. a lóállomány jelentősen megfogyatkozott, 2. a front megmerevedésével kialakult állásharcok nem jelentettek a huszárok számára előnyös harcászati módot, a gyalogságot sokkal jobban lehetett ilyen körülmények között alkalmazni. Ennek megfelelően 600 főre csökkentették a lovasezredek létszámát, melyet 4-4 századra osztottak fel. A ló nélkül maradt huszárokat ezredenként külön alosztályba osztották, és szükség esetén hadosztályonként egy gyalog lövészosztályt alakíthattak belőle.³⁶

Bár az antant hatalmak úgy tervezték, hogy nyár elején egy összehangolt offenzívát indítanak mindhárom frontszakaszon (angol-francia: Somme, olasz: Isonzó, orosz: a mai Vilnius környékén), de a Monarchia májusi dél-tiroli támadása miatt az olasz hadvezetés sürgette az oroszokat a keleti offenzíva megindítása miatt. Alekszej Bruszilov orosz főparancsnok jól felmérte a helyzetet, hogy az eredeti támadó hadművelet túlságosan kockázatos lett volna, hiszen a német csapatok még nem voltak lekötve nyugaton, viszont a frontvonal délebbi részén állomásozó osztrák–magyar csapatok meggyengültek az olasz front kialakulásával. Az orosz csapatok június 4-én reggel heves tűzérségi tűzzel indították meg az offenzívát, majd rövid idő alatt két szakaszon – Luck városánál és a román határ közelében fekvő bukovinai területeken – is áttörték a frontot. Az összeomlás lehetősége miatt a Monarchia vezérkara a dél-tiroli offenzívát leállította, és átirányította a hadosztályokat északkeletre. Emellett nagyszámú német hadosztályok is átcsoportosításra kerültek, így augusztus közepére sikerült megállítani az orosz előrenyomulást. A szakirodalom a Bruszilov-offenzívát és annak megállítását tartja a Monarchia és Oroszország utolsó nagyobb katonai erőfeszítésének a keleti fronton. Az orosz offenzíva után szeptemberre merevedtek meg az állások, a teljes szakaszt figyelembe véve kb. 60–120 kilométeres áttöréssel.³⁷

A 11. lovashadosztály számára az áttörés kapcsán a július elejei, Galuzia [ma Haluziya, Галузія, Ukrajna] melletti összecsapás volt a legjelentősebb esemény. Negyedikén hajnalban – a Bruszilov-hadműveletben általános taktika szerint – heves tűzérségi tűzzel támadt az ellenség. A nap folyamán az 5. és 9. huszárezred tábori őrsének nagy részét megsemmisítették, s bár többször is eredményesen törtek be a fő védelmi vonalba, innen végül sikerült kiszorítani az orosz csapatokat. A következő napon is hasonló események zajlottak a hadosztály arcvonalán. Ettől délre azonban július 6-án délutánra az oroszok áttörték a frontot, és északi irányba kanyarodva bekerítették és oldalba/hátbatámadták az 5. ezred csapatait. A Borbély-Maczký Emil vezette lovasszázd, amely a 9. huszárezred többi alakulatával együtt tartani tudta a fő védvonalat, a bekerítő hadművelet hatására, súlyos veszteségek árán visszavonult a Stochod folyó

36 Koszta I.: Huszártörténet i. m. 221.

37 Hajdu T. – Pollmann F.: A régi Magyarország i. m. 218–223., Galántai J.: Az I. világháború i. m. 291–293.

mögé. Július 10-én a hadosztály megmaradt csapatait német alakulatok váltották fel, Borbély-Maczkýkat pedig hazavezényelték Erdélybe, Szászrégen térségébe. A teljes lovashadosztályt tekintve nagyon jelentős veszteség érte a személyi állományt a galuziai tragédia során: 27 halott, 164 sebesült, 3056 eltűnt. Ha csak a 9. honvéd huszárezredet nézzük, amely még az utolsó pillanatban el tudta kerülni a bekerítést és fogságba esést, jelentős veszteséget jegyezhetünk fel, kiváltképpen a tisztek (századparancsnokok és osztályparancsnokok) viszonylatában. Így amikor Szászrégen térségében újjáalakították a huszárezredeket, majd a hadosztályt, új tisztekre volt szükség. Ezen új szervezeti és személyi keretek kialakításakor léptették elő Borbély-Maczký Emilt, 1916. augusztus 1-jével századossá.³⁸ Igazságtalan lenne azt állítani, hogy pusztán a kialakult válságos körülménynek (értsd: tiszthiánynak) köszönhette Borbély-Maczký az előlépését, hiszen egy többszörösen kitüntetett, közel másfél éve a fronton harcoló, utászszakaszt és lovasszázadot is többször eredményesen vezető főhadnagy volt, aki felettesei (mind a Monarchia vezérkara, mind pedig a német parancsnokok és főparancsnok) elismerését is többször kivívta.³⁹

A frontról történő kivonás után a hadosztály a Marosvásárhely – Szászrégen közötti körletben volt elszállásolva. Az itt töltött hetekben orvosi vizsgálatokon, különféle katonai és polgári foglalkozásokon, valamint napi rendszerességgű gyakorlatokon kellett részt venniük a katonáknak. A tisztek (köztük az újdonsült százados, Borbély-Maczký Emil) különféle kiképző tanfolyamokat tartottak, aktívan részt vettek az újoncozásban és a helyi reprezentatív eseményeken.

A pihenő időszak azonban nem tartott sokáig. Románia – az antanttal folytatott több hónapos folyamatos tárgyalás és egyezkedés után – augusztus 27-én hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának, és még aznap éjjel megszállták a határmenti átkelőket. Ekkor az újjászervezett 11. lovashadosztály, az új 1. osztrák–magyar hadsereg tartalékeként azt a parancsot kapta, hogy a kialakuló arcvonalon a Máramaros és Dél-Bukovina határán lévő védelmi körletet szállja meg, és végezzen felderítést.⁴⁰

Kezdetben a román túlerő miatt az osztrák–magyar csapatok az előrenyomulás lassítását tudták csak teljesíteni, miközben fokozatosan vonták egyre hátrébb az állásokat. Szeptemberre azonban befejeződött a szövetséges erők átszállítása Erdélybe, így egy komoly haderő állt a román csapatokkal szemben. Az ellentámadás egészen jól sikerült, a folyamatosan meghátráló és menekülő román csapatokat többször is megverték a Monarchia és Németország csapatai (Nagyszeben, Petrozsény, Brassó), és nem egészen két hónap alatt teljesen kiűzték a benyomuló románokat Erdély teljes területéről.⁴¹

Borbély-Maczký Emil a románok elleni ütközetekben is az első frontban volt kénytelen harcolni, ráadásul a nyár végétől nem a korábbi lovasszázadát kel-

38 Rendeleti Közlöny, 43. évf. 102. sz. 15615/el.

39 Koszta I.: Huszártörténet i. m. 230–255.

40 Uo. 263–264.

41 Hajdu T. – Pollmann F.: A régi Magyarország i. m. 223–230.

lett irányítania, hanem az I. számú géppuskás alakulat parancsnoka lett.⁴² Az egyik tüzérségi hadművelet során – október 17-én – a 2. honvéd huszárezredre kifejtett orosz-román nyomást kellett enyhítenie, amikor a Mt. Rusului 1546 sz. magassági pontja felé átkaroló támadást indított, amivel a kétoldali tüzérségi tűz közepette megfutamodásra kényszerítette az ellenséges alakulatokat. Két nappal később ismét kitűnt Borbély-Maczky, cselekedetét így rögzíti Naményi Koncz István százados, a 9. huszárezred I. félezredének parancsnoka: „E kedvező pillanatban szólaltak meg a géppuskáink, melyeket Maczky százados, egyik puskától a másikig szaladva irányított. [...] Maczky százados úr a második roham alkalmával az egyik lelőtt irányzójának géppuskáját átveszi, és azt maga szolgálja ki”.⁴³

Mindkét alkalom felkeltette a magasabb katonai vezetés figyelmét is, így több leírást is bekértek Borbély-Maczky Emil frontszolgálatáról. Végül 1917. február 8-án – az 1914. augusztusi stojanowi és az 1916. októberi Mt. Rusului melletti események miatt – az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartása elismeréséül a hadidíszítményes 3. osztályú katonai érdemkereszttel tüntették ki.⁴⁴ Közben a románok visszaverése után a 11. lovashadosztályt 1916 végén fokozatosan vonták egyre hátrébb Bukovinában Jakobení-Kirlibaba [ma Iacobení és Cârlibaba, Románia] vonalig, ezzel is fenyegetést jelentve az orosz alakulatokra.

1917 nyaráig az orosz és román fronton viszonylagos nyugalom volt. Az Orosz Birodalomban februárra súlyos belpolitikai válság alakult ki, amely forradalmi helyzet kihatott a frontokra is. Az antant által egyre sürgetőbben kért offenzíva megindítása csak a már korábban eredményes Bruszilov lovassági tábornok előkészítő munkájának és Alekszandr Fjodorovics Kerenszkij, az új hadügyminiszter háttérmunkájának köszönhetően realizálódott a nyár elejére. Június-július fordulóján a már korábban is alkalmazott taktika nyomán többnapos tüzérségi előkészítés kezdődött, ezután indult az ún. Kerenszkij-offenzíva, amelynek több célja is volt: egyfelől megfelelő számú német csapatot kellett lekötni azért, hogy nyugaton is sikeres támadás indulhasson Németország ellen, másfelől pedig a remélt területszerzések – Lemberg és Drohobycz [ma Drohobics, Дрогобич, Ukrajna] elfoglalása – révén lehetőség nyílhatott volna a Monarchia csapatainak teljes szétzúzására, vagyis a front összeomlására.

A frontszakasz északi, a német Súdarmee által ellenőrzött szakaszán sikertelen volt a tüzérségi támadást követő többszöri gyalogroham, így néhány nappal később az orosz felsőbb vezetés úgy döntött, hogy délebbre, az osztrák-magyar 3. hadsereg állásainál próbálják meg az áttörést. Bár június közepére sikerült Kalusz [ma Kalus, Калущ, Ukrajna] környékén átszakítani a frontot, de a központi hatalmak ellentámadása nyomán a teljes orosz haderő visszavonult,

42 HIM HL II. C. 675. 5. 1319/1917.

43 Koszta I.: Huszártörténet i. m. 271–273.

44 A stojanowi csatáról és a Mt. Rusului melletti ütközetről készült friss jelentések, amelyek a felterjesztés és a kitüntetési javaslat indoklásához íródtak: HIM HL VII. 243. 15216. A kitüntetés közzététele: Rendeleti Közlöny, 44. évf. 20. sz. 1889/eln.

így a Monarchia és Németország fennhatósága alá került újra Kelet-Galícia és Bukovina. Az orosz haderő összeomlott, a belpolitikai válság és a katonai vezetésben uralkodó káosz miatt újabb hadműveletek kidolgozására és aktív harci eseményekre már nem került sor. Az orosz front az 1918. március 3-án aláírt breszt-litovszki békeszerződéssel megszűnt.⁴⁵

Hasonló folyamatok zajlottak a keleti front másik, délebbi szakaszán is. Az 1916-os nagy nekirugaszkodás után, 1917 elejére a román hadsereg csak az oroszok segítségének köszönhetően volt képes folytatni a háborút. Mivel a román front a korábbi keleti front meghosszabbításának tekinthető, így folyamatos kölcsönhatás volt a szakasz északi és déli része között. Ez 1917-ben azt jelentette, hogy az orosz forradalom nem csak a galíciai területeken érezte hatását, hanem a román területeken is. Az ellenséges csapatoknál kialakult zavarodottságot kihasználva a Monarchia hadvezetése az erdélyi arcvonalon arra törekedett, hogy az általános helyzetet és az állásokat javítsa. Az osztrák-magyar 1. hadsereg ennek megfelelően 1917. március 9-én sikeres támadást hajtott végre a Magyaros-Lápos-Sövérvjes magaslatsor megszerzéséért.

A nyári Kerenszkij-offenzíva közben, az erdélyi arcvonalra nehezedő nyomás csökkenésével és az antant anyagi és technikai támogatásának köszönhetően a román hadsereg ismét ütőképessé fejlődött. Júliusban több szakaszon is támadást indítottak a román csapatok, melyek kezdetben sikeresnek bizonyultak az erőfölény miatt, viszont az orosz fél kiszállásával és a keleti front északi arcvonalának megszűnésével Románia nehéz helyzetbe került 1917–1918 fordulójára. 1918 tavaszára az orosz támogatás nélkül maradt román haderő harc-képtelenné vált, Bukarest és az ország jelentős része megszállás alá került, a területet pedig a központi hatalmak – főleg Németország – nyersanyagkészleteinek biztosításának szolgálatába állították. Bár érdemben nem befolyásolta a keleti front déli szakaszának viszonyait a május 7-én aláírt bukaresti béke, mégis sikerként könyvelhették el a központi hatalmak, hogy a galíciai és bukovinai szakasz után, az erdélyi területeken is megszűnt az állandó készültség és veszély.⁴⁶

A 11. lovashadosztály alakulatai, akik ekkor már a jelentős lóhiányhoz és a terepviszonyokhoz igazodva alapvetően gyalogos formában szolgáltak, az északi frontszakasz aktuális viszonyaihoz igazodva kapták a feladatokat. Az 1917 júliusában kezdődő utolsó nagy román ellentámadás során a „11-esek” feladata a roham megtörése, majd a gyors előrenyomulás és üldözés volt. Július 27-re az ellenséges offenzíva felmorzsolódott, lehetőség nyílt az arcvonalak előretolására. Az üldöző osztrák-magyar és német seregek – köztük a 9. huszárezred, benne a Borbély-Maczký vezette lovas géppuskaszázad – nehéz harcok

45 Hajdu T. – Pollmann F.: A régi Magyarország i. m. 286–292., Galántai J.: Az I. világháború i. m. 382–383. A breszt-litovszki béke tárgyalási folyamatáról és a aláírt egyezményről lásd bővebben: Hajdu T. – Pollmann F.: A régi Magyarország i. m. 296–297., 301–307.; Galántai J.: Az I. világháború i. m. 404–416., Bihari P.: 1914 i. m. 417–420.

46 Galántai J.: Az I. világháború i. m. 415–417., Hajdu T. – Pollmann F.: A régi Magyarország i. m. 277–280. és 307.

arán, tíznapos folytonos északi előrenyomulás után egészen Dél-Bukovina és Moldva határvidékéig szorították vissza a románokat, ezáltal összeroppantva a keleti frontszakasz déli harcállásait.⁴⁷ A következő hónapokban, egészen a december elején kihirdetett fegyverszünetig, nem volt már komolyabb összecsapás, csupán élénk járőrtevékenységre és kisebb fegyveres összetűzésekre került sor az előőrsben.⁴⁸

1916–1917-ben Borbély-Maczky Emil továbbra is a harctéren volt, 1916. augusztus 1-től, mint a 1. lovas géppuskás század parancsnoka. 1917. januárjának végén ismét kivívta felettesei elismerését. Ahogy a későbbi kitüntetési javaslatban olvasható: „1916. augusztus 1-je óta a lovas géppuskaszázad parancsnoka. Azóta folyamatosan a hegységben húzódó első frontvonalban van. 1917. január 27–30. között, a Jakoben melletti nehéz téli hegyvidéki harcokban azzal tűnt ki, hogy géppuskaszázadát rettenthetetlen és igen kiváló módon vezette. – De a nehéz hegyi terepen zajló állóháborúban is vakmerő felderítéseinek és géppuskaszázada elhelyezéseinek, valamint százada további kiképzéseinek köszönhetően sikerült csapatát teljes harckészültségben tartania. Borbély-Maczky Emil különösen bátor és rátermett századparancsnok”.⁴⁹ Még ugyanezen év októberében újabb kitüntetést kapott, a 3. osztályú Vaskoronarendet hadidíszítménnyel és kardokkal díjmentesen. Ez – az Osztrák Császári Vaskoronarend – a korszak egyik legmagasabb katonai kitüntetése volt, melyet 1815-ben I. Ferenc alapított újjá. Borbély-Maczky 1918-ban másodszor is megkapta ugyanezen kitüntetést, melyeket a világháború során mutatott „vitéz és eredményteljes” magatartása elismeréseként adományozott neki az uralkodó.⁵⁰

Frontszolgálat délnyugaton és hazatérés

A fegyvernynyugvás bejelentése után a 11. honvéd lovashadosztályt december 26. és január 10. között kivonták az arcvonalból, és „Mardzsínára” [ma Marginea, Románia] vezényelték át. Május elejéig itt maradtak, kisebb megszállási és erődítési munkálatokat hajtottak végre. Május 10-én érkezett a hír, hogy – a nevében még mindig lovas, de a korábban említett okok miatt már

47 Az előrenyomulás útvonala: Jakoben – Câmpulung [Hosszúmező, ma Câmpulung Moldovenesc, Románia] – Vama [ma Vama, Románia] – Sadova [ma Sadova, Románia] – Frumosu [ma Frumosu, Románia] – Prislop-magaslat [ma Pasul Prislop, Románia].

48 *Kosztai I.*: Huszártörténet i. m. 286–323.

49 Eredeti szöveg: „Ist seit 1. VIII. 1916 Kommandant der Reiter M.G. Esk. u. seit dieser Zeit mit derselben ständig in der ersten Kampffront im Gebirge. In den schweren Wintergebirgskämpfen bei Jakoben am 27. u. 30. I. 17. zeichnete er sich durch unerschrockene u. vorzüglichste Leitung seiner MG. Esk. besonders aus. – Aber auch im Stellungskrieg im schweren Gebirgsterrain versteht er durch seine tollkühne Rekognoszierungen u. Placierung der MGW.-re, sowie Weiterausbildung der Esk. dieselbe voll kampffertig zu erhalten. Ist ein äusserst tapferer u. verwendbarer Mg. Esk. Kmdt.” HIM HL VII. 243. 18172., Rendeleti Közlöny, 44. évf. 111. sz. 16636/eln.

50 Rendeleti Közlöny, 45. évf. 132. sz. 22624/eln.

csak gyalogos – 11. lovashadosztályt az olasz frontra vezényelték át. Hegedüs Pál vezérőrnagy, aki a hadosztály parancsnoka volt, naplójában azt írta, hogy az egész alakulat nagy örömmel volt az olasz frontra vezénylés iránt.⁵¹ Ennek oka vélhetően az, hogy a több éves bukovinai és galíciai vidék után változatosságot, izgalmat hozott a csapatok életébe a délkeleti terület. Az ezred, amely a Monarchia 6. hadseregének tartalékaként lett beosztva (parancsnoka József főherceg), május 20-án érkezett meg Conegliano [ma Olaszország] település vasúti állomására, majd gyors kivagonírozás után „Godega di San Urbino” [ma Godega di Sant’Urbano, Olaszország] településre vonultak, ahol a parancs szerint elhelyezték a tartalékot.

A következő hetekben az ezred jelentős része kiképzésen és oktatáson vett részt, amelyek során Borbély-Maczký Emil a géppuskás alakulatnak tartott gyakorlatokat és elméleti oktatást. Június 14-én megérkezett a parancs, amely gyors felkészülést és menetkészültséget írt elő. Ezt követően folyamatos előrenyomulással a lovashadosztály átkelt a Piave folyón, miközben az ellenség folyamatos tűz alatt tartotta a Monarchia csapatait. Június 17-én egy közeli gránát felrobbanása miatt Borbély-Maczkýt és további két társát gránátnyomás érte. Ekkor már a lovashadosztály folyamatosan a front arcvonalában harcolt, kisebb katonai akciókat vert vissza és hajtott végre. Tizenkilencedikétől kezdve a teljes arcvonal több szakaszban húzódott egyre hátrébb, a 9. ezred huszonkettedikén nagy nehézségek árán átkelt a Piavén, és fokozatosan vonult visszább, míg huszonhetedikén elérte új elszállásolási körletét, Farra di Soligo [ma Olaszország] környékét. A következő hetekben itt állomásozott tartalékban a huszárezred, folyamatos gyakorlatozások és oktatások mellett várta az újabb parancsot.⁵²

Ebben az időszakban azonban elvált az alakulat és Borbély-Maczký Emil sorsa. A tizenhetedikéi gránátnyomás vélhetően olyan súlyos sérülést okozott,⁵³ hogy a századost – aki az olasz fronton az I. félezrednek, majd az I. géppuskaszázadnak volt a parancsnoka – előbb július elején egészségügyi okok miatt szabadságolták,⁵⁴ majd a visszatérése előtt nem sokkal átvezényelték a váci lovas géppuskás tanfolyamba parancsnoknak.⁵⁵ Feladatul az utánpótlás biztosítása érdekében a minél magasabb szintű, gyors kiképzés vezetését kapta.

Eközben délnyugaton a folyamatos olasz offenzíva több helyen – így a 11. lovashadosztály arcvonalán is – áttörte a frontszakaszt. Mivel a Monarchia hadseregében megkezdődött a felbomlás, a hadvezetés kénytelen volt elrendelni a fokozatos visszavonást.

51 *Hegedüs Pál*: Háborús feljegyzések, 1914. VII. 20. – 1918. XI. 24. HIM HL TGY 869.

52 *Kosztá I.*: Huszártörténet i. m. 325–340.

53 Erre utal az a tény is, hogy június 24-én br. Apor Péter századost, aki Borbély-Maczkýval együtt szenvedett gránátnyomást, a hadosztály egészségügyi intézetébe kellett utalni a teljes felépülés érdekében.

54 Kimutatás az ezred tisztikaráról és azok beosztásáról. 1918. július 14. HIM HL II. C. 675. 3. doboz 1206/1918.

55 *Kosztá I.*: Huszártörténet i. m. 341.

Október–november fordulóján több olyan politikai és diplomáciai esemény is történt, melyek érintették a hadsereget.⁵⁶ Ezek közül kiemelendő külön is, hogy az október végi győztes magyar forradalom nyomán hatalomra került Károlyi Mihály Linder Bélát kérte fel hadügyminiszternek, aki a magyar alakulatok azonnali fegyverletételét és lefegyverzését tűzte ki célul. Rövid minisztersége alatt nem sikerült megvalósítania a katonák rendezett hazahozatalát, több helyen fosztogatásra és zavargásokra került sor. Utódjának, Bartha Albertnek a hadsereg egyben tartása és újjászervezése volt az elsődleges célja, ezáltal ketős feladatot megvalósítva: egyfelől az ország ellenálló képességének megtartását, másfelől pedig a szökések, dezertálások, zavargások elkerülését. Ekkor kapott újabb fontosabb megbízást Borbély-Maczký, aki az utolsó háborús heteket a hátszágban, Vácott, Hevesen és Budapesten élte át. Édesapja révén, aki Tisza István ellenzékéhez tartozott, és a parlament függetlenségi csoportjában politizált, alapvetően bizalommal figyelte a Károlyi Mihály irányította új vezetést. Ennek nyomán Bartha Albert november 18-án azt a parancsot adta Borbély-Maczkýnak, hogy „megbízásomból a 11. honvéd lovas hadosztály elé utazik. Megbízása van, hogy a hadosztály tiszti karának és legénységének az ország helyzetét feltárva, őket tovább együttmaradásra bírja”.⁵⁷ Hegedüs Pál vezérőrnagy feljegyzéseiből kiderül, hogy Borbély-Maczký november 20-án érkezett Körmendre, ahol a hadosztály átmenetileg állomásozott. Ezt követően a 9. honvéd huszárezred katonáit fokozatosan leszerelték, majd néhány nap alatt hazakerültek Marosvásárhelyre és Szamosújvárra.

1918 novemberének végén újfent szétvált az egyéni életút és az ezred sorsa, ekkor már végérvényesen. A családi emlékezet szerint Borbély-Maczký ekkor már otthon tartózkodott, vélhetően szabadságon. Keresztfiának a majd fél évszázaddal későbbi visszaemlékezése szerint ekkor már Borbély-Maczký teljesen szembefordult Károlyiékkel, főként a katonákkal való bánásmód miatt.⁵⁸ Ezen időszakban döntött úgy, hogy otthagyja a hadsereget, és befejezi katonai pályafutását. Ez a döntés hosszas vívódás után született meg. Gyerekkora óta a katonaság, a husárok és a lovak érdekelték. Vonzódása olyan erős volt a hadsereg iránt, hogy tanulmányait teljesen elhanyagolta, és az első adódó alkalommal jelentkezett egy hadapródiskolába. A kötődés hamar szorossá vált. Élethosszig tartó élményeket szerzett, szoros barátságokat kötött, egy számára addig ismeretlen új világot fedezett fel Erdély és a Partium kapcsán, ahová szívesebben látogatott el szabadidejében, mint a hevesi szülői házba. Közvetve a katonaság révén ismerte meg első feleségét, majd a második menyasszonyát is. Ezeken felül fontos kiemelni, hogy alapvetően sikeres és elismert katona volt. Az előléptetések, kitüntetések és folyamatos sikerek mellett kivívta a legény-

56 A korszakról általánosságban ld. *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010. 112–132.; *Hajdu Tibor*: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Budapest, 1978. 249–341.; *Ormos Mária*: Padovától Trianonig. Budapest, 1983.

57 *Kerkayné M. E.*: Családi krónikák i. m.

58 Uo.

ség, a császári-királyi és honvédségi tisztikar, sőt a német katonai vezetés elismerését is. Eredményes katonai pályafutásához nyilvánvalóan hozzájárult az első világháború is, amely olyan történelmi pillanat volt Borbély-Maczký Emil számára is, amikor tehetségét kamatoztatni tudta. A Nagy Háborúnak azonban 1918 őszére vége lett, az újonnan berendezkedő hatalom pacifista politikája a hadseregre nézve súlyos károkat (leszerelések, dezertálások, zavargások) okozott, amely egy elkötelezett huszár értékrendjével ellentétes volt.

Az újév első napjaiban hozta meg a végleges döntést, amely alapvetően befolyásolta későbbi életét. A Rendeleti Közlöny az 1919. január 8-i számában közli a 2022/31. sz. rendeletet, amelynek értelmében 1919. február 1-gyel nyugállományba helyeztetik „Borbély-Maczký Emil 9. honvéd huszárezredbeli százados, saját kérelmére. Választott lakhelye: Heves”.⁵⁹

⁵⁹ Rendeleti Közlöny, 46. évf. 6. sz. 2022/31.

GÁL MÁTÉ

EGY NEHÉZ ÉVTIZED AZ EGRI PAPNEVELÉS TÖRTÉNETÉBEN (1950–1960)*

Az 1950-es években az egyházak fölött érvényesülő nyomasztó állami befolyás hatásaitól nem tudott mentesülni az Egri Papnevelő Intézet sem. Az 1951. évi I. törvénnyel szovjet minta alapján felállított Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) vidéki egyházügyi főelőadóinak rendszeres betekintést kellett nyerniük a püspökségi központokban működő papnevelő intézetek mindennapjaiba.¹ Az egri megbízottak közül Borai Emil² úgy ítélte meg, hogy a szeminárium Czapik Gyula érsekségének idején fontos gyűjtőhelye volt azon papoknak, akiknek „differentiájuk” akadt az állammal,³ és – akárcsak utóda Brezanóczy Pál helynök – élesen harcolt az ellen, hogy az ÁEH a teológiát ellenőrizze.⁴ Kétségtől a papnevelő intézet zártságából és az ordináriusok ellenállásából fakadóan az egyházügyi hivatalnak és az állambiztonságnak hosszadalmas küzdelmébe tellett, ameddig a számukra kellemetlenné vált, „ellenséges tevékenységet” kifejtő teológiai tanárokat félre tudták állítani. Jelen tanulmány a szeminárium 1950–1960 közötti történetével kíván foglalkozni. Elöljárók, teológiai tanárok és lekipásztorok sorsát igyekszünk feltárni, akik rendíthetetlen meggyőződésük, korabeli politikai kérdésekben alkotott véleményük, ellenállásuk, netán közéleti szerepvállalásuk miatt kerültek az egyházkorlátozás látóterébe.

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

1 Soós Viktor Attila: Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája – Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak hivatali pályaképe. Doktori értekezés, Bp. 2014. 203.

2 Borai Emil (1924–?) 1945 után péksegédként dolgozott, majd pártutasításra az Államvédelmi Osztály Bajai Alárendelt Osztályán, 1948. szeptember 10-e után a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóság Bajai Kirendeltségén tevékenykedhetett. 1952. október 1-től dolgozott az ÁEH-nak. 1953 szeptemberétől püspökségi megbízott volt Egerben, később egyházügyi főelőadóként, a forradalom leverését követően pedig miniszteri biztosi titulusban továbbra is egyházügyi főelőadóként látta el feladatait. 1969-ben távozott az ÁEH kötelékéből. Gál Máté: Egy összeférhetetlen vidéki megbízott 1956 utáni karrierje. Borai Emil, az ÁEH egri egyházügyi főelőadójának tevékenysége 1956–1969 között. Aetas 32. (2017) 121–142.

3 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-A-21-d/4. d./008-11/1959. Feljegyzés az egri teológián történetekkel kapcsolatban. 1959. november 14.

4 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HML) XIII-3/b./34. d./1239. A Heves megyei egyházak, szektáinak helyzete, tevékenysége. 1959. december 3. 10.

Az állami beavatkozás erősödése az ötvenes évek első felében

A szerzetesrendek működési engedélyének 1950. szeptember 7-i megvonása és a rendek szétszórátása⁵ után Czapik Gyula egri érsek, illetve Szentgyörgyi József rektor együttműködésének és az akkori jezsuita tartományfőnök Csávossy Béla Elemér SJ tekintélyének köszönhetően az Egri Érseki Papnevelő Intézet is kivehetette a részét a magyarországi jezsuiták további működésében és a növendékek elhelyezésében. Az egri szemináriumba a rend felvételiző növendékeit felvételre jelentkezettek és a rendi kisszemináriumban, a pécsi Ignáciánumban középiskolai tanulmányokat végzetteket küldte a tartományfőnök.⁶ Az 1951–1952-es esztendőben a hatóságok összesen hat⁷ papnevelő intézet bezárásával mértek újabb csapást a papi utánpótlásra. A Magyar Katolikus Püspöki Kar 1952. júniusi konferenciája döntött a növendékek regionális elosztásáról, ennek értelmében szeptembertől a váci papnevelő kispapjainak egy része Egerbe került.⁸ Négy hónappal korábban, 1952 februárjában pedig a Magyarországi Kassai Egyházmegye Hejácán található központjában működő szeminárium növendékei költöztek az egri intézetbe. A váci papnevelő ellehetetlenítésével is új oktatók, illetve előljárók – velük együtt értékes használati tárgyak – érkeztek az intézménybe.⁹ A II. világháború lezárultát követően az 1945/46-os tanévben 39, az 1947/48-as tanévben 44, az 1949/50-es oktatási évben 76 növendék tanult a szemináriumban. A szerzetesrendek feloszlásakor az 1950/51-es tanévben a kispapok száma meghaladta a 90 főt, az 1951/52-es oktatási évben 99 teológust regisztrált az intézet. Ennek oka vélhetően abban keresendő, hogy a létszámadatok a feloszlott rendek növendékei mellett a jezsuita kisszeminaristákat is magukban foglalják. Az szinte egészen biztos, hogy az 1952/53-as tanévben végbement igazán komoly létszámgyarapodás a váci szeminárium működési engedélyének megvonására, illetve a püspöki kar döntésére vezethető vissza. Az említett tanévben a növendékek száma 99-ről 132 főre ugrott.¹⁰

5 A szerzetesrendek feloszlásáról lásd *Borsodi Csaba*: A szerzetesrendek feloszlása, működési engedélyük megvonása 1950 nyarán. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 12. (2000) 183–210.

6 *Bánkuti Gábor*: Jezsuiták elleni koncepciók perек Magyarországon, 1948–1965. Doktori értekezés, Pécs 2009. 79.

7 Az 1951–1952-es esztendők folyamán a kalocsai, a pécsi, a székesfehérvári, a szombathelyi a váci és a veszprémi szemináriumok megszüntetését rendelte el az állam.

8 *Beke Margit*: Magyarország rövid egyháztörténete 1945–2005 között. Magyar Sion Új folyam 43. (2007) 57.

9 Az egri papképzés történetéről lásd *Bökő Péter*: Az Egri Papnevelő Intézet története. In: Emlékkönyv. A 300 éve alapított Hittudományi Főiskola Jubileumának alkalmából 1704–2004. Szerk. Dolhai Lajos. Eger 2004. 93–109.

10 Az 1945–2005 közötti létszámadatokról lásd Emlékkönyv i. m. 296–297. mellékletében közölt adatokban.

A jezsuita lelkeség a negyvenes években mélyen áthatott a papnevelő életét. Mindennek legfőbb letéteményesei az 1943-tól a papnevelő lelki igazgatójaként tevékenykedő Rozmán János SJ,¹¹ az 1948-tól a szemináriumban oktató Hegyi Fábián SJ, illetve a diszperzió időszakában érkező Bogyó György SJ¹² teológiai tanár voltak. A szerzetesrendek feloszlata után a hatalom nyilvánvaló okokból nem nézte jó szemmel az egyházmegyékben, papnevelőkben tevékenykedő szerzetesek, illetve növendékek jelenlétét. Az állami nyomást tovább tartóztatni nem győző Czapik Gyula egri érsek 1951 júniusában közölte, hogy a jezsuita jelöltek és a jezsuita nevelők nem tartózkodhatnak tovább az intézetben. Eleinte mindhárom szerzetes tanár Eger környékén maradhatott. A szemináriumból eltávolított növendékek egy része felhagyott hivatásával, mások kettésével, hármassával felköltöztek Budapestre, s ott folytatódott szellemi képzésük egészen 1956 őszéig.¹³

A nyílt állami korlátozások mellett a politikai rendőrség is kivette részét a teológia ellenőrzéséből. Az egyházi elhárítás¹⁴ már a negyvenes évek második felétől dokumentálni kezdte Kiss István¹⁵ teológiai tanár, érseki tanácsos, vice-rektor, hitszónok, publicista és kispárti politikai életét. Kissről a budapesti központ által megküldött anyagok alapján az ÁVH Heves Megyei Osztálya 1951. október 31-én személyi dossziét nyitott.¹⁶ A teológiai tanár Czapik Gyula egri érsek és Brezanóczy Pál helynök idején is gyakori látogatója volt az érseki aulának. A két világháború közötti közéletből neve sokak számára ismerősen csengett,¹⁷ 1946-ban kispárti országgyűlési mandátumot szerzett, a kollektivizálásokat az állam által favorizált békemozgalmat kritikus szemmel vizsgálta.¹⁸ Jó kapcsolatot ápolt Barankovics István demokrata néppárti politikussal, Nagy Ferenc miniszterelnökkel, az 1947. február 27-én a Szovjetunióba

11 Rozmán János SJ (1906–1996) életéről lásd bővebben *Hetényi Varga Károly*: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. II. Bp. 2002. 314.

12 Az Egri Főegyházmegye Schematismusa az 1975. szeptémben. 83. MNL OL XIX-A-21-b/32. d./2. Brezanóczy Pál levele az ÁEH-nak a legutóbbi áthelyezésekről.

13 *Pálos Antal*: „Viharon vészen át.” Rövid áttekintés a Jézus Társasága Magyar Rendtartományának életéről a II. világháború után, 1944–1990. Bp. 1992. 65–66.

14 Az állambiztonság egyházi elhárításának szervezettörténeti összefoglalóját lásd *Vörös Géza*: Fejezetek a kommunista politikai rendőrség egyházi elhárításának történetéből. Doktori értekezés. Jyväskylä 2016. 121–127.

15 Kiss István életéről lásd *Szecső Károly*: Egy élet Krisztus Urunk szolgálatában. Kiss István teológiai tanár élete és munkássága. Eger 1999.; *Kápolnai Iván*: Emlékezés Dr. Kiss Istvánra. Magyar Egyháztörténeti vázlatok 23. (2011) 1–2. sz. 213–219.

16 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.5. O-8934. 113.

17 Kiss István közéleti tevékenységéről lásd *Szecső K.*: Kiss István teológiai tanár i. m. 62.

18 Az ÁVH „Bacsó” fedőnevű érsekségi vonalon foglalkoztatott ügynök értesülései alapján szerzett információkat arra vonatkozóan, hogy Kiss a papi békemozgalom, illetve békebizottság vezetőit, így például Horváth Richárdot erkölcsileg vezetésre alkalmatlannak tartotta. ÁBTL 3.1.5. O-8934. 109.

elhurcolt Kovács Béla kisgazda pártfőtitkárral és Sulyok Dezső országgyűlési képviselővel.

A politikai rendőrség részéről nyilvánvaló okokból kitüntetett figyelmet kapott, hogy Kiss István nevét összefüggésbe lehetett hozni Mindszenty József hercegprímás pártszervező tevékenységével. A prímás részéről 1945. december 28-án a pártindítás céljaira egy hat tagból álló „Katolikus Közélet Egyházi Bizottsága” nevet viselő testület került kinevezésre. A bizottság elnöke Bánáss László veszprémi apostoli kormányzó lett, tagjai között találjuk Badalik Bertalan domonkos rendi tartományfőnököt, Baranyay Jusztin ciszterci szerzetes jogászprofesszort, Kerkai Jenő jezsuita szerzetest, a KALOT alapítóját, Közi-Horváth József prefektust, volt országgyűlési képviselőt és Kiss István egri teológiai tanárt.¹⁹ A bizottság által előkészített határozati javaslatban új párt szükségességét mondta ki. A testület az ország katasztrofális helyzetét szem előtt tartva az összes keresztény erő összefogását szorgalmazta, így a nemzeti egységet kifejező keresztény pártot preferálta. A grémium az ellenzék összefogására egyértelműen egy embert látott alkalmasnak, a bíboros hercegprímást.²⁰ Mindszenty a pártindulás ügyében Kisst első ízben 1946-ban rendelte magához a budai prímási palotába.²¹ A prímás a vezetőség többi tagjával folytatott diskurzus eredményeihez hasonlóan az egri teológiai tanárt is a benyújtott pártalapítási kérelem aláírására akarta rábeszélteni, ám ezt ő és társai is következetesen elutasították. Ma már tudjuk, hogy a párt programjával mindannyian egyetértettek, de indulásának időszerűségével nem.²² A keresztény talpazaton álló ellenzéki pártok megosztottságukból fakadóan nem alkothattak egységes táborot. A keresztény pártindulás mindezért az 1947-es választásokra teljesen esélytelenné vált. Ezt a közéletből éppen távozni készülő Kiss is így gondolta. Az egri teológiai tanár Mindszenty Józsefet másodízben közvetlenül az 1947. június 18–22 között lezajlott ottawai Mária-Világkongresszusról történő hazatérése után kereste fel Esztergomban.²³ Kiss ekkor közölte a bíborossal, hogy a politikai élet balra tolódása miatt – és korábbi véleményét fenntartva – most sem javasolja egy kizárólag vallási alapon álló párt indulását. Mindemellett arra kérte a bíborost, hogy az egyház a választások idején egyik párthoz se kösse le magát, hanem „helyét minden egyes párttól egyenlő távolságra foglalja el”.²⁴

Kiss István az 1947-es választásokat követően évekre eltávolodott a politika színterétől, ám megfigyelése nem ért véget. Az ötvenes években a korábbi elvbarátaival történő kommunikációt a személyes találkozók helyett javarészt levélváltásokra szűkítette. Levelezéseit az egyházi elhárítás 1956 nyaráig követ-

¹⁹ Balogh M.: Mindszenty József i. m. 668.

²⁰ Uo. 668–669.

²¹ ÁBTL 3.1.5. O-8934. 82, 285.

²² Balogh M.: Mindszenty i. m. 677–678.

²³ Mindszenty József utazásáról saját visszaemlékezését lásd *Mindszenty József: Emlékirataim*. Bp. 2015. 207–208.

²⁴ ÁBTL 3.1.5. O-8934. 287.

te.²⁵ A Kiss István személye körüli nyomozás minden erőlködés dacára nem vezetett érdemi eredményre. „Az ügynöki bizalmas nyomozás eredményeképpen bebizonyosodott, hogy nevezett nem folytatott és jelenleg sem folytat olyan ellenséges tevékenységet, ami szükségesség tenné korábban megnyitott személyi dossziéjának osztályunkon való fenntartását. Bebizonyosodott, hogy a nevezett hittudományi munkáján kívül ugyan politizál, azonban aktív ellenséges tevékenységet nem fejt ki” – olvasható Kiss személyi dossziéjában.²⁶ A teológiai tanárról nyitott dosszié lezárására 1956. július 10-én került sor, ám az addig gyűjtött információk jó szolgálatot tettek az 1956-os forradalom után újjáalakuló állambiztonság nyomozati munkájához.

Az 1956-os forradalom közvetlen hatásai a szeminárium belső életére

Az 1956-os forradalom a katolikus egyháztörténet szempontjából nem tekinthető fordulópontnak, vagy határkőnek. A Magyar Katolikus Egyház természetesen üdvözölte a pillanatnyi szabadság nyújtotta lehetőséget, a hitélet, a karitásmunka hosszabban tartó pezsgését,²⁷ ám nem vállalt szerepet az események előkészítésében, megszervezésében.²⁸ A hitélet felélénkülése csak az ötvenes évek második felében, a hitgyakorlás és a papi hivatás ellen irányuló állami propaganda felerősödésének periódusában kezdete meg térvesztését. Ez a trend nyomot hagyott az egri szeminárium növendékeinek lélekszámában is. Az 1957/58-as, illetve az 1958/59-es tanévben a növendékek létszáma 100 fő fölé maradt. A hatvanas évektől csökkenés figyelhető meg az évtized közepétől pedig 50–60 fő körül mozgott a növendékek száma.²⁹ A papi utánpótlás a röpké szabadság inspirálta fellendülést követően a hatvanas évekre országosan igen komoly gondokkal küszködött. Az 1949–1990 között a katolikus római magyar diaszpóra lapjaként működő Katolikus Szemle 1960-ban cikkezett a problémáról. Tolnay Imre írása egyrészről az „egyházi hivatás iránt sokszor gyermekkorban még jelentkező kedvet” elfojtó középiskolákban uralkodó közszellemre, illetve azoknak az egyházi férfiaknak a személyére vezette vissza, „akik ti. a békemozgalomnak köszönhetik jelenlegi pozíciójukat”. E példa azonban „nem imponál annak az ifjúságnak, amely hívó és ideálokat keres” – tette hozzá a magyar felsőpapság korabeli kritikusa.³⁰

25 Erről tanúskodik „Nagy Ferenc” ügynök 1953. január 14-i jelentése. ÁBTL 3.1.5. O-8934. 156.

26 ÁBTL 3.1.5. O-8934. 189.

27 A témáról bővebben *Kálmán Peregrin* OFM: Az egyház 1956 után. In: Magyar Katolikus egyház 1956. Szerk. Szabó Csaba. Bp. 2007. 215–217.

28 *Balogh Margit*: A katolikus egyház és a forradalom. Események a források tükrében 1955 őszétől 1956 őszéig. In: A katolikus egyház 1956-ban. Szerk. Rosdy Pál. Bp. 2006. 37.

29 Emlékkönyv i. m. 296–297. mellékletében közölt adatokban.

30 *Tolnay Imre*: Papi utánpótlás Magyarországon. Katolikus Szemle 12. (1960) 145–147.

Az ÁEH utólag úgy értékelte, hogy – eltekintve egy-két kirívó esettől³¹ – a teológiai és az egyházi iskolák „távol tartották magukat az ellenforradalom minden akciójától”. A legtöbb vidéki intézetben az előjárók szigorúan tiltották, hogy a növendékek kapcsolatba kerüljenek a forradalom történéseivel. Az egri szemináriummal összefüggésben a Grnák Károly³² ÁEH csoportvezető által készített tájékoztató a következőket állapította meg. „Rakolczai Gábor rektor a teológusoknak megtiltotta, hogy semmiféle rendzavarásban nem vehetnek részt (sic!). Brezanóczi (sic!) helynök kijelentette, hogy biztosít (sic!) minket arról, hogy a teológián ezek után sem lesz semmiféle rendzavarás.”³³ A forradalom időszakájában sok helyütt előforduló röplapok terjesztése és gyűjtése ellen Rakolczai rektor erősen fellépett. Kiss István 1957 decemberében postai úton tízoldalas brosját kapott Budapestről. A vicedirektor, miután átfutotta a dokumentumot, az előjáró utasítását követve eltűzelte azt. Rakolczai az esetet követően a növendékek társaságában az intézet ebédlőjében kijelentette, „nehogy ilyen röpiratot befogadjanak, vagy tovább adjanak, mert az veszélyt jelent házunkra, terjesztőkre”. A rektor a központi szemináriumban megtartott házkutatások³⁴ után újfent bejelentette a tilalmat.³⁵

Az Egri Érseki Papnevelő Intézet 1956 őszén tehát amennyire tehette, bezárkózott, ám Brezanóczy Pál káptalani helynök döntésének köszönhetően Kiss István újra a közélet színterére került. Nem véletlen, hogy Brezanóczy a katolikus egyház részéről a közismert és a városban köztiszteletnek örvendő, kiváló szónoki képességekkel rendelkező Kiss Istvánt delegálta az egri Városi Forradalmi Bizottságba. A zavaros politikai helyzet felmérése mellett a teológiai tanár személye kiválóan alkalmasnak mutatkozott arra, „hogya a felzaklatott kedélyeket lecsillapítsuk és elejét vegyük az esetleges vérontásnak” – érvelt a káptalani helynök. Borai Emil egyházügyi főelőadó és a Heves megyei egyházi

31 A Központi Papnevelő Intézet növendékeinek egy része Kuklay Antal és Marcheschi Károly vezetésével a szeminárium jegyzetszorosítóját használva a vallásszabadságot és Mindszenty József bíboros hercegprímás szabadon bocsátását követelő röplapokat terjesztettek. Bővebben lásd *Mészáros Barnabás: A Központi Papnevelő Intézet papnövendékei és az 1956-os forradalom*. In: *A Katolikus Egyház és az 1956-os forradalom*. Szerk. Botos Katalin. Bp. 2018. 91–109.

32 Grnák Károly (1928–?) nyolc általánossal és kőműves szakképesítéssel a Budapest I. kerületi Lakáskarbantartó Ktsz. munkatársaként került az ÁEH-hoz. 1955. november 1-től a Protestáns Főosztály politikai munkatársa, csoportvezető, osztályvezető volt, 1956 után önálló munkakört kapott, az evangélikus egyház és a szekták ügyeit intézte. 1964. április 1-től főosztályvezető-helyettes, 1966. március 1-től főosztályvezető. Grnák egészen 1989. december 31-i nyugdíjazásáig a hivatal alkalmazásában állt. Soós V. A.: *Az Állami i. m.* 249–250.

33 MNL OL XIX-A-21-a/7. d./H-87/1957. Tájékoztató a teológiai és az egyházi iskolák magatartásáról. 1–2.

34 A házkutatásokra 1957. május elején került sor. *Mészáros B.: A Központi Papnevelő Intézet i. m.* 100.

35 ÁBTL 3.1.5. O-8934. 211.

elhárítás élén 1957 februárjától szolgálatot teljesítő Lénárt József³⁶ rendőr főhadnagy benyomása mindezzel szemben az volt, hogy a helynök a hozzá közel álló „reakciós kör”³⁷ segítségével valójában az egyház hatalmának restaurációjára készült.³⁸ Az „egyházi ítélőszék” első lépései az ÁEH és a politikai rendőrség álláspontja szerint is a papi békemozgalom exponált személyiségei ellen irányultak volna, amelynek csak a forradalom bukása vetett véget.³⁹ A valóságban Kiss mindössze egyszer vett részt a munkástanács Egri Pedagógiai Főiskolán megtartott ülésén, ekkor főpásztora intelmeit követve felszólalt a rend és a béke érdekében. A bizottság felkérésére és egyházi előjárója beleegyezésével Kiss István mint főszékesegyházi hitszónok 1956. november 2-án, halottak napján, a Budapesten elesett forradalmárok lelki üdvéért gyászmisét celebrált. A közelgő eseményről a főplébánia hangos híradón értesítette a hívő lakosságot. Az Egri Főszékesegyházban megtartott szentmisét hozzávetőlegesen kétezer hívő hallgatta.⁴⁰

Kiss a forradalom egri történései szempontjából súlytalannak tekinthető szerepvállalása elegendőnek bizonyult mindahhoz, hogy rövid idő után ismét az egyházellenőrzés látóterébe kerüljön. Az egypártrendszer újbóli megszilárdulásának időszakában az állami felügyelet és nyomás a szeminárium egésze fölött erősödni kezdett. A befolyás elsődlegesen a tanári kar személyi összetételének változásaiban érezte hatását. A helyi szervek szorítása mögött az ÁEH és az állambiztonság teológiákat övező gyanakvása állt. Ennek alapja abban a meggyőződésben keresendő, miszerint a papnevelők a feloszlott szerzetesrendek, vallási egyesületek tagságának fontos kapcsolatai maradtak. Ennek a „hadseregnek” a parancsnokságai székeltek a teológiákon, s a tanárok, mint a „püspökök legmegbízhatóbb emberei” voltak a „tábornokok”, a teológusok pedig a „segédtisztek, összekötők, futárok”.⁴¹ A Belügyminisztérium (BM)

36 Lénárt József (1931–?) munkás-paraszt családból származik. 1951-ben az Soproni Erdőmérnöki Egyetemről két hónap után szeretett volna átmenni a Műszaki Egyetem Hadmérnöki Karára, ekkor a sikeres felvételi procedúra ígérétével elvégezte a tiszti képzést. A Magyar Néphadsereg égisze alól 1952. október 5-én nyomban átkerült az ÁVH-hoz. Tanulmányai befejeztével a Műszaki Egyetem Hadmérnöki Karán tevékenykedett mint elhárítótiszt. Az 1956-os forradalom során fegyverrel védte a Honvédelmi Minisztériumot, és később fegyveres karhatalmistaként verte vissza a forradalmárokat Budapesten. 1957 februárjában nyert beosztást a BM Heves Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályára, a számára ekkor teljesen új feladatkört jelentő egyházi elhárítás vonalára, 1978-ig különböző rendfokozatokban itt tevékenykedett. ÁBTL 2.8.1. 0779.

37 A jelentések Kiss mellett Arnóti Mihály érseki titkár személyét emelték ki, akit Borai az érsekség „egyik legfőbb konspirátorának nevezett”.

38 MNL HML XIII-3/b./32. d./1120. Az egyházak magatartása az ellenforradalom idején. 1957. április 11. 1.

39 MNL HML XIII-3/b./32. d./1120. Eseményjelentés. 1957. május 27.; ÁBTL 3.1.2 M-13238. Asztalos János 22–23.

40 ÁBTL 3.1.5. O-8934. 331.

41 Mezey András: Az egyházkorlátozás néhány nem állambiztonsági színtere Csongrád megyében az 1960-as években. In: Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-

egyházi elhárítása 1958 nyarán a klerikális reakció tevékenységét taglaló igen terjedelmes elemzésében úgy vélekedett, hogy „a szemináriumokban javarészt népi demokrácia ellenes deklásszált elemek tanulnak (akiknek a felvételiért előnyben részesíti az egyház)”. Éppen ezért a jelentés készítője a papi szemináriumokban felmerülő demokráciaellenes magatartást tanúsító hallgatók püspökön keresztül történő eltávolítására tett javaslatot.⁴²

Borai Emil eltökéltségét csak fokozta, hogy tartva az esetleges retorziótól ő és családja a papnevelő intézet falai között lelt oltalmat a forradalom időszakában.⁴³ A bujtatás Kiss közreműködésével történt. Kiss humánus cselekedetéről 1960. január 18-án keletkezett kihallgatása során maga is vallomást tett. „A nyilaskeresztes években üldözötteknek adtam helyet, az ellenforradalom idején pedig lakásomon rejtekhelyet és ellátást adtam üldözötteknek.”⁴⁴ Mindennek ellenére sem ő, sem a szeminárium nem számíthatott hála az állami szervek részéről. A vélhetően 1957 áprilisában visszatérő megbízottról hamar elterjedt a papok és hívek között az eset híre, amely rombolta a főelőadó és a jellemzően pont a munkatársak magatartása és alkalmatlansága miatt amúgy sem éppen komoly tekintélyű ÁEH presztízsét.⁴⁵ Borai a kilátásba helyezett retorziók kapcsán már 1957 májusában megjegyezte a hivatalnak, hogy éreztetni fogja a papsággal, hogy az elkövetkező intézkedések a vizsgálati őrizetből – Brezanóczy közbenjárásának köszönhetően – frissen szabadult Kiss István tevékenységének köszönhetőek.⁴⁶ Az egyházügyi hivatal mellett az állambiztonság sem maradt tétlen. Az egyházi elhárítás a vicerektort fogsága alatt kényszer hatására igyekezett erőterében tartani és információszerzésre bírni.⁴⁷ Kiss, mivel abszolút nem volt képes azonosulni a feladattal, már 1957-ben értesítette Brezanóczy Pált a történetekről, aki – feltehetően papja érdekeit szem előtt tartva – minderről beszámolt Horváth János ÁEH-elnöknek, s rajta keresztül hamar eljutott az információ az állambiztonság illetékes alosztályáig.⁴⁸

korszakban. Szerk. Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Bp. 2010. 343.

42 ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A 136.

43 Lásd még Szecskó K.: Kiss István i. m. 77.; *Kápolnai I.*: Emlékezés Dr. Kiss Istvánra i. m. 216.

44 ÁBTL 3.1.5. O-8934. 341.

45 Az ÁEH zavarairól lásd *Kálmán Peregrin* OFM: A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében. Doktori értekezés. Bp. 99–101.;

46 MNL OL XIX-A-21-d/ 1. d./0018-8/1957. Eseményjelentés Heves megyéből. 1957. május 27. 2.

47 Kiss István beszervezésének körülményeiről nem sok információ maradt fent, annyi bizonyos, hogy „Kállai Miklós” fedőnéven kényszer hatására lett hálózati személy. Az általa adott jelentések Lénárt József véleménye szerint csekély hasznót hoztak az egyházi elhárításnak. ÁBTL 3.1.5. O-8934. 236.

48 Ma már köztudomású, hogy Brezanóczy Pál igen korán lojalitásáról biztosította az állambiztonsági szerveket, s „Kékes Pál” fedőnéven ügynökstátuszt töltött be. „Kékes” hálózati tevékenységéről kevésbé ismeretes, hogy Horváth János 1959-es leváltásáig az állambiztonság az ÁEH elnökön keresztül került a helynökkel kapcsolatba, ami

A kényszerkapcsolat megszakadását követően a teológiai tanár újfent az üldözött egyházi személyek közé került.

Az állambiztonság 1957 tavaszától kezdte gyűjteni a Kiss személyére vonatkozó információkat. A korábban foganatosított nyomozati munka jellegéhez hasonlóan az érdeklődés homlokterébe került a teológiai tanár forradalom előtti magatartása, az órai tematikái, az általa forgatott és a növendékeknek is kiadott tankönyvek tartalma, illetve a békemozgalomról, aktuálpolitikai kérdésekről alkotott véleménye. Kiss társadalmi kapcsolatairól, a Mindszentyvel történt találkozásairól, 1956-os szerepvállalásáról, teológiai munkásságáról, kezdetben a „Jánossy Ferenc”⁴⁹ fedőnevű ügynök nyújtott információkat.⁵⁰ Az egyházi elhárítás Kiss István politikai tartalmú kijelentéseit és ismerősi körét illetően 1957 második felétől „Kopernicus János”⁵¹ hálózati személyt is bevonta az adatgyűjtésbe.

A lelkes megfigyelésére operatív terv 1958. február 22-én született. A nyomozati munkának ugyanis új lendületet adott „Tarjáni József” ügynök hálózati tevékenysége. „Tarjáni” február 21-én arról informálta Lénárt József operatív tisztet, hogy a teológiai tanár „a megbízható papok kezébe kézirat gyanánt sokszorosított műveket ad”. Mint később kiderült a szóban forgó munka a *Ketten egy felé: Szent Goretti Mária és Bódi Mária Magdolna útja*⁵² című engedély nélkül kiadott és sokszorosított életrajzi kiadvány volt. A börtönévei alatt Galambos Miklós szombathelyi plébános által írott művet Kiss 1957 júniusában a városban történt vendégeskedése alkalmával kapta ajándékba. „Tarjáni” 1958. április 23-i jelentésében részletes elemzést nyújtott az éppen Szikla Sándor besenyőtelki plébánosnál lévő kiadvány külleméről és tartalmáról. Az ügynök elemzésében a könyv III. részére koncentrált, amelyben a szerző a szüzességet fogadó, mélyen vallásos munkáslány Bódi Mária Magdolna kálváriáját mutatta be. A 1945. március 23-án vértanúhalált halt lánnyal egy szovjet katona végzett, miután az erőszakoskodni próbált vele, Magdolna pedig magát védve megsebesítette.

megkönnyíthette számára a Kissről szerzett információ eljuttatását az egyházi elhárításig. ÁBTL 3.1.5. O-134053b. 330–331.

49 Többek között Székely Tibor írásából ma már ismeretes, hogy „Jánossy Ferenc” ügynök a megyei békepapi mozgalom egyik meghatározó személyisége, Rózsáli Menyhért verpeléti esperes volt. Székely Tibor: 1948–1961. Magyar egyháztörténeti karcolatok a 20. század közepétől. (BM és ÁEH dokumentumok tükrében) Bp. 2012. 46. http://www.ppek.hu/konyvek/Szekely_Tibor_1948_1961_magyar_egyhaztorteneti_karcolatok_a_20_szazad_kozepetol_1.pdf (letöltve: 2019. május 31.)

50 Uo. 190–197.

51 Az ügynök kilétét és beszerzésének körülményeit illetően nincsenek következetes információink.

52 A művet Galambos Miklós szombathelyi plébános írta, akit 1952-ben börtönöztek be, s börtönévei alatt hallott a Litéren vértanúhalált halt mélyen vallásos munkáslány, Bódi Mária Magdolna (1921–1945) életéről. A munkáslánnyal 1945. március 23-án a litéri kastély udvarán felállított óvóhely közelében több lövéssel végzett egy vele erőszakoskodni próbáló szovjet katona, akit a lány a dulakodás közben a nála lévő ollóval megsebesített. Bódi Mária Magdolna emlékezetéről lásd *Sarusi Mihály*: Fűzfő anygala. A tisztesség 1945-ös vértanúja, Bódi Magda. Életünk 1. (2006) 83–86.

tette.⁵³ Lénárt József rendőr főhadnagy a tartalmi ismertetés alapján „illegális vallásos fasiszta sajtóterméknek” minősítette a könyvet, amely tele van „szovjet és népi demokráciaellenes” idézetekkel.⁵⁴ A kiadvány terjesztésének gyanúját Kiss személyi dossziéjának felújítására, illetve az állambiztonság és a teológiai tanár kapcsolatának újbóli elmélyítésére akarta felhasználni.

A Kiss István és „Kopernicus János” között lezajlott beszélgetésekről készült jelentések általában csekély operatív értékkel bírtak. Az egyházi vonaltartó által diagnosztizált sikertelenségeknek két oka is lehetett. Előfordulhatott, hogy a teológiai tanár politikai jellegű témákban tett véleményalkotása bizonyos személyek körében igen megfontolt maradt. Nem szabad azonban figyelmem kívül hagynunk az ügynök habitusát sem. Előfordulhatott ugyanis, hogy jelentéseinek súlytalanságával éppen azt akarta elkerülni, hogy bárkinek is ártson.⁵⁵ Kiss detektált „ellenséges kapcsolatai” közül nagyobb figyelmet Lutter Imre, a II. sz. posta vezetője kapott. Az egyházi elhárítás szerint a vicerektor szigorúan tiltotta a teológusok „demokratikus papokkal” kialakított kontaktusát. A növendékek fokozott ellenőrzésében a gyanú alapján Lutter asszisztált, akin keresztül Kiss betekintést nyert azok levélváltásaiba.⁵⁶ Az állambiztonság kezdetben komoly figyelmet szentelt Szűcs István egri származású angol követségi alkalmazottnak is. Szűcs sok év után 1957. október 13-án családjával és egy angol házaspár kíséretében borkóstolóval kibővített kirándulást tett a városban. A teológiai tanárral kialakult korábbi kapcsolatát felhasználva a szeminárium gazdasági udvarán parkolt le hivatali autójával, majd rövid beszélgetést folytattak Kiss szobájában. Mivel a kapcsolati háló felderítése nem vezetett gyors eredményre, a nyomozati munka fő csapásiránya az illegális sajtótermék és terjesztése irányába összpontosult.

A titkos nyomozati szakasz során begyűjtött információk alapján és a Ketten egy felé c. mű megszerzését követően Kiss István kihallgatására 1958. június 5-én került sor. Kiss vallomása szerint a könyvet – miután annak tartalmát illetően különösebb kivetni valót nem talált – olvasás céljából kölcsön adta Tóth József egri teológiai tanárnak, Tóth Könyves Gábor IV. éves teológusnak, Balászkovics Anna Polikárpa annunciáta rendi apácafőnöknek, Szikla Sándor besenyőtelki plébánosnak, illetve Brezanóczy Pál káptalani helynöknek is.⁵⁷ A június 11-én keletkezett összefoglaló jelentés tanúsága szerint a terhelte szervezése annak „fanatikus ellenállása” miatt mégsem valósulhatott meg. „A bros-

53 ÁBTL 3.1.5. O-8934. 229.

54 Uo. 248.

55 Feltételezéseinket támaszthatja alá, hogy Lénárt József rendőr főhadnagy az ügynök 1958. február 20-án adott jelentéséhez a következő megjegyzést tette. „»Kopernicus« ügynök a feladatát hiányosan hajtotta végre. Jelentése operatív szempontból nem értékes. Az ügynök idáig nem igen hozott ellenséges tevékenységre utaló adatokat. Állandóan azt mondja, hogy nem észlel ellenséges tevékenységet.” ÁBTL 3.1.5. O-8934. 221.

56 Uo. 224–225.

57 Uo. 298.

sura, illetve a könyv a kezünkben van. Szükséges a sajtótermék terjesztésének dokumentálása. Ezért azokat a személyeket, akik a művet megkapták ki kell hallgatnunk részletesen és az így megszerzett bővebb bizonyítékok alapján eljárást indíthatunk Kiss ellen. Őrizetbe vétele, csak főosztályvezetői engedély-jel lehetséges, ezért a vizsgálatot a szabadlábbon hagyás mellett kell végezni” – olvasható a beszámoló végén.⁵⁸

Az ügyében végrehajtandó tanúkihallgatások és a terhelt júliusra tervezett őrizetbe vétele elmaradt. A BM II/5–c egyházügyi alosztálya ugyanis a Heves megyei nyomozati munkát szeptember 15-ig leállította. A hirtelen tempóváltás oka két tényezőben keresendő. Egyfelől a központi alosztály utasította a szombathelyi egyházi vonaltartót, hogy azon a területen is kerüljön feltárára az illegálisan terjesztett sajtótermék olvasói köre, így egy komolyabb állambiztonsági akcióra is sor kerülhetett volna. Másfelől az 1956-os forradalom vérbefojtását követően a megtorlások kellős közepén javában zajlott a készülődés a Kádár-rendszer nyugati országimázs-építése szempontjából kiváló lehetőséget magában rejtő szeptemberi brüsszeli világkiállításra. A BM felhasználva az egyházügyi hivatal⁵⁹ a katolikus⁶⁰ és protestáns⁶¹ küldöttség kiutazásának előkészítésekor ügyelt arra, hogy hálózati személyek is helyet kapjanak a csoportban. „Kékes Pál” mellett a Kiss Istvánra ráállított „Jánossy Ferencet” is a delegáció tagjai között találjuk, így a célszemély figyelése már csak e miatt is akadályokba ütközött.⁶² Másfelől az egyházi részvétel szimbolikus jelentőséggel bírt. A politikai vezetés azt a nyugaton elterjedt álláspontot igyekezett megcáfolni, miszerint Magyarországon katolikus papok nem kaphatnak kiutazási engedélyt a vasfüggöny túloldalára. A kihallgatások és őrizetbe vételek természetesen nem kedveztek volna a szocialista országok nyugati megítélésének, amelynek szalonképessé tételére éppen a világkiállítás nyújtott kiváló apropót.

Borai Emil egyházügyi főelőadó, aki amellet, hogy a teológián alkalmazott ellenőrzései eredményeiről rendszeresen beszámolt Lénárt József rendőr főhadnagynak, maga is kitartó hadjáratot folytatott a szeminárium oktatóinak lejáratására érdekében. A miniszteri biztos szemben az egyházi elhárítás taktikájával és a nyomozati munka lassulásával inkább siettetette volna a szeminárium személyi összetételének megváltoztatását. A Kiss István és a korábban oltalmat nyújtó intézet iránt táplált negatív érzelmeit sosem rejtette véka alá,

58 Uo. 243.

59 Az ÁEH engedélyezte az egyházi delegáció kutazását, illetve a küldöttség egésze a kiutazás előtt a hivatalban általános eligazítást kapott. ÁBTL 3.1.5. O–13405/3-A 145.

60 Brezanóczy Pál egri káptalani helynök, Rózsáli Menyhért esperes, Langmár Lipót siófoki plébánoshelyettes, Draskovits Károly budapesti esperes-plébános.

61 Esze Tamás történész, a Dunamelléki Egyházkerület főgondnoka, Békefi Benő, a Tiszántúli Református Egyházkerület esperese, Koren Emil, a budavári evangélikus gyülekezet lelkesze.

62 „Jánossy Ferenc” csekély hírszerzési lehetőségei révén az egyházi küldöttségen belüli feladatok megoldására kapott megbízást. ÁBTL 3.1.5. O–13405/3-A 143.

s ezt csak fokozta a korai kádárizmus egyházpolitikai légköre.⁶³ A forradalom alatt ugyanis jelentős személycserék történtek az egyházi pozíciók tekintetében, amelyek főként a papi békemozgalom gyengítésére irányultak. A pártállam számára a kulcshelyek „visszaszerzésére” a jogalkotás kínált lehetőséget, így jött létre az 1957. évi 22. sz. tvr. amely előzetes állami hozzájáruláshoz kötötte az egyházi kinevezéseket és elmozdításokat. A jogszabály a püspökök, esperek, frekvenciátalibb településeken szolgáló plébánosok személyi összetételén kívül a hatalom részére beleszólási jogot biztosított az egyházi oktatásban és a felsőfokú intézményekben tevékenykedő előjárók, oktatók kinevezésébe is.⁶⁴ Borai már 1958 tavaszán tervet forralt a teológiai tanárok és az aulában tevékenykedő papok leváltására. A megbízott márciusi összefoglalójában a nyári dispoziciókra időzítette Kiss István és a ciszterci szerzetes, rendházfőnök Hegyi Kapisztrán,⁶⁵ latin-művelődéstörténet tanár eltávolítását, egyben javaslatot tett az így megüresedő pozíciók betöltésére is.⁶⁶ Hegyinek 1958-ban távozni kellett az intézményből, helyőre Szűcs Ferenc váci egyházmegyes hitoktató került, aki latin nyelvet oktatott a szemináriumban.⁶⁷

Borai Emil a személycserék körüli elképzeléseit Brezanóczy kezdeti, s minden bizonnyal taktikusan időzített pozitív hozzáállására alapozta, amely idővel lendületét veszítve ellenállásba fordult át. Az egyházügyi megbízott úgy látta, hogy Brezanóczy Pál egyházpolitikai kérdésekben tanúsított pálfordulásának fő oka a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Egyházügyi Tanács meghívására a Szovjetunióban 1958. április 22. és május 6-a között tett utazásának hatásaiban keresendő.⁶⁸ „Nagyon megnőtt önbizalma, pótolhatatlanságába vetett hite. Egyházpolitikai kérdésekben tárgyalásánál esetleg merevebb lesz. Gondolok pl. arra, hogy utazása előtt maga indítványozta az aulisták, s 2 teo.

63 A Magyar Szocialista Munkáspárt Intéző Bizottságának restauráció jegyében megfogalmazott 1957. március 5-i határozata szerint megbízható személyi állománnyal kellett feltölteni nemcsak a kulcshelyek, de a kevésbé fontos egyházi állásokat is. *Balogh Margit: Egyház és egyházpolitika a Kádár-rendszerben*. Eszmelet 9. (1997) 34. sz. http://eszmelet.hu/balogh_margit-egyhaz-es-egyhazpolitika-a-kadar-rendszerben/ (2019. május 7.)

64 Az 1957. évi 22. sz. tvr. szövegét lásd *Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*. II. köt. Bp. 2005. 981–982. A jogszabály végrehajtási utasításáról novum értékű elemzést közölt Kálmán Peregrin OFM, lásd *Kálmán P.: A Magyar Katolikus Egyház helyzete i. m. 170–172.*

65 A ciszterci rend 1945 utáni történetéről, illetve az egri konvent történetéről lásd *Cúthné Gyóni Eszter: A ciszterci rend története Magyarországon 1945 után*. A Ciszterci Rend Zirci Apátsága 1945 és 1981 között. Doktori értekezés, Bp. 2014.

66 MNL OL XIX-A-21-d/2. d./007-35/1958. Borai Emil 1958 márciusi összefoglalója. 2.

67 MNL OL XIX-A-21-a/8. d./E-14-2/1958. Szűcs Ferenc teológiai tanári kinevezése.

68 Az utazáson 27 egyházi személy, köztük 14 katolikus, 9 református és 4 evangélikus lelkész vett részt, a küldöttség vezetője Miklós Imre volt. Az utazás előkészítéséről bővebben lásd MNL OL XIX-A-21-a/12. d./K-2-12/1958. Javaslat a Szovjetunióba utazó egyházi delegációval kapcsolatban. A látogatás és a kádárizmus szövetségi politikájának egyháztörténeti vetületeiről lásd *Balogh Margit: Lojalitás vagy szembenállás? A magyar katolikus egyház és a kádári szövetségi politika*. Korunk 24. (2013) 57.

tanár (sic!) kicserélését, most viszont más témára tereli a beszélgetést, pedig ezt okvetlen meg kell oldani” – állt áprilisi összefoglalójában.⁶⁹

Az egri főelőadónak ugyanakkor csalódnia kellett az ÁEH hozzáállásában is. A hivatal ugyanis vonakodott támogatni alárendeltje minden egyházpolitikai törekvését. A főelőadó elsődlegesen Brezanóczy és a hivatal túlzott együttműködését okolta a papnevelő „antidemokratikus elemeinek” további működéséért. A helynök ugyanis a megbízottal történt megegyezést követően hirtelen Budapestre utazott, s ott külön tárgyalásokat folytatott a hivatal vezetésével. „Így pl. a megyében fontos hely az érseki titkári, valamint, hogy kik a teológiai tanárok. Bár párthatározat is van, hogy e téren loyális (sic!) elemekkel cseréljünk, s bár Brezanóczy maga is bólogat, hogy megoldja, egy lépést sem haladtunk előre. Maga az Egyházügyi Hivatal sem segít ebben, sőt kijelentette, hogy nem kell úgy forszírozni a kérdést” – választa a problémát Borai Emil 1959. március 23-i ÁEH-nak készült jelentésében.⁷⁰ 1959 őszére a kritikák felerősödtek. A vidéki megbízott úgy érzelte, hogy munkaterületén eltávolodott egymástól a „papi jobbszárny” és a „demokratikus irányzat”. A helynököt „kétkulacsos” magatartása okán egyre inkább a „jobbszárny” képviselői közé sorolta, aki a nyilvánosság előtt „demokratizmusát hangoztatta”, amely „egyeseknél talán még hitelre is talált”. A szeptemberi beszámolóra tollal felírt széljegyzetek tanúsága szerint Olt Károly elnök és Miklós Imre alelnök alaptalan vádaskodásként értékelte Borai észrevételeit. A hivatal felső vezetése szerint egri alárendeltjük teljesen hamis képet festett a helyzetről, ezzel készakarva szembeállította a fővárosi és vidéki politizálást, s mindez ráadásul sérti a hivatal tekintélyét.⁷¹ Egy a hivatalban történt – Borai számára feltételezhetően igen kellemetlen – egyeztetést követően az egyházügyi főelőadó októberben Olt Károly elnöknek már egyenesen Miklós Imre elnökhelyettest vádolta a személycserék és ezzel együtt a pártdirektívák megvalósulásának akadozásáért. Borai sérelmezte, hogy a központi egyeztetéseiben a kulcspozíciók körüli anomáliák kérdésével összefüggésben Miklós folyamatosan leintette őt azzal, hogy „Brezanóczy mindig teljesítette ígéretét”. A megyei megbízott szerint a kormányzó „odafönt [Budapesten – G. M.] felölti a nyájas, szíves (sic!) álarcot, s amit ott kérnek tőle, teljesíti, így biztosítva a jóindulatot renitens megbízottjaival szemben”, ugyanakkor az aktuális párthatározatokat érintő komoly döntéseket kevésszer várnak el tőle. Őt ehhez képest az elnökhelyettes állandóan önmérsékletre fegyelmezte. „....hagyni kell Brezanóczyt, hogy kis dolgokban a feje után menjen. Éppen ezért, ha pl. Kiss Istvánhoz ragaszkodik, ám legyen és maradjon Kiss” – elevenítette fel panaszlevelében Miklós Imre egyik intencióját. „Ez cseppet sem kis dolog, dr. Kiss István prominens fasiszta, aki ma is a klerikális reakció összetartója, irányítója. Fontos neki tehát, hogy központi helyen, a szemináriumban legyen, ahol kapcsolatai

69 MNL OL XIX-A-21-d/2. d./007-58/1958. Borai Emil 1958. áprilisi összefoglalója. 2.

70 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. d./57. Egyházi összefoglaló. 1959. március 23. 2.

71 MNL OL XIX-A-21-d/4. d./007-45/1959. Borai Emil 1959. szeptemberi összefoglalója. 1.

nyugodtan felkereshetik.”⁷² Az idézetekből jól kiviláglik, hogy Borai Emil esetében a hivatal felső vezetésétől kapott útmutatásokkal szemben egészen más súllyal esett latba a vicerector szerepe. A főelőadó makacs álláspontját erősítette a szeminárium iránt táplált kérlelhetetlen gyűlölete, az állambiztonság és a közte folyó kooperációból származó szűrt információhalmaz, illetve a megyei pártbizottság⁷³ véleménye, miszerint „dr. Kisst el kell Egerből távolítani”.

A valóságban azonban már 1959. január 14-én – tehát Borai hivatalnak írott sirámainak megelőzően – újabb operatív terv született a teológiai tanár ügyében. A Kiss papnevelő intézetben lévő lakásán – addig ismeretlen ellenséges tartalmú iratok detektálása és lefoglalása céljából – tartott házkutatással, majd a *Ketten egyfelé* c. kiadvány olvasói, Lutter Imre postamester és a halottak napi szózat ügyében Marosi Ernő apát, egri főszékesegyházi plébános kihallgatásával folytatódó, végül a teológiai tanár közbiztonsági őrizetbe vételével végződő, januárra és februárra ütemezett tervezet megvalósulása elhúzódott. A Heves Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya január végén a „Bogár Márton” fedőnevű ügynökön keresztül, s Baksa Dezső százados együttműködésével beszerzett információk szerint a növendékek több alkalommal a II. sz. postán adják fel küldeményeiket. Ebből és a vallásos meggyőződésű Lutter, illetve Kiss kapcsolatából az állambiztonság újfent csak azt szűrte le, hogy a teológiai tanár a postamesteren keresztül ellenőrzi a kispapok leveleit.⁷⁴ A tanúkihallgatásokra végül májusban került sor. 1959. május 25–26-án Egerben és Füzesabonyban az illegális sajtótermék ügyében kellett vallania a szemináriumban szolgáló Baláskovits Anna Polikárpa annunciáta főnöknőnek⁷⁵, Szikla Sándor besenyőtelki plébánosnak és Sára nevű húgának, Tóth József teológiai tanárnak és Könyves-Tóth Gábor kispapnak. Luttert május 28-án hallgatták meg a postai küldemények állítólagos ellenőrzési ügyében. A postamester határozottan tagadta, hogy bárki felkérte volna őt a növendékek leveleinek visszajuttatására a szeminárium vezetéséhez.⁷⁶ A kihallgatások májusban nem vezettek újabb eredményekre, a nyomozati munka így egy időre megtorpant. Az ismételt tempóváltás kapcsán ugyanakkor okvetlenül figyelembe kell vennünk Borai

72 Az iratot Miklós Imre a halála előtti hónapokban bocsátotta Kálmán Peregrin OFM és Szabó Csaba rendelkezésére. Köszönet illeti Kálmán Peregrint, amiért felhívta a figyelmemet a dokumentumra, és eljuttatta azt részemre. A szerző saját tulajdonában lévő forrás: Borai Emil levele Olt Károly ÁEH elnöknek. 1959. október 14. 3. A továbbiakban: Borai, 1959. október 14.

73 A megyei pártbizottságok művelődési osztályainak már 1957. február 1-én tanulmányoznia kellett a teológiákon folyó oktatás jellegét. MNL OL XIX-A-21-a/7. d./H-59/1957. A megyei tanácsok művelődési osztályainak az egyházakkal kapcsolatos feladatköre. 1.

74 ÁBTL 3.1.5. O-8934. 295-296.

75 A feloszlatott női szerzetesrendek közül annunciáta, orsolyita, irgalmas, szervita és karmelita nővérek is szolgálatot teljesítettek a szemináriumban. Évente összesen 20 szerzetesnő dolgozott az intézet szolgálatában. *Veres Árpád*: Emlékeim a szeminárium gazdasági ügyeiről. In: Emlékkönyv i. m. 176–177.

76 Uo. 301–315.

Emil hivatalnak címzett kritikáit. Brezanóczy Pál a szeminárium védelmében ténylegesen kihasználhatta korábbi lojalitásán alapuló kapcsolatrendszerét és megbecsülését. Másfelől Olt Károly elnök és Miklós Imre elnökhelyettes, miközben bizonyos, állami érdekeket nem sértő kérdésekben „nagyvonalúan” engedtek a kormányzó időhúzó taktikájának, maguk is érvényesítették akaratukat az egyházkormányzat irányában. Ennek a „húzd meg, ereszd meg” politikának a jeleit mutatja a Heves megyei papi békemozgalom korai megerősödése,⁷⁷ illetve az a tény, hogy már 1957 nyarán megindult az egyházmegyében található eszperesi helyek békepapokkal történő feltöltése, nem beszélve Brezanóczy felsőbb igényekhez igazított reprezentatív külföldi utazásairól.

A központi akarat érvényesülése

Borai Emil Brezanóczy Pál makacs ellenállásának megtörésére a hivatalnak küldött vehemens kritikák mellett 1959-től taktikai lépéseket tett a szeminárium oktatói összetételének megváltoztatására. Az általa „pozitív” egyházi személyként jellemzett Borovi Józsefet a főelőadó arra instrualta, hogy kérje magát az apostoli kormányzótól Salgótarjánból Budapestre teológiai tanárnak. A háttérből irányított áthelyezésre Brezanóczy rábólintott, ám az valójában egy kombináció része volt. Az egyházügyi főelőadó 1959 őszén, cinikus hangon büszkélkedett a hivatal előtt a taktika sikeréről. „Mikor [...] beleegyezését a helynök közölte, mi is beleegyeztünk azzal, hogyha olyan kiválónak tartja, hogy Budapestre is elengedné, akkor a távozó dr. Gaál [József – G. M.] helyett idehozza. Ezt már nem lehetett kipapírozni anélkül, hogy a valódi indokokat el ne mondja, amit nem tehetett meg. Így került Borovi az ap. kormányzó (sic!) jóvoltából Egerbe.” Borovi József 1959-től Kiss Istvánt váltotta a vicerektori pozícióban. Mindezzel Borainak sikerült a teológiai tanár pozícióját gyengíteni, illetve egy lépéssel közelebb került Kiss intézetből és Egerből történő eltávolításához. A szemináriumot érintő másik fontos esemény Rakolczai Gábor rektor felmentése volt. Borai ennek hátterében Brezanóczy Pál apostoli kormányzói kinevezését látta. Úgy ítélte meg, hogy a kormányzó Rakolczait képzelte el az így gazdátlanná vált helynöki székben, aki emiatt mondott le rektori teendőiről. Az ÁEH azonban értesítette Brezanóczyt, hogy – Borai legnagyobb örömeire – Rozsáli Menyhértet kell rangra emelnie.⁷⁸ Az egyik 1959. október 5-én történt egyeztetésről szóló emlékeztető arról árulkodik, hogy a kormányzó és Olt

77 Grósz József kalocsai érsek 1958. augusztus 1-én kelt, Brezanóczynak szóló levelében sérelmezte, hogy Püspöki Kar és annak békemozgalmi szerve, az Opus Pacis tudta és beleegyezése nélkül a Hazafias Népfront közreműködésében szervezett békegyűlést Heves megyében. A kalocsai ordinárius negatívan ítélte meg továbbá, hogy Heves megyében a népfrontihletésű Országos Béketanács Katolikus Bizottsága mintájára katolikus békebizottság alakult. MNL OL XIX-A-21-a/ 14. d./O-24-14/1958A. „Katolikus papok békegyűlése Egerben” című közlemény véleményezése.

78 Uo.

Károly ÁEH-elnök között valóban történtek alkudozások a helynök személyét illetően.⁷⁹ Tekintettel Rakolczai megromlott egészségügyi állapotára – amelyben saját kérésére történt felmentésének valódi oka keresendő – a helynöki szék iránti aspirációit Borai torzításaként kell értékelnünk.⁸⁰ Ezek után a rektori feladatokat előbb ideiglenes jelleggel, majd 1960. január 1-től 1964-es haláláig Maksa József⁸¹ vette át.⁸²

Az ÁEH egri főelőadója 1959 novemberében terjedelmes jelentést írt az Egri Érseki Papnevelő intézet helyzetéről. Ekkor újfent igyekezett lejáratni az oktatókat, s negatív képet festett a szeminárium légköréről és a növendékek felkészültségéről is. „Nemcsak politikai huligánoknak volt ez a mentsvéra, különösen az ellenforradalom után /mutatja ezt a III. évek magas száma is!/, hanem minden analfabétáé is” – állt Borai értékelésében. Az oktatás színvonalával kapcsolatosan Borai felemlgette az intézmény által létrehozott úgynevezett „C” osztályt, ahova az érettségi nélküli hallgatók kerültek.⁸³ A valósághoz hozzátartozik, hogy az állami propaganda hatásának köszönhetően a hatvanas évekre a tanulók létszáma a forradalmat követő pár évhez képest mérséklődni kezdett. Sokszor előfordult, hogy az évfolyamok beindításához és a lelkészhiány enyhítésére a püspökök kénytelenek voltak érettségi nélküli növendékeket felvenni az intézményekbe. A felkészültségükben gyengébb hallgatóknál okvetlen pótolni kellett a műveltségbeli hiányosságokat. A jelentés ugyanakkor kedvező alkalmat nyújtott a miniszteri biztos számára a Kiss Istvánnal szembeni támadóhadjárata újabb fejezetéhez. „Agresszív jobboldali elem. A teológia jobboldali nevelését valóban ő irányítja még most is, mikor látszólag félreállították. Teheti ezt azért, mert dr. Brezanóczy Pál egyik szoros kapcsolata tanácsadója, s aki ezért őt eddig mindig sikerrel mentette, ha el akartuk távolítani a teológiáról” – írta Borai jellemzésében.⁸⁴ Kisshez hasonló, s vele azonos politikai meggyőződésű „reakciós magatartású” személynek ábrázolta Tóth József teológiai tanárt is. Tóth és Kiss meglátása szerint aktív ellenkampányt folytattak a termelőszövetkezetekkel szemben, hiszen azok az egyház „ideológiai és anyagi” befolyását is megkérdőjelezték, veszélyeztetik.⁸⁵ A két teológiai tanár esetleges

79 MNL OL XIX-A-21-a/15. d./E-14-4/1959. Emlékeztető feljegyzés dr. Brezanóczynak 1959. okt. 5-én az ÁEH elnökénél tett látogatásakor folytatott tárgyalásról. 2.

80 MNL OL XIX-A-21-a/15. d./E-14-3/1959. Rozsáli Menyhért kinevezése apostoli kormányzói helynökké, az egri Hittudományi Főisk. rektori tiszte alól Rakolczai Gábor felmentése, dr. Maksa József rektori és dr. Borovi József rektorhelyettesi kinevezése.

81 Az Egri Főegyházmegyei Schematizmus. Eger 1963. 55.; MNL OL XIX-a-21-b 23. doboz 007-23/1964. 1964. I. negyedéves összefoglaló 2.

82 MNL OL XIX-A-21-b/32. d./2. t./ Brezanóczy Pál levele a legutóbbi áthelyezésekkel kapcsolatban. 1959. szeptember 12.

83 MNL OL XIX-a-21-d/4. d./008-11/1959. Feljegyzés az egri teológián történetekkel kapcsolatban 1959. november 14. 2.

84 Uo. 6.

85 MNL OL XIX-A-21-d 6. d./0052-2/1959. Heves megyei egyházak és szekták tevékenysége. 1959. 19.

távozásával megüresedett helyek feltöltését Borai nem látta indokoltnak. Ezt azzal magyarázta, hogy 1949 előtt 120–150 teológusra mindössze hat oktató jutott, az ötvenes évekre viszont hasonló, sőt inkább apadó növendéklétszámok mellett tizenkét teológiai tanár tanít az intézményben. Az egyházügyi főelőadó szerint mindennek politikai okai voltak: „mindazokat idegyűjtötte Czapik érsek akiknek államellenes magatartásukból kellemetlensége származhatott, s így plébániákon nem maradhattak”.⁸⁶ A figyelembe véve az ötvenes évek komoly növendéklétszámait főelőadó érvelése nem tekinthető helytállónak. Az oktatók számarányának hirtelen gyarapodása mögött pedig inkább a bezárított teológiáról Egerbe érkezett tanárokat, mintsem politikai konspirációt kell látnunk. Nem beszélve arról, hogy sokat vádolt Kiss István 1936 óta és Tóth József pedig 1940 óta tanított a szemináriumban, tehát nem az egyházügyi főelőadó által felelőlegesen 1949-es esztendőket követően érkeztek.

Az 1959 őszén megindult folyamatoknak új dinamizmust adott egy a növendékek számára kápolnai használatra összeállított 155 oldalas imakönyv, amelyben Borai Emil észrevételei alapján „reakciós rigmusok is helyet kaptak”, ráadásul 1959 októberére 202 példányban engedély nélkül⁸⁷ került sokszorosításra.⁸⁸ Az imakönyv szerkesztését és az imák összeválogatását Maksa József rektor bátyja, Maksa János spirituális, a sokszorosítást pedig Ritter Márton teológiatanár végezte.⁸⁹ Borai a lelki igazgatóban látta a kispapok körében végzett „elleneséges szervezőmunka” egyik fő irányítóját.⁹⁰ Az imádságoskönyv létrejöttét a valóságban praktikus okok indokolták. A szeminárium vezetősége és oktatói egy koherens, belső használatra szánt, az elsőéves, kevésbé mély latitudással felvértezett növendékek számára magyar nyelvű imákat tartalmazó liturgikus könyvet óhajtottak megalkotni. Az egyházügyi főelőadó végül Maksa József rektor és Ritter Márton teológiatanárok ellen 1959. november 21-én tette meg feljelentését az Egri Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának Igazgatási Osztálya felé.⁹¹ „Dr. Ritter Márton 1959. október folyamán egy 156 oldalas imakönyvet sokszorosított a Teológiai Főiskola sokszorosító gépén és annak használatát dr. Maksa József teológiai rektor kötelezővé tette a főiskola hallgatóinak” – olvasható Borai perindítványában.⁹² Az egyházügyi főelőadó a szabálytalanság mel-

86 MNL OL XIX-A-21-d/4. d./007-45/1959. Borai Emil 1959. szeptemberi összefoglalója. 3.

87 Hivatkozással a Művelődésügyi Minisztérium 4/1959/VI. sz. rendeletének 6. §-ának értelmében az ÁEH előzetes engedélyére volt szükség a sajtótermék megjelenésére.

88 MNL OL XIX-A-21-d-0024-4/1961. Egyházi személyek ellen indított büntetőeljárások. 1.

89 MNL OL XIX-a-21-d 4. doboz 008-11/1959. Feljegyzés az egri teológián történetekkel kapcsolatban 1959. november 14. 4.

90 MNL OL XIX-A-21-d/4. d./008-11/1959. Feljegyzés az egri teológián történetekkel kapcsolatban 1959. november 14. 3.

91 ÁBTL 3.1.9. V-147155. 65.

92 MNL OL XIX-A-21-b/32. d./2. t./ Borai Emil ÁEH-nak szóló levele az esetről. 1959. november 23.

lett felhívta az Igazgatási Osztály figyelmét a könyv „súlyosan kifogásolható” tartalmára, amelynek alapján az „egyébként sem alkalmas a megjelenésre”.⁹³ Az ügyel dr. Gyulai László heves megyei főügyész foglalkozott, aki a Borai által küldött bizonyítékok⁹⁴ alapján elrendelte a nyomozás megindítását. A BM Heves Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztály Vizsgálati Alosztálya feladata lett az eset felgöngyölítése. A főügyész a két hónapos vizsgálati munka lezárására 1960. február 17-i dátummal adott határidőt.⁹⁵

Az állambiztonsági nyomozómunka mellett az Állami Egyházügyi Hivatal felső vezetését szintén foglalkoztatni kezdték az imádságoskönyv keletkezésének és sokszorosításának körülményei. Madai András a hivatal főosztály-vezető-helyettese 1959. december 21-i egri kiszállása alkalmával személyesen vizsgálta meg a történeteket. A főosztályvezető-helyettes meghallgatta Maksa József rektort, illetve Maksa Jánost és Ritter Mártont is. A Madai által írott jelentésből világosan kiderül, hogy az ÁEH az ügyet a személycserék lebonyolítására akarta felhasználni. Kiss Istvánt és Tóth József teológiatanárt „el kell távolítani és olyan helyre disponálni, amely hely távol van az érsekségtől és a közlekedési lehetőségek is rosszak” – állt a dokumentumban. Maksa és Ritter mellett Tóth felelőssége szintén felmerült, mivel a sokszorosítás előtt ő nézte át a munkát.⁹⁶ Madai András feljegyzésében – Borai korábbi élesebb hangú megállapításával szemben – Maksa János lelki igazgató szervezőmunkája helyett Kiss és Tóth tevékenységét sejtette a háttérben. A spirituális másokat mentve inkább mindent magára vállalt, s az „imák során a reakciók által az imakönyvbe helyezett fecniket olvasta fel” – értékelte a főosztályvezető-helyettes a történeteket.⁹⁷ Az egri egyházügyi főelőadó mindazonáltal ismét Brezanóczy Pál aknamunkáját vélte felfedezni, aki állami pozíciót viselő (ügyészségi) pártfogóin keresztül igyekezett eltussolni az történeteket. Erre utalt Brezanóczy egyik papnak tett kijelentése: „mindent előkészítettünk, hogy az ügy ne sokáig legyen ügy”. Borai természetesen biztosította a hivatalt, hogy nem nyugszik addig, amíg az eset tisztázásra nem kerül, sőt a prognosztizálhatónál komolyabb végkifejletet ígért.⁹⁸

Az állambiztonság által végzett tanúkihallgatások⁹⁹ és a begyűjtött bizonyítékok alapján a nyomozók arra jutottak, hogy a sajtóanyag körüli mulasztásokért – mivel sürgették annak kiadását – az egész tanári kar felelős, legfőképpen

93 Uo.

94 A főelőadó megküldte a könyv egy példányát az ügyészség irányába.

95 ÁBTL 3.1.9. V-147155. 7.

96 MNL OL XIX-A-21-b 4. doboz 008-11/1959 Feljegyzés az egri teológián történetekkel kapcsolatban 1.

97 Uo.

98 MNL HML XIII-3/b./34. d./1239. A Heves megyei egyházak, szektáinak helyzete, tevékenysége. 1959. december 3.18.

99 A tanúkihallgatási jegyzőkönyvek alapján négy tanárt és tizenegy papnövendéket hallgattak meg az ügyben.

Maksa József rektor, aki engedélyt adott a műveletre, illetve Tóth József teológianár és Kiss István. Az ÁEH véleményéhez hasonlóan a Vizsgálati Osztály is azt igyekezett bizonyítani, hogy Tóth és Kiss segítségével egy korábbi szertartáskönyvből kerültek bele a kifogásolható szövegek a mostani kiadványba. „A szertartás könyvet (sic!) ő [Tóth József – G. M.] kezeli rendszeresen. A szertartás könyv (sic!) tele van berakott demokrácia ellenes (sic!) imákkal, amelyeket Rozmán János jezsuita szerzetes, volt spirituális írt és helyezett el. Hogy ezeket az imákat kiírják (sic!), ahhoz az kellett, hogy a papircetliket (sic!) Dr. Tóth József rendelkezésére bocsájtja Maksa Jánosnak.”¹⁰⁰

A Politikai Nyomozó Osztály munkatársai több szemináriumi oktató és növendék vallomását is felvették. Különösen érdekes Ritter Márton és Maksa József kihallgatási jegyzőkönyve, amelyben az intézet belső anyagait érintő kiadás és sokszorosítás tekintetében egy bizonyos „helytelen gyakorlat” elterjedéséről vallottak. Az elmondottak azt sugallják, hogy az engedélyeztetés elmaradása Borai Emil korábbi mulasztásaiból következhetett. Ennek bizonyítására érdemes idéznünk Maksa József 1960. február 11-ei kihallgatási jegyzőkönyvének ide vágó részeit. *„Itt megjegyezni kívánom, hogy a sajtótörvény megjelenése után szó volt róla közöttünk, hogy nem kellene-e pontosan megérdeklődnünk, hogy az eddigi gyakorlatunk mellett maradhatunk-e. Akkor dr. Gál Ferenc a sokszorosító eddigi felelős kezelője úgy nyilatkozott, hogy az fölösleges, hiszen a sajtótörvény is kifejezetten mondja, hogy az előbb kiadott engedélyek érvényesek. Ugyanebben a hiszemben megerősített minket az a körülmény is, hogy 1959. június második felében, tehát a sajtótörvény megjelenése után, a régi gyakorlatunk szerint vagyis a sokszorosítás elkészítése után adtunk be jegyzeteket az egyházügyi előadó urnak (sic!) és semmi kifogása nem észrevétele nem történt emiatt.”*¹⁰¹

A nyomozás lezárulta után végül Ritter Mártonnak és Maksa Jánosnak kellett bíróság elé állnia, tárgyalásukra az Egri Megyei Bíróságon 1960. augusztus 5-én kerül sor. A Ritter ellen felhozott vád a sajtóanyag engedély nélküli sokszorosítása és államrend elleni izgatás volt, míg az ügyészség Maksát az államrend elleni izgatás mellett a sajtóanyag engedély nélküli kiadásával gyanúsította.¹⁰² A bíróság végül a sajtóanyag engedély nélküli kiadásával kapcsolatban a körülményekre való tekintettel úgy határozott, hogy mindkét vádlottal szemben eltekinthetnek a szabadságvesztés kiszabásától. Ebben az esetben a Megyei Bíróság figyelembe vette az egyházügyi főelőadó mulasztása miatt kialakult „helytelen gyakorlatot”, illetve, hogy egyik terhelt sem került szembe korábban a törvénnyel. Mivel az előzetes engedélykérés Ritter Márton feladata lett volna, a bíróság 800 forint pénzbüntetéssel sújtotta.¹⁰³

¹⁰⁰ ÁBTL 3.1.9. V-147155. 61.

¹⁰¹ Uo. 34.

¹⁰² MNL OL XIX-A-21-d-0024-4/1961. Egyházi személyek ellen indított büntető eljárások. 1.

¹⁰³ Uo. 3–4.

A tárgyaláson az államrend elleni izgatás ügyében Borai Emil és Gyulai László főügyész korábbi észrevételei kerültek előtérbe. A vád szerint a 124. oldalon szereplő Szent Terézhez intézett búcsúima tartalma minősült erősen kifogásolhatónak. A növendékek az év első hónapjában ezzel az imával fohászkodtak a római katolikus egyház megsegítéséért. Az ügyészség és Borai a következőkben idézett részt találta demokráciaellenes tartalmúnak. „Méltóztassál orosz testvéreink terheit megkönnyíteni, nyerd számukra állhatatosságot a hitben Isten és a felebaráti szeretetben... készíts elő számukra szent papokat, akik kiengesztelik az Oltári szentség ellen elkövetett szentségtöréseket és káromlásokat. Virágoztasd fel főként az ifjúságban az anyai tisztaságot, és keresztény erélyeket, hogy ez a nemes nép megszabaduljon, minden szolgaságtól és önként visszatérjen az egyetlen akolba amelyet (sic!) a feltámadt üdvözítő teljes egészében szent Péterre és utódaira bízott...”¹⁰⁴ A peranyag szerint Borai az előzőekben citált sorok mellett még két passzust emelt ki vallomásaiban. Tételelesen a 125. oldal fellelhető „tekints a lelkekre, akiket az ördögi ravaszság elámított, hogy a tévelygők elhagyván a hamis hit minden gonoszságát megtérjenek” és a 123. oldalon lévő „könyörülj mindazokon, akik új hamis tanokat követnek vagy kárhozatos tévelyektől eltántorítva” imarészleteket.¹⁰⁵

A vádlottak a tárgyaláson azzal védekeztek, hogy az imaszövegeknek nincs és nem is lehet politikai tartalmuk. Ritter és Maksa természetesen teológiai oldalról igyekeztek megvilágítani a problémát, s ennek értelmében – szolt a magyarázat – „az orosz testvérek nem nemzetiségi, hanem vallási fogalomként” értelmezendők. A teológiai tanárok kifejtették, hogy a kiragadott részek az 1054-es egyházszakadásra utalva az egység kérdését tárgyalják, ráadásul az ima sorain változtatni nem lehet, hiszen az a liturgiába bevett imaként a római imagyűjtemény 632. száma alatt található. Maksa személyes felelősségét pedig jócskán tompította az a tény, hogy használatos imáról volt szó, így ő csak bele- szerkesztette az imádságoskönyve az inkriminált részleteket.¹⁰⁶

Az Egri Megyei Bíróság végül a 124. oldalon található kérdéses szakaszt vizsgálta meg annak tükrében, hogy beleillik-e a vallásgyakorlatba, vagy ténylegesen kimeríti a szocialista államrend elleni izgatás kategóriáját. A bíróság úgy ítélte meg, hogy a régi egység helyreállítása a katolikus egyházban „állandó probléma”, így a szövegrészlet beleillik az elismert vallásgyakorlatba. Az ítélet szék a szövegben szereplő „szolgaság” kifejezés imában megjelenő tartalmát is fejtegette. A megállapítás szerint a szolgaság valójában mindaz, ami a „lelki és egyházi egység útjában áll”. Az egységtörekvés további akadályozó tényezőjeként értékelte a bíróság „az egyes lelki erények hiánya” passzust is. Az Egri Megyei Bíróság szerint a felsorolt érvek figyelembevételével a szöveg nem alkalmas a szocialista államrend ellen történő izgatásra, mivel az egyházi egység igénye „élesen elkülönül és különbözik a politikai és gazdasági törekvések-

104 Uo. 2.

105 Uo. 3.

106 Uo. 4–5.

tól". Az ügyészség képviselője a tárgyalás idején ejtette a Ritter Márton ellen felhozott izgatás vádját. Maksa János terheltet bűncselekmény hiányában végül a bíróság mentette fel az államrend elleni izgatás vádpontja alól.¹⁰⁷

Az ügy láthatóan nem zárult papokat sújtó börtönbüntetéssel, de jó alkalmat biztosított a korábban kiszemelt egyházi személyek félreállítására. Brezanóczy Pálnak az Egri Érseki Papnevelő Intézet oktatói egy részét a hatvanas évekre le kellett cserélnie. Maksa Jánost és Ritter Mártont az eljárás idejére felfüggesztették. Maksa a tárgyalás után Vámosgyörkre került, és ott plébánosi tisztséget töltött be, Ritter pedig szentszéki jegyzőként, illetve főegyházmegyei segédkönyvtárosként tevékenykedhetett tovább.¹⁰⁸ Az imádságoskönyv ügyében szintén az üldözők látóterébe került Tóth József érseki tanácsos, teológiatanár és tanfelügyelő, illetve Kiss István teológiai tanár szemináriumi működési engedélyét 1960 januárjában vonta meg az ÁEH.¹⁰⁹ Tóth új szolgálati helye Jászkisér lett, ahol plébánosi feladatokat kapott.¹¹⁰

Kiss Istvánt az imádságoskönyv ügyétől függetlenül 1960. január 3-án újfent kihallgatták. A kihallgatási jegyzőkönyv tanúsága szerint Kiss az ellene felhozott, s a korábbiakban ismertetett vádpontokban következetesen tagadta bűnösségét. Lénárt József főhadnagy mindennek ellenére 1960. január 6-án a lelkipásztor rendőri felügyelet alá helyezését, s Poroszlóra történő áthelyezését javasolta, ahol egyben ellenőrzését is meg tudták oldani. A két teológiai tanári működési engedélyének állami megvonásával egy napon 1960. január 18-án született határozat Kiss István rendőri felügyelet alá helyezésére. Utolsó 1960. január 25-i kihallgatását és jegyzőkönyvi figyelmeztetését követően az ÁEH „büntetésből” Egerből plébánosnak Szajla községbe helyeztette, rendőri felügyeletét itt sem oldották fel.¹¹¹ A szemináriumot február 1-éig kellett elhagynia, távozásakor könyveinek egy részét a szeminárium könyvtárának és a költségesben segítő ötödéves teológusoknak ajándékozta. Jellemző, hogy Lénárt ebben is szervezkedést sejtett. Kiss a kihallgatása alkalmával azzal vádolta meg, hogy a növendékeket szándékosan összehívta, hogy „szánalmat keltesse a hallgatókban maga iránt és azok követeljék a visszatartást”.¹¹²

Az üldözött lelkész sokáig új szolgálati helyén sem lelhetett nyugalomra, hiszen Borai Emil 1960 nyarán ide is utána nyúlt. Kissnek az 1957. évi 22. tvr. értelmében tíz paptársával együtt 1960. március 25-re állami eskütételen kellett részt vennie a Heves Megyei Végrehajtó Bizottságon. Mivel március 25-e egyházi ünnep¹¹³, s káplán nélkül két falu lelki gondozása is a feladata volt, nem beszélve a rendőri felügyelet okozta korlátozásokról a szajlai plébános

107 Uo. 4–6.

108 Az Egri Főegyházmegyei Schematizmus. Eger 1963. 55.; 62.

109 MNL OL XIX-A-21-a/19. d./ E-14-1/1960. Teológiai tanári kinevezés. 1960. január 18.

110 Az Egri Főegyházmegyei Schematizmus. Eger 1963. 69.

111 ÁBTL 3.1.5. O-8934. 337–338.; 345.

112 Uo. 341.

113 Jézus fogantatásának ünnepe, régies nevén Gyümölcsoltó Boldogasszony napja.

március 19-i levélben új terminust kért Lendvai Vilmos VB-elnöktől. Az eset kapóra jött Borainak, aki az ügyről már Kiss kérelmének beérkezését követően értesítést kapott Lendvaitól, s így együtt tervelték ki közös ellenlábasuk teljes ellehetetlenítését. Lendvai elutasító válaszát és a kilátásba helyezett szankciókat tartalmazó hivatalos állásfoglalást március 25-én adták postára, amit a plébános csak 26-án, tehát csak az eskütételre kijelölt nap után kaphatott kézhez.¹¹⁴ A VB-elnöktől érkezett fenyegetőzések hatására Kiss ordináriusától kért segítséget a nevének tisztázására. Brezanóczy igyekezett közbenjárni lelkésze ügyében, ám Lendvaitól azt a választ kapta, hogy amennyiben az eskü megtételére rendelkezésre álló, jogszabályban rögzített kilencven napos határidőn belül elegendő számú jelentkező lesz, úgy Kiss Istvánt is be fogja hívni. A kilencvennapos teljesítési idő június 26-án lejárt, így az egyházügyi főelőadó Kiss működési engedélyének megvonását kérte az ÁEH-tól. Borai tolmácsolásában a történetek természetesen egészen más színezetet kaptak. Igyekezett úgy bemutatni az esetet, mintha a szajlai plébános „reakciós magatartásából” következő hanyagsága miatt nem jelent volna meg az eskütételen. Kiss Lendvainak szóló leveléről mindössze annyit közölt a hivatalnak, hogy a lelkész egész egyszerűen csak azzal magyarázta mulasztásának okát, hogy „nem ért rá”. Borai a volt teológiai tanár korábbi „bűnlajstromának” felemlegetésével zárta feliratát, s azzal, hogy „nevezett kikapcsolása békepapi körökben is nagy megnyugvást keltene”.¹¹⁵ Kiss eskütétel kapcsán tanúsított hanyagsága nem felelt meg a valóságnak. A plébános két bocsánatkérő levelet írt Lendvainak, amelyben új időpontot kért az eskütételre, illetve két ízben kereste Borai Emilt is. Választ az állami szervek részéről egyszer sem kapott. Utolsó mentsvárként Olt Károly ÁEH-elnök részére írt őszinte sorokat, amelyben az alapvető emberi jogokra, a törvényességre, az elnök emberségére hivatkozva kérte ügye felülvizsgálatát.¹¹⁶ Jóakaratra azonban most sem számíthatott, 1960. július 28-án papi működési engedélyét véglegesen megvonták, harminc oktatásra szentelt év után ötvennégy évesen nyugdíjazták, új otthona 1981-es haláláig a székesfehérvári Országos Papi Otthon lett.

Összegzés

Az állami akarat hosszú és kitartó harcok árán végül a szeminárium oktatóit sújtó börtönbüntetések nélkül érvényesülhetett. Az állambiztonság már 1958-ban sürgette, hogy a nemkívánatos egyházi személyek félreállításánál a komo-

114 MNL OL XIX-A-21-a/19. d./ E-14-3/1960. Kiss István szajlai plébános papi működésének megvonása.

115 MNL OL XIX-A-21-d/006-15/1960. Borai Emil levele Olt Károly ÁEH-elnöknek. 1960. június 30.

116 MNL OL XIX-A-21-a/19. d./ E-14-3/1960. Kiss István szajlai plébános papi működésének megvonása.

lyabb perek helyét vegyék át az egyházfegyelmi büntetések.¹¹⁷ A javaslat az ÁEH és a vidéki szervek részéről nem minden esetben talált meghallgatásra, ám az egri teológiai oktatók üldözésében mégis ez a koncepció érvényesült. Borai Emil 1963-ban Maksa József rektor személyét úgy értékelte, hogy az 1959-es esztendő követően a korábbi „negatív” magatartásában pozitív változás állt be. Miután testvérét az imádságoskönyv ürügyén bíróság elé állították, s akkor az ÁEH tudva, hogy a háttérben Kiss István és Tóth József álltak, Maksa Jánost „inkább mentették”. Borai szerint ez a gesztus és természetesen a „szélsőséges” oktatók távozása vezetett odáig, hogy Maksa József rektorsága idején „viszonylagos nyugalom” dominált az intézetben.¹¹⁸ Az idézett sorok, illetve az általunk feltárt esetek tanúságai alapján látható, hogy az egypártrendszer az egri szeminárium falai között uralkodó „demokratikus és lojális” légkört a hosszú börtönökkel járó szankciók helyett egyházfegyelmi eljárásokkal, zaklatással, zsarolással, megfélemlítéssel igyekezett megteremteni.

117 *Kis Réka – Soós Viktor Attila – Tabajdi Gábor*: Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartótiszteknek. Bp. 2012. 30.

118 MNL OL XIX-A-21-d/23. d./007/1–23. Borai Emil 1964. I. negyedéves összefoglaló jelentése. 2–3.

GEBEI SÁNDOR

AZ OMM KORONAORSZÁGÁNAK, GALÍCIA-LODOMÉRIA KIRÁLYSÁGÁNAK „UTÓÉLETE” 1918–1921 KÖZÖTT

A „mostani” jubiléumokat – Kozári József, Kriston Pál nyugdíjba, de nyugalomba nem vonult kollégáimat – a „múltkori” jubiléumokhoz, Németh Istvánhoz, Misóczki Lajoshoz hasonlóan galíciai témával köszöntöm. Igaz, hogy a választott téma az ünnepelt tanártársaim oktatási és kutatási feladataitól elég távol esik, de a „nagy háború” centenáris megemlékezései olyan kevésbé exponált kérdéseket is felszínre hoztak, amelyek napjaink közvéleményének érdeklődésére számot tarthatnak, sőt a mai emlékezetpolitikát erősen befolyásolják. Ilyen aktualitást hordozó kérdés az egykori osztrák koronaország, Galícia-Lodoméria Királyság (Königreich Galizien und Lodomerien) 1918 utáni sorsa: ki és hogyan „örökölte meg” az OMM széthullása után ezt a kb. 80 ezer négyzetkilométernyi országot? A Kelet-Közép-Európába és a Balkánra is kiterjedő, birodalom nagyságú OMM felbomlása¹ a független nemzeti államok születését eredményezte. A lengyel-ukrán közvéleményt mindmáig erősen megosztja az örökzöld vitatéma: a függetlenségét újra visszanyerő Lengyel Köztársaság megszületése, illetve a független Ukrán Népköztársaság szuverenitási törekvéseinek a kudarca. A külpolitikai siker és balsiker hátterében a lengyelek, ukránok évszázados szembenállása nem kis szerepet játszott 1918-ban. Ennek a lengyel-ukrán viszálykodásnak legalább a 17. századig visszanyúló történeti okai vannak, de 1918-ban a keleti fronton érdekelt nagyhatalmak politikai játszmájában a kelet-közép-európai térség jövője került a figyelem centrumába. Ki és hogyan legyen kedvezményezett az orosz forradalmak következtében felbomlott Romanov-birodalom romjain?

Oroszország háborúból való kiszakítása és kiszakadása 1917-ben azonnal napirendre tűzte a nemzeti államok megalakításának a programját. Mindenhol nemzeti tanácsok alakultak, amelyek elsőrendű feladatuknak a jövőbeli államuk határainak a kijelölését tekintették. Nemcsak a Duna-medencén való osztozko-

¹ Fejtő Ferenc határozott véleménye az, hogy az *Osztrák-Magyar Monarchia nem felbomlott, hanem felbomlasztották*. Ebben a főszerepet a cseh politikusok, Tomáš Masaryk és Edvard Beneš játszották, akik meggyőzték a franciákat és angolokat arról, hogy a háború után kialakítandó nemzetállamok hálózata lesz képes feltartóztatni Európában a netán újrjelentkező német expanziót. *Fejtő Ferenc*: Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása. Minerva–Atlantisz–Medvetánc, Bp. 1990. 333–351., 352., 361., 430.

dás képezte ádáz viták témáját 1918–1919-ben, hanem az orosz-lengyel-ukrán aspirációk is ugyanolyan éles polémiákat szültek Kelet-Közép-Európában.

Egy földrajzilag jól elhatárolt terület hovatartozása jelentette a vita tárgyát történelmi sérelmekkel súlyosbítva. A nyílt konfrontáció már a 17. században jelentkezett, amikor is a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság (Rzeczpospolita) kelet-európai nagyhatalmiságát egyre inkább veszélyeztetni volt képes a cári Oroszország. Alekszej Mihajlovics cár (1645–1676) a Rzeczpospolita keleti és délkeleti végeire, „(o)krajnára” már úgy tekintett, mint egy idegen (lengyel királyi) uralom alá került ősi, pravoszláv (ortodox) lakosságú területre. Az orosz államiság bölcsőjének, a Kijevi Rusznak visszaszerzése, a pravoszlávok megszabadítása a római katolikusoktól (a lengyelektől) a megszállottan vallásos cár életcéljává vált. Az ő uralkodása alatt kezdődött el az az évszázados küzdelem, amelynek eredményeképpen a Rzeczpospolita nemcsak a „széleket, végeket” (okrajnát), hanem teljes állami létét is elveszítette Poroszország kezdeményezésére Oroszország–Poroszország–Ausztria osztozkodásai révén 1772, 1793, 1795-ben. A hajdanvolt, dicső Rzeczpospolita maradék nélküli feldarabolása a lengyelek számára mindig is elfogadhatatlan dolog maradt, minden alkalmat, történelmi pillanatot megragadtak ahhoz, hogy ezt az érzést, a lengyel feltámadás érzését kifejezésre juttassák. Miután Napóleon átgázolt Poroszországon és Oroszországra vetette magát, a lengyelek százezrei a francia császárhoz csatlakoztak, tőle várták és remélték a lengyel állam restaurációját. Az orosz hadjárat kudarca után az orosz-porosz-osztrák hatalom újra visszanyerte pozícióit a felosztásokkor megszerzett területeken, megkezdődött a volt Rzeczpospolita „harmadjainak” az új államstruktúrába való beillesztése orosz-porosz-osztrák módra.

A történelmi – politikai, ideológiai, vallási, kulturális – sérelmek legélesebben a cári birodalomba tagolt részekben mutatkoztak meg. Nem véletlen, hogy az 1815 utáni „Kongresszusi Lengyelországban” (=„Kongresówka”²) már 1830-ban fegyveres felkelést robbantottak ki a parttalan nemesi demokráciához szokott lengyelek az orosz abszolutizmus lerázására. A lengyelek próbálkozásait sem az 1846., sem az 1848., sem az 1863. évi felkelés nem kísérte szerencse, az 1863. évi, oroszellenes ún. januári felkelés pedig mindennél kegyetlenebb megtorlást vont maga után. A felkelés aktív résztvevőire szibériai száműzetés várt, a lengyel nemzeti identitás elleni támadás mindennapos gyakorlattá vált. A lengyelek nyelve és római katolikus vallása került célkeresztbe. A „Lengyel Királyságban” korlátozták az anyanyelv használatát, a „lengyel” nyelv csak mint idegen nyelv szerepelhetett a tantervekben. 1869-től a varsói egyetemen megszűntek a lengyel nyelven folyó képzések, „oroszországi” általános egyetemmé alakult át a varsói univerzitás orosz képzési nyelvvel. A középiskolák számát csökkentették, az egyházi intézmények működését korlátozták (az egyházi javak konfiskálásával, kolostor- és templombezárásokkal, papok internálásával, a papképzés szünetel-

2 Kongresówka – így nevezték a lengyelek az 1815. évi bécsi kongresszuson elfogadott, cári protektorátus alá került, autonóm „országot”, a Lengyel Királyságot (Polske Królestwo), oroszul Carstwo Polskoje.

tetésével, a görög katolikus egyház felszámolásával, az unitus vallás betiltásával (1796) stb.). Vilnában (Litvániában), Varsóban és más nagyobb lengyel városokban a középületeket, tereket, utcákat cirill betűs feliratokkal látták el, a hivatalos közleményeket is orosz nyelven tették közzé. A ruszifikáció az 1863-as felkelés leverése után olyan méreteket öltött, hogy a lengyel nyelv használata, a lengyel tudomány (történelem, filozófia), kultúra (irodalom, színház, képzőművészet) „totális illegalitásba” szorult. Éberen őrködött a vasszigorral biztosított közrend és társadalmi béke felett a mindennapi életbe is benyomuló cári cenzúrahivatal a maga 12 alosztályával (egyházi, oktatási, színházi, irodalmi, sajtó-, postai, külföldi stb.)

A lengyelség perspektívája a hosszú 19. században bántóan leegyszerűsödött, a vagy-vagy-ra szűkült. Vagy a lojalitás és a behódolás, vagy a szakadatlan tiltakozás, harc az idegen uralom ellen. Az első variáció mellett kardoskodott pl. Stanisław Szczepny Potocki (1751–1805), a lengyel mágnásság, ugyanakkor értelmiség jeles képviselője a Rzeczpospolita III. felosztása után nem sokkal. A lázadások elleni értelmetlenségnek adott hangot, a mindenkor lojalitást ajánlotta a követendő útnak. „Már nem beszélek a lengyelségről, sem a lengyelekről. Ez az állam, ez a név elenyészett, mint oly sok népé a világtörténelemben. Minden jövőendő lengyelnek hazát kell magának választania. Én már mindörökké oroszra váltam.”³

Azok, akik az egyenlőtlen erők küzdelmének kockázatát vállalták, alkalmazták a tiltakozás minden formáját, az egyéni vagy csoportos ellenállást, nem riadtak vissza az erőszakos akcióktól, a merényletek végrehajtásától, elszánták magukat a gerillaharcra is. Jelszavaikkal az idegen, zsarnoki uralom megdöntésére, a katolikus hit védelmére, a független és egységes Lengyelország feltámasztására mozgósítottak. Az érzelmek felkorbácsolása fontos eleme volt a lengyel nemzeti tudat kialakulásának. Találón ragadja meg Norman Davies angol történész „a lengyel nemzeti tudat” karakterét, amikor megállapítja: „A lengyel nemzeti tudat kialakításában [...] a legnagyobb szerepet – elkerülhetetlen módon – a politikai frusztráció játszotta. [...] A hiányból és a megfosztottságból táplálkozó lengyel nemzeti tudat” élesen eltért a nyugati nacionalizmusoktól (francia, angol, amerikai), mert az „az uralkodó zsarnokok elleni negatív reakcióként alakult ki”, s ennek következtében eleve a kompromisszumképtelenséget is magába foglalta.⁴

A kulcsfogalmak tehát: a lojalitás, ill. a kompromisszumképtelenség, megalkuvás nélküliség. Ez a nemzeti érzéstől áthatott kettősség a „poroszosítandó és poroszosított lengyel végeken” is munkálkodott, ám a lengyelség viszonylag csekély létszáma miatt az irányított és oktrojált asszimiláció sikeresnek bizonyult (pl. Szilézia porosz uralom alatti sorsa 1763 után, vagy pl. a poznańi/poseni, bydgoszcki/brombergi, toruńi/thorni stb., a nagy-lengyelországi vajdaságok helyzete 1772 után. Az 1886. április 12-i *Ansiedlungsgesetz* (telepítési törvény) német telepesek földhöz juttatását segítette elő. Az állam jelentős pénzügyi támogatást

3 Norman Davies: Lengyelország története. Osiris, Bp. 2006. 455.

4 Davies, N.: Lengyelország i. m. 454–455.

biztosított a lengyel birtokosok földjeinek felvásárlására szakosodott telepítő bizottságnak. Az 1894-ben alapított *Ostmark Verein* pedig kifejezetten a lengyelek gazdasági, politikai, kulturális ellehetetlenítésének céljával alakult meg.

De hogyan alakult a lengyelek sorsa a Habsburg Monarchia 1772., 1795. évi „új szerzeményében”, köznapi elnevezéssel Galíciában? (Területe némileg módosult: 1774-ben Bukovinával, 1846-ban a Krakkói Hercegség anektálásával gyarapodott, 1809-ben a tarnopoli és a zamości körzet a Varsói Hercegséghez való átengedésével minimálisan csökkent.)

1772-ben, a Rzeczpospolita (Lengyel-Litván Köztársaság) első felosztása révén betagolt ország Galícia-Lodoméria Királyság (*Königreich Galizien-Lodomerien*) minőségben került a Habsburgok fennhatósága alá. A megszerzett „javak” felmérése az I. (1785) és a II. általános összeírás (1817) alkalmával történt meg. Kiviláglott, hogy a lengyel politikai dominanciájú Galícia mind etnikumát, mind vallását tekintve élesen megosztott, ezért 1854-ben Galíciát adminisztratív Nyugat- (Krakkó) és Kelet-Galíciára (Lemberg) osztották fel.⁵

	Kelet-Galícia lakossága	Nyugat-Galícia lakossága
1857	3 012 849 fő	1 584 621
1869	3 450 197	1 967 823
1880	3 844 775	2 114 140
1890	4 308 151	2 299 665
1900	4 812 020	2 501 770
1910	5 335 820	2 689 860

1. táblázat. Galíciai népszámlások⁶

- 5 Kelet-Galícia: Lwów, Brody, Brzeżany, Buczac, Czortków, Drohobycz, Gródek, Jarosław, Jaworow, Kolomyja, Podhajce, Przemyśl, Sambor, Sanok, Sniatyn, Sokal, Stanisławów, Stryj, Tarnopol, Trembowla, Zbaraż, Zólkiew stb. településekkel körülírható terület. (A kurziváltak kivételével a mai Ukrajnában találhatóak.) Nyugat-Galícia: Krakkó, Bochnia, Gorlice, Jasło, Krosno, Limanowa, Łancut, Nowy Sącz, Nowy Targ, Rzeszów, Tarnów, Wadowice, Wieliczka, Żywiec stb. településekkel körülírható mai Délkelet-Lengyelország.
- 6 *Krzysztof Zamorski*: Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność w latach 1857–1910. Kraków–Warszawa 1989. A fenti adatok a 49., 50–51., 53–54., 56–57., 59–60., 62–63. oldalakon. Lásd még: *Paul Robert Magocsi*: Galicia. A European Land. In: Galicia. A Multicultural Land. Szerk. Chris Hann – P. R. Magocsi. Toronto 2005. 7–8. oldalakon közölt adatait. Galícia lakossága 1910-ben 7,9 millió: 45,4% lengyel, 42,9% rutén, 10,9% zsidó etnikumú. Nyugat-Galíciában 78,7% lengyel, 13,2% rutén, 7,6% zsidó. Kelet-Galíciában 21,0% lengyel, 64,5% rutén, 13,7% zsidó. A rutén (Ruthenica lakosa) a Rusz (Lwówi) vajdaságbeli lakos szinonimája, innen a rutén=ruszin. Az ukrán nemzetté válás eredményeképpen az ukránok a ruszinokat is ukránoknak tekintették. Az Ukrajna-Rusz fogalommal az egykori lengyel Rusz vajdaság Ukrajnához való tartozását is hangoztatták. Ez a felfogás a 19–20. század fordulóján honosodott meg – tart mind a mai napig – *Mihajlo Hruszevszkij* (Mihail Grusevszkij) monumentális, 10 kötetes történeti munkája nyomán (Історія України-Руси, ukránul: Історія України-Руси; Isztorija Ukraini-Ruszi). Az I. kötete 1898-ban Lwówban, az utolsó, az 1657–1659. éveket, a hmelnickiji kozák érát tárgyaló kötete, csak a történetész halála után, 1937-ben jelent meg.

	lengyel (%)	ukrán (%)	német (%)	más (%)
1890	1 339 000 (31,2%)	2 753 000 (64,1%)	193 867 (4,5%)	8616 (0,2%)
1900	1 618 000 (33,7%)	2 997 000 (62,5%)	175 489 (3,6%)	9628 (0,2%)
1910	2 114 792 (39,8%)	3 132 233 (58,9%)	64 845 (1,2%)	5288 (0,1%)

2. táblázat. A lakosság anyanyelvi megoszlása Kelet-Galíciában⁷

	római kat. (%)	görögkat. (%)	izraelita (%)	más (%)
1890	974 000 (22,7%)	2 710 120 (62,9%)	587 561 (13,6%)	36 470 (0,8%)
1900	1 138 000 (23,5%)	3 023 222 (62,8%)	616 199 (12,8%)	43 326 (0,9%)
1910	1 350 856 (25,3%)	3 291 218 (61,7%)	659 706 (12,4%)	34 397 (0,6%)

3. táblázat. A lakosság vallási megoszlása Kelet-Galíciában⁸1. ábra. Galícia térképe (1772-1918)⁹

7 *Beata Holub*: Studium historyczno-geograficzne narodowości w Galicji Wschodniej w świetle spisów ludności w latach 1890-1910. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia, Sectio B* 68. (2013) 2. sz. 31-32.

8 Uo.

9 A térkép forrása: *Davies, N.*: Lengyelország i. m. 538.

Az 1861 februári pátens a galíciai szejm (országgyűlés) bizonytalan jogállását szabályozta (1867-ben némileg módosítva). A parlament elnökét a felterjesztettek közül az uralkodó választotta ki, nevezte ki. Az évenként ülésező szejm 6 társadalmi csoport képviselőiből tevődött össze: Az I. és a II. csoportba a virilisták (a legtöbb adót fizetők, „legfőbb értelmiségiek”) kerültek: 1. a klérus virilistái (a lemerbergi római katolikus érsek, a lemerbergi görögkatolikus érsek, a lemerbergi örmény katolikus érsek, a krakkói, a przemysli, a tarnówi, a stanislawówi püspökök (a lemerbergi érsekek és a krakkói püspök a birodalmi tanács állandó tagjai is voltak 1861-től) 2. a lemerbergi és a krakkói egyetemek rektorai, ill. a krakkói tudományos akadémia elnökei is virilisták, 1900-tól a lemerbergi műszaki egyetem rektora is bekerült a kedvezményezettek közé. A III–VI. társadalmi csoportból kerültek ki a választott képviselők: 3. a nagybirtokosokat 44 képviselő, 4. az ipar- és kereskedelmi kamarát 3 képviselő, 5. a városokat 23 képviselő jelenítette meg. 6. a koronaország tömege a 74 egyéni választóközvetben megejtett, közvetett választás eredményeként mandátumot szerzett személy révén „hallathatta” a szavát. (Kizárva a választásból az analfabéták, a 25 gulden (ezüstforint) alatti adófizetők.) A képviselők mandátuma 6 évre szólt. (A koronaországot a 425 tagú Birodalmi Gyűlésben 1897-ben 71, az 1907-ben módosított választótörvénnyel 516 fősre duzzasztott Reichsratban 82 lengyel képviselő foglalt helyet.)¹⁰

A 19. század második felében – a jogi keretek bővítésével és a politikai jogosítványok szélesítésével – Galícia az abszolutisztikus monarchiából az alkotmányos monarchia fokára lépett előre. Széles körű autonómiát élvezett a Krakkóval és Lemberggel/Lwówval fémmjelzett ország. Az Ausztriával lojális lengyel politikai vezetők elérték azt Bécstől (megkaphatták Bécstől?), hogy az ország büdzséjéből a kultúra, a tudomány, a művészetek, az oktatás fenntartására, fejlesztésére 43%-nyi forrást használhattak fel 1900-ban. 1871-ben ez arány – jóval szerényebb nemzeti jövedelem mellett is – mindössze a 4%-ot érte el! Amíg 1880-ban Galíciában az analfabéták száma az összlakosság 81%-át tette ki, 1900-ra 56%-ra csökkent.¹¹ Ebben a látványos előrelépésben az Országos Iskolatanácsnak (Rada Szkolna Krajowa) oroszánrésze volt, mint ahogyan abban is, hogy a lwówi egyetemen az egyformán engedélyezett nyelveken, tehát németül, lengyelül, latinul és ukránul folytak az előadások. Megjegyzendő, hogy a hallgatók kb. 60%-a lengyel, kb. 22%-a ukrán volt, belőlük kb. 25% zsidónak vallotta magát. Az egyre szélesedő „olvasótábor” Galíciában válogathatott a német, lengyel, ukrán napilapok és egyéb sajtótermékek közül. Kelet-Galíciában a 19. század II. felében az I. világháborúig 51 újság és 136 folyóirat lengyelül közölte írásait,¹⁷ újság és 50 folyóirat jelent meg orosz nyelven, 8 napilap és 7 periodika a német, 4-4 jiddis nyelvű sajtótermék pedig a zsidó olvasókat tájékoztatta, szórazoxtatta.¹² A sajtó említett széles választéka magá-

10 *Galántai József*: A Habsburg-monarchia alkonya. Kossuth, Bp. 1985. 217–218.

11 *Zbigniew Fras*: Galicja. Wyd. Dolnośląskie, Wrocław. 2004. 172.

12 Австро-Венгрия. Военно-статистическое описание... Прага 1915. Часть.1.

tól értetődően nem jelenti a folyamatos kiadásukat. (Illusztrációként néhány példa: Dziennik Lwowski, Głos Narodu, Wiek Nowy stb., Дневник руський, Слово, Мета, Правда, Галичанин, Діло, Руслан stb., Ukrainische Rundschau, Lemberger Zeitung stb.)

Az irodalmi, népismereti, tudományos társaságok¹³ és a politikai pártok szabad alapításának a biztosítása elősegítette a nemzetté válás folyamatát. A politikai magatartást befolyásoló alapvető eszmei áramlatok, a konzervatív, a liberális, a szocialista (népi) gondolatok a cenzúrahivatal puha magatartása miatt szinte akadálytalanul terjeszthetők voltak. Általában azért mégis kijelenthető, hogy a galíciai emberek értelmi- és érzésvilágát a németellenesség és az oroszellenesség hatotta át elsősorban. Ennek kifejezésére remek alkalmat nyújtott a történelmi évfordulók „össznépi” megünneplése. Így pl. hatalmas tömegeket mozgattak meg az 1794-es Kościuszko-felkelés centenáriumáról szóló megemlékezések, amelyek természetesen nemcsak Galíciában, de az Orosz Birodalom lengyel tartományaiban is – a tilalmak ellenére – zajlottak. Lwówban ekkorra készült el a híres raclawicei csata körpanoráma-festménye és az óriás, 114 méter hosszú vászon bemutatására alkalmas rotunda. (A II. világháború után a panorámaképet Wrocławba szállították, ma is ott látható.) Az 1863-as januári felkelés 50. évfordulóján, 1913-ban minden szankció ellenére is tömegdemonstrációkon tiltakoztak az orosz katonai és civil önkény ellen. Az 1410. évi grünewaldi csata 500. évfordulóján rendezett országos megmozdulások pedig a császári Németország felé hathattak kódolt üzenetként. A „galíciaiak” az Osztrák–Magyar Monarchia Németország melletti elkötelezettségét 1879 után „elnézték” éppen az oroszellenességük miatt. De a nemzeti öntudatra ébredt ukránok sem akartak elmaradni a lengyelek mögött. Lwówban hatalmas ünnepség keretében emlékeztek az ukrán irodalom megszületésének 100. évfordulójáról (Kotljarevskij: Aeneis – 1798), Ivan Franko irodalmi munkásságának 25. éves jubileumáról. Az ukrán nemzeti újjászületésről tanúskodott Grusevskij: Ukrajna-Rusz története szintézis I. kötetének kiadása ugyancsak 1898-ban.

A kifelé szinte idillikusnak tűnő belpolitikai állapotokat az érlelődő belső feszültség, a lengyel–ukrán ellentétek kiéleződése fenyegette a 19. század vége felé. Az ukrán nemzetté válás megkésettisége miatt csak az 1870-es évektől kezdve bukkantak fel azok a mozzanatok, amelyeket a pozitív nacionalizmus megnyilvánulásai között emlegetünk. Az irodalmi nyelv kiformalása, a nemzeti nyelv megteremtése,¹⁴ a nemzeti nyelv szabad használata (alsó-, közép-,

Восточно-Галицийский район. 161–162. – közli Лебедев, С. В.: http://ruskline.ru/analitika/2014/01/17/galiciya_etnicheskaya_istoriya (számozatlan oldalakkal az interneten, letöltve: 2019. ápr. 15.)

13 Lwówban/Львів-ben alapított társaságok: 1848-tól Галицько-руська матиця – Galíciai-Rusz Matyica; 1861-től Руська Бесіда – Rusz(beli) Beszéd; 1868-tól Просвіта – Proszvita=Felvilágosítás; 1873-tól 1940-ig Наукове товариство імені Шевченка – Sevcsenko Tudományos Társaság stb.

14 1798-ban jelent meg az első ukrán nyelvű, az élő népi nyelven közreadott „irodalmi

felsőfokú iskolákban egyaránt), sajtószabadság, nemzeti kultúra (irodalom, színház), államnyelvként való elismertetése = kulturális emancipáció, kulturális autonómia (1845 – Cirill és Metód Társaság tevékenysége) után kezdetét veszi a politikai jogokért (szólás-, gyülekezési szabadság, a választójog kiterjesztése, politikai pártok alapítása¹⁵ stb.) folytatott küzdelem. A világháború hatására az ukrán önrendelkezés kérdése is napirendre került éppúgy, mint a lengyeleknél.

2. ábra. Vitatott nemzetiségi területek (1900 körül)¹⁶

mű”, Ivan Kotljarevskij „Aeneis” című (Vergilius alapmotívumát kölcsönözve) burleszk-poémája. Tarasz Sevcenko (1814–1861) költészete, szépírói tevékenysége teremtette meg végérvényesen az ukrán irodalmi nyelvet, amit „hivatalos” államnyelvként 1905-ig nem ismert el a cári Oroszország. 1848-ban készült el az első ukrán nyelvű ábécéskönyv.

- 15 1890 – első ukrán politikai párt – *Русько-українська радикальна партія (РУРП)* – Rusz-Ukrajnai Radikális Párt, majd a belőle kivált szociáldemokrata párt, 1899 – *Українська соціал-демократична партія (УСДП)*; 1900 – *Русская Народная Партия (РНП)* – (oroszbarát) Rusz Néppárt; *Католицький Русько-народний союз (КРНС)* – Katolikus Rusz-Népszövetség stb. Részletesen a pártokról és programjaikról: *Анатолій Павко: Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.: методологія, історіографія, проблеми, перспективні напрями наукових досліджень: Київ, Знання, 2001., Наталія Винник: Українські політичні партії Східної Галичини та український визвольний рух в кінці XIX на початку ст. XX в сучасній українській історіографії. In: Україна культурна спадщина, національна свідомість, державність. 36. наук. праць. Вип. 7. Львів, 2000. 11–17. A modern ukrán nemzet kialakulásáról lásd Gricak munkáját. Ярослав Грицак: Нариси з історії України: формування української модерної нації. – <http://history.franko.lviv.ua/PDF/Final/Grycak.pdf> (számozatlan oldalakkal az interneten, letöltve: 2019. ápr. 15.)*

- 16 A kép forrása: Davies, N.: Lengyelország i. m. 483.

Az oroszországi forradalmak gyökeresen felforgatták az Orosz Birodalomban élő nemzetek jövőről alkotott képét. A háborútól és a háború okozta hátországi nélkülözésektől megcsömörlött katona- és civil tömegek azonnali békét, kenyeret és munkát követeltek. Ezt az igényt az 1917. februári forradalom győztesei, az Ideiglenes Kormány nem tudta valóra váltani, sőt a háború folytatását „a szent haza védelme” jelszóval követelte. Nem a cárért és a cári Oroszországért, hanem a „Szent Oroszországért, a szent orosz földek megvédéséért” parancsolta a katonákat a harc folytatására. A lőszer és élelemhiány miatt támadó hadműveletekre már alkalmatlan orosz hadsereg bomlását, bomlasztását még inkább fokozták a Pétervárott/Petrográdon,¹⁷ majd hatására a frontvonalon is megszervezett katonatanácsok, amelyek a parancsok megvitatására készítették a tisztjeiket.

1917. június 18./július 1-én indult meg az utolsó nagy támadó hadművelet orosz részről Galíciában Lemberg/Lwów irányába. Ugyanezen a napon Kerenszkij parancsa távirón a délnyugati front katonáihoz, a napilapokban pedig mindenki felé publikálva. „Katonák! A haza veszélyben van. Szabadságunkat és forradalmunkat a halál fenyegeti. Eljött az idő, a hadseregünk teljesítse kötelességét. Tisztek és közkatona! Tudjátok meg, hogy egész Oroszország áldását adja rátok hősi tetteitekért. A szabadságunk és hazánk fényes jövője nevében, a szilárd és becsületes béke nevében parancsolom nektek: Előre!” Az orosz támadás júl. 1–2/14–15-re kifulladás, 1222 tiszt és 37 500 közlegény élete bánta a megalapozatlan támadást.¹⁸ Ez az élőerő-veszteség általában nem minősült volna rendkívülinek, ám ez mégis különösen súlyosnak számított. Azon oknál fogva, hogy harcedzett, még a katonai fegyelmet megőrző katonák estek áldozatul a meggondolatlan „előre” parancsoknak. Július 1–2/14–15. után a csapattestek nyílt gyűléseken vitatták a kiadott felsőbb parancsokat, a háború értelmetlenségéről és a kilátástalanságáról beszéltek. A harci morál oly mélyre süllyedt, hogy pl. július 9/22-én három századnyi német, osztrák–magyar század egy teljes orosz hadsereget kergetett pánikszerű menekülésbe.¹⁹

A harci morál teljesen visszaesett, az alá-fölérendelt viszony megkérdőjelezetté vált, a parancsok megtagadása egyre gyakoribbá vált, a dezertálás egyre nagyobb méreteket öltött. A katonák között eluralkodott „szabad” légkör az orosz és a más nemzetiségű katonák viszonyát is megmérgezte. Különösen így

17 1917. márc. 1/14-én a Petrográdi Munkástanács már parancsban utasítja a petrográdi helyőrség valamennyi egységét, hogy századonként, zászlóaljanként, ezredenként, hadihajónként hozzanak létre az alsó rendfokozatú katonákból, tengerészekből bizottságokat, mindenféle fegyverzetet vegyenek ellenőrzésük alá, a tiszteknek hozzáférésük ne legyen. Válasszanak képviselőket, akiket az Állami Duma (Tanács) épületébe, a Tauriai-palotába várnak március 2/15-én reggel 10 órára. Lásd *H. H. Головин (Golovin): Россия в Первой мировой войне.* (Reprint: Párizs 1939.) Москва 2006. (újra kiadva 2014). „Разложение армии (1917 г.)” c. alfejezetben – interneten számozatlan oldalakkal. http://militera.lib.ru/research/golovnin_nn/11.html, letöltve: 2019. ápr. 10.

18 *Golovin, N. N.: Россия в Первой i. m. Katasztrofa na frontye* c. alfejezetben.

19 Uo.

volt ez a nyugati és a délnyugati fronton, Ukrajna területén szolgáló ukrán katonák esetében. Golovin N. N. vezérkarnál működő tábornok kb. 2 millióra tette a frontot önkényesen elhagyók számát.²⁰ Alekszejev M. V. gyalogsági tábornok, főparancsnok (1917-ben) tragédiát jósolva számolt be a fronton tapasztalt helyzetről: „A hadsereg a halál tornácán” áll, (Armija na kraju gibeli)²¹ egy lépés választja el a megsemmisüléstől, ami azért életveszélyes, mert magával rántja az egész országot, s onnan már „visszaút nincsen”.

Ezek a riasztó hírek süket fülekre találtak az Ideiglenes Kormányánál, 1917 nyarán a drasztikus szigor alkalmazását várta el a parancsnokoktól, mert a katonák úgy a frontokon, mint a hátszországban szégyenteljes magatartást tanúsítanak, hazájukkal szembeni kötelességükről, esküjükről megfeledkeznek, magatartásukkal hazájukat és a forradalmat is a pusztulásba taszítják. Ezért az Ideiglenes Kormány rendkívüli intézkedéseket kénytelen foganatosítani, hogy a rendet és fegyelmet helyreállítsa a hadseregben. A súlyos vétségeket elkövető katonákra halálbüntetést szabjanak ki a megalakítandó forradalmi hadbíró-ságok²² – követelte Petrográd. Hogy mennyire nem volt már hatása a beígért elrettentetésnek, arról a vezérkar politikai osztályának helyzetjelentése árulkodik 1918 augusztusában. „Pillanatnyilag a hadsereg egy hatalmas, megfáradt, rosszul felszerelt, rosszul élelmezett, dühös tömeg. Őket a gyors béke óhaja és az általános csalódottság fogja egybe.”²³

Az október 25./november 7-i bolsevikok vezette forradalom ellenállás nélkül elsöpörte az Ideiglenes Kormányt, s azonnal a legfontosabb, a munkás és katonai tömegek régen áhított követeléseinek a megoldására koncentrált. Már október 27./november 9-én rádiótávirattal szólította meg a katonaságot. „Katonák! – a béke ügye, a béke hatalmas ügye a ti kezetekben van, ne engedjétek meg az ellenforradalom tábornokainak, hogy ezt a nagyjelentőségű ügyet meghíú-sítsák. [...] Minden ezred, amely még a [lövészárookban] tartózkodik, válasszon meghatalmazottakat azzal a céllal, hogy azok fegyverszüneti tárgyalásokat kez-deményezhessenek az ellenséggel. A Népbiztosok Tanácsa jogot [felhatalma-zást] ad nektek erre. [...] Katonák, a béke ügye a mi kezünkben van...”²⁴ Egyúttal informálta az érintetteket Duhonyin N. N. hadseregfőparancsnok leváltásáról is, mert a néhány napja posztpon lévő tábornok a fegyverszüneti tárgyalások megkezdését szabotálta. A főhadiszálláson, Mogiljovban tartózkodó Duhonyin N. N. és tábornoktársainak megbízhatatlansága elegendő ok volt arra, hogy a cári altábornagyot a főparancsnoki tisztségben Krilenko N. V., a cári orosz hadsereg egykori zászlósa váltsa fel.

20 Golovin, N. N.: Nyezselanyije narodnih massz prodolzsat' vojnu c. alfejezetben.

21 Golovin, N. N.: Kollektivnoje zajavlenyije glavnokomandujuscsih c. alfejezetben.

22 Golovin, N. N.: Kornjilov L. G. c. alfejezetben.

23 Uo.

24 Uo. 7. számú melléklet: Radiotelegramma Szovjeta Narodnih Komisszarov ot 9 nojab-rja 1917 goda.

A szovjetek (=tanácsok) hatalomra jutása Petrográdon, Moszkvában „birodalomszerte” radikalizálta a tömegeket, az azonnali békekötés és a nemzeti önrendelkezés jelszavai a cári birodalmat alkotó országokban termékeny talajra hullottak. 1917. november 20-án Kijevben kikiáltották az Ukrán Népköztársaságot (UNK), de Oroszországgal föderációt alkotva. A föderativitás elvét Kijevben viszont Petrográd forradalmi központtól eltérően úgy értelmezték, hogy az UNK jogot nyert az önálló külpolitizálásra is, ezért önállóan, Szovjet-Oroszország nélkül is tárgyalhat a „Négyekkel” (Németország, Osztrák–Magyar Monarchia, Bulgária, Törökország) a háborúból való kilépésről. Szovjet-Oroszország és az UNK közötti ellentmondást a Négyek azonnal a maguk javára fordították. Az UNK-t Petrográd tiltakozása ellenére független, szuverén államnak ismerték el, különbékét írtak alá Kijevvel 1918. február 9-én Breszt-Litovszkban.²⁵ Ukrajna kiválása a háborúból, szuverén állammá nyilvánítása Németországot és az Osztrák–Magyar Monarchiát komoly előnyökhöz juttatta. A keleti fronton felszabadult harci egységeit átcsoportosíthatta a nyugati és a déli frontokra, ráadásul élelem- és nyersanyag-utánpótlást biztosított magának Ukrajnából. Nem véletlenül emlegették pl. Ausztriában ezt az Ukrajnával megkötött békét „kenyérbékének” (*Brotfrieden*)²⁶

A Galíciában élő, ill. a még frontokon lévő galíciai ukránok sem maradtak ki az agitációs propaganda célkeresztjéből, de Galícia jövőjének alakításáról a Lembergben/Lwówban/Львів-ben koncentrálódott pártok és pártocskák

25 A német és ukrán nyelvű dokumentum közzétéve az interneten. A delegációk első embereként német oldalról Kühlmann államtitkár, az OMM részéről Czernin külügy-miniszter, bulgár és török oldalról Radoszlavov miniszterelnök és Talaat pasa nagyvezír látta el kézjeggyel a békekormányt. Az UNK képviselőiben Szevrjuk, Ljubinszkij és Levickij megbízottak hitelesítették a megállapodást. https://de.wikisource.org/wiki/Friedensvertrag_zwischen_Deutschland,_%C3%96sterreich-Ungarn,_Bulgarien_und_der_T%C3%96rkei_einerseits_und_der_Ukrainischen_Volksrepublik_andererseits, letöltve: 2019. ápr. 15. A Bp-i Hírlap 1918. február 10. vasárnapi szám első oldalán félkövérrel a cím: „**Különbéke Ukrániával**”. Az Ukrániával való megegyezés politikai szempontból végtelenül értékes. A külön életet élő, független Ukrajna legsürgősebb és legfőbb feladatának nem azt fogja vallani, hogy imperialisztikus ábrándokat kergelve, külföldön szervezzen propagandát, hanem hogy kiépítse belső organizmusát, felvirágoztassa elhanyagolt földművelését, gyümölcsöztesse roppant természeti kincseit, nagyarányú ipart és kereskedelmet teremtsen a még jórészt kezdetleges, patriarkális gazdasági állapotok helyébe. Mert a kis-orsz földben megmérhetetlen gazdagság szunnyadozik. Kisinyevtől Karkovig, Kievtől a Don-parti Rosztovig drága termőföldek húzódnak, a melyek eddig Oroszország rengeteg lakosságát csaknem maguk táplálták.” Ezt az 1918. február 9-i szeparatív békét március 3-án követte az ún. II. breszti béke, amelyet már a Szovjet-Oroszország és Szovjet-Ukrajna föderációja kötött meg a Négyekkel.

26 Németország, Ausztria-Magyarország és Ukrajna gazdasági szerződése a békeszerződés melléklete: Közli *Dmitro Dorosenko*: Історія України 1917–1923 рр. II. том “Українська Гетьманська Держава 1918 року”. Вид. Темпора, Київ 2002. (Ужгород, 1930. évi kiadásának reprintje) I. sz. Melléklet. 295–317., Lásd még *Gebei Sándor*: A „kenyérbéke” – az első breszti béke, 1918. február 9. In: *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy nominatae, Sectio Historiae*, Tom. XLV. Szerk. Kiss László. Eger 2018. 99–112. tanulmányát.

csak IV. Károly osztrák császár 1918. október 16-i bejelentése nyomán gondolkodtak el. Az OMM föderalisztikus állammá alakulásának császári közzététele után a galíciai fővárosban éppúgy, mint a monarchia többi fővárosában (Bécs, Budapest, Prága, Krakkó, Zágráb) és nemzetiségi központjaiban (Túrócszentmárton, Gyulafehérvár) nemzeti tanácsok alakultak. Október 19-én „kelt életre” Lembergben/Львів-ben az Ukrán Nemzeti Tanács (*національна Рада*), amire a lengyel vezetésű város tanácsa hevesen reagált. Már másnap hivatalosan kihirdette, hogy Lemberg/Lwów lengyel város volt, marad és lesz. A konfrontáció nem korlátozódott a viták szintjén, fegyveres összecsapásokhoz vezetett a város birtoklásáért. A pártok paramilitáris egységeinek összecsapása utcai harcokba torkollott, Vitovszkij szicsi (ukrán) lövészei a Mączyński-féle, egyetemistákból, gimnazistákból verbuvált, lengyel „sasok”-kal vívtak közelharcot. Az 1918. november 11-én Varsóban kikiáltott II. Lengyel Köztársaság (*Rzeczpospolita*) élén a „Nemzet Vezérével” (*Naczelnik Państwa*), Józef Piłsudskival már megalakulásuk pillanatában kilátásába helyezték a fegyveres segítségüket a lwówi lengyeleknek. Az ukránok válasza sem késett sokáig. November 13-án a Galícia-Lodomériára, Bukovinára, valamint Szepes, Sáros, Zemplén, Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegyékre aspiráló Nyugat-ukrajnai Népköztársaság (NyUNK, *Західна Українська народна республіка*) létrejöttéről és kijeji centrumú UNK-val való kapcsolatfelvételtől döntöttek. Elszabadultak az indulatok a multinacionális, multikulturális városban. Ennek kulminációs pontja a november 22–24. között foganatosított civilek elleni terror, amely később a lwówi zsidóság elleni pogromként rögzült a közvéleményben. Eltérrő adatok keringenek mind a mai napig az áldozatok számáról. „35–150” zsidó férfi, nő, gyermek haláláról beszélnek, de keresztények is áldozatul estek az erőszakos cselekedeteknek. Czesław Mączyński Lwów lengyel garnizonparancsnoka 35 civil zsidó áldozatról számolt be. Henry Morgenthau (1919) – a vizsgálóbizottság elnöke – 64 áldozatról jelentett.²⁷ A legújabb kutatások nagyságrenddel kisebb veszteségekről számolnak be, sőt, a zsidók elleni pogromok életét is igyekeznek tompítani. Zaporowski Zbigniew történész egy helyi rendőrségi összefoglalót fogad el valóságosnak. Eszerint „mindössze 36 civil, zsidó és keresztény” halt meg és 43 sebesülés történt a szóban forgó napokon.²⁸

A lengyelek felelőssége vitathatatlan a lvovi pogromban, de hogy milyen arányban terheli a katonaságot, a paramilitáris lengyel osztagokat és a fosztogatásra szakosodott bandákat – megállapítani lehetetlen. Amíg a lengyel–ukrán

27 A történész Jerzy Tomaszewski legkevesebb 150 halálos áldozatról beszél. A három nap alatt több mint 50 db 2–3 emeletes házat gyújtottak fel, több mint 500 zsidó üzlete, áruháza semmisült meg. A zsidó tanács 2000 fedél nélküli zsidót, 70 árva zsidógyereket vett lajstromba a vandál napok után. December 13-ig összesen 7000 panaszt jelentettek be a kárvallottak a zsidó tanácsnál, összegzett *Jerzy Tomaszewski*: Lwów, 22 listopada 1918. *Przegląd Historyczny* 75. (1984) 2. sz. 279–285.

28 *Zbigniew Zaporowski*: Ofiary rozruchów i rabunków we Lwowie 22–24 listopada 1918 roku w świetle ustaleń lwowskiej Dyrekcji Policji. *Pamięć i Sprawiedliwość* 31. (2018) 1. sz. 465–471.

ellenségeskedés 1918 novembere–1919 februárja között Lwówért/Lvivért, addig márciustól júliusig már a megálmodott szuverén állam territóriumáért folytak a véres összecsapások. A Galícia területén Galícia hovatartozásáért kibontakozott háború 1919. január 22-én oda vezetett, hogy a NyUNK kezdeményezésére a NyUNK egyesült az UNK-gal (a Dnyepermenti Ukrajnával) „egységes oszthatatlan, szuverén Ukrán Népköztársaságba” (*єдина незаделна Українська народна республіка, одноцільна суверенна Народна Республіка*). Kijevben, a Szófia-székesegyház előtti téren hatalmas tömeg örvendezett az történelmi aktus bejelentésén. De az alapvető kérdés, hol húzódjon a lengyel–ukrán államhatár, továbbra is lebegtetett probléma volt. Az új Lengyel Köztársaság a keleti határát a Zbrucs folyónál (Kelet-Galícia), az UNK az új ukrán állam nyugati határát pedig a Visztula mellékfolyójánál, a Sannál (Sanok, Przemyśl, Jarosław városokkal, Nyugat-Ukrajna) húzta meg a saját térképén.²⁹ Államhatárok nélküli „szuverén” államok harca a történelmi területekért!

1918. december közepén a lengyel–ukrán háború frontvonala a Przemyśl–Lemberg vasútvonal mentén egészen Jarosławig terjedt. A stratégiai jelentőségű vasútvonalat az 1919. február 16–23-i csatározások eredményeképpen az *Ukraińska Armia Halicka/Ukraińska Галицька Армія* (UHA/UGA) vonta az ellenőrzése alá. Az ukrán siker ideiglenesnek bizonyult, mert a francia egységekkel és felszerelésekkel megerősített 35 ezres lengyel-francia, egyenruhájuk után „kék hadseregnek” is nevezett kontingens, Józef Haller altábornagy³⁰ vezénylete alatt 1919. március 19-ére megfordította a kedvezőtlen helyzetet. A harcok egyébként változó hadiszerencsével folytak a Zbrucs–Dnyeszter folyóközben. A csortkovi (czortkowi) offenzíva (1919. június 7–28.) megint csak az ukránok sikerét hozta, amit a lengyel „Keleti Hadsereg” július 16-ra korrigált. Ukrajna belső térségében viszont a „vörösök” sikert sikerre halmoztak. 1919. január 3-án Harkovot a Vörös Hadsereg elfoglalta, 6-án kikiáltották az Ukrán Szocialista Szovjet(Tanács)-Köztársaságot, amely az UNK intézményeit azonnal illegitim-

29 *Orest Subtelny*: Ukraine: a history. (Third ed.) Univ. of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London 2000. 370–375.; *Lagzi Gábor*: Lengyelek és ukránok – a két nacionalizmus találkozása. Ukránok Lengyelországban, 1918–1939. In: Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában. Szerk. Fedinec Csilla. Bp. 2002. 80–83.; *Gebei Sándor*: Az ukrán kérdés a nemzetközi béketárgyalásokon (1918–1921). In: Acta Academiae Agriensis. Nova Series Tom XLIII. Sectio Historiae. Szerk. Kiss László. Líceum, Eger 2015. 84–85.

30 Józef Haller (1873–1960), a bécsi Műszaki Katonai Főiskolát végzett fiatal tiszt a keleti fronton szolgált. Az 1918-ban elmérgesedett lengyel–ukrán helyzetből Oroszországon (Murmanszkon át) át Franciaországba menekült. Ő lett annak az Amerikában verbuvált, a felosztás utáni lengyel területekről kivándorolt önkéntesekből szervezett lengyel hadnak a parancsnoka, akik a I. világháborúban a nyugati fronton, francia kötelékben (kék munderban) harcoltak a németek ellen. A toborzások sikerében Ignacy Paderewski zongoraművésznek elévülhetetlen érdemei voltak, aki a lengyelek lakta amerikai városokban koncertezett és hazafias szövegekkel buzdított a „németellenes” háború vállalására. A háború befejezése után parancsnoksága alatt egy kb. 25 ezres kontingens folytatta a keleten dúló háború segítségét, az új független Lengyelország „feltámadásáért”.

nek deklarálta. Február 5-én már a vörös katonák díszmenete Kijevben zajlott, az UNK megmentésének ügyét egy rendkívüli bizottság, a Szimon (Symon) Petljura (1879-1926),³¹ volt hadügyminiszter vezetésű Direktórium vette a kezébe. Életben maradásukért a „vörösök” (Bugyonnij), a „fehérek” (Gyenyikin) és a lengyelek (Piłsudski) ellen is küzdeniük kellett.

A szövetségesek nélküli Ukrajna egyre nyugatabbra mentette át magát, a Direktórium Zsmerinka, Vinnyica, Kamenyec-Podolszk (1920 novemberéig) városokban próbálkozott a közelgő vég elkerülésével, amikor Piłsudski nyújtott segítő kezet Petljurának. Varsóba invitálta tárgyalni, hogy egyesített erővel harcolhassanak a „bolsevik forradalom” térnyerése ellen. Az 1919 őszi előkészítő egyeztetések után a lengyel és ukrán vezető december 9-én a varsói Belvedere palotában személyes találkozáson döntöttek az együttműködésről. 1920. április 21-én a diplomáciában szokásos módon írásba foglalták a „két szuverén” ország egyezményét. A Lengyel Köztársaság elismerte egyetlen hivatalos, szuverén országnak az Ukrán Népköztársaságot és kötelezte magát arra, hogy egy lengyel-ukrán közös hadsereg alakul és az veszi fel a harcot a közös ellenséggel. Vállalta továbbá azt is, hogy hadianyaggal és egyéb katonai felszereléssel látja el az ukrán egységeket, bekalkulálva természetesen a francia háttérrel. A Kamenyec-Podolszkbba szorult Direktóriumnak cserébe viszont le kellett mondania Kelet-Galíciáról, Volhíniáról (Wladimir-Wolynsky, Chełm) a szövetségese javára. A haditudósítások 1920 májusában már az egyesített hadsereg fényes győzelmeiről, a „vörösök” pánikszzerű meneküléséről cikkeztek, ám egy hónap múlva a sajtó kénytelen volt hangnemet váltani. Tuhacsevszkij Belorussziában és Litvániában (Vilno, Grodno elfoglalása) aratott győzelmei, ill. Bugyonnij lovasainak Lwów/Lviv irányába kibontakoztatott offenzívája után az újságírók már a honvédelem fontosságát, a Nyugati-Bug és Narew folyók államhatárvonalának megtartását hangsúlyozták. Tuhacsevszkij főparancsnok július 2-i, vöröskatonákhoz szóló parancsa a végső győzelemre buzdította az övéit. „Ütött az óra! Nyugaton dől el a világforradalom sorsa. A fehér Lengyelország hulláján keresztül vezet az út a győzelemhez. [...] Előre – Vilno, Minszk, Varsó ellen!” (1423. számú hadparancsából.)

Valóban úgy tűnt 1920. július végén, hogy semmi sem mentheti meg Varsót a „vörös inváziótól”. Tuhacsevszkij, Jegorov egységei áttörték Varsó védelmének külső gyűrűjét, 10 km-re megközelítették a főváros centrumát. Az 1920. augusztus 13–28. között tomboló elkeseredett harc³² fordulópontjának a len-

31 A lengyel-ukrán konfliktus megoldásának útkereséseire (1918 decembere – 1919 decembere) lásd *Ludwik Mrocza*: *Spór o Galicję Wschodnią 1914–1923*. Wyd. Naukowe, Kraków 1998. 126–180. Petljura életéről legújabban *B. A. Савченко*: *Симон Петлюра*, Изд. Фолио, Харьков 2006.

32 *Kirsteen Davina Croll*: *Soviet-Polish Relations, 1919–1921*. Univ. of Glasgow, Glasgow 2008. 182–199.; *Н. Какурин – В. Меликов*: *Гражданская война в России: Война с белополяками*. Москва-Санкт-Петербург 2002. – A részletes hadtörténeti feldolgozás X., XI., XII., XIII. fejezetei foglalkoznak a varsói csatával. http://militera.lib.ru/h/kakurin_melikov/index.html, letöltve: 2019. ápr. 20.; *М. И. Мельтюхов*: *Советско-польские войны: Военно-политическое противостояние, 1918–1939 гг.* Вече,

gyekek augusztus 15-ét jelölik, mert ezen a napon történt meg a „csoda” (*Cud nad Wisłą* = a visztulai csoda), vagyis Mária mennybevételének napján tört meg a bolsevikok támadása, Isten segítségével menekült meg a lengyelség a pusztulástól. A Vörös Hadsereg Bugyonnij mulasztásai miatt katasztrofális vereséget szenvedett Varsónál, általános visszavonulással próbálta stabilizálni helyzetét. Az 1919–1920. évek emberi és anyagi veszteségei a hadakozók utolsó tartalékait is felemésztették, a háború lezárását mindkét fél szorgalmazta.

1920. október 12-én a felek Rigában fegyverszünetet kötöttek, aminek előfeltétele volt az, hogy a lengyelek által támogatott és szövetséges UNK nem kapcsolható be a tárgyalásokba, ellenben az Ukrán és a Belorusz Szocialista Szovjet Köztársaságok, mint a szovjet(tanács) köztársaságok föderációjának tagállamai részesei lesznek a békeszerződésnek. Az októberi megállapodás állami szintre való emelése 1921. március 18-án este 20 óra 30 perckor ment végbe a rigai Schwarzkopf-palotában. Itt a Lengyel Köztársaság képviselői (Jan Dąbski vezetésével) egyfelől, illetve az orosz vezetésű föderáció képviselői (Joffe A. A., Ganyeckij Ja. Sz., Kvirring E. J., Kacjubinszkij Ju. M., Obolenszkij L. L.) másfelől, aláírták a békeszerződés lengyel, orosz, ukrán nyelvű, véglegesített változatát.³³ A huszonhat cikkelyes rigai béke II. cikkelye nagy precizitással jelölte ki a lengyel–orosz, lengyel–ukrán, lengyel–belorusz országhatárokat, amelyek oly sok viszályt okoztak a Rzeczpospolita 1795. évi végleges felosztása után Kelet-Közép-Európában. A szerződő felek kijelentették, hogy a most meghúzott határoktól nyugatra fekvő területekről Oroszország és Ukrajna (Belorusszia említése nélkül!), a határoktól keletre fekvő területekről Lengyelország mindenféle kárpótlás követelése nélkül lemond. A történelmükhöz szilárdan ragaszkodó lengyelek azt viszont elérték, hogy az I. Rzeczpospolitából 1772 óta Oroszországba vitt, szállított nemzeti értékek számító tárgyakat, – így pl. az 1918 előtti haditörőfeákat, az egyházi relikviákat, a tudományos gyűjteményeket, könyvtárállományokat, archívanyagokat, a lengyel intézmények pecsétjeit, nyomdakliséit, a világi és egyházi művészeti alkotásokat stb. – visszakövetelhetők. A lengyel igények minden olyan tárgyra, eszközre kiterjedtek, amelyek 1921-ben Oroszország és Ukrajna területén találhatóak, akár fizikai, akár jogi személyeknél fellelhetők, akár erőszakosan, akár erőszakmentesen kerültek az 1772. évi lengyel határokon túlra. (XI. art.)³⁴

Москва 2001.; *Andrzej Nowak*: Ojczyzna Ocalona. Wojna sowiecko-polska 1919–1920. Biały Kruk, Kraków 2012.

33 A rigai béke teljes szövege – Mellékletekkel (gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi, vámügyi, közlekedési, szállítási feltételek rögzítésével) együtt – lengyel, orosz, ukrán nyelven közzétéve a Lengyel Köztársaság hivatalos honlapján „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski 1921. nr 49. pozycja 300.” cím alatt, a 814–866. oldalakon, pdf formátumban. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19210490300/O/D19210300.pdf>, letöltve: 2019. ápr. 22.

34 A lengyel szejm 1921. április 16-án ratifikálta a rigai békét, a szejm felhatalmazásával Józef Piłsudski és Eustachy Sapieha külügyminiszter látta el kézjeggyével. A ratifikált dokumentum „utolsó lapja” a II. cikkelyben szövegesen leírt határvonal térképen való rögzítése. A térkép megtekinthető az interneten: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap>.

A Galícia megszerzéséért folyó lengyel–ukrán vetélkedés egyértelműen az új, a II. Lengyel Köztársaság javára dőlt el, mind Nyugat-, mind Kelet-Galíciát az új Lengyelország hivatalosan is annektálhatta a Zbrucs–Dnyeszter folyókig. Minden vitatott kérdés keleten a lengyel érdekeknek megfelelően oldódott meg. Az európai kontinensen vezető szerephez jutott Franciaország kedvezően fogadta a rigai békét, hiszen a párizsi és a rigai végzések eredményeképpen egy német, de egy szovjet-orosz expanziót, a proletár világforradalmat is feltartóztatni képes (?) 27 milliós, 70%-ban lengyelek országa támadt fel 1795 után, 126 év elteltével.³⁵ Ami a lengyelek számára siker 1921-ben, az független, szuverén Ukrajnát tervezgető ukránoknak kudarc volt. Az 1920. november végén Lengyelországba menekült Ukrán Népköztársaság kormánya tehetetlenül és kiszolgáltatottan nézte végig a rigai folyamatot. Keserűen tapasztalták, hogy a cári birodalom 9 kormányzóságára kiterjedő, Galícia egészét is magába foglaló független Ukrajna politikai álomból mi maradt? Nincs önálló, független, nemzeti Ukrajna, sem Nagy-Ukrajna, sem „csonka Ukrajna” formában, az 1921. évi rigai béke (a lengyel – szovjet-orosz, szovjet-ukrán megállapodás) elvágta az ukrán önállósulási törekvések útját. Lehet vitatkozni vég nélkül arról, hogy Lengyelország cserbenhagyta-e Ukrajnát a rigai béke aláírásával, vagy sem? Hátat fordított egykori szövetségésének csalárd módon, vagy sem? A kategorikus igen–nem válaszok mellett a történeti tény azonban az, hogy az 1921-es rendezés nemcsak a lengyel és szovjet-orosz érdekeknek, hanem az európai nagyhatalmaknak is megfelelt, elfogadható volt számukra ez a fajta megoldás. Ennek az „örökzöld” konfliktusnak ilyen módon történő lefojtása Európa lecsendesítését eredményezte, habár csak ideiglenesen, mert azt a komplex problémahalmazt minden érdekelt fél számára elfogadhatóan lezárni kivitelezhetetlen volt (és maradt?).³⁶

A kérdéskör tanulmányozásához ajánlott, válogatott bibliográfia

- Smele, Jonathan D.: *The Russian Revolution and Civil War 1917–1921: An Annotated Bibliography*. London–New York, 2003. (a közel 500 oldalas bibliográfia angol, francia, német nyelvű monográfiákat és a különböző periodikákban publikált tanulmányokat adja közre)
- Galicja. *Studia i materialy*. Tom 1. (Ed. Kozak, Szczepan et al.). Rzeszów, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. https://www.academia.edu/37607221/_Galicja._Studia_i_materia%C5%82y_2015_t.1

nsf/download.xsp/WDU19210490300/O/D19210300.pdf, letöltve: 2019. ápr. 22. (E. Sapieha írta alá Lengyelország képviselőjében a trianoni békét is.)

- 35 A nagyhatalmak távolságtartó, kimért, de hallgatólagosan támogató magatartásáról lásd *Mrocčka, L.*: Spór o Galicję i. m. 181–209.
- 36 *Illés Pál Attila*: Lengyel–ukrán kapcsolatok a rendszerváltozás után. Kisebbségkutatás 19. (2010) 3. sz. Interneten is: <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00047/1911.htm>, letöltve: 2019. ápr. 25.

- Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939. Tomus 1. 1918–1932. (Red. Tadeusz Jędruszcak – Maria Nowak-Kiełbikowa. Warszawa, Wyd. PAX, 1989.
- Архів УНР. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921) (Red. В. Кавунник) – Кі., Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2016. (az interneten a 796 oldalas dokumentumgyűjtemény: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001168, letöltve: 2019. ápr. 2.\)](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0013709, letöltve: 2019. ápr. 25.)</p><p>Grodziski, Stanisław: Sejm Krajowy Galicyjski, 1861–1914. t. 1–2. Warszawa, Wyd. Sejmowe, 1993.</p><p>Galuba, Rafał: “Niech nas rozsądzi miecz i krew...” Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919. Poznań, Wyd. Poznańskie, 2004.</p><p>Pisuliński, Jan: Józef Piłsudski a Ukraina (1918–1922), „Arcana” 2006, nr. 2. (68), 101–128.</p><p>Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. (Red. Zbigniew Karpus – Waldemar Rezmer – Emilian Wiszka). Toruń, Wyd. Uniwersytetu M. Kopernika, 1997.</p><p>Klimecki, Michał: Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. Warszawa, Wyd. Volumen, 2000.</p><p>Дорошенко, Дмитро: Історія України 1917–1923 рр.: Т.1. Доба Центральної Ради. Т.2 Українська гетьманська держава 1918 роки. Ужгород, 1930–1932; <i>Польща та Україна в боротьбі за незалежність</i> 1918–1920. (Під ред.: Т. Кшонстка) Варшава, Віпарт, 2010.</p><p>Литвин, Микола: Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998.</p><p>Патер І.Гр.: Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. (<a href=)
- Литвин, В.М.: Україна: доба війн і революцій (1914–1920). Київ, Альтернатива, 2003.
- Яневський, Д.Б.: Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. Київ, ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. (a 767 oldalas kiadvány több mint 300 oldalnyi dokumentumközlést tartalmaz) http://shron1.chtyvo.org.ua/Yanevskyi_Danylo/Politychni_systemy_Ukrainy_1917-1920_rokiv_sproby_tvorennia_i_prychyny_porazky.pdf (letöltve: 2019. ápr. 2.)
- Kohut, Zenon E.: The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding. In: HUS (Harvard Ukrainian Studies) 1986/3–4. 559–576.

- Palij, Michael: *The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1922*. Edmonton–Toronto, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995.
- Snyder, Timothy: *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven and London, *Yale University Press*, 2003.
- Harvard Ukrainian Studies (HUS) kiadványai*
- Davies, Norman: *Im Herzen Europas: Geschichte Polens*. München, C. H. Beck, 2000.
- Wehrhahn, Torsten: *Die Westukrainische Volksrepublik*. Zu den polnisch-ukrainischen Beziehungen und dem Problem der ukrainischen Staatlichkeit in den Jahren 1918 bis 1923. Berlin, Weißensee-Verlag, 2004.
- Augustynowicz, Christoph – Kappeler, Andreas: *Die galizische Grenze 1772–1867: Kommunikation oder Isolation?* Münster, LIT Verlag, 2007.
- Kappeler, Andreas: *Die Ukraine: Prozesse der Nationsbildung*. Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2011.
- Jekelcsik, Szerhij: *Ukrajna története – Egy modern nemzet születése*. Bp., Kairosz, 2014.
- Lagzi Gábor: *Ellenzékiség és együttműködés között: Ukránok a két világháború közötti Lengyelországban (1918–1939)* Bp., L'Harmattan, 2015.

GUSZMANN GERGELY

AZ INDIAI SZEKULÁRIS ÁLLAM ÉS A VALLÁSKÖZÖSSÉGI ERŐSZAK*

Szekularizmus mint politikai legitimáció

A modernkori India megértésének egyik politikai-társadalmi megközelítése a szekuláris és vallásközösségi (*communal*) törésvonal mentén lehetséges. A két kifejezésnek az indiai kontextusra vonatkozóan specifikus használata van, amely mind elméleti, mind gyakorlati szempontból eltér az európai fogalmaktól. Az 1920-as évektől a szekuláris alapvetően a vallásközösségi (*communal*) oppozícióját jelenti, és nem szükségszerűen, vagy elsődlegesen a vallástalan, vagy vallásellenes szinonimája, és főként nem a nyugati értelemben vett racionalista/modernista terminus.

A szekularizmus gyakorlatának és fogalomváltozásának *a priori* Európa-specifikus története van, és a vallás, valamint a civil élet kettéválasztására használt jelentéstartam csak a nemzetállamok létrejötte után alakult ki. Az ókori rómaiak egy meghatározott időtartam (általánosan 100 év) kifejezésére használták a játékok és az istenimádat megszervezése céljából. A középkorban a szekuláris (*saeculum* – korszak) a világ fennállásának idejét jelölte, amely a keresztény szóhasználatban a mulandó világra (vagy a renden belüli elvilágiasodásra) vonatkozott ellentétben a túlvilág örökkévalóságával és mérhetetlenségével.¹ Az európai szekularizáció történetének legkiemelkedőbb eseménye az egyház és az állam elkülönülése, amely a kereszténységen belül is eltérően értelmeződött a katolikus és protestáns egyházi gyakorlatokban. Általában véve az állam és az egyház konfrontációja nem az egyének vallásossága, vagy a hitéletük megtiltása köré szerveződött, sokkal inkább a vallásos, vagy vallásos identitást sugalló intézmények a polgári élet fölötti hatalmának érvényesítése okozta az összetűzéseket.

A 19. század második felére a szekuláris definíciója többek között azt a társadalmi etikát jelölte, amely vallási hovatartozástól függetlenül az állam minden polgárára érvényes volt. A szekuláris állam nem viselkedett ellenségesen a vallással, azonban a társadalom irányításában elsősorban racionális, világnézettől független elveket fogalmazott meg. A társadalmi erkölcs fenntartásának alapvető tézisei gyakran nem egyeztek az egyház által felállított normatívákkal, így további konfrontációkra került sor a szekuláris humanizmus követői és a kereszténység képviselői között. Ez a konfliktus ugyanakkor nem érintette az

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

1 Nikki R. Keddie: Secularism and Its Discontents. Daedalus 132. (2003) 3. sz. 14–30.

egyház és az állam elválasztásának szükségességét, inkább a társadalmi normák kialakításában betöltött szerepekre koncentrált.²

A tanulmányban elsősorban az indiai szekularizmus jellegzetességeit vesszük górcső alá, és rámutatunk, hogyan működik alapvetően politikai és társadalmi kontextusokban. Másodsorban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a hindu nacionalista politikai erők hogyan viszonyulnak az állam *a priori* szekuláris természetéhez. Harmadsorban pedig rávilágítunk, hogy miként vált a szekuláris állam eszményképe a politikai erők legitimációs eszközévé.

Az indiai szekuláris állam: elméleti megközelítések

A weberi értelemben vett szekularizáció a társadalmi modernizáció egyik legkiemelkedőbb eleme, amely a racionális életvezetésben, gondolkodásban és cselekvésmódban nyilvánult meg. A racionalizálódás folyamata a gazdaságban, kultúrában és a társadalomban egyaránt változásokat hozott, habár a vallást nem szüntette meg (politikai berendezkedéstől és vallástól eltérő módon/szinten), de racionalizálta és individualizálta azt. A változás makroszintű hatásai a világi területek elválását eredményezték a vallási intézményektől, és a kérdés társadalmi-kulturális aspektusát tekintve kialakult a társadalom különböző rétegeire (csakúgy, mint a modernizáció egyéb tényezői) differenciáltan ható szekularizált norma, egy racionalizált erkölcs.³ A vallás ezzel egy új társadalmi szerepbe került, mivel az egyház hatalmának csökkenésével gyengült az intézmény által közvetített egységes normarendszer kényszerítő ereje, és megnyílt a lehetőség a vallásosság egyéni értelmezésére. Az egyház politikai és társadalmi hatásának átértékelése a vallásosság háttérbe szorulásával is járt a legtöbb nyugat-európai országban. A szekularizáció folyamata különböző módon zajlott le Nyugat-Európában, Kelet-Európában, az Egyesült Államokban,⁴ másként kanonizálódott a katolikus (antiklerikalizmus, vallásellenesség) és a protestáns (plurálisabb és ezért konfliktusmentesebb) társadalmakban, de minden változás gyökere a kereszténység és az államiság sajátos viszonyrendszerében keresendő.⁵ A keresztény egyházak társadalmi, politikai, gazdasági, strukturális változásai és a modernizáció folyamata elválaszthatatlanok egymástól, éppen ezért a szekularizáció nyugati mintáinak használata az indiai kontextus leírására nem lenne célravezető.

2 Romila Thapar: *Secularism and History*. In: *Cultural Pasts Essays in Early Indian History*. Szerk. Romila Thapar. Oxford University Press, Delhi 2000. 1015–1024.

3 Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp. 1995.

4 Nyilván teljesen másként értelmeződött az állam és az egyház kapcsolata az anglikán és a gallikán egyházaknál, mint a tradicionálisan katolikus országokban. Az Amerikai Egyesült Államokban talán megállapítható, hogy a modernizáció folyamatával párhuzamosan nem tapasztalhattuk a vallási érzület csökkenését.

5 Émile Durkheim: *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris, Bp. 2001. 290.

A kérdés már elnevezésének születésétől kezdve észlelhetően a viták középpontjába került, és egy diszkurzív fenoménként jelen volt a tudományos és politikai közbeszédben. Éppen ezért a jelenség esszencialista leegyszerűsítése és egy homogén fogalomalkotás helyett sokkal hasznosabbnak tűnik első lépésként a vele kapcsolatos teoretikus és (a politikai aktorok részéről) gyakorlati manifesztációkat számba venni. Az elméletek és megközelítések szisztematikus áttekintését Shabnum Tejani történész által felállított kategorizálás alapján érdemes megtenni, mivel a szerző kellő alapossággal mutatta be a szekularizáció differenciáltságát a társadalomtudományos diskurzusban.⁶

Az első álláspont a baloldali-liberális elképzelés, amely szerint a vallás és a politika két teljesen különböző tartományba tartozik. A nézet propagálói alakították ki India szekuláris berendezkedését, majd kudarcként élték meg a hindu nacionalizmus felemelkedését. A *Hindutva*⁷ térnyerése egyben a modernizáció bukását jelentette, mivel számukra a szekularizmus a fejlődést, szabadságot és a racionalitást képviseli. A szekularizmus védelmezői nem egységesen osztják azt a tételt, miszerint a szekularizáció és a modernizáció egymással közel azonos időben kezdődött Indiában. A vitapont szerint a szekularizmus nem egy nyugati koncepció, mivel Indiában már voltak történeti előzményei a múltban. Ez az úgynevezett „szekularizmus-mint-tolerancia” érv, miszerint India ókori történetében fellelhető az a központi toleráns, inkluzív magatartásforma, amely a szekularitás inherens jelenlétét igazolja a kultúrában.⁸ M. K. Gandhi szintén ezt a nézetet hangoztatta, miszerint a különbözőségek befogadása és a tolerancia mindig is szerves részét képezték az indiai kultúrának.

A második megközelítés szerint a szekularizáció nem volt őshonos Indiában, éppen ezért használata nem megfelelő az indiai viszonyok rendezésére. A témával kapcsolatban elsősorban társadalomtudományos munkáikban publikált két kiemelkedő kutató T. N. Mandan és Ashis Nandy szerint az indiai társadalom képes az adott vallásból a toleráns magatartáshoz szükséges gyakorlatot meríteni. Más szóval, a vallási tolerancia átültethető társadalmi közegbe, és nem kell az indiai viszonyoktól idegen struktúrával, történeti fejlődéssel rendelkező nyugati mintát átvenni. A vallási szektarianizmus és fundamentalizmus megoldásának lehetséges módjait az indiai tradíciókban vélték felfedezni, amelyek az általános értelemben vett hindu civilizációból származnak. Habár nyilvánvaló, hogy mindkét szerző kellő kritikával kezeli a hindu nacionalizmus filozófiáját, ez az érv mégis közös diszkurzív alapot teremt a hindu jobboldallal.⁹

6 Shabnum Tejani: Indian Secularism. Indiana University Press, Bloomington 2008.

7 A „*hindutva*” kifejezést Vinayak Damodar Savarkar hindu nacionalista teoretikus alkotta meg, akinek az 1920-ban megjelent *Hindutva* című filozófiai műve vált a hindu nacionalista politika alapvető dokumentumává. Savarkar szerint az egységes hindu állam négy elemből áll: a földrajzi, a vallási, az etnikai és a faji egységből. Ezt a négy elemet csak a hinduk (számára azok, akik a *hindutvát* gyakorolták) birtokolhatják, és a vallási, nyelvi, etnikai kisebbségeknek el kell fogadniuk az alárendelt szerepet.

8 Thapar, R.: Secularism and History i. m. 1018–1019.

9 Sumit Sarkar: The anti-Secularist Critique of Hindutva: Problems of a Shared Discursive

A harmadik tézist a hindu nacionalisták állították fel 1947 előtt, és kisebb változtatásokkal napjainkig ezt képviselik. Számukra az igazi szekuláris államnak nem kellene különbséget tennie a vallásos csoportok között, valamint azzal, hogy a vallási kisebbségeket pozitív diszkrimináció révén előnyökhöz juttatja, megsérti a semlegesség elvét. Az álláspont osztja a „szekularizmus-mint-tolerancia” elvét, vagyis évezredekken keresztül bevándorlók, kereskedők és harcosok, akik India területére áramlottak be „indiaivá” váltak. A hindu *dharma* befogadóképessége és toleranciája ebben a kontextusban viszont inkább a gyengeség és a kiszolgáltatottság jele. Az indiai civilizáció toleranciája ugyanis egy naiv ártatlanságot képviselt, aminek következtében az indiai társadalom az iszlám és kereszténység térítő tevékenységeinek prédájává vált. Mindazonáltal a hinduizmus megőrizte univerzális *dharmikus* értékeit, és a más vallásra áttérők is a hindu társadalom részei maradtak, mivel ugyanabból a földrajzi, kulturális és genetikai közösségből származtak. A kisebbségek ugyanakkor csak a hindu társadalmon belül létezhettek, amely feltételezi, hogy a többség érdekeihez kellett idomulniuk.¹⁰

A negyedik elméletet Rajeev Bhargava filozófus, társadalomtudós képviseli, aki szerint a szekularizmus és a vallás oppozíciója helyett meg kellene találni a vallásokban rejlő közös etikai és üdvtani elemeket. Ezeket az egyesített univerzális értékeket átültetve a szekuláris gyakorlatba ki lehetne alakítani egy doktrínamentes, mégis minden vallás által elfogadott viselkedésnormát. Az egyesített vallási értékeket meg kellene jeleníteni az indiai közéletben, kialakítva ezzel egyfajta „szekuláris vallásosságot”. Bhargava terminusával élve ez a „spiritualizált humanista szekularizmus” a mindennapi élet etikai alapelveit állítaná fel, amely nem vallástalan vagy vallásellenes, de egyik vallási tradícióhoz sem köthető. Madan és Nandy antimodernizmusa, a hindu nacionalisták *dharmikus* univerzalizmusa és Bhargava spirituális szekularizmusa mind alternatívát akar biztosítani, miután a *vallásközösségi erőszakot*¹¹ a liberális szekuláris gyakorlat nem tudta megfékezni. A szekularizmus normatív modellje és az indiai társadalom problémáinak realitása közti összeegyeztethetlenség ösztönözte a terminus teljes elvetését, vagy az adott kontextushoz és haszná-

Space. *Germinal*. Journal of the Department of Germanic and Romance Studies 1. (1994) 242–43.

10 *Tejani, S.*: Indian Secularism i. m. 9.

11 Az angolszász *communalism* kifejezés magyar adaptációja meglehetősen problematikus, mivel ez valójában a *vallásközösségi erőszak* izmussá való átalakulására utal. Az 1920-as évek elején vált használatossá a *vallásközösségi erőszak* (*communalism*) kifejezés, ami a vallási kisebbségek, különös tekintettel a muszlim közösségek megnevezésére szolgált. A *communalism* ugyanakkor nem csupán a vallásos közösségek közti erőszakos konfliktusokra utal, hanem a jelenség átpolitizált aspektusára is. Ebben az értelemben a *communalism* egy ideológia, olyan politikai eszme, amely képes a politikai mobilizációra, valamint a vallási csoportok közti konfliktusok felszítására. A későbbiekben a terminusra *vallásközösségi erőszak*, vagy a *vallásközösségek közti konfliktus* kifejezéseket használjuk azzal a megjegyzéssel, hogy tisztában vagyunk a szó politikai telítettségével.

lathoz mérten átminősítését. Ez utóbbi vált inkább elfogadottabbá, és miután a normatív modell nem mutatott semmilyen eredményt a vallási feszültségek enyhítésére, kialakult az „indiai szekularizmus” kifejezés. A hindu jobboldalnak ez a vallási kisebbségekkel nem foglalkozó, homogenizáló államiságot jelenti, míg Bhargava számára a vallási és világi etika összefonódását. Az alapvető problematika lényegében az, hogy a szekularizmust Indiában nem lehet egy általános érvényű normatívának tekinteni, sokkal inkább egy olyan narratívának, amelyet az adott politikai, történeti és gazdasági környezettől függően különbözőképpen fogalmaz meg a társadalomtudós és/vagy a politikusi közeg. A fogalom megragadásának nehézségei, amire a fenti gondolatmenet is utal, egyfelől a terminus szemantikai telítettségéből/terheltségéből adódik, másfelől az a politikai determinizmus, amely a közéleti szóhasználatba emelte, megerősíti az objektív szemlélet kialakítását.¹²

A szekularizáció mint társadalmi, politikai és gazdasági folyamat, és a szekularizmus mint politikai doktrína szakirodalmi csoportosítása messze nem teljes, arra mégis alkalmasnak tűnik, hogy a saját álláspontunkat és az esettanulmányokban feldolgozott forrásaink interpretálásából fakadó teoretikus pontjainkat hozzájuk képest eredményesen tudjuk pozicionálni. A fókuszunkat a hindu nacionalizmus változásain tartva nem kívánunk megfogalmazni egy új elméletet az indiai szekularizmusról, sem egy eddig még fel nem tárt aspektusát megvilágítani, viszont fontosnak tartjuk figyelembe venni a kérdés sajátosságainak történeti kontextusba ágyazását.¹³ Az 1947 előtti függetlenségi mozgalmat minden politikai platform nacionalizmusnak nevezte, de 1947 után a legerősebb indiai párt, a Kongresszus Párt számára a fogalomhasználat megváltozott, és átalakult szekularizmussá. A hindu nacionalisták éppen ezért magukat teljes mértékben a szekularizmust vallók ellenében fogalmazták meg, ugyanakkor ez nem jelentette azt, hogy a politikai logikát félredobva minden szekuláris elképzelést elvetettek. A konklúziónk tehát az, hogy a szekularizmus Indiában nemcsak a politikai és vallásos intézmények/gyakorlatok elválasztását takarja, hanem egy folyton változó politikai doktrínát is, amely a liberalizmus, vallásközösségi erőszak (*communalism*) és nacionalizmus nexusából emelkedett fel.

A vallásközösségi erőszak (*communalism*) és a szekularizmus kihívásai

A posztkoloniális éra első évtizede döntő fontosságú változást jelentett a szekularizmus fogalomváltozásában. A Kongresszus Párt széles értelemben vett politikai elképzelései a szekularizmus köré csoportosultak, és a vallás számukra

12 Tejani, S.: Indian Secularism i. m. 10–11.

13 Rajeve Bhargava: Indian Secularism: An Alternative, Trans-cultural Ideal. In: Political Ideas in Modern India: Thematic Explorations. Szerk. V. R. Mehta – Thomas Pantham. New Delhi 2006. 285–307.

egyre inkább a gyengeség, szegénység és rusztikusság jelképévé változott.¹⁴ Más szóval a gazdasági, politikai elmaradottság és a tradíciókhoz való túlzó ragaszkodás lett a vallásosság jelképe. A szekularizmus ennek ellentétéként a modernitást, fejlődést és demokráciát képviselte. A Kongresszus politikai ideológiájává vált, amely arra volt hivatott, hogy kezelje a modern, független India belső konfliktusait, politikai legitimációt teremtsen a nemzetközi kapcsolatokban, és felemelje az országot a nyugati demokráciák közé.

Az 1935-ös évet követően az indiai nacionalisták (ide tartoztak elsősorban a függetlenségért harcoló mérsékelt politikai platformok) a vallásközösségek közti konfliktusokra úgy tekintettek, mint egy bezárkózó, nemzetellenes és illegitim csoportosulásra.¹⁵ A nacionalizmus nem kívánt mostohagyermeké lett, amelyet lehetetlen értelmezni a nacionalizmus nélkül és *vice versa*, a nacionalizmus specifikumait sem lehet a vallásközösségek közti konfliktusok nélkül megérteni.¹⁶ Ez az elválaszthatatlan és terhes viszony 1947 után sem változott, csupán a szekuláris nacionalisták, vagy szekularisták részére minden más vallási indíttatású nacionalizmus a vallásközösségek közötti ellentéteket (*communalism*) gerjesztő mozgalommá vált. Az újonnan megalakult, független India vezetőinek Pakisztán elszakadása (és korábban az elszakadásra irányuló terv) jelentette a vallásközösségek közötti konfliktusok extrém megnyilvánulását, ezért a Kongresszus saját nacionalista (későbbi inkább szekularista) törekvéseit (pl. India területi integrációját) a nemzeti egységet védelmező/megteremtő intézkedéseknek állította be. Ennek megfelelően a *communal* angol kifejezés teljes mértékben negatív és pejoratív jelentéstartammal rendelkezett az indiai szekularisok számára. A *communal* olyan vallási közösséget jelentett, amely tagjaira az agresszív, kirekesztő és erőszakos viselkedés volt a jellemző magatartásforma. A nyugati, pozitív töltetű asszociációktól (*community* – közösség) teljes mértékben mentes szóhasználat tehát a vallási megosztottság és radikalizmus szinonimája lett.¹⁷

Habár az indiai szekularizmus manapság egyre inkább a politikai és társadalomtudományos viták középpontjába kerül, a polémia gyakran a problematika társadalmi, politikai, alkotmányos és filozófiai aspektusáról szól, de ritkán teszik fel a kérdést: miért létezik a mai napig szinte változatlan formában, és miért élvezzi a különböző politikai kurzusok (igaz változó intenzitással, és mélységgel) támogatását ez a koncepció? Ahhoz, hogy megértsük a szekularizmus kiépülését, komplexitását és jelenleg is aktív státusát az indiai politikai rendszerben, érdemes megtekinteni Ashis Nandy rendkívül koherens érvrendszerét a kérdéssel kapcsolatban.

14 *Ashis Nandy*: The twilight of certitudes: secularism, Hindu nationalists and other masks of deculturation. *Postcolonial Studies* 3. (1998) 283–298.

15 *Ravindra Kumar*: Problem of Communalism in India. New Delhi 1990. 27.

16 *Tejani, S.*: Indian Secularism i. m.13.

17 *Sarkar, S.*: The anti-Secularist Critique of Hindutva i. m. 431.

1. A szekularizmus mint az intézményesített központi rendszer hivatalos ideológiája, segített azonosítani és felállítani azokat a társadalmi csoportokat, amelyek alkalmazva a racionalitás elvét kiléptek az irracionális vallási és etnikai előítélet és sztereotípa csapdájából ezzel elfogadva az állam normatíváit. Ez a nézet a függetlenség korai szakaszában abból a premisszából indult ki, hogy a szekularizmus igazából az Indián kívüli vallásitolerancia-gyakorlat indiai változata, és csak ez tudja megvédeni a modern Indiát a vallási összetűzésektől.
2. Mivel a szekularizmus önmagában nem tudott az indiai kulturális viszonyokhoz alkalmazkodni, segítségül hívta az állam kényszerítő-szabályozó erejét, hogy együttműködve képesek legyenek a társadalmi tervezés szekuláris elképzeléseit megvalósítani. A szekularizmus és az etatizmus ezért Indiában elválaszthatatlanná vált egymástól függetlenül attól, hogy éppen melyik politikai párt kormányoz.¹⁸
3. Az indiai politikai és társadalmi elit a szekularizmus fogalmának kitérítésével/ átalakításával képes volt kitörni a társadalmi keretek/gátak (kasztok, szekták) közül, és azok részesei lehettek az indiai közéletnek.
4. A politikai szereplők egy része a szekularizmus tradicionalista felfogását támadták és meglehetősen instrumentalista módon használták a vallást és a szekularizmust egyaránt, mivel a hit egyfajta szekuláris változatával próbálták politikai elképzeléseiket érvényesíteni.¹⁹

Nandy elismeri, hogy a szekularizmusnak fontos szerepe volt a függetlenség kezdeti időszakában, mikor szükség volt egy egységesítő ideológiára, amely áthidalta India vallási, etnikai, kulturális és nyelvi diverzitását, de a szekularizmus krédója mára már megbukott, mivel nem volt képes kordában tartani a vallásos indulatokat és azok erőszakos megnyilvánulásait. A jelenlegi etatista és totális formája inkább a megosztottságot szolgálja, mivel, paradox módon, könnyen felhasználható politikai fegyverként a vallási kisebbségek ellen.²⁰ A szekularizmus kritikája mellett azonban megjegyzendő, hogy nemcsak azért volt képes megőrizni domináns szerepét az indiai politikai és társadalmi szektorban, mert képlékenysége megengedte a kontextusonkénti átalakulást, hanem mert sikerült egy olyan értékekben gazdag ideológiává válnia, amely alkotmányosan garantálta az egyének vallásszabadságát és állampolgári jogaik tiszteletben tartását. A szekularizmus kritikusai és támogatói merőben más szempontrendszert alkalmaznak a jelenség kortárs vizsgálatához, de talán közös pontként említhetjük, hogy az 1946–1947-ben zajló integrációs folyamat és a fiatal indiai

18 Nandy, A.: *The twilight of certitudes* i. m. 289.

19 Uo. 286.

20 Uo. 291. Nandy sokat vitatott, de a fentiek tükrében korántsem elvetendő teóriája szerint a fanatikus szekulárisok és a hindu nacionalisták valójában egymás ikertestvérei, melyek csak elviekben különböznek egymástól, de ugyanazt az opportunistai politikai gyakorlatot folytatják, és ugyanúgy képtelenek a vallásközösségi erőszakot megfékezni.

állam megszilárdításában kulcsfontosságú szerepet töltött be. Mindazonáltal egyet kell értenünk a szekularizmus modernista kritikai szemléletével is, miszerint a szekuláris indiai állam nem töltötte be a hozzá fűzött reményeket, mert sem a belső (főleg vallási), sem a külső (pl. Pakisztánnal) konfliktusokat nem tudta elkerülni, vagy hosszú távon orvosolni.²¹

A hindu nacionalizmus térnyerése: szekularizmus, erőszak és a tömegek mobilizációja

Miután India kivívta függetlenségét és Mohammed Ali Jinnah halála után egyértelművé vált Pakisztán vallási alapú berendezkedése, Jawaharlal Nehru, aki nyíltan szekuláris és szocialista nézeteket vallott, megkezdte a szekuláris állam kiépítését. A Pakisztán elszakadását követő erőszakos vallási atrocitásokat döbbenettel fogadta a társadalom túlnyomó része, de a vallásosság és hitélet továbbra sem veszített népszerűségéből. A vallásszabadság és a tolerancia széles körű társadalmi elfogadottságra talált. A szekularizmus elvét sokan, bár tévesen, ezekkel a demokratikus elvekkel azonosították. A demokratikus alapelvek rögzítése megtörtént az 1950-es alkotmányban, ugyanakkor egyre világosabbá vált, hogy a tradicionálisan vallásos társadalom nem tudja, vagy nehezen tudja magáévá tenni a szekularizációt.²² Az agnosztikus Nehru tisztában volt vele, hogy ez a folyamat nem lesz konfliktusoktól mentes, és igyekezett megteremteni a vallási pluralizmus állami garanciáit. Mentorával, Gandhival ellentétben Nehru nem volt túlzottan érzékeny a vallás iránt, és számára sokkal inkább az új technológiák alkalmazása, valamint a gazdaság modernizálása jelentették az utat egy modern társadalom felépítéséhez. A nehruista szekularizmus fejlődése egészen a hatvanas évek közepéig töretlenül zajlott, amihez a Kongresszus Párt kormányzati egyeduralma biztosította a politikai kereteket. Az ezt követő választási kudarcok és a nyolcvanas évekbeli hindu megújulási mozgalmak, a muszlim szeparatizmus és a szikh fundamentalizmus kihívások elé állították a Nehru-dinasztia (Indira és Rajiv Gandhi) által vezetett szekuláris Kongresszust. A párt elsősorban a nehruista modellt, vagyis a gazdaság technológiai fejlesztését és az iparosodás felgyorsulását szorgalmazta a társadalmi átalakulás reményében, de a receptben kételkedők felvetették, hogy a szekularizmus egyedül a gazdasági szektor megerősítésével nem tudja lecsillapítani a vallásközösségi (*communal*) villongásokat.

A szekuláris állam legnagyobb belső fenyegetettségét ugyanis a vallási közösségek közti harcok jelentették, amelyek a függetlenség kikiáltása után elsősorban a hindu és muszlim közösségek politikai mobilizációjában, aktivitá-

21 Partha Chatterjee: Secularism and Toleration. *Economic and Political Weekly* 19. (1994) 28. sz. 1768–1777.

22 T. N. Madan: The Case Of India. *Daedalus* 132. (2003) 3. sz. 62–66.

sában jelentek meg.²³ A legnagyobb problémát a hindu nacionalizmus térnyerése okozta. Annak érdekében, hogy az állam megelőzze a vallási kisebbségek elnyomását a hindu többségi társadalom által, törvényes keretekkel próbálta garantálni a kisebbségi jogokat. Mivel azonban az állami intézményeknél nem létezett az állampolgárság koncepciójának differenciálása, a kisebbségek képviselete nem oldódott meg. A hindu szélsőséges mozgalmak azzal érveltek, hogy a hinduk alkotják az indiai nemzet kétharmadát, ezért az állam politikájának ezt a túlsúlyt kellett volna megjelenítenie, és a kisebbségeknek pedig elfogadniuk a többség vezető és védelmező szerepét.²⁴ A *Hindutva* és az 1980-as években elindított Ram mozgalom felemelkedése teljesen váratlanul érte a Kongresszus tagjait, és az 1992-es ayodhyai Babri mecset lerombolásában csúcsosodott ki a hindu nacionalisták által gerjesztett feszültség. Az incidenst megelőző mintegy másfél évtizedben a *Rashtriya Swayamsevak Sangh* (RSS – Nemzeti Önkéntesek Szövetsége) követői sikeresen terjesztették a hindu szélsőséges nézeteket, és megalapozták a *Hindutva* társadalmi támogatottságát.

Az 1920-as évek óta szervezett politikai, katonai képzésekben részesített és folyamatosan országsszerte mozgósított RSS-aktivisták eddig csupán marginális jelentőségű támogatottságra tudtak szert tenni, ezért érdemes alaposabban megvizsgálni a *Hindutva* 1980-as évek végén bekövetkezett robbanásszerű sikerének okait. Az egyik kézenfekvő ok, hogy az RSS mellett a *Vishwa Hindu Parishad* (VHP – Nemzetközi Hindu Tanács) más típusú verbuválási módszerekkel (az egész országban létrehozott hindu kulturális központokon keresztül) dolgozott, amelyekkel nemcsak az erős kulturális identitással rendelkező hindu tömegeket tudta megszólítani, hanem a hindu nacionalista elveket valló *Bharatiya Janata Párt* (BJP – Indiai Néppárt) számára is szavazókat vagy támogatókat szerzett. A további lehetséges okok feltérképezése érdekében érdemes megtekinteni Sumit Sarkar történész által javasolt magyarázatokat.²⁵

5. A Babri Masjid lerombolását követően az *anti-communal* (vallásközösségierőszak-ellenes) körökben elterjedt nézet volt, hogy a *Hindutva* megerősödése összeköthető a Mandal-jelentés által kiváltott felső kasztbeli elégedetlenséggel.²⁶ Az alacsonyabb kasztokban élőknek

23 Ide lehetne továbbá sorolni a (részben) vallási indíttatású szeparatista törekvéseket is pl. északi muszlim, déli tamil, vagy a szikh Khalistan mozgalmak.

24 Chatterjee, P.: *Secularism and Toleration* i. m. 1993. 110–112.

25 Sarkar, S.: *The anti-Secularist Critique of Hindutva* i. m. 439. A legáltalánosabb nézet szerint ehhez a tömegtüntetéshez és zavargásokhoz köthető a BJP hatalomra jutásának fontosabb oka. Ez a nézőpont elegendő magyarázatot szolgáltat az 1992 és 1998 közti politikai térnyeréshez, viszont a párt korábbi támogatottságának okait és a mobilizációs módszereket, hatékonyságát nem veszi figyelembe.

26 Az ún. Mandal-jelentés, a Janata Párt kormányzása idején 1979-ben felállított bizottság, 1980-as vizsgálatának eredményeit tartalmazza. Bindheshwari Prasad Mandal képviselő által vezetett bizottság az „egyéb hátrányos helyzetű osztályok” (OBCs – *Other Backward Classes*) társadalmi, oktatási és politikai képviseleti helyzetét mérte fel, amely a hátrányos helyzetű kasztok politikai mobilizációjához vezetett. A köz-

fenntartott kormányzati és közoktatási helyek miatti tiltakozásuk sok felső kasztbelit vezetett a Ram mozgalomba.

6. A fenti magyarázatot némiképp megkérdőjelezi a második pont, mivel a *Hindutva* éppen a hátrányos helyzetű tömegek mozgósításában ért el váratlan sikereket. A szekulárisok hiába reménykedtek, hogy a hindu nacionalizmust támogató felső kasztbeli társadalom és az alsóbb néprétegek közti konfliktus megakadályozza a *Hindutva* előretörését. A BJP jelentős támogatottságra tett szert India legnagyobb államában (Uttar Pradesh), és szövetségre lépett a helyi legbefolyásosabb *dalit* (érinthetetlen) politikai formációval.²⁷
7. Korunk változásai és a gyakran túl általánosan csak globalizációs hatásoknak nevezett folyamatok is közrejátszhattak a hindu nacionalizmus népszerűségében. A kulturális nacionalizmusok (etnikai, vagy vallási) a világ minden táján fokozatosan átadták magukat a politikai és gazdasági függetlenség neoliberais elvének. A hindu nacionalisták gyakran kritizálták a globális tőke koncesszióit, miközben támogatták a piaci liberalizáció és privatizáció politikáját. Ez a magatartás sokszor keresztelte a konvencionális szekuláris/*communal* felosztást és a gazdasági érdekek preferálása háttérbe szorította a vallási célokat. Az elmúlt pár évtized egyik új jelensége a társadalmi-financiális érzékenység az elitek részéről, akik egyfajta büntudatot éreznek jómódú életvitelük miatt egy olyan országban, ahol a szegénység tömeges méreteket öltött.²⁸
8. A függetlenség utáni nehruista, gazdaságközpontú és tervutasításos politika diadalmaskodott India fiatal államának gazdasági konszolidációjában. Ez a győzelem ugyanakkor hozzájárult bukásához is, mert a modellt kvázi jogosan érthették kritikák a túlzott bürokratikus, időnként autoriter és etatista jellege miatt. Az Indiai Kongresszus Párt megszakítatlan több évtizedes hatalma beszűkítette a politikai látókörét, és egyre inkább a nemzet és a nemzetállam ideája felé fordulva próbált meg kitörni ebből a merev, a társadalmi igényektől távolodó politikai struktúrából. Az 1980-as és 1990-es években a *Sangh Parivar* (hindu nacionalista Szervezetek Családja) képes volt hasznot húzni abból a

ponti kormányzat nem vette figyelembe a jelentést, és csak V. P. Singh egy évtizeddel későbbi miniszterelnöksége idején fogadták el a felmérés társadalmi és oktatásügyi strukturális változtatásokat célzó javaslatait.

27 Anil K. Verma: Backward-Caste Politics in Uttar Pradesh: An Analysis on the Samajwadi Party. In: Political Process in Uttar Pradesh. Identity, Economic Reforms and Governance. Szerk. Sudha Pai. New Delhi 2007. 157–191.

28 Sarkar, S.: The anti-Secularist Critique of Hindutva i. m. 433–435. A fenti tipológiát és a hindu nacionalizmus felemelkedésére keresett magyarázatot érdemes összevetni az elsősorban hosszú távú és rövid távú faktorokat számba vevő Bhargava felosztásával: Rajeev Bhargava: Liberal, Secular Democracy and Explanations of Hindu Nationalism. In: Decentring the Indian Nation. Szerk. Andrew Wyatt – John Zavos. London 2003. 72–96.

stratégiából, hogy magát lázadónak, nonkonformistának mutatta, amely ugyan teljes mértékben meghazudtolta az eddigi kifejezetten az erős államiságba vetett hitüket, de a társadalom szemében a Kongresszussal szembehelyezkedő mozgalom a hatalom gyakorlása tekintetében potenciális alternatív politikai tényezővé vált. Ezt a folyamatot látva a Kongresszus politikai retorikájában változás következett be az 1980-as években. A változás többek között az 1971-es általános választásokon Indira Gandhi által életre hívott *Garibi Hatao* (Szüntessük meg a nyomort!) jelszó elhagyásában nyilvánult meg, amelyet felváltott a nemzeti dicsőség/büszkeség, a határok szentsége/sérthetetlensége és a nemzeti egység kultuszának hangoztatása.²⁹ A *Hindutva* ezt a változást felhasználva egyrészt kisajátította a Kongresszus nemzeti egységre vonatkozó elveit, másrészt magukat az erős állami akarat és szekularizmus által elnyomott vallási rétegnek állították be.

A *Hindutva* módszere teljes mértékben bevált, és sikeresen használta ki a Kongresszussal szemben táplált társadalmi (valamint az 1980-as évektől intellektuális) elégedetlenséget, habár érdemes megjegyezni, hogy a szekularizmust ért hindu nacionalista kritika ebben a kontextusban nem helytálló, mivel, ahogyan arra már az előzőekben is utaltunk, Jawaharlal Nehru kormányzása alatt sem volt vallásellenes, vagy éppen a vallást mellőző politikai attitűd. A rendszer csupán nem volt képes lecsillapítani az 1947-től (vagy bővebben az 1920-as évektől) folyamatosan radikalizálódó vallási elveket priorizáló mozgalmakat, politikai pártokat. A hindu nacionalizmus hatalomra jutásának okai közül feltétlenül fontos kiemelni az 1970-es évek nehruista fejlesztési politikájának dezintegrációját. Az 1960-as években megmutatkozó pénzügyi válság és a folyamatos kongresszista dominancia megkérdőjelezte a szekularizmus társadalmi legitimitását. A politikai és gazdasági sikertelenséget Indira Gandhi egy centralista pártstruktúrával és egy autoritárius központi hatalom létrehozásával igyekezett normalizálni. A miniszterelnök-asszony legnagyobb felháborodást kiváltó intézkedése az 1975–1977-ig tartó szükségállapot kihirdetése volt, amely a demokratikus elveket hatályon kívül helyezte, és ezzel tömeges civil megmozdulások hullámaint indította el. Ez a politikai válság lehetővé tette az Indira Gandhi autoriter hatalma ellen tömeges tüntetéseket szervező hindu nacionalistáknak, hogy a mozgalom történetében először igazi demokratákként jelenjenek meg, akik az egész nemzet szabadságáért és demokratikus jogaiért küzdenek. A tömeges megmozdulások nagymértékben segítették a *Hindutva* elveinek terjesztését és tömegbázisának kialakítását, amely a soron következő választásokon a koalíciós multipárt, a Janata (Népi Párt) 1977-es győzelméhez vezetett.³⁰ A hindu nacionalizmus ennyire látványos felemelkedése nem mehetett volna végbe az 1960-as években elkezdődött és 1970-es évek végén fel-

29 D. P. Mishra: *The Post-Nehru Era. Political Memoirs*. New Delhi 1993. 121.

30 Christophe Jaffrelot: *Les nationalistes hindous*. Paris 1993. 66–73.

gyorsult demokratizálódási folyamatok nélkül. Az 1980-as évekre már jellemző volt a növekvő számú politikai szervezetek befolyása a kormányzati szférában. A tömegek megjelenését és mobilizációját a politikában a hindu nacionalizmus tudta leginkább felhasználni az 1990-es évek választási küzdelmeiben, majd 1999-ben siker koronázta erőfeszítéseiket és átvették a kormányzást.

Politikai legitimáció és a szekularizmus átértelmezése

A hindu nacionalizmus kezdeteitől fogva egy konkrét ideológiával rendelkezett, azonban úgy tűnik, képtelen volt felmutatni egy erre az ideológiára támaszkodó koherens elvrendszert a politikai kormányzás és adminisztráció terén. Az ún. „hindu kormány”, vagy „hindu állam” létrehozásának semmilyen jelét nem mutatták, és nem alakították át a politikai rendszert. Ez valószínűleg annak köszönhető, hogy a BJP (az 1999-től 2004-ig tartó kormányzati időszakban) elfogadta a kormányzás liberális kereteit, és nem feszegette a szekuláris állam határait. A hindu nacionalisták hatalomra kerülésével nem vette kezdetét a nemzet „hinduizálása”, és nem történtek meg politikai rendeletekkel a vallási kisebbségek beolvasztása sem. A kérdés jogosan merülhet fel, vajon miért nem történt meg az eddig annyit hangoztatott hindu nemzet (*Hindu Rashtra*) kialakítása? A válasz meglehetősen komplex, mivel a hindu nacionalizmuson belül is léteznek radikálisabb (RSS, VHP), inkább mozgalmi és moderált (BJP), a kormányzási struktúra eddigi kereteit elfogadó frakciók. A *Sangh Parivar*ban a BJP képviselte a hindu nacionalizmus választásorientált platformját elfogadva a liberális demokrácia intézményeit és tradícióit. A párt kormányzati mozgásterét így kizárólag az alkotmányban deklarált szekuláris, szövetségi és demokratikus keretekre szűkült, és függetlenül a *Hindutva* eszméjétől egyre közelebb került a hasznosság elvéhez, vagyis pragmatikusan a választási körülményeket tekintve mozgott a politikai spektrum közepe, vagy éppen a széle felé. A vallási nacionalizmus ugyanis folyamatosan ott volt a politikai eszköztárunkban, és nem adták fel a tömegek mozgósítását kormányzásuk alatt, csupán regionálissá tették a toborzást, és igyekeztek elkerülni, hogy a háttérben tevékenykedő vallási mozgalmakkal összekapcsolják a pártot. Az bizonyos, hogy a BJP sem tudta, vagy nem is akarta, megszüntetni a vallásközösségi harcokat, amelyek fel-fellángoltak India több államában is. A legkomolyabb konfliktus a 2002. február 27-én Ayodhya városából Gujaratba érkező vonat felgyújtása után tört ki. A vonatot Godhra közelében támadták meg feltehetően muszlim szélsőségesek, amelynek következtében 58 hindu zarándok (főleg nő és gyerek) meghalt, majd ezt követően csaptak össze hindu és muszlim vallási (*communal*) csoportok. A halottak száma 2000-re tehető és 200 ezren hagyták el otthonaikat a hindu szélsőségesek bosszújától félve. Gujarat állam akkori főminisztere, Narendra Modi ellen hivatalos vizsgálat indult, és mind a sajtó, mind a szakirodalom élesen kritizálta szerepvállalását a zavargások kiobbantásáért,

vagy annak elmérgesedéséért.³¹ Ezek a kritikák ugyanakkor nem ásták alá Modi politikai reputációját, hiszen kétszer is megnyerte az általános választásokat (2014, 2019), és 2019-ben újra India miniszterelnöke lett. Az eljárás megindítását követően 2012-ben az Indiai Legfelsőbb Bíróság által felállított Különleges Nyomozócsoport (*Special Investigation Team*) hivatalosan felmentette a vádak alól.³² Modi populista és erősen „hinduizáló” politikáját továbbra is élesen kritizálja a szakirodalom és az indai sajtó egyaránt.

A BJP hatalomra kerülése a nehruista szekularizmus elmozdításának ígéretét foglalta magában, viszont ez sem 1998-ban, sem 2014-ben nem történt meg. A mostani 2019-es újraválasztás pedig teljes mértékben alkotmányos keretek között és a szekuláris intézményeken keresztül ment végbe. Ez nem azt jelentette, hogy a vallási töltet nem volt jelen a kormányzásban, vagy a választási kampányban, és nem is azt, hogy a BJP feladta volna a *Hindutva* elveit, csupán opportunista módon felhasználta vagy a vallás összetartó erejét, vagy a szekularizmus legitim eszközeit, mindazt, amit éppen az adott politikai helyzet megkívánt.³³

A szekularizmus egyik indiai sajátossága, hogy politikai kurzustól függően az alapelveken kisebb-nagyobb változtatásokat hajtottak végre a politikai aktorok, de a kereteket eddig érintetlenül hagyták. Ezt akár a szekuláris állam működőképességének is betudhatnánk, ugyanakkor az állami intézmények működtetésén kívül a szekularizmus elbukni látszik, mivel a különböző hindu, muszlim, vagy szikh csoportok közti békés egymás mellett élését nem képes garantálni. A vallásos társadalom (egészen az individuális szabadságjogok megsértéséig) nem fogja feszegetni a szekuláris berendezkedés korlátait, de a probléma változatlanul az, hogy ezen korlátok rendkívül nagy szabadsággal értelmezhetőek. Hiába rögzítették az 1949-es alkotmányban az indiai állam szekuláris természetét, mivel a gyakorlatban az aktuális politikai erők sokkal inkább politikai doktrínaként alkalmazták a szekularizmust, semmint alkotmányos alapelveként.

31 <https://www.bbc.com/news/world-south-asia-13170914>, letöltés 2019. ápr. 21.; Martha. C. Nussbaum: *The Clash Within. Democracy, Religious Violence and India's Future*. The Belknap Press of Harvard University Press 2007.; Chettan Bhatt: *Democracy and Hindu Nationalism*. Democratization 11. (2004) 4. sz. 133–154.

32 <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-17664751>, letöltés 2019. ápr. 21.

33 Nandy, A.: *The twilight of certitudes* i. m. 284–285.

KALÓ FERENC

„BOROGYINO 1812” A 19. SZÁZADI OROSZ MŰVÉSZETBEN

Napóleon életéről könyvtárnyi – vélhetően a több könyvtárnyi sem túlzás – szakirodalom van. Ebből a hadvezéri képességeit, az államszervező tevékenységét bemutató irodalomból jelentős számú foglalkozik az Oroszország elleni 1812-es hadjárattal, ennek következményeivel. Ez nem meglepő, hiszen a forradalmi, majd Napóleon-kori Franciaország és Oroszország nem mentes ellentmondásoktól. A forradalom radikalizálódásával az orosz álláspont egyre ellenségesebbé válik, Oroszország részese lett a forradalom elleni, majd Napóleon elleni koalíciónak. Ennek jól ismert példája az Austerlitz melletti három császár csatája.

Viszont az 1807-ben megkötött tilsiti egyezmény, amelynek értelmében Napóleon és I. Sándor voltaképpen érdekszférákra osztotta Európát, átmeneti szünetet hozott az ellenségeskedésben. Az egyezmény ellenére Napóleon 1812-ben háborút indított Oroszország ellen.

Kétszáz év távlatában az okokat tekintve – bár léteztek, léteznek eltérő, a súlypontokat másként látó vélemények – főbb vonalakban azonosak az álláspontok: Oroszország nem tartotta be az Anglia ellen irányuló kontinentális blokádot, mert gazdasági érdekeibe ütközött; a Varsói Hercegség (Nagyhercegség) létrehozása; a független Lengyelország visszaállításának víziója és a korábban Oroszországhoz csatolt területek elvesztése; az orosz-svéd háború az oroszokra nézve kedvező lezárása; Napóleon és I. Sándor húga házasságának kútba esett terve; az Európa feletti hegemonia teljes francia birtoklása.

Ismert az a tény is, hogy Napóleon maga is hosszan töprengett e hadjárat elindításán, sokat foglalkozott XII. Károly svéd király Oroszország elleni támadásának kudarcával, a Poltava melletti svéd vereséggel és az északi háború következményeivel Svédországra nézve és Oroszország európai hatalommá válásával.

Végül is a jelentős túlerőt felvonultató Grande Armée 1812. június 24-én megkezdte átkelését a Nyeman folyón. Az orosz hadsereg azonban kitért az ütközet elől, és az ismert halogató taktikát, a felperzselt föld fegyverét választva korábban nem tapasztalt akadályok elé állította Napóleon hadseregét. A Moszkva-közi Borogyinónál lezajlott ütközet, a mindkét oldalon igen nagy embervesztés, Moszkva feladása, Napóleon szeptember 14-i bevonulása az ősi fővárosba, majd a harmincnégy nap utáni francia visszavonulás az óriási veszteségek, az utánpótlás hiánya, a zord időjárás és a járványok következményeként sok-sok ellentmondást, vitatott kérdést vetett fel.

Az viszont vitathatatlan tény, hogy Borogyino, a francia sereg kiűzése, a Napóleon elleni újabb koalíció, a Párizsig tartó menetelés Oroszországban

eddig meg nem élt öntudatra ébredést, dicsőséglázat eredményezett. Mind a hivatalos Oroszország – élén a sikert, a dicsőséget nagymértékben magának tulajdonító I. Sándor cárral –, mind az orosz társadalom – a nemességtől az egyszerű parasztig – a bátorság, a kitartás, a hősiesség helytállása, a haza iránti odaadás eredményének tekintette. Nem véletlen, hogy az orosz történetírás ezt a háborút Honvédő Háborúként, ennek „mintájára” a Hitler elleni Nagy Honvédő Háborúként tartja számon.

Az, hogy a forradalom folytatójának tekintett „lovagló Robespierre” bukásában Oroszország oroszlánrészt vállalt, a 19. századi orosz művészet több területén nyomott hagyott.

A kortársakra, a következő nemzedékre mély benyomást tett az általuk győzelemként megélt, dicsőséglázat hozó eseménysor. Ezt tükrözik A. I. Herzen (a 19. századi orosz gondolkodás egyik legnagyobb alakja) emlékiratai.

Az előkelő Jakovlev család (a Herzen a német származású édesanyjától kapott becéző név) az 1812 szeptemberében Moszkvába bevonuló francia csapatok elől szinte az utolsó pillanatban kísérelte meg a menekülést a néhány hónapos csecsemővel. A szabad út áraként az apának Napóleon békeüzenetét kellett elvinnie Szentpétervárra I. Sándorhoz. A cár nem akart tárgyalni Napóleon szándékáról, sőt az üzenetvivőt egy ideig fogolyként kezelte. A franciák kivonulása után a család visszaköltözött Moszkvába. 1812 eseményei, a Napóleon felett aratott győzelem – a dajka, a nevelők, az apát meglátogató katonatársak jóvoltából – vissza-visszatérő beszédtema volt a Jakovlev-házban.

Teljes joggal írhatta Herzen emlékirataiban: „Moszkva égéséről, a borogyinói ütközetről, Párizs bevételéről szóló beszélgetések voltak bölcsődalaim, a gyermekéveim, az én Iliásom és Odisszeám”.¹ Ez a korérzés, korhangulat tükröződik a 19. századi orosz irodalomban, képzőművészetben, zenében, de áttételesen még az építészetben is nyomokat hagyott.

Kifejező eszközeit és hozzáférhetőségét tekintve az irodalom a többi említett művészeti ággal hasonlítva sajátos, kedvezőbb helyzetben van. Az irodalomban tallózást – az időrendiség okán – A. Sz. Puskin azon verseivel kezdjük, amelyek a Honvédő Háború két kiemelkedő hadvezérének állítanak maradandó emléket.

A skót származású Barclay de Tolly (1761–1818) a háború elején volt az orosz seregek főparancsnoka. Voltaképpen az ő nevéhez kötődik az ütközet kerülése, a halogató taktika. Ennek következtében – miután gyáva vássággal, sőt árulással is vádolták – I. Sándor felmentette tisztségéből. Ő azonban a továbbiakban is hősiessen harcolt a franciák ellen. Puskin az 1835-ben írt *A hadvezér* című versében tiszteleg emlékének: „Boldogtalan vezér! / Be szörnyű végzet ért! / Feláldoztat magad egy másik nemzetért” (Illyés Gyula fordítása).

A Honvédő Háború legendás hősiességének emlékét Puskin a Kazanyi székes-egyházban (Szentpétervár) lévő sírboltnál idézi fel. „Itt álmodik az óriás, / Akit

1 Alekszandr I. Herzen: Emlékezések és elmélkedések (Szemelvények). Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1953. 30.

bálványoz a világ, / Ő a hon hatalmát megóvta,... / Diadal szállt csapásain...” (*Kutuzov sírjánál*, fordította Devecseri Gábor).

Az irodalmi alkotásokban fellelhető, az 1812-es háború döntő napjaira emlékező mondandónkat M. J. Lermontov (1814–1841) *Borogyino* c. versével folytatjuk.

A Puskin után legnagyobb 19. századi orosz költőként számon tartott Lermontov a csata 25. évfordulójára írta ezt a verset. A kevésbé ismert, öt évvel korábban írt *Borogyino mezeje* c. költemény nem csupán előzményként szolgált, de az alapvető mondanivalót is magában hordozta.

Az évfordulóra írt versben egy, az ütközetben részt vevő öreg katona mesél fiatal katonatársainak az öldöklő küzdelemről, az oroszok hősiek helytállásáról, a halált megvető bátorságról, a harci dicsőségről. Tegyük hozzá azonnal, valószínű. „Értünk egy szép mezőre egyszer, / nem is kell táborozni szebb hely!... / Mit halogatjuk valahára / rontsunk már rá a franciára, / ha életünk lesz is ára, / megvédjük a hazát!” (Lator László fordítása).

Ugyanakkor, amikor Lermontov az 1812-es év nemzedékének bátorságát, hazafiságát hangoztatja, szembeállítja a dekabrista felkelést követő megtorlást (börtönt, száműzetést, kivégzéseket) megélő nemzedék korhangulatával: a kiútatlansággal, reményvesztettségével, feleslegesség-érzésével. „A mi időnkben – hej, be más volt! / Hős nemzedék volt, óriások, különbek nálatok!” (Lator László fordítása).

A nem szakmabeli, de e korszak történelme, irodalma iránt érdeklődők minden bizonnyal leginkább L. Tolsztoj (1828–1910) *Háború és béke* (1863–1869) művéből ismerik e háború előzményeit, lefolyását, a borogyinói ütközetet és mindezek hatását az orosz nemzeti érzésre.

E nagy ívű műből témánkat illetően két kérdéskört emelünk ki. Az egyik mindenképpen az, ahogyan Tolsztoj kutatta az előzményeket. Napokon át járta a csata helyszínét, kereste a szemtanúk leszármazottait, megnézte az emlékműveket vagy azok maradványait, olvasta egy részt vevő tüzér feljegyzéseit. Így tudott nagyon hiteles képet nyújtani a csatamező földrajzi adottságairól, az egyes csapategységek mozgásairól, mindkét oldal nagy embervesztésének okairól, az orosz sereg megóvását jelentő főváros feladásáról.

A másik, amiről röviden említést teszünk: Napóleon és Kutuzov ábrázolása. Erről is sok-sok írás látott már napvilágot, melyeknek fő vonásaiban az a lényege, hogy Tolsztoj elfogult, részrehajló a két hadvezér portréjának megrajzolásakor. Kutuzovot csupa pozitív, Napóleont csupa negatív tulajdonságokkal ruházza fel; még hadvezéri, katonai tehetségét is kétségbe vonja.

Ennek magyarázata lehet az is, hogy mintegy visszavetíti a száműzetésben élő Napóleon főként külső jegyeit, úgymond rossz szokásait a Honvédő Háború idejére. Másrészt a krími háború miatt III. Napóleon bizonyos tulajdonságait „kölsönzi” Bonaparte Napóleonnak. (Ismeretes, hogy L. Tolsztoj tüzérként vett részt a krími háborúban a Szevasztopol ostromló angol-francia sereg ellen.)

Azt gondolom azonban, hogy nem ezek a lényeges magyarázatok. Sokkal inkább arról van szó, hogy Tolsztoj szemében Napóleon, a hódító, öntelt,

önmagát a történelem fölé helyező, katonáitól távol álló, sikereit teljes mértékben magának tulajdonító, emberek ezreit, százezreit halálba kényszerítő zsarnok.

Kutuzov pedig a hazáját védi, katonáihoz, így az orosz néphez közeli hadvezér, akit a nemzeti érzés vezérel.² Nem nehéz ebben felismerni Tolsztoj orosz-bűvöletét, parasztimádatát. (Elegendő utalnunk a Háború és béke egyszerű paraszthőseire.)

A képzőművészet területéről – az irodalom után – a 19. századi orosz szobrászatban találjuk a témájukat a Honvédő Háborúból merítő legtöbb alkotást.

A moszkvai Vörös téren jól ismert Minyin- és Pozsarszkij-emlékmű (I. P. Martosz, 1752–1835) az 1612-es Oroszország elleni lengyel támadás visszaverésére irányuló összefogás erejének állít emléket. A klasszicista stílusban – bár jól látható orosz sajátosságokkal – az ősi főváros első köztéri szobra 1804–1818 között készült. Így a lengyel betörést megörökítő mű közvetve már a Napóleon feletti győzelmet, a széles körű összefogás erejét is tükrözte. A talapzaton látható csatajelenetek pedig a közelmúlt eseményeire, a franciák elleni heroikus küzdelemre, a dicsőségglázra is egyértelműen utaltak – legalábbis a korabeli orosz emberek szemében.

1. ábra. Minyin és Pozsarszkij emlékműve Moszkva központjában.³

2 *Henri Troyat*: Tolsztoj élete. Európa Könyvkiadó, Bp. 2007. 374–394.; *Viktor B. Sklovszkij*: Tolsztoj. Progress–Gondolat, Moszkva–Budapest 1978. 253–262.

3 A kép forrása: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:0340_-_Moskau_2015_\(26399133935\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:0340_-_Moskau_2015_(26399133935).jpg) (2019. szept. 5.)

A V. I. Gyemut-Malinovszkij (1779–1866) készítette *Orosz Scaevola* (1813, Szentpétervár, Orosz Múzeum) a római ifjú, Mucius Scaevola áldozatkészségét, hazája iránti hűségét idézi. A Napóleon elleni háború idején valóságban megtörtént dolgot ábrázol: egyszerű orosz parasztok – a francia fogságot, illetve az ebből következő, hazájuk, népük elleni harcra kényszerítést elkerülendő – a kézlevágás, az öncsonkítás borzalmas tettevel mutatták meg a haza iránti áldozatvállalást, a hűséget. (E témát az Oroszországban élő Zichy Mihály is feldolgozta.)

Nyilvánvalóan a háború dicső emlékét voltak hivatva megőrizni – az irodalomnál Puskin versei kapcsán már említett – a Kazanyi székesegyház előtt napjainkban is álló B. I. Orlovskij (1792–1838) által készített Kutuzov- és Barclay de Tolly-szobrok is (1837). Az 1813. április 5-én Boleszlavban (ma Lengyelország) Napóleon kiűzése közben elhunyt Kutuzovot az említett székesegyházban ravatalozták fel. A klasszicizmus jegyeit viselő alkotás a közelmúltra utal: a Moszkva irányába mutató marsallbot Kutuzov kezében jelképezi, hogy a főváros feladása és így a hadsereg megőrzése végül is – egyéb tényezők mellett – orosz győzelmet eredményezett.

2. ábra. Kutuzov szobra a szentpétervári Kazanyi székesegyház előtt.⁴

4 A kép forrása: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Koetoezov_kazan.jpg (2019. szept. 5.)

A szobrászatnál maradva említést érdemel ennek egy sajátos ága: a medallionművészet (éremművészet). Ennek legjelentősebb képviselője I. P. Tolsztoj (1783–1873), aki a háborúról készítette sorozatai nagy részét. Az éremkészítés tömör kompozíciót, plaszticitást, szimbolikus ábrázolásmódot követel. Írásunkhoz két alkotás kapcsolódik: az összefogást jelképező *Népi felkelés* (1816) és a *Borogyinói csata* (1817), amely egy orosz hőst és az ellenséges francia küzdelmét ábrázolja. Az érmék viaszmintái az Orosz Múzeumban (Szentpétervárr) láthatóak.⁵

A 19. századi zeneművészetben is fellelhető Borogyino emléke. Ezt az operáiról, balettzenéjéről, szimfóniájáról, a rendkívül népszerű B-moll zongoraversenyéről ismert P. I. Csajkovszkijnál (1840–1893) találjuk igen kifejező formában. Az „1812”-nyitány lassú kezdete oroszban békéjét idézi, amelyet azonban megtör valami: ellenség jelent meg Oroszországban. A zene azt sugallja, hogy az orosz nép kész a harcra. Ezt trombiták harsogó hangja, dobok pergése jelzi. A két hadsereg ütközete, küzdelme következik. A Marseillaise felhangzó motívumai a franciák győzelmi eshetőségét vetítik előre. Az oroszok ellentámadását orosz dallamok jelzik. A Marseillaise dallamai elnémulnak; orosz győzelem, amelyet hálaének, majd győzelmet sugalló dallamsor zár.

A szobrászatról, még inkább a zenéről írottakhoz okvetlenül szükséges egy megjegyzés. Képzőművészeti alkotásról, zeneművekről beszélni, írni hálátlan. Talán nem is szabad!? Az előbbieket látni kell múzeumokban, képtárakban, esetleg művészeti albumokban, az utóbbiakat hallgatni érdemes (erre vannak a hanglemezek, CD-k, DVD-k). Az internet világában egy kattintással minden elérhető, letölthető. Így az a reményem lehet, hogy ily módon teljes lehet a műélvezet!

A kor szellemét, viszonyait, valamint a győzelmet nagymértékben magának tulajdonító I. Sándor cár mélyen vallásos voltát ismerve egyértelmű, szinte magától értetődő, hogy az építészet sem maradhatott érintetlen a dicső idők megörökítésétől. A cár Szentpéterváron is, Moszkvában is elrendelte egy-egy minden eddigit felülmúló, monumentális templom felépítését.

A moszkvai építkezésre 1815-ben kiírt pályázatot a svéd származású, de már Oroszországban született A. L. Vitberg (1787–1855) nyerte grandiózus tervezetével. A cár őt nevezte ki a templom építőjévé, az építési bizottság vezetőjévé. Az 1817-ben a Veréb-hegyre (1935 és 1999 között Lenin-hegy) tervezett templom a paralelogramma formájú alsó, a görögkereszt formájú középső és a kör alakú felső részből állt volna, mindegyik sajátos kultikus funkcióval, bibliai

⁵ Az említett szobrok képeihez lásd *Bacher Béla*: Orosz szobrászat. Képzőművészeti Alap, Bp. 1955. 75., 81., 85., 88.; valamint *A. F. Dimitrenko et al.*: Az orosz művészet mesterei. Ötven rövid életrajz. Gondolat-Raduga, Budapest–Moszkva 1985. 59., 80., 87.

témájú szobrokkal, festményekkel.⁶ I. Sándor halála után I. Miklós – helyt adva a különböző vádaskodásoknak – száműzte Vitberget, így a merész, misztikus elemeket tartalmazó terv nem vált valóra.

Később K. A. Ton (1794–1881) tervei alapján Moszkvában „orosz-bizánci” stílusban felépült a Megváltó Krisztus-székesegyház (1837–1883), amit viszont az 1930-as években a vallásüldözés durva megnyilvánulásaként leromboltak, helyén közfürdőt, uszodát hoztak létre. (Íme két, egymástól térben, időben, ideológiában távol eső tett az önkényuralmak jellegéről!)

Az Izsák-székesegyházat (Szentpétervár) is a napóleoni Honvédő Háború tiszteletére kezdték építeni. I. Sándor hívta meg A. Montferrand (1786–1858) francia építész Szentpétervárra, és kinevezte a templom főépítészévé. A monumentális, gazdag belső díszítésű klasszicista és reneszánsz stílusjegyeket ötvöző templom 1818–1858 között épült.

3. ábra. A szentpétervári Izsák-székesegyház⁷

6 Alekszandr I. Herzen: Szobranyije szocsinyenyij v tridcatyi tomah. Moskva 1954–62, VIII. köt. 278. Magyar nyelven bővebben: Kaló Ferenc: Herzen az építészetéről. In: Acta Academiae Pedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XX. Sectio Historiae. Szerk. Nagy József. Eger 1991. 99–107.

7 A kép forrása: https://otdyhateli.com/wp-content/uploads/2017/10/7177376975974f6ed196_h-1024x764.jpg (2019. szept. 5.)

KERTÉSZ ISTVÁN

A FELDERÍTÉS ÉS HÍRADÁS JELENTŐSÉGE A THERMOPÜLAI, A TRASIMENUSI ÉS A CANNAEI CSATA LEFOLYÁSÁBAN

A Kaló Ferenc kollégám tiszteletére megjelent tanulmánykötetben átfogó elemzést adtam a klasszikus ókori felderítés és híradás fő jellemzőiről a hadviselés gyakorlatát tekintve.¹ Jelen írás azt kívánja bemutatni, hogy a címben jelzett három ütközet kimenetelét hogyan befolyásolták a felderítés és hírszerzés révén a katonai vezetőkhez eljutott információk. Az információszerzés különféle módjainak fontossága már az ókorban is közismert volt, és persze még jelenkorunkban sem veszítette el jelentőségét. Erre utal egy modern hadművészeti mű következő részlete:

„A harctéri győzelem kivívásában fontos szerepe lehet annak, ha sikerül információhoz jutni az ellenségről, különösen a szándékait és lehetőségeit illetően. Polübiosz görög történetíró azt tanácsolta egy hadvezérnek, hogy »tanulmányozza ellenségének hajlamait és jellemét«, Szun-ce szerint pedig »ha ismerjük az ellenséget, és ismerjük magunkat is, akkor száz csatában sem jutunk veszedelembbe...«

...A felderítés az a megismerési folyamat, amelynek során olyan létfontosságú információhoz lehet jutni az ellenség erejét és elhelyezkedését illetően, amely alapján kikövetkeztethetők az ellenség legvalószínűbb lépései. A hírszerzés a stratégia szintjén is működik: hatáskörébe tartozik az adott csatatér szempontjából döntő feltételek – például a környezet, a topográfia és az időjárási minták – megismerése éppúgy, mint az ellenség politikai, katonai és ipari terveire vonatkozó információk megszerzése.”²

Az idézett mű eredeti angol címe: *How to Win on the Battlefield. The 25 Key Tactics of All Time*, míg magyar fordítása *Útmutató a győzelemhez. 25 hadászati stratégia az ókortól napjainkig* cím alatt jelent meg. Láthatjuk, hogy a katonai terminológiában kevésbé járatos fordító a stratégiát összetévesztette a taktikával, ráadásul szóismétlést is követett el, mivel a stratégia és a hadászat azonos fogalmak. Ezek a megjegyzések természetesen nem érintik a könyv tartalmát, amely számos, a hadviselésben nélkülözhetetlen taktikai elemet vizsgál. Az

1 Kertész István: Hírszerzés és híradás a klasszikus ókori hadviselésben. In: Acta Academiae Agriensis Sectio Historiae tom. XL. Szerk. Kiss László. Eger 2013. 75–92.

2 Rob Johnson – Michael Whitby – John France: *Útmutató a győzelemhez. 25 hadászati stratégia az ókortól napjainkig*. Ford. Hegedűs Ildikó. Athenaeum, Bp. 2011. 211.

ókortörténész számára ez az írás impulzust adott korábbi csataelemzéseinek kiegészítéséhez.

A thermopülai csata Kr. e. 480. augusztus 18-án (Green szerint)³ vagy szeptember 17-én (Hammond szerint)⁴ vette kezdetét. A maximum 5-6 ezer emberből álló görög szövetséges haderő Leónidasz spártai király⁵ parancsnoksága alatt kísérelte meg elreteszelni a perzsa inváziós erők útját Közép-Görögország kapujában.⁶ Itt húzódott 5 kilométer hosszan a Thermopülai-szoros, amelynek északi és déli bejárata mindössze egy szekérnyi szélességű volt, és belső szakaszain, ahol kissé jobban kiszélesedett, kőerődítmények egészítették ki a természet által emelt akadályokat. A szűkület keleti oldalán a Malliai-öböl homokos partja, nyugati oldalán a Kallidromosz (mai Zasztanai)-hegy gátolta a szoros megkerülését. A hely elnevezése: *Meleg kapuk* annak tudható, hogy ott Héraklésznek szentelt meleg vizű források fakadtak. Manapság forgalmas műút vezet itt Athén felé, és a tengerpart alaposan eltávolodott az egykori ütközet helyszínétől. A földrajzi változás oka, hogy a hegyekről lezúduló Szperkheiosz-folyó és a környéken található források vize feltöltötte a Malliai-öböl környékét. Az Athén irányába utazók elhaladhatnak Leónidasz bronz emlékműve mellett. Ezt 1955-ben állították fel az egykori végső harcok színhelyén. A lándzsát emelő spártai király szobrára vésett felirat: *molón labe* (gyere és vedd el – mármint a fegyveremet, ha mered) büszkén hirdeti a nagy túlerővel (talán 150-200 ezer ember) szembeszálló maroknyi sereg hajdani eltökéltségét.

A görög-perzsa háborúk görögországi összecsapásaival kapcsolatban a szakirodalom kiemeli, hogy a görögök általában fegyverként használták föl a domborzati viszonyokat, ahol azok számukra kedvezőek voltak, elsősorban az ellenség létszámfölényének ellensúlyozása érdekében.⁷ Szövetségesei, többek között a phókisziak révén, Leónidasz jól ismerhette Thermopülai előnyeit,

- 3 *Peter Green: The Greco-Persian Wars.* University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 1996. 109–149.
- 4 *Nicholas Geoffrey Lempriere Hammond: Thermopylae and Artemisium.* In: Cambridge Ancient History IV2. Szerk. John Boardman et al. Cambridge University Press, Cambridge 1988. 546–561. A thermopülai csata legrészletesebb ókori leírását lásd *Hérodotosz* VII. 201–233.
- 5 Leónidasz életrajzát lásd *Kertész István: Ókori hősök, ókori csaták.* Korona Kiadó, Bp. 1999. 35–57. A spártai király vezérlete alatt 4100 peloponnészoszi (köztük 300 spártai polgár és 1000 lakedaimóni), 700 Theszpiából, 400 Thébaiból érkezett katona, valamint phókiszi és lokriszi könnyűfegyverzetűek harcoltak, lásd *N. G. L. Hammond: Thermopylae* i. m. 549.
- 6 Vö. *Kertész István: Ez történt Marathónnál. A görög-perzsa háborúk.* TKK, Debrecen é. n., 76–89.
- 7 *Konijnendijk, Roel: Classical Greek Tactics. A Cultural History.* (Mnemosyne Supplements 409.) Brill, Leiden–Boston 2017. 80.; *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare I.* Szerk. Philip Sabin – Michael Whitby – Hans van Wees. Cambridge University Press, Cambridge 2007. 75–76. Vö. *Johannes Kromayer – Georg Veith: Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer.* Beck, München 1928. 149.; *Kertész István: A görög-római hadművészet fejlődése a trójai háborútól Julius Caesar koráig.* Zrínyi Kiadó, Bp. 2017. 63., 78–79.

amire szüksége is volt. Mivel ez idő tájt zajlottak az olümpiai sportversenyek,⁸ és Spártában Apollón Karneiosz fegyverfogási tilalommal járó ünnepét tartották,⁹ a perzsaellenes görög koalíció csak korlátozott mozgósítást rendelt el. Úgy vélték, a mindössze 300 spártai polgárt magába foglaló néhány ezres szövetséges előőrs, kihasználva a terep adottságait, képes lesz feltartóztatni az ellenséget addig, amíg a vallási ünnepségek – ilyennek tekintették az olümpiai játékokat is¹⁰ – végével megtörténhet a katonaság teljes mobilizálása. Ennek az elképzelésnek a jegyében sikerült is két napon keresztül visszaverni a perzsák támadását.

A hellének tervét egy közülük való áruló segítségével hiúsították meg. Az összecsapások második napján, az aznapi küzdelmek befejeztével egy Ephialtész nevű maliszi görög jelentkezett Xerxész perzsa királynál, és közölte, hogy megfelelő jutalom fejében felfedi a Kallidromoszon átvezető rejtett ösvényt, amelyet csak a helybéli pásztorok ismertek, és amelyen keresztül megkerülhetik a szorost.¹¹

A lényeges információ birtokában még aznap este Hüdarnész parancsnok vezérletével egy válogatott harcosokból álló, körülbelül 2-3 ezer főt számláló csapat indult útnak a perzsa táborból, és a Kallidromoszon éjszaka átvágva, az ütközet harmadik napján beteljesítette a görögök végzetét. Az északról és délről egyaránt támadó perzsák lemeszárolták a bátran ellenálló helléneket.

A thermopülai csata alapvetően Hérodotosz leírásán alapuló rekonstrukciós kísérletei során beigazolódott, hogy az antik történetíró híradása kiállja a hitelesség próbáját. Így például a végső küzdelem színhelyéül szolgáló domb földjében rengeteg perzsa nyílhegyet találtak a régészek, és a földtani vizsgálatok kimutatták, hogy az ókorban valóban a szoros keleti oldalánál hullámzott a tenger, mielőtt a partszegély 3-4 kilométer szélességben feltöltődött volna.¹² Mivel azonban sem Hérodotosz, sem más ókori forrás nem pontosítja, hogy hol futott az Ephialtész által felfedezett Anopaia-ösvény, amelyen át a perzsák hátba támadták a görögöket, a csatadöntő információ konkrét tartalma napjainkig vita tárgya.

8 A Kr. e. 480-as olümpiai játékokról, az olimpia és a háború viszonyáról lásd *Kertész István*: Az olimpia és a béke. In: „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk. Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János. Líceum Kiadó, Eger 2011. 110–118.

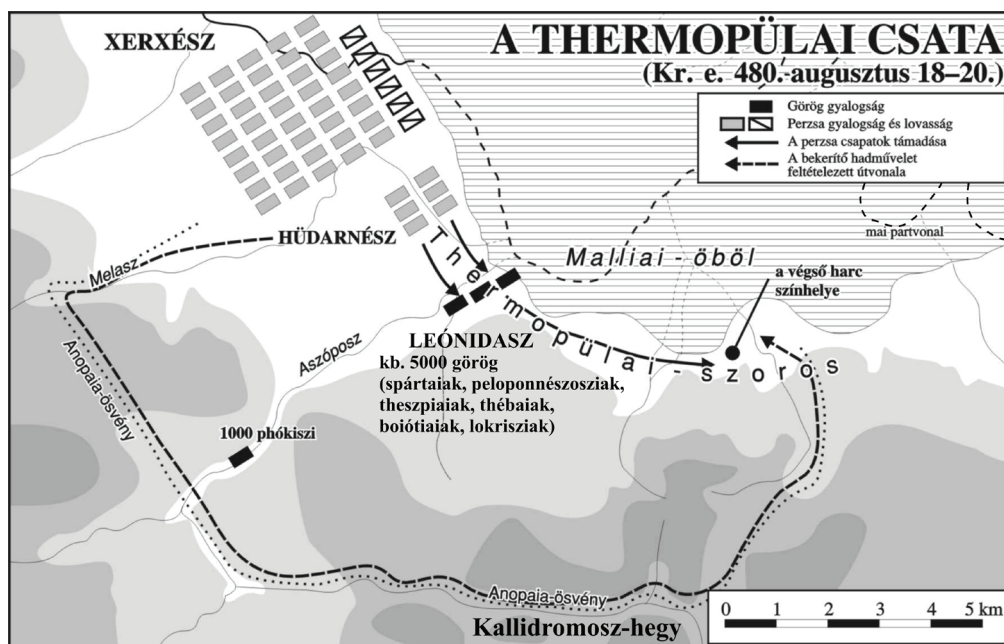
9 Lásd *Pritchett – W. Kendrick*: Ancient Greek Military Practises Part I. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 1971. „Phases of the Moon and Festivals”, 116–126.

10 Lásd *Kertész István*: Ez történt Olümpiában. Az olümpiai játékok ókori története. TKK, Debrecen é. n. 13–37. (Bibliográfia uo. 182–184.)

11 *Hérodotosz* VII. 213.

12 *Hammond, N. G. L.*: Thermopylae i. m. 555–558. Vö. *L. u. F. Harmening*: Die Thermopylen. In: Antike Schlachtfelder. Bausteine zu einer antiken Kriegsgeschichte IV. Schlachtfelder aus den Perserkriegen, aus der späteren griechischen Geschichte und den Feldzügen Alexanders und aus der römischen Geschichte bis Augustus. Szerk. Johannes Kromayer – Georg Veith. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1924–1931. 21–63.

Az USA-beli kutató, Paul W. Wallace megoldási kísérlete tűnik a legmeggyőzőbbnek.¹³ Ő 1975, 1976 és 1977 nyarán tanulmányozta a Thermopülai-szoros környékét. Célja az volt, hogy a Maliszi-síkságtól (az egykori perzsa tábor színhelyétől) a Kallidromosz csúcsáig vezető utat, vagyis az Anopaia-ösvény kezdő szakaszát derítse fel. Az ugyanis egyértelmű, hogy a hegy ormától miként juthattak le a perzsák a görög állásokig, viszont az út eleje vitatott. Wallace a korábbi szakvélemények által említett valamennyi útszakaszt végigjárta, és tanulmányozta abból a szempontból, hogy megfelelhetek-e az annak idején velük szemben támasztott követelményeknek.

1. ábra

Elsősorban az utak áteresztő képességét kellett vizsgálnia, hiszen azon a bizonyos késő nyári vagy kora őszi éjszakán néhány ezer katona lopakodott át a titkos ösvényen. Felszerelésük a kutató szerint egyszeri étkezéshez elegendő élelmiszer, sisak, pajzs, kard és két dárda volt. Feltételezte, hogy mivel válogatott harcosokról volt szó (az úgynevezett *athanatoi* = halhatatlanok – nevük onnan ered, hogy embervesztés esetén azonnal eredeti létszámára egészítették ki alakulatukat), a manőver résztvevői kiváló kondíciónak örvendtek. Hérodotosz közlése szerint¹⁴ ez a nagy harcértékű és csak könnyű felszereléssel ellátott csapat „lámpagyújtás idején” (kb. este 9-kor) indult el táborából, virradatkor

13 Paul W. Wallace: The Anopaia Path at Thermopylai. American Journal of Archaeology 84. (1980) 15–23.

14 Hérodotosz VII. 215–216., 223.

érte el a Kallidromosz csúcsát (kb. reggel 5:30-kor), és akkor támadt Leónidasz seregére, amikor a „piactér megtelik” (kb. délelőtt 9–10 óra). Így 12–14 órára volt szüksége ahhoz, hogy végigjárja az Anopaia-ösvényt. Wallace tehát azt tekintette fő feladatának, hogy azt az útszakaszt találja meg, amelyen keresztül 2-3 ezer ember ennyi idő alatt eljuthatott végcéljához.

Vizsgálódásai eredményeképp arra a meggyőződésre jutott, hogy a fenti követelménynek csak a Vardatesz falunál kezdődő út felel meg. Ez eléggé széles, és kevés természeti akadállyal rendelkezik ahhoz, hogy pár ezer ember számára lehetővé tegye a holdvilág fényénél való átkelést. Igen ám, de ezt legalább valószínűsíteni kellett a gyakorlat próbájával, ami 1977. július 1-jén meg is történt. Este 9 óra 5 perckor a kutató három görög barátja kíséretében elindult Vardateszből, hogy végigmenjen az Anopaia-ösvény általa feltételezett útvonalán. Éjszaka 2 óra 30 perckor érte el az Amphissza–Lamia utat, ahol búcsút vett társaitól, és normális gyalogjáró ütemben folytatta menetelését Eleftherokori településen át a hegycsúcs felé. Ide éppen hajnalhasadáskor, 5 óra 30 perckor érkezett. Most már bizonyos volt véleménye igazsága felől. Azután leereszkedett Drakoszpilia falu közelében a szoroshoz, és délelőtt 11 órakor, éppen 14 órával elindulását követően ott volt Leónidasz emlékművénél.

Ezúttal tehát valószínűleg sikerült megfejteni az áruló Ephialtész információjának konkrét tartalmát, és meghatározni annak az *aktuális tudásnak* a mibenlétét, amelynek birtokában a perzsák képessé váltak a maguk javára eldönteni a thermopülai csatát.

A II. pun háború folyamán, Kr. e. 217-ben lefolyt ütközet a Trasimenus-tó északi partján a rómaiak súlyos vereségével végződött.¹⁵ A csata előzményeit, főbb mozzanatait, a szembenálló vezérek elképzeléseit részletesen elemző könyvében Nick Fields¹⁶ többek között kiemelte azokat a fő taktikai elemeket, amelyeket a hadvezérnek figyelembe kell vennie. A jó hadvezér lehetőleg ne ossza meg erőit, csak rendkívül indokolt esetben; csak akkor támadjon, ha harcolni akar; ő válassza meg a csata idejét és helyét; kerülje el a bekerítettést; ott támadja meg az ellenséget, ahol az a leggyengébb.¹⁷

A Thermopülainál lezajlott ütközet során ezek a taktikai elemek – Ephialtész árulása következtében – váltakozva jelentek meg a harcoló feleknél. A bekerítést a perzsák hajtották végre erőik megosztása és egy részüknek az ellenség hátába történő vezénylése révén, és a bekerítés sikere határozta meg a végső

15 Alapforrás: *Polübiosz* III. 77–84, *Livius* XXII. 1–6. L. *Johannes Kromayer*: Antike Schlachtfelder. Bausteine zu einer antiken Kriegsgeschichte III. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1912. 148–213; *Kertész István*: Hannibal. A pun háborúk kora. TKK, Debrecen, é. n. 135–141, bibliográfia 198–199; *Craige B. Champion*: Polybius and the Punic Wars. In: *A Companion to the Punic Wars*. Szerk. *Dexter B. Hoyos*. Blackwell Publishing Ltd, H. n. 2011. 95–110, ugyanott *Bernard Mineo*: Principal Literary Sources for the Punic Wars (apart from Polybius). 111–128.

16 *Nick Fields*: Lake Trasimene 217 BC. Ambush and annihilation of a Roman army. Osprey Publishing, Oxford–New York 2017.

17 Uo. 12.

összecsapás időpontját is. A görögök hátába került perzsa alakulat nyilvánvalóan Leónidasz hadának legsebezhetőbb részét támadta. Ugyanakkor a spártai király maga választotta ki a döntő küzdelem színhelyét. Tisztában volt azzal, hogy megsemmisülés vár rájuk, de nem akarta olcsón adni katonái életét. Ezért nem a szorost keresztirányban átszelő falaknál vette fel a harcot, mint az előző két napon, hanem előrébb vonult, közelebb a szemből támadó perzsákhoz. Itt a szoros valamennyire kiöblösödött, ezáltal az elszántan csatázó görögök az ellenség nagyobb tömegét tudták elpusztítani, míg nem a hátukban felbukkanó perzsák beteljesítették az ő végzetüket.

A trasimenusi összecsapás során – amint azt Fields hangsúlyozza – Hannibal volt az, aki a rómaiak kárára mind az öt taktikai alapelvet hibátlanul alkalmazta.¹⁸ Mielőtt ezt bemutatnánk, röviden összefoglaljuk a csata közvetlen előzményeit. A Kr. e. 217. március idusán hivatalba lépő római consulok, Caius Flaminius és Cnaeus Servilius Geminus fő célja a két győztes ütközete után Itália belseje felé nyomuló Hannibal megállításának és seregének megsemmisítése volt.¹⁹ Mihelyt átvették a számukra biztosított két-két legiót és a kisegítő erőket, Flaminius Arretium (mai Arezzo), míg Servilius Ariminum (mai Rimini) irányába vonult, ellenőrizve az Appennin hegyvonulat mindkét oldalát. Így akarták a pun hadat elvágni a Közép-Itáliába vezető utaktól, és a megfelelő időben seregeiket egyesítve két irányból megsemmisítő csapást mérni rá.²⁰

Felismerve ellenfelei szándékát, Hannibal elhatározta, hogy a rómaiak számára nem várt útvonalon vezeti át hadinépét a hegyláncon, és ezzel stratégiai fenyegetett helyzetbe hozza a hozzá közelebb állomásozó Flaminiust. Polübiosz szerint a felderítési adatok gondos összegyűjtése után – a helybéli információira támaszkodva – úgy döntött, hogy elkerüli azokat az utakat, „amelyek nemcsak hosszúak, hanem az ellenség számára teljesen ismertek voltak”.²¹ Fields megpróbálta rekonstruálni Hannibal választott útvonalát. Ő úgy gondolta, hogy a pun vezér Kr. e. 217 késő tavaszán, valószínűleg a Passo della Porretta elnevezésű, 932 méter magasan húzódó szoroson vágott át az Appennineken. Ott fut ma a 64 sz. állami út Bologna és Pistoia között. A szakirodalom által alternatívaként említett másik lehetséges útvonal a 903 méter magasan fekvő szoros, a Passo della Futa, a mai Firenzuola közelében.²² Bármelyik szoros is volt az Appennineken történő áttörés konkrét helye, a lényeg az, hogy a karthágói sereg elérte az Arnus (mai Arno) medencéjének felső részét. Ezt a területet mocsár fedte, és a rajta keresztül való átvonulást megnehezítette, hogy a megolvadt hó miatt az Arno kiöntött.²³ Négy nap és három éjszaka vergődött

18 Uo. 65–84.

19 *Livius* XXI. 63.1.

20 *Polübiosz* III. 77.1–2., 86.1. és *Livius* XXII. 2.1., 4.

21 *Polübiosz* III. 78.6.

22 *Fields, N.*: Lake Trasimene i. m. 86 sk.

23 *Livius* XXII. 2.2.

át Hannibal megviselt hada az ingoványon,²⁴ mígnem Faesulae (mai Fiesole) mellett letáborozhatott. A viszontagságos úton a pun vezér szemgyulladást kapott, és jobb szemére megvakult. Harci elefántjai, amelyek száma Itáliába érkezésekor 37 volt, egy híján mind elpusztultak.²⁵ Ezenkívül az emberekben és málhás állatokban keletkezett veszteség sem volt elhanyagolható. Viszont a karthágóiak előtt nyitva állt a termékeny Etruria.

Hannibal ekkor szorgos adatgyűjtésbe kezdett. „Előreküldött kémeitől (*per praemissos exploratores*) megbízható híradást kapott arról, hogy a római sereg Arretium falai alatt tartózkodik. Ezután rendkívüli gonddal igyekezett kipuhatolni a consul terveit és hangulatát, a táj fekvését és útjait, hogy hol lehet könnyen utánpótlást szerezni, s minden egyebet, amit hasznos volt megtudnia.”²⁶

A nyert információk birtokában a karthágói vezér Etruria déli tájai felé vezényelte hadát. A mai Arezzo és Siena között húzódó Chiana-völgybe nyomult, azt a látszatot keltve, hogy Róma lesz végcélja. Valójában ezzel a manőverrel csak csatára akarta provokálni Flaminiust.

Hannibal stratégiájáról a trasimenusi csatát követő tettei árulkodnak. Flaminius seregének megsemmisítése és Servilius lovasságának szétverése után ugyanis előbb Umbria, majd Picenum, végül Apulia térségét foglalta el. Ezzel kettős célt kívánt elérni. Egyrészt a Róma vezette szövetségi rendszer leggyengébb láncszemét, a legkésőbb a rómaiak által integrált Dél-Itáliát akarta a maga oldalára állítani, másrészt az Adrián keresztül felvenni a kapcsolatot Karthágóval. Háborús célkitűzése nem Róma megsemmisítése, hanem az itáliai szövetségi rendszer szétzúzása és azzal együtt Róma nagyhatalmi helyzetének megszüntetése volt. Nyilván tisztában volt azzal, hogy az *Urbs* eredményes megtámadásához elégtelenek az erői.²⁷

Flaminius a hite szerint Rómát fenyegető ellenség nyomába szegődött legióival, és megközelítette azt. Tette ezt annak reményében, hogy consultarsa, aki ekkor már feltehetően elindult Ariminumból, időben segítségére siet. Hannibal, aki kikövetkeztette római ellenfele szándékát, erre alapozta haditervét. Alapos felderítő tevékenység után úgy határozott, hogy a Trasimenus-tónál csalja csapdába és semmisíti meg egy rajtaütéssel a rómaiakat.

A Trasimenus-tó Umbria tartományban fekszik. 128 km² kiterjedésű, legnagyobb mélysége 7 méter. Ennek északi partja mentén, egy völgyben húzódott

24 Polübiosz III. 79.8.

25 Hannibal elefántjairól lásd *Howard Hayes Scullard: The Elephant in the Greek and Roman World*. Thames and Hudson, London 1974. 154–170.

26 *Livius* XXII. 3.1–3. (Muraközy Gyula fordítása.)

27 Lásd *Dexter Hoyos: Hannibal's Dynasty. Power and politics in the western Mediterranean, 247–183 BC*. Routledge, New York–London, 2003. 116 skk.; *John F. Lazenby: Rome and Carthage*. In: *The Cambridge Companion to the Roman Republic*. Szerk. *Harriet I. Flower*. Cambridge University Press, Cambridge 2004. 225–241.; *Howard Hayes Scullard: A History of the Roman World 753 to 146 BC*. Routledge, London–New York 2013. 187.: „Knowing that an attempt on Rome itself would be vain, [...] he turned instead over the Apennines to Picenum...”

a Róma felé vezető út. A völgyet kétoldalt vele párhuzamosan futó, meredek dombok övezték, melyeken túl egyrészt egy magas, nehezen megmászható hegylánc, másrészt azzal szemben maga a tó vize határolta be a tájat. „Hannibal áthaladt ezen a tó partjával párhuzamosan futó úton, majd az ibér és az afrikai csapatokat felküldve, megszállta a mentirányt keresztező hegyeket, megparancsolva nekik, hogy ott fent verjenek tábornok. A menet élén haladó baleáriakat és lándzsásokat, egy széles kanyart téve velük, a völgy jobb oldalát határoló dombsor mögé bújtatta el. Ugyanígy vezette körbe balfelé a lovasokat és a keltákat, úgy rendezvén el hadsoraikat, hogy teljesen megszállják a hegyek és a tó között húzódó út bejáratát. Hannibal, miután az éjszaka folyamán végrehajtotta ezeket az előkészületeket, úgy, hogy a völgyet lesben álló csapatokkal vette körül, nyugodtan várakozott, közben pedig a nyomában haladó Flaminius mindent elkövetett, hogy minél hamarabb utolérje a karthágói sereget.”²⁸

Fields az ezután bekövetkező összecsapás bemutatása előtt nagyító alá vette a szembenálló hadvezérek eltérő karakterét és az abból eredő eltérő taktikáját. A rajtaütéshez Hannibal rendelkezésére nagyjából 50-55 ezer harcos állt, akik közül 20 ezren voltak tapasztalt veteránok és 25 ezren Gallia Cisalpinából verbuvált kelták.²⁹ Flaminius serege körülbelül 25 ezer főt számlált.³⁰ Noha a Trasimenus-tónál Hannibal hada volt népesebb, a rómaiak számára a háború egészét tekintve sokkal nagyobb emberanyag-forrás kínálkozott. Polübiosz a II. pun háború előestéjén a Róma által hadba hívható polgár és szövetséges katonák összlétszámát 782 500 főre becsülte.³¹ Ráadásul Hannibal harcolt idegen földön, kapcsolatai Karthágóval átmenetileg megszakadtak, utánpótlási lehetőségei korlátozottak voltak. Ilyen körülmények között óvakodnia kellett a súlyos veszteségek veszélyét hordozó összecsapásoktól, míg a rómaiak joggal számíthattak esetleges veszteségeik gyors pótlására. Mindez rászorította a pun vezért arra, hogy óvatos, a nyílt harcot lehetőség szerint elkerülő taktikát alkalmazzon. Fields Szun-Ce és az osztrák örökösödési háború egyik hőse, Móríc szász herceg elméletét idézi, akik szerint a győzelem kivívásának legjobb módja a csaták elkerülése lehet. „A jók legjobbika küzdelem nélkül hódoltatja meg az ellenséges sereget.”³²

Hannibal nyilvánvalóan „indokoltnak látta elkerülni a nyílt összecsapást azon az alapon, hogy bármely manőver kifejezett célja az ellenfél gyengítése anélkül, hogy saját veszteség keletkezzen. Számára a hadvezetés a türelem és gondos tervezés dolga volt. A terület szemrevételezése, akció előtt a felderítés,

28 *Polübiosz* III. 83.1–6. (Muraközy Gyula fordítása.)

29 *Polübiosz* III. 33.11., 72.9. Vö. Kromayer, Johannes 15. jegyzet, 211 (50 ezer), Fields, Nick 16. jegyzet, 62 (55 ezer).

30 Kromayer, J.: *Antike Schlachtfelder* III. i. m. 213.

31 *Polübiosz* II. 24. Lásd Hahn István: *A hadművészet ókori klasszikusai*. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp. 1963. 469–470., 893.

32 Szun-Ce: *A háború művészete*. (Helikon zsebkönyvek 7.) Bp. 2018. 13. (Tokaji Zsolt fordítása.)

a természeti tényezők hasznosítása az összecsapás során, az éghajlati és meteorológiai változások figyelembevétele mind benne voltak Hannibal gyakorlatában.”³³ Az intellektuális és ravasz karthágói vezér atyja, Hamilkar Barkasz hispaniai harcai közben sajátította el a hegyes-völgyes talajon, partizán hadviselést folytató bennszülöttek sikeres legyőzésének módját. Színlelés, lesből támadás, gyors, cseles manőverek adták az eszköztárát Hamilkar hadművészetének, és az ifjú Hannibal minden hasznos tudnivalót elsajátított.³⁴

Flaminius – hazája szinte kimeríthetetlen erőforrásainak tudatában – egészen másképp gondolkodott. Harry Sidebottom összegezte azt az elterjedt nézetet, amely szerint a háború megvívásának „nyugati módja” a nyílt, döntő jelentőségű ütközetre való törekvés, amelynek a célja az ellenség megsemmisítése. Ezt elsősorban a nehézfegyverzetű gyalogság szemtől szemben történő támadásával hajtják végre. A csatát a felkészülésen és a fegyelmen alapuló bátorság révén nyerik meg.³⁵ Evvel a megállapítással összhangban írta Jon E. Lendon³⁶ a „nyugati módon” harcoló rómaiakról: „Az a hadvezetés, amely a csata elkerülésére irányult, ellentétes volt a *virtus* hagyományos római etikájával, és azt, aki így tett, gyávasággal gyanúsították.”

Fields az ilyen vélemények és az alapvető ókori irodalmi forrásoknak a két vezérről adott jellemrajza alapján³⁷ műve *Opposing Commanders* című fejezetében hasonlítja össze Hannibalt és Flaminiust, és teszi érthetővé, hogy a pun vezér haditerve a cselvetésen, míg a rómaié a nyílt küzdelem vállalásán alapult.³⁸ Ennek megfelelően, míg Hannibal a csata előtti éjszakát nyugodt várakozással töltötte, biztos lévén abban, hogy másnap a rómaiak bevonulnak az ő csapatai által bekerített tó menti völgybe, addig Flaminius közvetlenül a tó közelében vert esti táborn, készen arra, hogy a reggel beköszöntével utolérje a meggyőződése szerint Rómát fenyegető ellenséget.³⁹

A mindkét fél által várt reggel minden valószínűség szerint Kr. e. 217. június 21-én virradt fel.⁴⁰ A Trasimenus-tó északi partján húzódó völgyet sűrű köd takarta.⁴¹ Ide nyomult be a rómaiak menetoszlopba fejlődött serege anélkül, hogy felderítették volna az előttük fekvő tájat.⁴² Amikor a rómaiak már mélyen

33 Fields, N.: Lake Trasimene i. m. 48 sk.

34 Livius XXI. 4. Vö. *Serge Lancel*: Hannibál. Osiris Kiadó, Bp. 2005. 72–77., 304–323.

35 Harry Sidebottom: *Ancient Warfare. A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford 2004. X.

36 John E. Lendon: *Soldiers and Ghosts. A History of Battle in Classical Antiquity*. Yale University Press, New Haven–London, 2005. 203.

37 Livius XXI. 4. és XXII. 3, Polübiosz III. 48, 81. és III. 80, 82., Cornelius Nepos XXIII. 1.

38 Fields, N.: Lake Trasimene i. m. 12–18.

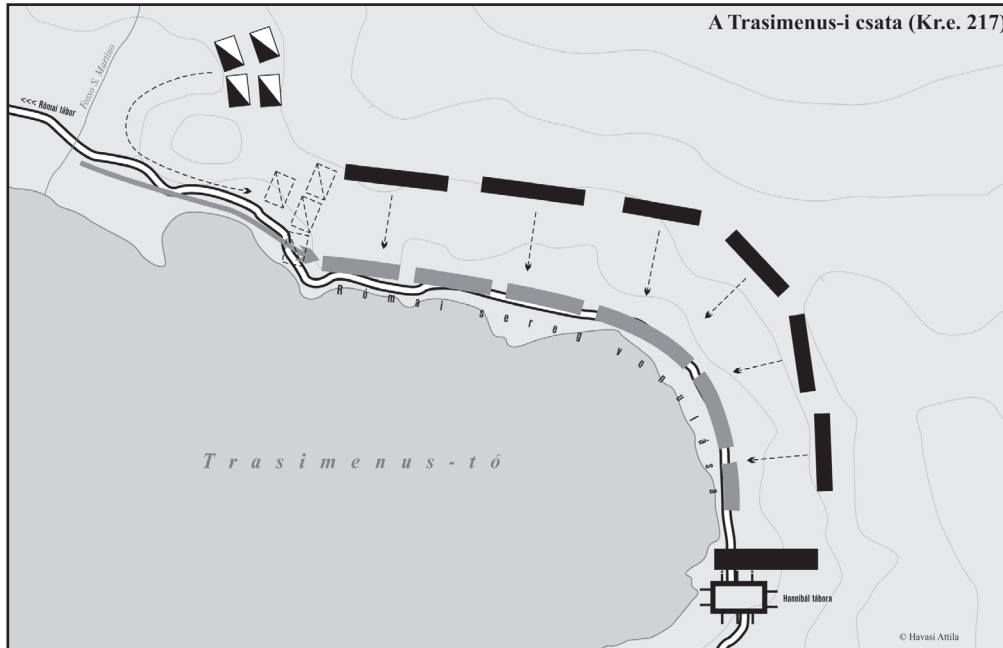
39 Polübiosz III. 83.5–6.

40 Lásd Robert L. O’Connell: *The Ghosts of Cannae. Hannibal and the Darkest Hour of the Roman Republic*. Random House, New York 2010. 119., 227. 30. jegyzet. Vö. *Lancel, S.*: Hannibál i. m. 142.

41 Polübiosz III. 84.1.; Livius XXII. 4.6.

42 Livius XII. 4.4.: „inexplorato”.

a völgyben jártak, számukra teljesen váratlanul rájuk támadtak Hannibal katonái. A kialakult közelharcban 15 ezer római és maga Flaminius consul is életét vesztette.⁴³

2. ábra

A Trasimenus-tónál lezajlott ütközet tipikus példája a lesből történő támadás sikeres megvalósításának. Mint azt Fields is megállapítja, a lescsapda felállítójának két alapvető feladata a lesállás helyének és a lestámadás idejének pontos megtervezése.⁴⁴ A lesből való rajtaütés konkrét célpontjának kiválasztásánál olyan helyet kell kiszemelni, ahol az ellenség várhatóan felvonul, szűk területen összezsúfolódik, de mégis elegendő a tér ahhoz, hogy a lesből támadók érvényre juttathassák morális és anyagi fölényüket. A lesből támadók ennek közelében tudjanak az ellenség elől rejtve felkészülni úgy, hogy miközben őket nem látják, ők maguk jól megfigyelhessék ellenfeleik mozgását. Az is nagyon fontos, hogy a lesállás helyéről gyorsan elérhessék a rajtaütés színterét, és a megtámadottak elől lezárják a menekülés útját. Magát a lestámadást akkor kell végrehajtani, amikor azt a gyanútlan ellenség legkevésbé várja, és a támadás leendő áldozatai már a rajtaütésre kiszemelt területen vannak. Nyilvánvaló, hogy a gondos felderítést mellőző rómaiakkal ellentétben Hannibal aprólékosan felmérte a terepet, és a természetföldrajzi viszonyok alapos ismeretében tervezte meg támadását.

43 Polübiosz III. 84., Livius XXII. 7.1. Vö. Fields, N.: Lake Trasimene i. m. 68–72.

44 Fields, N.: Lake Trasimene i. m. 48 skk.

Az ütközet lefolyása ezen elvek alapján zajlott.⁴⁵ Hannibal a lestámadást egy sík területen hajtotta végre. Ezt a Malpasso-medencével azonosítják, amely a modern Borghetto falu és a Perugia tartományban fekvő Tuoro sul Trasimeno városa között húzódik. Itt, szemben a tóval a magaslatok félköre egy természetes amfiteátrumot formázott, és a hely természeti adottságai ideális terepet biztosítottak az akció végrehajtásához. A karthágói vezér afrikai és ibériai veteránokat helyezett el a hegynyúlványon, ahol ma Tuoro sul Trasimeno települése fekszik. Ők zárták el a rajtaütés helyének keleti kijáratát. A medence nyugati bejárata közelében ibériai és numida lovasok helyezkedtek el, készen arra, hogy mielőtt a rómaiak ott átvonultak, lezárják azt. A medencét félkör alakban övező erdős magaslatokon könnyűfegyverzetűek, gyalogos és lovas kelták rejtőztek el, várva a támadásra felszólító parancsot. Ez akkor következett be, amikor a római élcsapatok rátámadtak a Tuoro hegynyúlványt megszállva tartó afrikai és ibériai veteránokra, és a legionáriusok zöme az említett Malpasso-medencében zsúfolódott össze. A csapda bezárult. Az a hadvezér győzött, aki komolyan vette a gondos felderítő tevékenység révén nyert információkat, és azokat eredményesen hasznosította a tervezésben és a harcban.

Az aktív felderítésnek nagy szerep jutott a Kr. e. 216 során Cannanál lezajlott nevezetes ütközet előkészítésében és megvívásában is, amint azt könyvében Gregory Daly hangsúlyozza.⁴⁶ A történetíró Livius kiemelte, hogy a római consulok, Caius Terentius Varro és Lucius Aemilius Paullus az utak megfelelő felderítése után követték Hannibalt Cannaehez.⁴⁷ Vagyis míg korábban Flaminius *felderítés nélkül* sétált be a trasimenusi kelepcebe, addig a Kr. e. 216. év római hadvezérei már nem követtek el hasonló hibát. Polübiosztól azt is megtudhatjuk, hogy a rómaiak az ellenségtől körülbelül 5 mérföldnyi távolságban ütöttek tábor.⁴⁸ Ez az információ számunkra azért fontos, mert beláthatjuk, ebben a helyzetben mindkét fél jól megfigyelhette a másikat. Figyelemmel követhették a másik oldal csapatainak mozgását, és képet nyerhettek azok harcképességéről. Az ütközet kimenetele azt igazolja, hogy a tapasztalatokat Hannibal hasznosította jobban.

A pun vezér ezúttal is érzékenyen reagált a természeti viszonyokra. Megfigyelte, hogy a leendő csatahelyszínen erős szél fúj kelet felől, ezért csapatait utóbb úgy sorakoztatta csatára, hogy a szél a rómaiak szemébe fújjon.⁴⁹ Ráadásul, miután felderítői arról is értesítették, hogy a harctér talaja száraz és

45 Uo. 70–71. Vö. *Lancel, S.*: Hannibál i. m. 140–144.

46 *Gregory Daly*: Cannae. The experience of battle in the Second Punic War. Routledge, London–New York 2002. 128–134. A csatáról alapvető antik forrás: *Livius XXII.* 44–52.; *Polübiosz III.* 113–117. Vö. *Champion, C. B.*: Polybius i. m. és *Mineo, B.*: Principal Literary Sources i. m.; *O'Connell, R. L.*: The Ghosts of Cannae i. m. 132–169.; *Kertész I.*: A görög-római hadművészet i. m. 177–186.; *Lancel, S.*: Hannibál i. m. 155–163; *Wilhelm Hoffmann*: Hannibal. Gondolat, Bp. 1971. 10–106.

47 *Livius XXII.* 44.1.: „satis exploratis itineribus”

48 *Polübiosz III.* 110.1.

49 *Livius XXII.* 46.9.; *Appianosz*: Annibaike 87.; *Plutarkhosz*: Fabius Maximus 16.

homokos, Zónarasz szerint felásatta a földet, hogy a szél minél több homokot szórjon az ellenség szemébe.⁵⁰

Legértékesebbeknek azonban azok az értesülései bizonyultak, amelyek a Cannaenál állomásozó római sereg összetételére vonatkoztak. Lehetséges, hogy hírforrásai között volt az a karthágói kém, aki két éven át tevékenykedett Rómában, és éppen a cannaei ütközet előtt lepleződött le. Büntetése rettentő volt. Levágott kézzel küldték vissza hazájába.⁵¹ Az biztos, hogy a Cannaenál letáborozott rómaiak közelsége is segítette Hannibalt az ellenség erejének felmérésében, és volt még egy körülmény, amit ez a ravasz hadvezér ellenfeleinél jobban ki tudott használni. Kelták szolgáltak mindkét hadban, és ez lehetővé tette, hogy az oldalán harcoló kelta katonák viszonylag könnyen elvegyüljenek az ellenség soraiban. Ők aztán megbízható felderítési adatokkal gazdagíthatták a rómaiakról kialakított képét.⁵² Livius szerint még azt is tudta, hogy Terentius Varro és Aemilius Paullus seregének majdnem kétharmadát újoncok közül toborozták.⁵³

A felderítés és hírszerzés által birtokába jutott *aktuális tudás* segítségével és támaszkodva a korábbi csaták során szerzett tapasztalatokra Hannibal sikerrel kecsegtető haditervet dolgozott ki. Követendő taktikáját ugyanis a római harcrend ismeretére alapozta. Ennek sémája adott volt: A centrumban helyezkedett el a nehézgyalogság, a két szárnyon a lovasság, a frontvonal előtt pedig a könnyűgyalogság. A nehézgyalogság nagy létszámbeli fölényben volt a karthágóikkal szemben (körülbelül 60 ezer az afrikaiakból, ibériaiakból és keltákból verbuvált 40 ezer ellen), és logikusan azt a feladatot szánták nekik, hogy áttörjék a punok nehézgyalogos vonalát. Csakhogy ennek a felállásnak akadt két gyenge pontja, ami a pun vezér előtt sem volt titok: Az egyik abból adódott, hogy a római oldalon küzdő polgári és szövetséges lovasság lényegesen kisebb harci erőt képviselt ellenfelénél (körülbelül 5 ezren a kétszeres fölényben lévő ibériai, kelta és numida lovassággal szemben).⁵⁴ A másik gyengeség a római nehézgyalogság összetételéből fakadt. Amint az a hagyományokból következett, annak közepét a korábbi évek során már harci tapasztalatokat szerzett négy legióval töltötték fel. Ezeket az előző év egyik consulja, Cnaeus Servilius Geminus és a korábban Fabius Maximus dictator helyetteseként működő (*magister equitum*) Marcus Minucius Rufus vezette. Ugyanakkor a két szélén az az évi consulok, Lucius Aemilius Paullus és Caius Terentius Varro újonc legiói sorakoztak. A római harcrend tehát gyengébb lovas erői és tapasztalatlan nehézgyalogos legiói miatt a szárnyakon volt elsősorban sebezhető. Ezt használta ki Hannibal.

A pun fővezér az ellenfél erejének és gyengeségének ismeretében tervezte

50 Zónarasz 9.1. Vö. Daly, G.: Cannae i. m. 131.

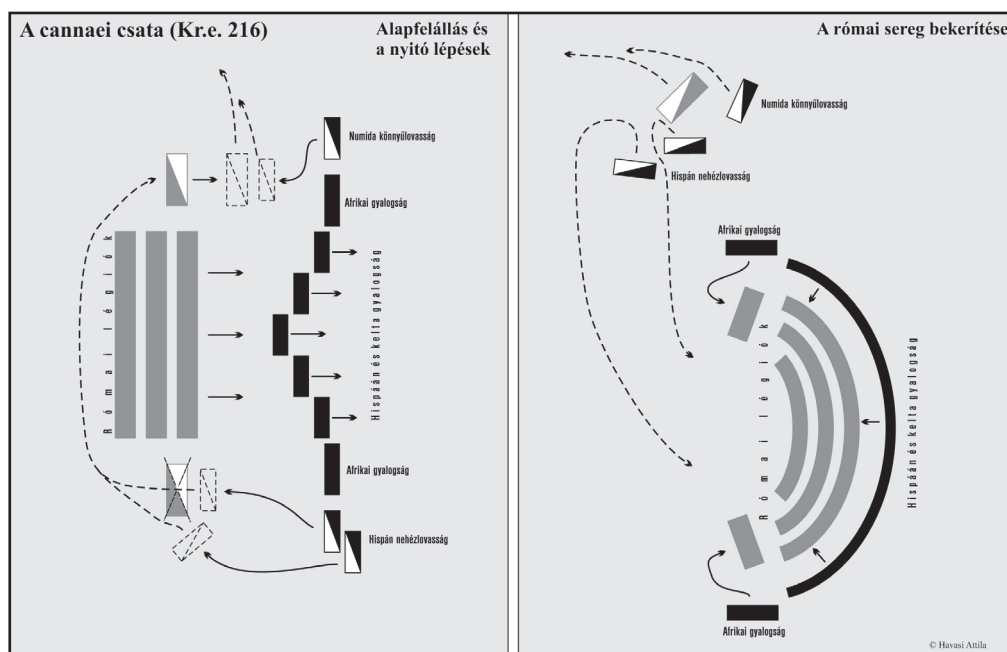
51 Livius XXII. 33.1.

52 Daly, G.: Cannae i. m. 132.

53 Livius XXII. 41.5–6.

54 Vö. Kromayer, J.: Antike Schlachtfelder III. i. m. 341–346. a vonatkozó ókori forrásokkal; Kertész I.: A görög-római hadművészet i. m. 177–178.

meg csapatai mozgását. Taktikájának lényege az volt, hogy a rómaiakat legyengébb pontjaikon, a szárnyakon támadja meg, míg a centrumban a végsőkig leszűkíti a római főerők mozgásterét. Így akarta kisebb létszámú hadsereggel kelepcébe csalni a római nehézgyalogosokat, és saját legütőképesebb gyalogos csapataival, valamint fölényben lévő lovasságával a szárnyakon lecsapva, kétoldali bekerítéssel megsemmisíteni az ellenséget.⁵⁵ Elgondolása hasonlított a marathóni csatában győztes Miltiadészéhez,⁵⁶ de míg athéni elődje kizárólag gyalogosokat vetett be a perzsák ellen, addig ő gyalogos-lovas kombinált manővert kívánt alkalmazni.

3. ábra

Kr. e. 216. augusztus 2-án Hannibal ezt az elképzelést ültette át a gyakorlatba, amikor Cannae-nál csatára sorakoztatta hadinépét. Balszárnyára 6 ezer, jobbszárnyára 3-4 ezer lovas vezényelt, mint említettük, összességében körülbelül a kétszeresét annak, ami az ellenség rendelkezésére állt. Középen felállí-

55 Utóbb a kétoldali bekerítés taktikája „győzelmi recept” gyanánt nyert elismerést a hadtudományi szakirodalomban, l. *Kertész I.*: A görög-római hadművészet i. m. 181–186.; *Uő*: A cannaei csata és hatása a hadművészet fejlődésére. In: „Emberek és eszmék”. Tanulmánykötet Vadász Sándor 70. születésnapjára. Szerk. Gebei Sándor. Eger 2001. 83–91. *Vö. Uő*: Die Schlacht bei Cannae und ihr Einfluß auf die Entwicklung der Kriegskunst. In: *Miszellen zur Wissenschaftsgeschichte der Altertumskunde*. Szerk. Horst Gericke, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg Wissenschaftliche Beiträge 1980/38 (L 17), Halle (Saale) 1980. 29–43.

56 *London, J. E.*: *Soldiers and Ghosts* i. m. 385. 35. jegyzet.

tott nehézségsége számbeli hátrányát sajátos formációval szándékozta úgy kiegyenlíteni, hogy ez a formáció lehetővé tegye a védekezésből támadásba történő átmenetet, mégpedig a rómaiak gyengébb szárnyaira mért csapással. Ez konkrétan úgy zajlott le, hogy kelta és ibériai nehézségségekből előredom-borodó félhold alakzatot formált, és annak két szélén afrikai nehézségségs veteránokat csoportosított.

Mindennek az volt az értelme, hogy a kelta és ibériai harcosok alkotta félhold lelassítsa a római túlerő támadását a centrumban, és amikor az előrehalad, és már-már áttöréssel fenyegeti a fokozatosan behorpadó félholdat, akkor lendüljön támadásba a szárnyakon addig passzívan várakozó afrikai gyeagság. Így is történt aztán a kibontakozó ütközetben. A római gyeagság közepén lassan hátra nyomta a fegyelmezetten hátráló pun arcvonalat, viszont a két szárnyon, nem tudván elhárítani a kellő időben oldalról jövő támadást, kétoldali bekerítésbe került. Az újonc legiók katonáinak nagy tömege a jobbról és balról lendületesen rohamozó afrikaiak elöl a római centrum irányába menekült, ahol az összezsúfolódott tömeg egyre nehezebben tudta kivédeni a több irányból érkező csapásokat. Mindezt betetőzte az ellenséget megfutamító hannibali lovasság megjelenése a római gyeagság hátában, ami beteljesítette a rómaiak végszetét.⁵⁷

Daly és mások⁵⁸ kiemelik, hogy a pun taktika sikeres kivitelezésében sarokkő volt annak megfigyelése, melyik az az időpont, amikor a túlságosan előretört legionáriusok átszakíthatják a karthágói arcvonalat. Hiszen egyrészt ennek megakadályozása, másrészt a zsákszerűen beöblösödő pun vonal közepén harcoló rómaiak elleni kétoldali támadás elkezdése precíz időpont-meghatározást kívánt. Hannibal és öccse, Magón éppen ezért tartózkodtak a karthágói centrum közelében.⁵⁹ És noha valószínűleg nem vettek részt a közelharcban, jelenlétük egyrészt bátorítást adott katonáiknak, másrészt garantálta, hogy az ellentámadásra a megfelelő pillanatban adjanak parancsot.

A thermopülai, a trasimenusi és a cannaei ütközetek fényes bizonyítékai annak, hogy az a hadvezér, aki megbízható információkkal rendelkezik – akár árulás, akár gondos felderítő tevékenység révén – az ellenségről, döntő előnyhöz jut azzal szemben. Cannae pedig arra is példa, hogy optimális esetben a hadvezér személyesen figyeli meg a harctéri eseményeket, és így közvetlen információk alapján hozza meg végső elhatározását.

57 Livius XXII. 47.; Polübiosz III. 115.5–11.

58 Daly, G.: Cannae i. m. 152.

59 Polübiosz III. 114.8.; Livius XXII. 46.7.

KISS LÁSZLÓ

CSAPLOVICS JÁNOS 1822-ES „ETHNOGRAPHIAI ÉRTEKEZÉS”-E MAI SZEMMEL I.

(Az értekezés tudománytörténeti megítélése, irodalmi és forrásai)

A reformkori tudományos életnek kevés olyan jelentős képviselője van, akinek az életművét annyira eltérően és változóan értékelték volna, mint Csaplovics Jánosét. Ismereteink szerint életéről és munkásságáról – néhány néprajz- és statisztikatörténeti munkától, valamint életrajzi szócikktől eltekintve¹ – Magyarországon még nem készült önálló, átfogó biográfia, monográfia, de még alaposabb kritikai elemzés sem. Ez a hiányérzet az „Ethnographiai Értekezés Magyar Országról” című magyar nyelvű tanulmányára is igaz, amely 3 év híján kétszáz éve, 1822-ben jelent meg folytatásokban a Tudományos Gyűjtemény című folyóirat 6. évfolyamában.² Paládi-Kovács Attila és Kósa László igen sokat tettek annak érdekében, hogy a néprajztudomány tudománytörténeti szemszögéből mutassák be, értékeljék és bírálják Csaplovicsot, valamint tudományos értekezését és egyéb munkáit. Munkásságuk úttörő jellegét és érdekeit elismerve is tény viszont, hogy – ismételjük még egyszer – magáról az „Ethnographiai Értekezés”-ről vagy annak „Ethnographiai Apróságok” betoldásairól sem született még sem etnográfiai, sem olyan történeti vagy nemzetelméleti elemzés, amely célirányosan Csaplovicsnak a magyarok és az országban

-
- 1 Lásd például: Szinnyei József Csaplovics János (jeszenovai) szócikke. In: *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái.* (Magyar Elektronikus Könyvtár) <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (2019. jan. 28.); Magyar néprajzi lexikon. 1 kötet. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp. 1977.; Csaplovics János szócikk. In: *Portrék a magyar statisztika és népeśségtudománytörténetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig.* Főszerk. Rózsa Dávid. KSH Könyvtár, Bp. 2014. 144–145.; A vele foglalkozó előadások, könyvek közül *Bartucz Lajos: A magyar nemzetismeretről* (eredetileg: 1936). Hungarológiai ismerettár 5. (1990) 35–45. http://epa.oszk.hu/02400/02425/00003/pdf/EPA02425_HungarologiaiIsmerettar_1990_5_035-045.pdf (2019. jan. 27.); „Magyarország Európa kitsinyben”. In: *Kósa László: A magyar néprajz tudománytörténete.* Bp. 2001. (Digitális tankönyvtár) <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-neprajz/adatok.html> (2019. jún. 14.); *Paládi-Kovács Attila: Csaplovics János és a magyar etnográfia.* In: *Uő: Magyar népméret a 19. században. Előfutárok és klasszikusok.* Bp. 2016. 114–128. (Ez az írása eredetileg a Hála József által 1990-ben szerkesztett „Csaplovics János: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról” című reprint kiadás utószava volt. A reprint az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának gondozásában jelent meg. A 2016-os tanulmánykötet nem tünteti fel Paládi-Kovács Attilát szerkesztőként.)
- 2 *Csaplovics János: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról.* Tudományos Gyűjtemény (a továbbiakban: TGY) 3. (1822) 37–65.; *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 3–50.; Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 79–92.; Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 7. (1822) 45–51.*

elő nem magyarok népi/nemzeti jellemzőiről, karaktervonásairól nyújtott összehasonlító leírására koncentrált volna.

A hiány némi pótlása és kutatói érdeklődésünk kielégítése céljából döntöttünk tehát úgy, hogy 197 év távolából, a 19. századi magyarországi nemzeti-nemzetiségi kérdéssel is foglalkozó történészként, két részből álló tanulmányt szentelünk Csaplovics etnográfiai értekezése – tudománytörténeti és alapvetően nemzetelméleti szempontú – kritikai elemzésének. A leíró statisztikai/etnográfiai részek vizsgálatával csak annyiban foglalkozunk, amennyiben témánk szempontjából hasznosítható információkat tartalmaznak. Noha figyelmünk középpontjában a magyarok nemzeti karaktervonásai állnak, az értekezés összehasonlító, magyarországi jellegéből adódóan, tanulmányunk II. részében nem kerülhetjük meg a más etnikumokról/népekről (szlovákokról, oroszokról, oláhokról, rácokról, horvátokról és svábokról/németekről) felvázolt népisme (népismereti) képeket sem. A zsidókkal és a cigányokkal mindkét részben csak érintőlegesen foglalkozunk. S hogy Csaplovics „tudományos” leírásának, pontosabban az összehasonlító leírás kritikai elemzésének keretét adjunk, a mostani I. részben viszonylag alaposan foglalkozunk az értekezés tudománytörténeti megítélésével, valamint szakirodalom és forrásfelhasználásával. A folytatásban, az „Ethnographiai Apróságok” összehasonlító részeinek kritikai elemzése és egy Völkertafel-szerű összehasonlító táblázat után, röviden szó lesz az értekezés korabeli fogadtatásáról és utóéletéről, valamint Csaplovics János identitástudat-változásáról is.

Csaplovics János életútja és az értekezés tudománytörténeti megítélése

Tanulmányunkat célszerű Csaplovics János/Ján Čaplovič (1780–1847) életútjának felvázolásával kezdeni. A róla fellelhető életrajzi szócikkek és írások többnyire életének két területét emelik ki: iskoláit, végzettségét és foglalkozásait, valamint tudományos pályafutását és munkáit. 1780 kora ősén született a Hont vármegyei Felsőpribében szegény, szlovák, nemesi jogállású családban, és 1847 késő tavaszán hunyt el Bécsben. A család nemesi előnevét (jeszenovai) egy időben ő is használta. Az elemi iskolát valószínűleg ama három honti falu valamelyikében végezte, amelyekben az apja szerényen fizetett egyházi iskolai tanító volt. Gimnáziumba Besztercebányán, Losoncon, majd Selmecbányán járt. A tehetséges fiú tehát szlovák és német környezetben cseperedett fel. A két nép iránti vonzódása élete végéig megmaradt. Azt nem tudjuk, hol és hogy végezte a jogi akadémiát, és egyáltalán hogyan került a jogi pályára. Ebben az időben feltehetően már magyarul is tudott. Tanulmányai befejeztével előbb törvénygyakornok volt Besztercebányán, majd Zólyom vármegye aljegyzője lett 1804-től. 1805-ben ügyvédi oklevelet szerzett. 1808-ban – pártfogójának, Balogh Péter Zólyom megyei főispánnak köszönhetően – egy rövid ideig Bécsben találjuk a Magyar Királyi Udvari Kancellárián. Itt érhetette el, hogy 1809–1812 között a szlavóniai Pakrácon a görögkeleti püspök ügyvédje és titkára lett. Az itt töltött

évek alatt némi betekintést nyert a délszláv népek életébe, amit tudományos munkáiban hamarosan kamatoztatott is. 1812-ben rövid időre visszatért a Felföldre. 1813-ban már ismét Bécsben dolgozott, mint udvari ügynök. 1813-tól gróf Schönborn (Buchaim Ferenc) Fülöpnek, Bereg vármegye főispánjának a gazdasági tanácsosa, munkácsi és szentmiklósi uradalmainak a jószágigazgatója. Megismerhette a ruténok, a németek és a magyarok életét, hiszen a vármegye lakosságának nagyobb része „rusznyák”, kisebb része magyar és német volt.³ A Csaploviccsal foglalkozó szócikkek és rövid életrajzok életének, jogászai vagy jószágigazgatói pályájának további alakulására alig térnek ki. Csupán azt említik, hogy tartósan a császárvárosban, Bécsben élt, ami – tegyük hozzá – tovább erősítette a dinasztia, az összbirodalom és az osztrákok/németek iránti vonzódását. Bécsben élve is a Schönborn család alkalmazásában maradt, egészen korai nyugdíjazásáig. Nem tudjuk, hogy mekkora járandóságot élvezett, s azt sem, hogy gazdag publikációs tevékenységét mennyire motiválták anyagi, üzleti, megélhetési érdekek. Bécsset csak nagy ritkán hagyta el. Családot nem alapított.⁴

Az 1822-ben megjelent „Ethnographiai Értekezés”-e már a maga korában, de ma is megosztja a tudományos közvéleményt. Az utóbbi nyolcvan-kilencven esztendőben megjelent minősítések között kis számban voltak olyanok, amelyek szinte kritikátlanul méltatták. Más írások, s ezekből van több, az érdemeit, úttörő jelentőségét egyértelműen elismerik, de kritikai észrevételeket is megfogalmaznak. S végül, elvétele, erősen kritikus értékelésekkel is találkozni. Ez utóbbiakból csupán egyetlen példát ragadunk ki. A statisztikatörténész Horváth Róbert Csaplovics 1820-as évekbeli munkásságát a statisztikatudomány nézőpontjából értékelte és elmarasztalta, tudományos szempontból igen kétséges értékűnek tartotta. Meglátása szerint a kezdetben is gyenge színvonal eső tendenciát mutatott. Összességében ezek a munkák (beleértve természetesen az értekezést is) „tudománytalan és helyenként képtelen” megállapításokat tartalmaztak.⁵

A néprajz- és a történelemtudomány művelőinek nagy hányada az „Ethnographiai Értekezés”-t fogyatékoságai ellenére is fontos, úttörő jelentő-

3 Munkács, Beregszász térsége lakosságának „nemzeti” összetételéről a következőket írta. „A’ mi a’ Nemzeteket illeti itt Magyarok, Tótok, Rusznyákok, Németek, Oláhok, Beregszászon Örmények is, Czigányok, Zsidók, számosan élnek”. Csaplovics J.: *Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 50.

4 Az életútjáról alapvetően lásd: Szinnyi J.: Magyar írók élete i. m., Csaplovics János (jeszenovai) szócikk; Nagy Iván Magyarország családai szócikk a Schönborn családról. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/tizedik-kotet-9475/schonborn-csalad-980A/> (2019. febr. 1.); Magyar Néprajzi Lexikon 1. i. m., Csaplovics János szócikk; Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből i. m. 144–145.; Paládi-Kovács A.: Magyar népismeret i. m. 114–115.

5 Dr. Horváth Róbert: A magyar leíró statisztikai irányfejlődése. AKSHNépességtudományi Kutató Csoportjának és az MTA Demográfiai Bizottságának Kiadványai 13. (1966) 5. sz. 84.

ségű munkának tekinti, és több tudománytörténeti elsőséggel is felruházza. Bartucz Lajos például 1936-ban, egy magyar nemzetismeretről tartott előadásában, az 1822-es évet „az első magyar ethnographia” megszületése évének tekintette. Az értekezésről pedig úgy látta, hogy az „úgy címében, mint tartalmában nemcsak az első magyarnyelvű néprajz, de sokoldalú, tudományos magyar nemzetismeret is”.⁶ A történész Arató Endre sem fukarkodott a méltató szavakkal. Ján Čaplovičot „kiváló szlovák (sic!) etnográfus”-nak nevezte, akit mind a szlovák, mind a magyar néprajztudomány („e tipikusan nemzeti diszciplína”) számon tart. Elméleti és gyakorlati munkásságát színvonalasnak minősítette.⁷ Paládi-Kovács Attila is pozitívan értékeli Csaplovicsot és az értekezését, de nem kritikátlanul. Szerinte a szerző elsősorban a történeti Magyarország nem magyar népeinek kutatója (s egyúttal „a magyar és a szlovák néprajztudomány közös előfutára”) volt.⁸ Ezt az álláspontját 2016-ban még markánsabbá tette. Megfogalmazta, hogy: „Munkássága alapján Csaplovics nem sorolható a magyar nemzetismeret (magyarságkutatás) művelői közé. Ország- és népismereti műveiben a magyarság csak egy az ország népei közül, s nem is az általa jobban ismertek közül való”.⁹ Nem osztja ezt az álláspontot Kósa László, akinek ugyancsak mértékadó álláspontja szerint „a korabeli Magyarország *minden* (a kiemelés tőlem – K. L.) népének és nemzetiségének első etnográfusa volt” ő.¹⁰ Paládi-Kovács Attila egy másik elsőséget is tulajdonít Csaplovicsnak. Ő volt az, aki „a hazai szerzők közül elsőként vezette be az *ethnographia* szót a tudományszak megnevezésére”. S nem is az 1822-es értekezéséé az érdem. „A *Pressburger Zeitung*ban megjelent egyik írásának címében már korábban, 1819-ben is használta az *etnográfia* szót a tudományszak nevéként.”¹¹ Egyébként a Magyar Néprajzi Lexikon „Csaplovics János” címszavában is hasonló olvasható: „Az ethnographia szót először Csaplovics János használta Mo.-on a népéletre és a nép kultúrájára vonatkozó tudomány megnevezésére”.¹²

A Csaplovicsról és munkája tudományos megítéléséről, pontosabban az értekezés elsőségéről folyó diskurzus árnyalása céljából további kiegészítések is tehetők. Az „Ethnographiai Értekezés” összehasonlító módszerét és tudományos értékét Dóhóvits Bazil (1783–1849) már 1824-ban megkérdőjelezte.¹³ Az „első magyar nyelvű” kitétel is kétségesse válhat az alábbiak fényében. Horvát

6 Bartucz L.: A magyar nemzetismeretről i. m. 40.

7 Magyarország története 1790–1848. 5/2. Főszerk. Mérei Gyula. Bp. 1980. 812–813.

8 Lásd Paládi-Kovács Attila: Nemzetiségek néprajza a reformkorban (2006) In: *Uő*: Magyar népismeret i. m. 87.

9 Bevezetés. Uo. 8.

10 „Magyarország Európa kitsinyben”. In: Kósa L.: A magyar néprajz tudománytörténete i. m.

11 A nemzetiségek néprajzi felfedezői. Vál. és szerk. Paládi-Kovács Attila. Bp. 2006. 9.

12 Magyar Néprajzi Lexikon 1. kötet. i. m., Csaplovics János szócikk.

13 Dóhóvits Bazil: Ethnographiára, mint Tudományra szolgálható Észrevételek. TGY 9. (1824) 3–12.

István már 1817-ben, 6 évvel az értekezés megjelenése előtt, „Egy Hazafi” aláírással a palócok könyvszerű leírására ösztönző pályázati felhívást tett közzé az „ethnographia” szó említése nélkül.¹⁴ Az általa javasolt címmel („A Palótzság Esmértetése különbféle tekintetben”) ugyan könyv nem született, de egy rövidebb magyar nyelvű pályamunka igen. Szeder Fábián bencés szerzetesnek „A’ Palóczok” című etnográfiai leírása 1819-ben meg is jelent a Tudományos Gyűjteményben. Kósa Lászlóval egyetértve mi is úgy ítéljük meg, hogy ez volt az a munka, amely a tudománytörténet első magyar nyelvű néprajzi dolgozatának tekinthető.¹⁵ Két-három további adalékkal is árnyalható az „ethnographia-vita”. Rumi Károly már 1817-ben, tehát az „ethnographia” szó feltűnése előtt, az „ethnológus” („néptudománnyal/népismerettel foglalkozó”) kifejezéssel élt. A történetírókkal vitázva azt fejtegette, hogy az etnológus feladata a népek szokásainak, életmódjának, ételeinek a vizsgálata.¹⁶ „Ethnographiai Értekezés”-ében Csaplovics egy újabb, addig nálunk ismeretlen kifejezést használt: „etnobiographia” (népéletrajz?). „Én feltettem magamban – írta –, hogy arról a’ Magyarok Ethnobiographiájokban bővebben fogok szólni.”¹⁷ Egy évvel az értekezés megjelenése után pedig egy ismeretlen magyarországi szerző tollán egy külföldi német nyelvű lapban az „ethnographus” (népleíró, néprajzkutató?) kifejezés is felbukkant.¹⁸

Végül Csaplovics értekezésének a vezérmotívumát – „Magyar Ország Európa kicsinyben” –, illetve az ezzel kapcsolatos értékeléseket is pontosabbá lehet tenni. Erősen tartja magát ugyanis az a téves nézet, hogy legelőször ő fogalmazta meg ezt az értekezésében, 1822-ben. A Balassa-Ortutay-féle „Magyar néprajz” harmadik kiadásában (1979) is ez olvasható: „Ő volt az első, aki leírta: Magyarország Európa kicsinyben, vagyis csaknem valamennyi európai néprajzi kérdés tanulmányozható nálunk”.¹⁹ Jó negyven évvel korábban Bartucz Lajos még tovább ment, szinte hozsannázva szólt róla. „Úgy vélem, ha Csaplovics semmit nem írt volna, e kijelentése egymagában elegendő arra, hogy neve ennek alapján a magyar tudomány történetében minden időkre megörökíttessék.”²⁰ Kósa László sokkal kritikusabb. Meggyőzően mutat rá arra, hogy maga Csaplovics sem 1822-ben, hanem már korábban, németül leírta ezt a mondatot: „Das Königreich Ungarn ist Europa im Kleinen!”. Egy magyarországi öltözeteket bemutató osztrák albumról volt szó, amelynek képmagyarázó szövegeit

14 [Egy Hazafi:] Jutalom Tétel. TGY 1. (1817) 114–116.

15 Szeder Fábián: A’ Palóczok. TGY 6. (1819) 26–46. A pályamunka mai kiadását lásd Szeder Fábián: A’ palóczokról. Liliium Aurum (hasonmás kiadás), Dunaszerdahely 2005. 6–76.

16 Rumi Károly: Historiai vizsgálódások, és vélemények a’ Gothok, Scythák, Bolgárok és Magyarok eredetiről. TGY 6. (1817) 36.

17 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 59.

18 Az Aaraui „Uiberlieferungungen zur Geschichte unserer Zeit” tizimű tudományos havi írásba egy Hazánkfia által iktatott, ’s a’ Magyar Országi Tótok magyarosításokról szóló értekezésnek esmértetése. TGY 1. (1824) 117–118.

19 Balassa Iván – Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Bp. 1979. 9.

20 Bartucz L.: A magyar nemzetismeretről i. m. 42.

és bevezetését, neve feltüntetése nélkül, ő készítette.²¹ Másrészt arra is felhívta a figyelmet, hogy Csaplovics ezt a „kis-Európa – gondolat”-ot Schwartner Mártontól (1759–1823) kölcsönözte, akinek 1798-ban megjelent leíró statisztikai főművéből, illetve annak későbbi kiadásából egyébként is sokat merített.²² Schwartnernél ez az ominózus mondat így hangzott: „Nincs a világon ország, ahol talán több nyelv és ugyanezen okból sokféle nép is honos, mint Magyarországon”.²³ Az összehasonlítás kedvéért melléállítjuk a Csaplovics-féle kibővített változatot is. „Nem csak természeti állapotjára, és a’ természet ajándékaira nézve – hanem népességére nézve is Magyar Ország Európa kitsinyben; – mert majd nem minden Európai nép-törzsökök, nyelvek, vallások, foglalatosságok, Cultura grádusok, ’s végre élet módok, erköltsök és szokások is itten találják fel Hazájukat.”²⁴ A magát „statikusnak” (statisztikusnak) nevező Magda Pál az 1819-ben, tehát Csaplovicstól három évvel korábban kiadott statisztikai főművében nagyon hasonló gondolatok olvashatók: „Magyar Ország lakosa példa nélkül való zavarék. Mert tán az egész világon nints egy tartomány, mellyben olly sokféle Nemzetek és nyelvek találtnának, mint itt. Ezen külömbféle Nemzetek külömböznek egymástól nem csak a’ nyelvre nézve, hanem a’ nemzeti characterjekre, erköltseikre, és szokásaikra, továbbá lakhelyeikre és a’ culturára nézve is”.²⁵ Nyilvánvaló, hogy mindketten Schwartnerhez mint közös forráshoz nyúltak vissza. Magdánál ez még jobban szembetűnik, hiszen Schwartnerhez hasonlóan ő is az egész világgal vetette össze Magyarországot, és nem Európával, mint Csaplovics. Az is tény, hogy Csaplovics nemcsak ismerte, hanem fel is használta Magda statisztikáját, amelyre az értekezésében hivatkozott is. Ebből a két forrásból merítve, megállapításait némileg átalakítva alkotta meg kis-Európa-konceptióját. Egy történelmi analógiával élve, valami hasonló történt, mint a felvilágosodással, amelyet

21 Kósa László: „A kis-Európa”-gondolat a magyar néprajzban. In: A magyar irodalom története II. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály. Bp. 2007. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_542_04_A_magyar_irodalom_tortenetei_2/ch09.html (2019. febr. 5.) Miskolczy Ambrus a 22. lábjegyzetben ettől még pontosabb adatokat közöl: „Joh. V. Csaplovicz: Das Königreich Ungern ist *Europa in Kleinen*. *Erneuerte vaterländische Blätter*, 1820. dec. 23. 103. sz.” Lásd Miskolczy Ambrus: A hungarus-tudat a 19. században. Limes 4. (2009) 76.

22 Kósa L.: A magyar tudománytörténete i. m. 23.

23 Martin v. Schwartner: Statistik des Königreich Ungern. Ein Versuch. Pest 1798. 87. – Német eredetiben: „In keinem Lande der Welt sind vielleicht mehrere Sprachen – und eben deswegen auch so viele Nationen – einheimisch, als in Ungern”. Uo.

24 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 51–52. – Ez a gondolat annyira tetszett neki, hogy néhány oldalon belül több variációban is megfogalmazta. Egészen odáig eljutva, hogy „Európa többi országaiban széjel szórt mindennemű külömbféléseget legszerentésebben egyesülve láthatjuk Magyar Országban, akár melly tekintetben veszük is ezen országot”. (A kiemelések tőlem – K. L.) Uo. 44.

25 Magda Pál: Magyar Országának és a’ határ őrző katonaság vidékének leg újabb statisztikai és geográfiai leírása. Pest. 1819. 66. <https://play.google.com/books/reader?id=P-FpiAAAACAAJ&printsec=frontcover&output=reader&hl=hu&pg=GBS.PA66> (2019. jún. 16.)

mind a mai napig előszeretettel a franciákhoz kötnek, miközben a szülőhazája Anglia volt. Franciaország tehát „csak” követő ország volt, ahol a felvilágosodás átvett értékeit továbbfejlesztették és szétsugározták Európában. Csaplovics János etnográfiai értekezésével is hasonló a helyzet. Az alapgondolat nem az övé volt, de – az értekezésben kialakított változatban/változatokban – általa vált ismertté Magyarországon és a német nyelvterületen egyaránt.

Csaplovics magyar nyelvre váltásának okai

Csaplovics János 1822 után már alig írt magyarul, 1822 előtt is csak nagy ritkán. Ezek az írások, beleértve a Tudományos Gyűjteményben már korábban megjelenteket is, nem sorolhatók a legfontosabbak közé.²⁶ Főként latinul, németül és részben (az egységes szlovák irodalmi nyelv kodifikálása előtti időkben az evangélikusoknál használt) huszita biblia elavult cseh nyelvén publikált. Fontosabb munkái közül tehát egyedül az „Ethnographiai Értekezés Magyar Országról” volt magyar nyelvű.²⁷ Egy 1821-es statisztikai írásában a magyar nyelvre való áttéréséről így vallott: „jóllehet Honth Varmegyei vagyok, eddig többnyire még is csupa Tótok és Németek közt töltöttem időmet, ’s ezen környülállásaim között Írásaiban főképpen a’ Deák ’s német nyelveket gyakoroltam, nem lévén mindazonáltal tudatlan a’ magyarba-is, sőt inkább annak mindég buzgó szeretője... Most több nyomos okaim vagynak, hogy ezentúl időről időre m a g y a r ú l szólítsam-meg kedves Hazám fiait”.²⁸ Ezeknek a rejtélyes „nyomos okok”-nak volt tehát köszönhető, hogy az „Ethnographiai Értekezés Magyar Országról”-t magyarul írta. Kimondottan a magyar olvasóközönségnek szánta, mondván: eltökélt szándéka volt kéziratot etnográfiaja megfelelő részeit „a’ magyar Olvasók eleibe terjeszteni”.²⁹ Ebben a döntésében vélhetően az is szerepet játszott, hogy – többes identitású, így hungarustudatú nemesember is lévén – a

26 Az 1822 előttiekre lásd *Csaplovics János: Arany-Idka. Bányász tekintetben*. TGY 4. (1819) 45–54.; *Uő: A’ Magyar Országi Szabad Királyi Városok, Mező-Városok és nagyobb Helységek’ népességéről*. TGY 7. (1821) 66–75.; *Uő: A’ Magyar Országi Patikákról*. TGY 2. (1822) 2. 69–87. – Az 1822 utániakra csupán néhány kiragadott példa: *Csaplovics (Csaplovits) János: A’ Magyar országi Vendus Tótokról*. TGY 5. (1828) 3–50.; 1838-ban Fényes Elek Magyarországról írott statisztikájának 1. kötetéről egy D. S. F. álnevű szerző recenziója végéhez csatolták Csaplovics rövid, elismerő bírálatát. Figyelmező 3. (1837) 19. – Csaplovics az 1840-es évek elején beszállt a magyar-szlovák nyelvvitába a tótok oldalán. Lásd *Csaplovicz: A’ hazánkban tótosodás’ ügyében*. Századunk 3. (1841) 22–24.; *Csaplovics: Válasz Szontagh Gusztávnak (Csaplovicstól)*. Századunk 26. (1841) 204–207.

27 Az 1. és 4. lábjegyzetben hivatkozott, Szinnyi József által összeállított publikációs jegyzéke is ezt mutatja. – Miskolczy Ambrus szerint Csaplovics alapnyelve a német volt. *Miskolczy A.: A hungarus-tudat* i. m. 78.

28 *Csaplovics János: A’ Magyar Országi Szabad Királyi Városok...* TGY 7. (1821) 74–75.

29 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 43.

magyar(országi) nemesi-rendi natio talaján állt.³⁰ Nem volt kétséges számára a politikailag uralkodó magyarok elsősége a sokajkú hazában.³¹ Hozzájuk ezért – már csak a magyar nyelv 1790 utáni előretörése miatt is – nem latinul kellett szólnia, hanem magyarul. Nem volt ellenére ez, mint ahogyan a magyar nyelv terjedése, a magyarok létszámának és irodalmának erősödése sem a „hazám”-ban, ellenkezőleg. Ennek érdekében még a nagy példakép, J. G. Herder nemzet-halált jövődőlő borús jóslatával is vitába szállt. A Herder által prognosztizált hanyatlási folyamat szerint II. József halála után éppen ellenkező irányt vett. Nem a magyarok olvadnak be a környező, tőlük számosabb „nemzetek”-be. Ugyanis „a’ Magyarok száma minden nap, Tót, Orosz, Oláh, Szerblus, és Sváb Convertiták által is, napról napra szaporodik”. A szlovák származású Csaplovics egyúttal óvta is a magyarokat a gyorsan szaporodó tótoktól, akik a magyar falvakba is könnyen befészkelik magukat. Ám azt is hozzátette, hogy „tsak ott győzedelmeskednek a’ hol massába beütnek; ellenben darab és Falka számra, a’ Magyarok közzé keverve igen könnyen és tökéletesen megmagyarosodnak”.³²

Csaplovics János készült a bírálatokra, talán igényelte is azokat. Idézzük: „a’ kik az én előadásaimban némelly hibákat észre vesznek, azokat éppen ebben a’ Tud. Gyűjteményben barátságosan megjobbítani, és helyre hozni ne terheltesenek”.³³ Ebben az időben egyébként szinte kötelező formula volt az ilyenfajta felhívás bírálatok, kiegészítések stb. megtételére, akárcsak az érintett mű értékének szabadkozó, nem ritkán álszerű nyelvi kiegészítése is. Az értekezés egészéhez hasonlóan a magyarok és a nem magyarok elé tartott tükröt is felvállalta, pedig tisztában volt azzal, hogy darázsfészekbe nyúlt. Ám az igazságot szerető író szent kötelessége az – írta –, hogy olyan igazságos tükröt tartson az önszerető személyek és a nemzet elé, amely olyannak mutatja be őket, amilyenek valójában. Mert: „Egy nemzet sincs a’ világon olyan, a’ mellynek semmi fogatkozása sem volna és a’ mellyről csupán csak dicséreteket lehetne hirdetni”.³⁴

Az értekezésre a következő hónapokban/években többen is reagáltak.

30 Miskolczy Ambrus egyenesen úgy látja, hogy Csaplovics (Berzeviczy Gergely és Rummy György mellett) egyike volt a kor „három legjellegzetesebb hungarus-ideológus”-ának. *Miskolczy A.: A hungarus-tudat i. m. 71.* – Csaplovics többes identitásáról, magyar(országi) tudatáról lejjebb még lesz szó. – A „natio hungarica” a századforduló tájáig nem kötődött egyetlen konkrét etnikumhoz és nyelvhez sem. Nem magyar, hanem egy sokajkú „magyarországi” nemesi nemzet volt, amelynek a kommunikációs nyelve a neutrális latin. Am egy markáns magyar szemléletváltás következtében az addig közös, magyarországi hazát „magyar”-nak kezdték fordítani és tekinteni, és egy konkrét néphez/etnikumhoz/nemzethez (ezeket a terminusokat keverve használták) és nyelvhez, a magyarhoz kezdték kötni. – A hungarustudatra bővebben lásd az egész cikket: *Miskolczy A.: A hungarus-tudat i. m. 71–96.* Lásd még *Uő: A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. Magyar kisebbség 17. (2012) 3–4. sz. 163–204.; Kosáry Domokos: Bél Mátyás helye a művelődés történetében. Irodalomtörténet 4. (1984) 806–807.*

31 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 52.*

32 Uo. 63–64.

33 Uo.

34 Uo. 38.

Ismereteink szerint azonban magyar részről bírálat nem érkezett, aminek legalább három oka is lehetett. 1. Az értekezés, valamint annak magyarokról alkotott képe nem keltett számottevő figyelmet. 2. Alapvetően egyetértettek a szerző magyarokról megfestett, összességében elfogadható képével. 3. A magyar nemzeti öntudat nyiladozása idején a magyarok „önszerető részé”-től sem lehetett idegen a Csaplovics által alkalmazott – leegyszerűsítő, általánosító, sztereotipizáló, a valóságtól nem egyszer elrugaszkodó – szemlélet és módszer. Végül is Csaplovics felhívása nem maradt visszhangtalan. Említettük már, hogy a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségébe 1824-ben befutott egy komoly vitairat, amelynek felkészült szerzője Dóhovits Bazil (1783–1849) ruszin származású görögkatolikus lelkész volt. Vitairatában bírálta Csaplovics összehasonlító módszerét. Kétségbe vonta az értekezés tudományos kvalitásait, mivel az a népek és etnikumok etnográfiai és nemzeti sajátosságait nem a tapasztalatnak megfelelően írta le.³⁵

Sajnos Dóhovits és mások bírálatai Csaplovicsot annyira elkésérít(h)ették, hogy – a tudománytörténet kárára – nem folytatta tervbe vett távlati kutatási célját, az ország „különös” népei etnográfiájának a megírását, amely bevallása szerint egyedüliségével a magyar díszét növelhette volna Európában.³⁶ Abból az ígéretéből sem lett semmi, hogy hamarosan bővebb kifejtésben közlésezi a „Magyar Ország régi lakosairól, a’ legrégibb időktől fogva egész mostanig” készítenő szakaszát is.³⁷ Így, mi magyarok csupán az „Ethnographiai Értekezés” alapján rekonstruálhatjuk a magyarok és mások „mostani” karakterét bemutató tükrét (amelyet tanulmányunk II. részben táblázatba foglalunk). Hogy a magyar tükörképpel személyesen mennyire azonosult, nem tudjuk, csak sejtésünk lehet róla a szlovákok és a németek kedvezőbb jellemzése alapján. Az viszont tény, hogy az első néprajzi monográfiát nem a magyarokról, hanem a szlovákokról készítette.³⁸ Az értekezésben futólag említett szándéka a magyarok etnobiográfiájának megírásáról³⁹ ugyanúgy füstbe ment, mint a bányavárosi németek (és tótok) beígért „specialis Ethnographiája” is.⁴⁰

35 Dóhovits B.: Ethnographiára, mint Tudományra szolgálható i. m. 9. (1824) 3–12.

36 Amint írta, „el tökéltett szándékom volt minden különös nemzetet... különösen leírni. És így támadna egy olyan munka, a’ millyennel még egy Európai nemzet sem dicsekedhetik. Különös díszére szolgálna az a’ magyarnak, ha ő ebben a’ tekintetben példaul szolgálhatna”. Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 43.

37 Uo. 51.

38 Arató Endre eme gondolatát lásd: Magyarország története 1790–1848. 5/2. i. m. 813.

39 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 59.

40 Uo. 63.

Az értekezés műfaji besorolásának bizonytalansága

Csaplovics értekezését több mai tudomány, tudományterület: néprajz (etnográfia), statisztika, lélektan, nép- és nemzetismeret (korabeli nevükön: népisme, nemzetisme) is a magáénak tekinti határainkon innen és túl (főleg Szlovákiában). De a nemzeti karakterleírás 19. századi gyökereit kutató történész is előszeretettel fordulhat felé. Kósa László már rámutatott arra, hogy Csaplovics János az 1820-as években meglehetősen bizonytalan volt műfaja megjelölésében. A német leíró statisztika schlözeri szempontjaihoz igazodva, a húszas években írott munkáit a legszívesebben statisztikának nevezte volna.⁴¹ A műfaji besorolás bizonytalanságának alapvető oka a tudományok kialakulatlansága, differenciálatlansága volt. Az 1820-as évekig még nem történt meg az etnográfia kiválása a leíró statisztikából (amely még maga is több ponton összeért a 18. századi államismerettel, országleírással). Az ország népei/nemzetei karaktereinek leírására, megrajzolására vállalkozó Csaplovicsnál sem különülhetett még el az országismeret, a leíró statisztika, az etnográfia, és ezek (főleg pedig ez utóbbi) részeként a magyarok és nem magyarok megkülönböztető vonásainak a – mai szóval élve – nemzetkarakterológiai, népismereti leírása.⁴²

Ez a bizonytalanság leginkább az „Ethnographiai Értekezés” bevezetőjében érzékelhető. A munkájának Csaplovics hiánypótló szerepet szánt, mivel – ahogy megfogalmazta – a hazáról már számos „történeti és Statistikai” leírás készült, de a legnevezetesebb tudományág még majdnem parlagon hever. Tudniillik: „az *Etnographia*, az az: az Ország lakosainak statistikai leírása (a kiemelés tőlem – K. L.), hiszen a’ népeket m o s t a n i valóságos állapotjuk szerint, minden tekintetben festeni, még senki sem vállalta magára”.⁴³ Etnográfiáját tehát olyan leíró statisztikának tekintette, amely az ország népeit jelenlegi, valós állapotukban, „minden tekintetben” festi meg, különösségeiket kiemelve. Ugyanitt határozottan elhatárolta magát a formálódó statisztikatudomány másik irányzatától, az ún. történeti statisztikától, amelyet ekkoriban például Kállay Ferenc képviselt.⁴⁴ Csaplovics bizonytalanságát tükrözte, hogy a bevezetés egy másik helyén műfaját, korábbi állításának némileg ellentmondva, már nem leíró statisztikának nevezte, hanem Magyarország „közönséges Ethnographiá”-jának, amelynek legfontosabb kutatási területeit 14 pontban össze is foglalta. Ez a bizonytalansága abból is fakadt, hogy az ország közönséges etnográfiájának a

41 „Magyarország Európa kitsinyben”. In: Kósa L.: A magyar néprajz tudománytörténete i. m.

42 Erre vonatkozóan újabban lásd például Nádor Orsolya: A Magyarorságtudomány című folyóirat szerepe a hungarológia fogalmának alakulásában. Hungarológiai évkönyv 1. (2012) 195.

43 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 37.

44 K. J. [Kállay Ferenc]: Magyar Régiségek’ nyomozása. TGY 7. (1823) 3–38. – 1839-ben még plasztikusabban fogalmazott: „... nekem legalább, minden történetírás fölötte unalmas és kellemetlen”. (Csaplovicstól): Kétségek a’ történetírás felől. Századunk 3. (1839) 23.

14 pont szerinti megírása, ahogy rámutatott, több tudományterület bevonását igényelte. Egy „jól el rendelt, és szorgalmasan készült Ethnographiához igen sok kell, nevezetesen használtatik a' föld és természet leírása, Historiának és Törvénytudománynak minden neme; Statistica, Meteorologia, Anthropologia, Psychologia etc. de mindenek felett megkívántatik a' nemzetek minden tekintetben való tökéletes esmérete”.⁴⁵ Ez „a' haza isméréteinek legnevezetesebb, és a' mellet leggyönyörűségesebb ága”, ami „szinte egészen míveletlen” még.⁴⁶

Csaplovics statisztikai etnográfiaja, etnográfiai statisztikája, közönséges etnográfiaja nemcsak a történeti statisztikával haladt szembe, hanem a Szeder Fábián által javasolt kutatási módszerrel is, amelyet pedig bizonyára ismert. A bencés szerzetes programadása szerint: „Nemzetünk' bővebb ismerete végett szükséges volna hazánknak minden tájbéli nevezetesebb népeit egyenként szemre vennünk, és azoknak valamennyi különösségeit feljegyezniük”.⁴⁷ Csaplovics tehát az egész felől, a haza/nemzet felől képzelte el az építőelemeket jelentő magyar és nem magyar népek/nemzetek etnográfiai-statisztikai leírását. Szeder viszont, amint azt úttörő jelentőségű etnográfiai írása, „A' Palóczok” mutatta, fordítva építkezett: alulról felfelé, egyenként, a részekről az egész felé haladva. Meggyőződése szerint a nemzet ismerete (nemzetismeret) mint fő cél, csak a haza különböző tájain lakó népek ismerete (népismeret) útján valósítható meg. Nem kizárt, hogy Csaplovics is – a már említett, megvalósítatlan terveiben a szlovákok és más magyarországi népek külön-külön történő leírásáról – ezt a módszert követte volna.

Nem magyar népismeret és/vagy magyar nemzetismeret?

Szeder Fábián koncepciója népismeret-nemzetismeret kapcsolatáról az akkori, átalakulóban lévő magyar nemzetfelfogást tükrözte. Némi leegyszerűsítéssel a következőkről volt szó. A hagyományos nemesi nemzet évszázadokon át kirekesztő volt, hiszen Werbőczy óta kizárta a feudális nemzetből a – rendi képvisellel nem rendelkező, az ország lakosságának döntő hányadát alkotó, a nemesek által megvetett – magyar és nem magyar „pórnép”-et. Ám befogadó volt annyiban, amennyiben a magyar és nem magyar nemesek között nem tett etnikai, nyelvi, származási stb. különbséget. Minden magyarországi nemes egyformán a *natio hungarica* tagja volt. Nem csoda tehát, hogy a tudós férfiak – néhány kivételtől (Oláh Miklóstól, Bél Mátyástól) eltekintve – a 18/19. század fordulójáig nem tartották fontosnak Hungária multikulturalitásának, az itt élő népek/etnikumok sokszínűségének, különösségeinek a leírását. Ez az „érdektelenség” akkor kezdett megváltozni, amikor a formálódó modern magyar nemzetbe a sokajkú pórnépet is kezdték befogadni. A nép nemzetbe

45 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 42–43.

46 Uo. 39.

47 Szeder F.: A' Palóczok i. m. 6. (1819) 3.

való beemelésének szándéka az értekezés megírásának idején, az 1820-as évek első felében már nyilvánvaló volt.⁴⁸ Ez a magyar nemzet tehát magyarokból és többségében nem magyarokból állt, miközben az addig etnikailag és nyelvilag is semleges nemzetet a magyarokhoz, illetve a magyar nyelvi tudáshoz kezdték kötni. Ám a magyar nemzeti tudat ekkor még jól összefért (akár egy személy gondolkodásában is) a továbbélő hungarus patriotizmussal, a magyarországi szemlélettel, hiszen – nem árt ismét hangsúlyozni – a lakosság nagyobb hányada (táji megoszlásában, nyelvében, szokásaiban stb.) nem magyar volt! S itt még nem is szoltunk arról, hogy a magyar nemzetteremtéssel párhuzamosan a nem magyar értelmiség nemzeti öntudatra ébredése is megkezdődött.

Nem csoda tehát, hogy (J. G. Herder, a romantika és egyéb, itt nem részletezett tényezők hatására, a nemzetteremtési folyamatokkal karöltve, a nemzet és a népek megismerésének jegyében) megnövekedett az érdeklődés a magyar és nem magyar népek/nemzetek „felfedezése” iránt. Növekedett az igény a magyar nemzet egyediségének, valamint a nemzetbe befogadott nem magyarok „különösség”-einek, másságainak a feltérképezésére, összegyűjtésére és etnográfiai, nemzet- és népismereti leírására. A leíró statisztikának/etnográfának tehát két eltérő kutatási iránya volt kiformalódóban. Egy – nevezzük így – Hungária- vagy Hunnia-központú (hungaruscentrikus), amely a közös hazában élő összes nép, etnikum, formálódó nemzet statisztikai/etnográfiai leírására törekedett; és egy magyarközpontú (hungarocentrikus), amely – noha tisztában volt az ország multikulturális jellegével, mégis – a formálódó magyar nemzet jellegének, a magyarok nemzeti-népi karaktervonásainak, statisztikai jellemzőinek a megragadását tartotta elsődleges feladatának.

Ebbe a fent felvázolt folyamatba illeszkedett bele Szeder Fábián palócokról írott első etnográfiai munkája ugyanúgy, mint Csaplovics János etnográfiai értekezése. „Nemzetünk’ bővebb ismerete” hajtotta Szedert, de Csaplovicsot is, aki a bevezetésben úttörő jelentőségű munkájának a nehézségeit ecsetelte. „Igen nehéz az embert esmérni, de még sokkal nehezebb egy egész nemzetnek (a kiemelés tőlem – K. L.) kimiveltsége vóltáról, elme és testbéli tehetségéről,... erkölcsökben elő vagy hátra meneteléről, mindenféle szokásairól, élete módjáról ‘s a’ t. írni, és helyes tudósítást adni.”⁴⁹ Csaplovics ugyan, sok kortársához hasonlóan, keverte az „ország”, „haza”, „nemzet”, „nép” stb. fogalmakat, de hungarus patriótaként a sokszínű magyarországi nemzet különösségeit kívánta megrajzolni. Vagyis a magyarokét és a nem magyarokét együtt, a magyar nemzet és a nem magyar népek karaktervonásait összevetve.

Ezért nem tudunk azonosulni Paládi-Kovács Attila már ismert állításával⁵⁰, miszerint Csaplovics értekezése nem sorolható a magyar nemzetismeret

48 1824-ben például egy ismeretlen szerző a következőket írta erről: „A’ Nemzethez pedig nem tsak a’ népnek vezetőjit ‘s attyáit – nemeseket – hanem a’ pórnépet is számlálom...”. K. P.: A’ Magyar Nyelv műveltetése módjáról. TGY 1. (1824) 95.

49 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 37–38.

50 Lásd a 8. és 9. lábjegyzethez tartozó két, szövegbeli idézetet.

(magyarságkutatás) körébe. Nyilván azért állítja ezt, mert Csaplovics János még nem szakított az addigi statisztikák hungarus (magyarországi) szemléletével, és nemcsak a magyarokról írt. De – hangsúlyozzuk újra – a magyarokról is írt, mégpedig kiemelt helyen! Ezért tehát az „Ethnographiai Értekezés” egyidejűleg tekinthető magyar nemzetismereti és nem magyar népismereti munkának. Természetesen nem abban a magyarközpontú értelemben, mint amit ebben az időben például Magda Pál 1819-es statisztikai főműve már képviselt. Magda erről így írt: „Tsak a’ magát esmérő ember mehet nagyobb erköltsi tökéletességre; tsak a’ magát, erejét, ‘s hazáját esmérő Nemzet jobbíthatja meg állapotját..., tsak a’ hazáját jól esmérő Magyar szeretheti azt okosan...”. Nem tudatlan nacionalizmussal, hanem hazáját ismerő patriotizmussal.⁵¹ Az is kétségtelen, hogy Csaplovics nem a magyarokat ismerte a legjobban, de az már kétséges, hogy nála „a magyarság csak egy az ország népei közül”.⁵² A magyarokat, illetve a magyar nemzetet nem tekintette „csak egy”-nek, hanem – legalábbis politikai értelemben – az elsőnek, az egyetlennek. Idézzük: a magyarok a „Politice uralkodó törzsök”, a’ fő Nemzet”, ‘s én nem egyezem meg azokkal, a’ kik n é g y fő Népet keresnek Magyar Országban, tudniillik: Magyarokat, Szlávokat, Németeket és Oláhokat, holott tsak egyetlen egy vagyon, és tsak Népbeli tekintetben vagyon több”. Úgy látta, hogy a felsorolt nem magyar népeknek politikai értelemben, be kell érniük a „m e l l e s l e g e s N é p e k” megjelöléssel.⁵³

A probléma megértésének és feloldásának kulcsát Csaplovics többes kötődése, egyidejű hungarus és szláv/szlovák identitása, valamint mély német kötődése jelenti, és – ezekkel összefüggésben – annak a figyelembevétele, hogy nemzetelméleti szempontból egy átmeneti kor gyermeke volt, az átmenetiségre jellemző szemlélet és kötődés bizonytalanságaival együtt. A régi („magyarországi”, rendi-nemesi) és az új („magyar”, nemesi-polgári) nemzet és tudat határmezsgyéjén állt.⁵⁴ A nemesi származású Csaplovics „natio hungarica”-felfogásában 1822-ben még mindig a „magyarországi”-n volt a hangsúly. Hagyományos hungarustudatát jól mutatta, hogy a közös hazában (Hungáriában, Magyarhonban, Uhorskóban) élő „nemzetek” együttéléséről szinte idillikus képet festett. Akárcsak eddig, a közös haza népei most is „szép egyességben élnek”, s mint egy ház népe (famíliája) közösen adóznak „a’ Nemzeti Konyhára az ő szorgalmatosságának gyümölcseivel”.⁵⁵ Ez az etnikailag és nyelviileg neutrális hungarus patriotizmus azonban az 1820-as években már megszűnőben, átalakulóban volt, akár a többes identitás is. A „magyarok országá”-ban (Magyarországon) élő etnikumok/népek/nemzetek egymáshoz való viszonyát

51 Elöljáró Beszéd. In: *Magda Pál: Magyar Országnak és a’ határ őrző katonaság vidékének* i. m. III.

52 Bevezetés. In: *Paládi-Kovács A.: Magyar népismeret* i. m. 8.

53 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 52.

54 A hungarustudat „a 19. században határhelyzetbe került” – írta Miskolczy Ambrus is. *Miskolczy A.: A hungarus-tudat* i. m. 71.

55 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 4. (1822) 47.

sem az egymásmellettség és az együttélés harmóniája határozta már meg, hanem a magyarok politikai, nyelvi stb. dominanciára való törekvése, az alá-főlérendeltség. Nem a tolerancia, hanem az intolerancia kezdte beárnyékolni a magyarok és a nem magyarok korábban sem teljesen felhőtlen kapcsolatát.

Ezeket a nem magyarok számára kedvezőtlen változásokat nyilván Csaplovics is érzékelte. Ennek megfelelően a magyarországi népeket/formálódó nemzeteket politikai szempontból három csoportba osztotta. A hierarchia csúcsán álltak a fő és egyedüli népet/nemzetet alkotó, politikailag uralkodó magyarok („Hungari”-k). Egyedül nekik volt „nemzetiségük”, egyedül csak nekik voltak nemzetalkotó vonásaik, tulajdonságaik. Alattuk helyezkedtek el a „mellesleges” (értsd: másodlagos) népek: szlávok/tótok, svábok/németek és oláhok. Az akkori magyar nemzetfelfogás szerint ők már „csak” népek. Nemzetiségük nincs, csupán „népiségük” van: saját(os) nyelvük, népdalaik, meséik, szokásaik, öltözetük, ételeik, jellemük, foglalkozásuk stb. Ám ezektől ők még nem nemzet, csupán nép, hiszen nem rendelkeznek a nemzetalkotás nélkülözhetetlen elemeivel: a saját államisággal és alkotmánnyal.⁵⁶ Csaplovics ugyan nem használta a „nemzetiség” és „népiség” terminusokat, de az 50. lábjegyzethez tartozó idézetben megfogalmazott különbségtétele (magyarokról és mellesleges népekről, nemzet- és népbeli különbségekről) egyértelműen mutatta, hogy nemcsak ismerte, hanem el is fogadta ezt a különbségtételt. Végül a hierarchia legalsó szintjére a cigányok és a zsidók kerültek. Amint tanulmányunk második részében látni fogjuk, az „Ethnographiai Apróságok”-ban⁵⁷ – amelyekben az ország népeinek összehasonlító leírására, jellegadó vonásaik, tulajdonságaik, karakterük felvázolására és összevetésére vállalkozott – hármas etnográfiai sorrendet állított fel: magyarok, tótok/szlovákok és svábok/németek; oroszok, oláhok, rácok és horvátok; cigányok és zsidók.

56 Ezt a kifejezett álláspontot 1842-ben egy Lipcsében megjelent német nyelvű vitairat magyar érzelmű tót szerzője a következőképpen fogalmazta meg. Ha egy államban élő népfajokat meg akarjuk különböztetni egymástól, nem szabad összekeverni „a’ nemzetet a’ néppel ’s így a’ nemzetiséget a’ népiséggel. Azon nép, mely hont szerz ’s állodalmat alapít, népiségét nemzetiséggé emeli... Ez oknál fogva az alávetett különfajú népeknek, mint olyanoknak nem lehet nemzetiségök, ... de mivel saját származásuk ’s nyelvük, van népiségök, saját népszokásaik, népdalaik stb.” Ők, mint a hon egyenlő jogú polgárai, „a’ hódító népfajjal együtt egy nemzetet képeznek, egy ’s szintazon nemzetiségben részesülnek. Ez azonban származtatott, vagyis a hont szerző és alkotmányt alapító, hódító népfajé. Ezért tehát mi tótok, mint tótok, „Magyarországban nem lehetünk nemzet,... hanem csak nép, nincs tót nemzeti-ség, tót nemzeti nyelv, hanem van népiségünk ’s népi nyelvünk...”. Lásd: Irodalom. Ungarische Wirren und Zerwürfnisse. Otto Wigand, Leipzig 1842. 8d. 72 lap. Magyarul közölte: Athenaeum 43. (1842) 339.

57 Lásd Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 47–50.; Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 87–92.

Az értekezés szakirodalmi, forrásai, Csaplovics anyaggyűjtése

Az értekezést a beépített irodalmak és források összetétele, valamint ezek hivatkozási módja szempontjából is gondosan átvizsgáltuk, és a következőkre jutottunk. A leíró statisztikai/etnográfiai részekben (főleg azokban, amelyek számszaki információkat tartalmaztak) – több-kevesebb rendszerességgel, legtöbbször hiányosan, de jórészt visszakereshetően – megjelölte az általa felhasznált szakirodalmakat (könyveket, folyóiratokat, újságokat) és forrásokat. Az értekezés első, nyitó részében Bredeczky Sámuel (1772–1812) evangélikus lelkész, szuperintendens, tanár és író, valamint Szirmay Antal (1747–1812) jogi tisztségeket betöltő nemes, hely- és megyetörténeti író két-két könyvére is hivatkozott.⁵⁸ Felhasználta továbbá Wallaszky Pál (1742–1824) evangélikus lelkész, irodalomtörténész valamelyik – visszakereshetetlen – latin nyelvű írását, Magda Pál (1770–1841) soproni professzor statisztikai főművét, valamint Bojadsi Mihály (?–?) budai születésű szerb író legelső cincár grammatikáját is.⁵⁹ Az értekezés első részében J. G. Herder (1744–1803) német kultúrfilozófus „Ideen”-jéből⁶⁰ (megállapíthatatlan, hogy melyik kiadásából) a magyar nyelv eltűnéséről szóló borús jóslatot – saját fordításában – szó szerint idézte.⁶¹ A tótok szaporodása kapcsán segítségül hívta „Fejér Úr Hübner Lexiconának

58 Az értekezésben hivatkozott könyvek teljes mutatóit lásd: *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 63.; *Samuel Bredeczky: Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien*. Wien 1809. 1. L. S. 241.; *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 4. (1822) 12. *Samuel Bredetzky: Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungern*. 4. Wien 1804. 147.; *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 4. (1822) 22. (Szirmay) *Szirmay Antal: Szathmár vármegye fekvése, története, és polgári esmérte*. 2. Buda 1809–1810. 334.; Szirmay Zemplén vármegye „különös leírása”-ra többször is utalt: Ugocsánál is, Szatmárnál is. *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 4. (1822) 8–9., 10.; *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 6. (1822) 81. Lásd *Antonio Szirmay: Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum comitatus Zempleniensis. Cassoviae 1798*.

59 Vallaszky tiszteletes nevét és mondását csupán megemlítette a Gömör megyei cseresznyeszemek nagysága kapcsán. *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 47. – Wallaszky Pál (1742–1824) evangélikus lelkész, irodalomtörténész valamelyik latin nyelvű munkájáról lehet szó. Lásd *Szinnyei J.: Magyar írók élete* i. m., Wallaszky Pál szócikk; „Soproni Professor T. Magda Úr Magyar Ország Statistikai és Geographiai leírásában azt állítja, hogy Borsod Vármegye... Magyar Ország kitsinyben.” *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 49. – Magdánál ez szó szerint így hangzott: „Úgy látszik, hogy a' természet itt egy kis képben öszve foglalva az egész Magyar Országot akarta meg mutatni.” *Magda P.: Magyar Orzágnak és a' határ őrző* i. m. 384.; „A' legelső Czinczár Grammatikát adta ki Bojadsi Bétsben 1813.” *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 58. – Bojadsi Mihály budai születésű szerb íróról volt szó, aki 1813-ban Bécsben valóban kiadott egy makedo-oláh nyelvtant. Lásd: A Pallas nagy lexikona, Bojadsi Mihály szócikk (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/b-26DA/bojadsi-3E77/>, 2019. febr. 20.).

60 Magyarul lásd *J. G. Herder: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról* (és más írások). Bp. 1978.

61 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés* i. m. 3. (1822) 59.

Magyar kiadásában ezen szó alatt Magyar Ország lap 371 eljajgatott” siránkozását, szintén szó szerint idézve.⁶² Gömör és Moson megyével foglalkozva, Bartholomaeidesz László Notitiá-ját, valamint „Grailich senior Úr” 1821-es „különös leírás”-át említette.⁶³ Hivatkozott továbbá „Kassay Úr” hiteles dátumaira (értsd: adataira) a „Directorium itinerarium”-ban. Felhasználta Schwartner Márton 1805. évre vonatkozó becslését a lakosság és a nemesek, papok létszámáról.⁶⁴ Az oláh leányvásárok említésekor pedig Miller úr latin nyelvű munkájára, meg a hallomásaira támaszkodott. Rámutatott, hogy a leányvásár szokása a „slavonitáknál” (szlovéneknél) és a horvátoknál is megvolt, amint erről 1819-ben már írt a „Slavonien und Croatien” c. munkájában.⁶⁵ Itt jegyezzük meg, hogy közönséges etnográfiaja 14 tárgykörének ismertetésekor utalt arra, hogy az ország etnográfiai leírásához (a lakosok elhelyezkedésének területi, etnikai, vallási, településbeli megoszlásához) már a rendelkezésére áll az országnak „egy különös nagy szorgalommal már általam készült” etnográfiai mappája. Ilyet azonban nem csatolt, azóta sem ismerjük.⁶⁶

Már az értekezés bevezetésének elején – a folyóiratokra történt bármiféle hivatkozás nélkül – Csaplovics megemlített „egynehány, a’ folyó írásokban ide ’s tova előfordult” olyan „töredékeket”, amelyeket fel tudott használni „a’ hazánkban lakó népekkel való foglalatoskodás”, az ország lakosainak statisztikai/etnográfiai leírása során.⁶⁷ A későbbi hivatkozásaiból azonban kiderült, hogy

62 Uo. 64. *Hübner János*: Mostani, és régi nemzeteket, országokat, tartományokat, városokat... esmértető Lexikon. Jobbította Sperl Xav. Ferentz, tökéletesítette Fejér György. Pest 1816.

63 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 8. *Ladislaus Bartholomaeides*: Inclyti superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico statistica... Leutschoviae 1805–1808.; *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 12. *Andreas Grailich* (1768–1843) zoványi ev. lelkesz német nyelvű leírásáról van szó: „Die wieselburger Gespanschaft in Ungern”, amely 1821-ben, a Csaplovics által szerkesztett kétkötetes munkában (is) helyet kapott. Lásd *Johann Csaplovics*: Topographisch-Statistisches Archiv des Königreichs Ungern I–II. Verlag Anton Doll, Wien 1821.11/187–236.

64 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 29. – A lőcsei születésű Szepesházy Károly (1781–1829) jogvégzett földrajzi író latin nyelvű munkáját lásd: *Directorium itinerarium*. Kassa 1817. Lásd: A Pallas nagy lexikona, Szepesházy Károly szócikk (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/sz-183B4/szepeshazy-18AC6/>, 2019. febr. 21.); *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 29. (Statistik des K. Ung.). Az egész papság, s azon belül a reformátusok létszámának becslésekor ismét Schwartnerhez fordult. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 50., 51. – Minden bizonnyal a „Statistik” ezen kiadásait használta: *Martin v. Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungern 1., 2–3. Ofen 1809–1811.

65 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 82. Lásd: *Acta litteraria musei nationalis hungarici*. Tom I. 320. Buda 1818. A kötetben Jac. Ferd. Millernek egy latin és egy német nyelvű írása is megjelent. Ezek valamelyikére hivatkozhatott Csaplovics. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 82. Lásd *Johann v. Csaplovics*: Slavonien und zum Theil Croatien I. Pest 1819.

66 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 40.

67 Uo. 37., 29.

melyek voltak azok a konkrét újságok és folyóiratok, amelyeket felhasznált. Ezek között a Tudományos Gyűjtemény volt az egyetlen magyar nyelvű folyóirat, amelynek 1817 utáni cikkeire – többnyire hiányos megjelöléssel, de visszakereshetően – támaszkodott, például az országban élő németek dialektusainak, a magyarok szaporodásának, a vármegyék és városok etnikai/nyelvi összetételének, lakosságszámának vagy a népszaporulatuk vizsgálata során.⁶⁸ A német nyelv magyarországi terjedésének alátámasztására az egyik döntő bizonyítéka az ilyen nyelvű pesti, budai és pozsonyi újságok és folyóiratok nagy száma volt, nem is szólva „véghetetlen sokasággal” a „Német Újságok”-ról, „mellyek által a’ Magyar mintegy megfojtatik”. A folyóiratok közül négy olyat meg is nevezett, amelyeknek – a külföldi német lapokkal együtt – nyilván ő is nemcsak rendszeres olvasója volt, hanem az értekezés megírásakor is támaszkodott.⁶⁹ Néhány példával élve, a tót/szlovák/szláv nyelv dialektusaival foglalkozva, viszonylag pontosan hivatkozott egy derék szlavista („wackere Slavist”) nyelvészeti írására⁷⁰, amelynek az információját – vélhetően a saját tapasztalatai alapján – ki is igazította, mondván: „a’ Szótakokra nézve tévelygésben látszik lenni; mert ezek tsak Zemplín Vármegyében találtnak”.⁷¹ Máshol „egy valaki”-re utalt, akit

68 A hivatkozott cikkeket időrendi sorrendben (végén a hivatkozás értekezésbeli helyével és Csaplovics utalásával) lásd *Peterka Josef*: Kiss Kún Kerületnek 1805-ik, és... egész az 1817-ik esztendei December Holnapnak utolsó napjáig... Statistikai eszmérete. TGY 8. (1818) 66–84. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 84.: „Peterka Jósef Úr Orvos által a’ Tud. Gyűjteménynek az 1818. esztend. Augustusi füzetjében.”; Külföldi irodalom ismertetés.; Az országban élő németek dialektusaival foglalkozva a szerző nevét és a cikk címét nem adta meg, csak ennyit írt: „...Dialectusaikra nézve (lásd Tudományos Gyűjtemény 1819. 8-dik Kötet lap 115.)”. – A Csaplovics által a fentiekben túl felhasznált egyéb írárok: Külföldi Literatura. J***: *Franz Ziska – Julius Max Schottky*: Oesterreichische Volkslieder mit ihren Singeweisen gesammelt. Pest 1819. nagy 8. lap 288., 111–116. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 56.; *Sebestyén Gábor*: A’ Magyarok’, Vezeték Nevei. TGY 12. (1820) 87–99. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 27.: „a’ mint már Sebestyén Gábor Úr ennek a’ Tudom. Gyűjt. 1820 December füzetjében I. 98 említette”; *Csaplovics János*: A’ Magyar Ország Szabad Királyi Városok, Mező-Városok, és nagyobb Helységek népességekről. TGY 7. (1821) 66–75. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 42.: „Arról már ennek a’ Tud. Gyűjteménynek 1821. esztendőbeli Juliusi füzetjében a’ 72–74 lapokon értekeztem.”; Poson Vármegyének Népessége melyet össze számolt *Gyurikovits György*. TGY 6. (1821) 3–38. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 6.: „Gyurikovics Úrnak ezen Tud. Gyűjt. 1821. Junius füzetjében kinyomtatott [...] értekezése szerint...”

69 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 61. Ezek: „Magyar Országról és Magyar Ország számára (Zeitschrift von und für Ungarn), Magyar Magazin (Ungarisches Magazin), Magyar Miscellák (Ungrische Miscellen), ’s Isten tudja, hogy még mi több”, egészen a legújabb Vaterländischer Almanachig. Uo.

70 Így: „Wiener Lit. Zeit. 1814. Nro. 48.” *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 53.

71 Uo. Csaplovics – szepesi „czopakok”-kal kapcsolatos – információja is téves volt, amelyet a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője igazított ki lábjegyzetben, mondván: „ezen szót p a k a’ Szepes Vármegyei Tót szájából soha sem lehet hallani, azért a’ C z o p a k o k nevezett is esmeretlen ottan”. Uo. 54.

szó szerint idézett, a német nyelvű folyóirat nevének pontos feltüntetésével.⁷² A református szuperintendenciákkal foglalkozó részhez pedig felhasználta az „Österr. Annalen der Literatur folyóirathoz tartozó Intell. Blatt” (1809. L. 161), állítólag „hiteles kútfőből merített” írását az 1806. évre vonatkozóan.⁷³

A könyveken, folyóiratokon és újságokon túl Csaplovics az adatgyűjtés egyéb eszközeivel, módszereivel is élt. Elmondása szerint ugyanis eltökélt szándékában állt, „a’ mennyire ez egy magányos embertől kitelik, az ide való dátumokat öszveszedni, és az olvasó közönséggel közleni”.⁷⁴ A „magányos ember” kitételrel arra utalt, hogy az adatgyűjtésben és feldolgozásban nem voltak (állandó) segítői, munkatársai. Néhány adatnak valóban maga járt utána, ezt egy alkalommal a főszövegben meg is említette: az Árva megyében élő lengyelekről (miszerint nem is igazi lengyelek) szóló „tudósítást” „magamnak egyenesen ez éránt szereztem”.⁷⁵ A személyes utána járástól sokkal gyakoribb volt, amikor bizonyos vármegyék leírásához levelezés útján kért és kapott információkat. A második folytatás elején erről így nyilatkozott: „igyekeztem levelezések által is az ide való dátumokat részint megjobbitani, részint újakat öszve szedni”.⁷⁶ Nógrád vármegye leírásához „Egy Különös Jelentés”-t is felhasznált, de Abaúj vármegyéhez is kapott „különös tudósítás”-t.⁷⁷ Somogy és Baranya vármegyéről is „különös tudósítás” érkezett. Bács vármegye kapcsán „egy nem egészen tökéletes tudósítás”-ra támaszkodott, míg Pest megyéhez – ahogy írta – „tökéletesebb tudósítást kívánnék”.⁷⁸ Több alkalommal, kellő adatok híján, csak annyit írt, hogy „nem tudom”, majd a megyékkel foglalkozó rész végén hozzáfűzte: „a’ hol elegendő tudósítást nem adhattam, bizonyosabb Dátumokat ohajtok azoktól, a’ kik az ilyen hibásan előadott környékeket jobban esmérík”.⁷⁹ Csaplovics hiányos adatgyűjtéséről, s egyúttal a magyarokra, oláhokra és horvátokra vonatkozó információinak egyenetlenségeiről árulkodott egy lábjegyzetes felhívása. „Kétségtől való, hogy a’ Magyarok, Oláhok, Horvátok ’s több e’f. között is ilyen vidéki nevezetek. Én mindazonáltal azokat még nem tudom. A’ ki azokat tudja kérem ne terheltessek velem közölni.”⁸⁰ Gömör vármegye legkorábbi lakosairól, illetve az itteni tótok egy részének cseh telepeseiktől való származásáról sem lehettek bőszégek történelmi ismeretei, hiszen – annak dacára, hogy dátumokra,

72 „Igen helyesen jegyezte meg egy valaki a’ Zeitschriftben von und für Ungarn: „Magyar országnak melly a’ teremő által a’ Karpátnak legmagasabb tsútsaihoz vagy on támasztva olyan fekvése vagy on, mint egy természetes erőltető háznak (Treibhaus)” (melegháznak, üvegháznak – K. L.) Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 45.

73 TGY 7. (1822) 50.

74 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 39.

75 Uo. 55.

76 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 5.

77 Uo. 7–8., 9.

78 Sorrendben lásd: Uo. 13., 14., 12.

79 Uo. 17.

80 Uo. 54.

a históriára, a megyében élők nyelvére hivatkozott – csak találgatott, feltételes módot is használt.⁸¹ A magyarlakta települések számának megállapításakor (3800 település): „Általában, a’ Geographusok állításá”-ra utalt.⁸²

Csaplovics János előszeretettel emelt be az értekezésébe forrásértékűnek tekintett példabeszédeket, népi mondásokat, közmondásokat, sőt hallomásokat is. Az ország változatos klímája kapcsán például „egy valaki” helyes mondására utalt. Ugyanitt „egy tréfás közbeszéd”-et is megemlített, majd feltűnt egy Csokonai verséből vett sor, valamint egy népi mondás is. A bányavárosok kapcsán szintén egy régi közmondást hívott segítségül, majd egy, a Tisza gazdagságáról szóló példabeszéd/közmondás következett: több benne a hal, mint a víz. Nem maradhatott ki a sorból egy – meg nem nevezett – pápa latin nyelvű dicsérő mondása sem a tokaji borról, sem egy hallomás: Borsodban, „a’ mint hallom, Tótok is találatnak”.⁸³

Az értekezés leíró statisztikai/etnográfiai részeinek a(z) – inkább megemlített, mint hivatkozott – forrásbázisa elég sokoldalú volt. Ugyanakkor Csaplovicsnak hiányérzete is volt, például „a’ Magyarországban divatban lévő Nyelvekről” szóló résznél, ahol azzal a kéréssel fordult az olvasókhoz, hogy köszönettel és örömmel fogadna „minden igazítást”.⁸⁴ A második folytatás elején, az ország vármegyei településeinek és etnikai/nyelvi összetételének tételes számbavétele előtt, megnevezte a fő forrásait. Az áttekintés tökéletessége érdekében „használtam nem csak az Ország népesség’ Conscriptioját, hanem a püspöki Schematismusokat is, Vármegyék, Városok, ’s Helységek Monographiáikkal együtt...”.⁸⁵ Felpanaszolta viszont, hogy az ország lakosságának pontos létszámát megállapítani nagyon nehéz, mert „bizonyos dátumok”-ban szűkölködünk; mert a nemesség és a papság együtt nincs összeírva; mert a katolikusokat kivéve, más felekezeteknél nincs kimutatás a „lelkek számolásá”-ról; mert „– a’ Zsidóságon kívül – az Ország’ népessége eddig feljegyeztetni nem szokott”.⁸⁶ „Okoskodás”-ához segítségül hívta az 1785–1787., az 1804–1805. és az 1817., 1818. évi népesség-összeírásokat, felhasználta az 1818–1819. évi püspöki sematizmusokat, az 1793. évi „Summarium catastrale universorum locorum populorum”-ot, „a’ Diákovári Püspökség 1820-diki Schematismusá”-t.⁸⁷ Néhány egyházmegyétől kért és kapott „egyházi matricularis kivonások”-at. A halandóság vizsgálatakor is az egyházi matricularis extractusokra hivatkozott.⁸⁸

81 Lásd a *** lábjegyzetet: Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 54–55.

82 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 18.

83 Sorrendben lásd: Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 44., 46., 47., 48.; Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 11.

84 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 65.

85 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 4–5.

86 Uo. 28.

87 Sorrendben lásd: Uo. 28–29., 32., 35.; Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 58.

88 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 83., 86.

A fentiek ismeretében elgondolkodtató, sőt egyenesen furcsa, hogy a leíró statisztikai és etnográfiai részek viszonylag változatos szakirodalom és forrásbázisától eltérően az „Ethnographiai Apróságok”-ban, két kivételtől eltekintve⁸⁹, nincsenek hivatkozások! Ezeknek a betoldásoknak a tudományos értéke tehát – eltérően a leíró statisztikai részekétől – erősen vitatható. A hivatkozások hiánya, valamint az a tény, hogy a négy részből álló értekezéshez Csaplovics mindössze két „Apróságok”-at toldott, több feltételezésre és kérdésre is okot adhat. Nem tudta eldönteni, hogy a népismereti/nemzetismereti leírásait hová sorolja. 1. A leíró statisztikához (ami a betoldások helyeinek ismeretében kevésbé valószínű)? 2. A közönséges etnográfiahoz (ami inkább helytálló)? 3–4. Mind a kettőhöz, vagy (ami a legkevésbé valószínű, bár logikailag nem kizárható) egyikhez sem? Vagy talán éppen a témánk szempontjából legfontosabb összehasonlító leírásokhoz volt a legkevesebb irodalma és kézirat anyaga? Ezért kerültek nem külön részbe az „Apróságok”, vagy talán ezeket – a statisztikai és etnográfiai részekhez képest – valóban csak apróságoknak tekintette, pusztán érdekességekként, kuriózumokként kezelte, vagy – ahogy fogalmazott – aforizmánknak tartotta? Megannyi megválaszolatlan, talányos, de nem légből kapott kérdés.

A talányos kérdések megfejtéséhez azért maga Csaplovics adott egy halvány támpontot. A 6. kötet elején, az „Ethnographiai Apróságok” cím után tett egy lábjegyzetes utalást, amelyben a következőket írta: „Csak töredékek ezek az én Ethnographiai manuscriptumom többféle szakaszaiból. Köszönettel el fogadom, ha becses Olvasóim közt némelyek ilyen a' nemzetek összehasonlítását tárgyzó aphorizmákat saját gondolataikkal bővíteni fogják”.⁹⁰ Jelezte tehát, hogy a közölt töredékeken túlmenően a kéziratában – a magyarok és mások karakteréről is – további leírásokkal, összehasonlításokkal rendelkezik. Valóban így volt? A következő évek írásai, különösen pedig az 1829-es „Gemälde von Ungern” nem arra utaltak, hogy például a magyarok jelleméről, tulajdonságairól, karaktervonásairól bővebb anyagai lettek volna. A „Gemälde”-ben ugyanis jobbára az „Ethnographiai Apróságok”-ból átemelt töredékek, sztereotípiák köszöntek vissza.⁹¹ A kézirat összehasonlító leírásokat tartalmazó része tehát, talán a tótokat/szlovákokat kivéve, szűkös és kidolgozatlan lehetett. Csaplovics anyagainak szűkösségére utalt az idézet második részében közölt felhívása, miszerint köszönettel fogad másoktól a „nemzetek” összehasonlítását tárgyzó saját – s tegyük hozzá: ezáltal ellenőriz(het)etlen – gondolatokat, aforizmákat. Jobbára személyes tapasztalatokra és hallomásokra, valamint mások informá-

89 Az első alkalommal – a Szatmár vármegyében található legnagyobb oláh falu kapcsán – Szirmay Antal „Szathmár vármegye leírása”-ból idézett, oldalszáma pontosan. Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 22. A második hivatkozása viszont már teljesen hiányos volt: „A' Szepesi német fejer nép igen szereti a' virágokat, a' Sopronyi éppen nem. (Bredeczky).” Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 91.

90 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 87.

91 Különösen lásd az „Industrie” fejezet következő oldalait: *Johann v. Csaplovics: Gemälde von Ungern. Zweiter Theil. Pesth 1829. 4–10.*

cióira támaszkodhatott. Nem tudni, hogy milyen mértékben merített magyar munkákból és német vagy szláv szerzők – magyarok jellemét tulajdonságait, viselkedését, szokásait stb. leíró – írásaiból. Ennek megállapításához a fentebb hivatkozott magyar és német nyelvű könyveket, újságokat és folyóiratokat (egyéb számaikkal együtt) ebből a szempontból is alapos vizsgálat alá kellene venni. Erre azonban sem itt, sem tanulmányunk következő, II. részében nem vállalkozunk.

KRISTÓF ILONA

BORTIZEDBÉRLŐK A KÉSŐ KÖZÉPKORI EGRI SZÁMADÁSKÖNYVEKBEN*

A 19. század végén az olaszországi hungarikafeltárásoknak, Nyáry Albertnek¹, majd Veress Endrének² köszönhetően huszonkilenc Estei Hippolit esztergomi érsekségéhez, és hét az egi püspökséghez köthető számadáskönyv vált ismertté a történészek számára, amelyekről többé-kevésbé használható másolatok is készültek a 20. sz. elejéig.³ A Vestigia kutatócsoport 2010–2015 közötti forrásfeltárása még további 4 számadáskönyvet azonosított, amelyek az esztergomi érsekség gazdálkodására vonatkoznak.⁴ A Hippolit egi püspökségére vonatkozó számadáskönyveket E. Kovács Péter adta ki 1992-ben.⁵ Az újonnan fellelt, Estei Hippolit magyarországi tevékenységéhez köthető iratanyag⁶ részletes feldolgozása még várat magára, magam is a kiadott kötetek adatait vettem alapul. Másrésről az a ritka helyzet áll fenn, hogy az Estei Hippolit egi püspökségét megelőző évekből is fennmaradt néhány főkönyv, amelyeket Kandra Kabos adott ki a 19. sz. végén.⁷ Így két egymást követő egi püspök gazdálkodásába is bepillantást nyerhetünk.

Az esztergomi számadáskönyvek szisztematikus feldolgozása, az érseki gazdaság hivatali felépítése és az udvar viszonyainak a feltérképezése képezi Kuffart Hajnalka kutatásának az alapját.⁸ Az esztergomi érsekség gazdálkodását korábban Fügedi Erik vizsgálta a földesúri és egyházi bevételek alapján.⁹

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

1 Nyáry Albert: Az esztergomi érsekség és egi püspökség számadási könyvei a XV–XVI. századból. Századok 1. (1867) 4. sz. 378–384., Nyáry Albert: A modenai Hippolit kódexek. Századok 4. (1870) 5. sz. 275–290., 6. sz. 355–370., 10. sz. 661–687.; Századok 6. (1872) 5. sz. 287–305., 6. sz. 355–376.; Századok 8. (1874) 1. sz. 1–16., 2. sz. 73–83.

2 Veress Endre jelentésének mellékletei az MTA Kézirattárában. Modena 2.

3 Lukinich Imre: A MTA történettudományi bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése. Budapest, 1935. 33–36.

4 Kuffart Hajnalka: Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása. (PhD-disszertáció) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba 2018. 10.

5 Estei Hippolit püspök egi számadáskönyvei 1500–1508. Közzéteszi: E. Kovács Péter. Eger, 1992. (A továbbiakban: Szk.)

6 Kuffart H.: Modenában őrzött i. m. 235–237.

7 Adatok az egi egyházmegye történelméhez. 2. kötet. Bakócs-kódex. Bakócs Tamás egi püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6. évekről. Közli: Kandra Kabos. Eger 1888. (A továbbiakban: BC.)

8 Kuffart H.: Modenában őrzött i. m. 6–7.

9 Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok 94.

Azonban az egri püspökségre vonatkozó anyag rendszerezett, összehasonlító vizsgálatára mind ez idáig nem került sor.¹⁰

A Bakócs-kódex számadáskönyvei az 1493–96. évkört ölelik fel. Az egyes évek számadáskönyvei hasonló struktúrában épülnek fel, mégis úgy tűnik, hogy az 1494. és az 1496. évi számadások töredékesen maradtak fenn. 1494-ből csak a szőlőtizedbérleteket,¹¹ 1496-ból a bor értékesítéséből, a taxa regia és a taxa extraordinaria bevételeiből származó jövedelmet, ill. ezek felhasználását tartalmazza a kiadott forrás.¹² A másik két vizsgált évben az egyházi és földesúri bevételekkel kezdődnek a feljegyzések,¹³ majd a Bakóc részére történő, ill. az ő utasítására kiutalt kifizetések¹⁴ után következnek a püspöki udvar tagjainak fizetségei. Először is a püspöki katonai-lovas kíséret sallariuma szerepel,¹⁵ majd ezt követi a familia servitiuma. A familián belül elsőként az egri vár őrségét (pedites Agrienses) tüntetik fel,¹⁶ majd a szintén püspöki tulajdonban lévő Szarvaskő várának őrsége következik.¹⁷ Őket követi a familia Agriensisként nevezett csoport, melynek tagjai a püspöki udvarban tevékenykedő iparosok, mesteremberek.¹⁸ Utolsóként pedig a püspöki uradalmak személyzetét jegyezték fel a rendszeres fizetésért dolgozók között.¹⁹ A személyi kifizetések után az eseti, dologi kifizetések kaptak helyt a számadásokban. Úgy mint az építkezésekre, állagmegóvásra történő kiadások (ad labores),²⁰ valamint az udvar tagjainak egyedi megbízatásai és az ezzel kapcsolatban felmerülő költségek, ill. a püspöki udvar és a birtokok hétköznapi működésének kiadásai (ad diversa facta).²¹ Az éves könyvelést pedig a só- és a báránytized értékesítéséből nyert bevételek összesítése zárja.²²

Hippolit számadáskönyvei az 1500. évvel kezdődnek. Bár az első kötet a Libro degli introiti generali címet viseli, az általános bevételeken túl a kiadásokat is

(1960) 1–3. sz. 82–124., 505–556.

10 Különböző résztémákban megjelent tanulmányok: *Kerezsy Jenő*: Bakócz Tamás egri püspök udvartartása és egyházmegyéje. (Művelődéstörténeti értekezések 39.) Erzsébetváros 1910.; *Kristóf Ilona*: Az egri püspöki udvar a 15–16. század fordulóján. In: *Fejezetek az ezer éves egri egyházmegye történetéből*. Szerk. Horváth István. Egri érseki gyűjtemények kiadványai 1. Eger 2018. 15–31.

11 BC 381–385.

12 BC 431–452.

13 BC 333–346., 385–396.

14 BC 346–348., 396–397.

15 BC 348–353., 397–403.

16 BC 353–354., 403–404.

17 BC 354–355., 404.

18 BC 356–358., 404–407.

19 BC 355–356.

20 BC 410–412.

21 BC 358–377., 413–426.

22 BC 377–380., 427–431.

könyveli.²³ A bevételeket követően először az eseti kiadások, vásárlások kerülnek felsorolásra (kisebb-nagyobb javítások, építkezések, konyhai kiadások, személyi kifizetések eseti megbízások alapján stb.), majd a számadáskönyv utolsó harmadában tüntetik fel az udvar tagjainak állandó járandóságait. Elsőként a vár őrségének, majd az udvar minden rendű és rangú tagjainak, a tisztségviselőknak, iparosoknak és a kiszolgáló személyzetnek a számláit találjuk, majd a legjelentősebb tételt a püspöki bandérium fenntartása jelentette. Az 1501. évben külön kötetben szerepelnek a tizedbevételek (Introiti i denari per decime di vini et frutta),²⁴ és a püspöki udvartartás és a bandérium számára utalt kifizetések (Registri degli stipendii militari et salariati),²⁵ ebben az évben memoriáléval, a katonák nevének és stipendiumának felsorolásával kezdődik a kötet, ezt követi a tizedszedők munkájáért járó bormennyiség számbavétele, majd a vár őrségének járandósága, és végül az udvar és a püspöki uradalmak személyzetének salariuma. A könyvet az egyszeri dologi kiadások zárják. A negyedik kötet az Introiti per vini e frutta nevet viseli 1501-ből.²⁶ A következő, ötödik kötet, 1503-ban keletkezett, az Introitus et exitus címet viseli,²⁷ hasonlóan a korábbi kötetek felépítéséhez, elsőként a püspökség bevételeit taglalja, ezt követően részletezi a kiadásokat, a fegyveresek zsoldjával kezdve, a napi kiadások után a salariumokkal zárva. A soron következő számadáskönyv 1507-ből maradt fenn, hasonlóan a korábbiakhoz a bevételek és a kiadásokat (Entrate e spese) is feltünteteti hasonló sorrendben.²⁸ A szövegkiadás utolsó kötete 1508-ból származik, és mind a bevételeket, mind a kiadásokat részletezi (Entrate e spese).²⁹

Az esztergomi számadásokkal kapcsolatosan Fügedi feltételezte a velencei kettős könyvelési rendszer használatát.³⁰ Kuffart Hajnalka ezt a megállapítást több ponton pontosította, árnyalta.³¹ Az egri számadáskönyvek egyszerűbb könyvviteli módszerekkel készültek. Feltételezhető, hogy a főkönyvek alapját több különböző számadás képezte Egerben is, amelyeket nemcsak az udvar

23 Archivio di Stato di Modena, Amministrazione dei Principi 710. (A továbbiakban: ASMo AdP.) Szk 7–61. Az olaszországi levéltári források feltárása és közzététele a Vestigia Kutatócsoportnak köszönhető (bővebben: <https://btk.ppke.hu/karunkrol/intezetek-tanszekek/klasszikus-es-ujlatin-nyelvek-intezete/olasz-tanszek/vestigia-kutato-csoport>, <http://vestigia.hu/>)

24 ASMo AdP 712., Szk 62–79.

25 ASMo AdP 713., Szk 80–123.

26 ASMo AdP 714., Szk 124–152.

27 ASMo AdP 715., Szk 152–222.

28 ASMo AdP 716., Szk 223–290.

29 ASMo AdP 717., Szk 291–373.

30 Fügedi E.: Az esztergomi érsekség i. m. 83.

31 Kuffart Hajnalka: Bevezetés Estei Hippolit számadáskönyveihez. In: Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban. Szerk. Domokos György – Mátyus Norbert – Armando Nuzzo. Piliscsaba 2015. 47–83.; Kuffart H.: Modenában őrzött i. m. 11. skk.

olasz, hanem magyar alkalmazottai is készíthették.³² Az 1501. évi kötetek ilyen naplókönyvszerűségek lehetnek, amelyek csak egy bizonyos fajta bevételre, kiadásra összpontosítanak. A különböző részszámadásokat összesítő főkönyvekből azonban hiányoznak a naplókönyvekre, regisztrumokra, memoriálékra történő utalások. Mivel a püspökség bevételei és kiadásai érdemben nem változtak a vizsgált időszakban, ezért összevethetők a számadáskönyvek adatai. Bakóc választott püspöksége idején magyar tisztségviselői (latin nyelven), a későbbiekben viszont Hippolit szigorúan itáliai jószágkormányzói állították össze a főkönyveket (latinul és olaszul), ugyan feltételezhetnénk, hogy más-más módszerrel készültek, mégis hasonló a szerkezetük. Úgy tűnik, mintha az 1493–96 közötti számadásokat folytatták volna egy kissé aprólékosabb módszerrel. Az 1493. évi számadáskönyvet Verebélyi György állította össze.³³ 1493 őszén vette át tőle Ősi György az egri püspökség jövedelmeinek az igazgatását. Ősi Bakóc familiárisaként, világi személyként látta el a jószágkormányzati feladatokat, ő állította össze a számadáskönyveket is. Ősi Esztergomba is Bakóccal tartott, hasonlóképpen adminisztratori feladatokat látott el, 1515-ben már halott volt.³⁴ Ezzel szemben Hippolit gubernatora előbb Lodovico Florino volt (egyben

32 Ilyen például a Modenában őrzött, kiadatlan ASMo AdP 711. jelzetű, egy 4 papírlapból összefűzött füzet, amely egy 1501. évi utazás részleteit, elszámolását rögzítette (1501. június–július Eger–Esztergom–Ferrara).

33 *Neumann Tibor*: Győr és Eger között. Egy püspöki áthelyezés története. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. Juan Cabello – C. Tóth Norbert. Nyíregyháza 2011. 357–367. 360., BC. 358., 376. 1495. szeptember 20-án Bakóc Tamás püspök Verebélyi Pál mesternek adományozta a Gyulai Kálmán pankotai esperes halálával megüresedett egri kanonikátust és a Szent András oltár rektorátusát, mivel lemondott a bélháromkúti apátságról. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) DL 20632. Verebélyi Pál testvérei, György és Simon a püspökség királyi jószágkormányzói voltak Nagylucsei Orbán halála után. *Neumann T.*: Győr és Eger i. m. 367. Bakóc és a Verebélyi rokonság kiválóan tudott együttműködni mindannyiuk gyarapodását elősegítve. Verebélyi Pál 1504-ig volt a káptalan tagja. *C. Tóth Norbert*: Az egri káptalan archontológiája. Turul 88. (2015) 2. sz. 48–72. 68.; Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. (1458–1526) (Érsekek, püspökök, segédpüspökök, vikáriusok, valamint jövedelemkezelők) (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások; 27.) Szerk. C. Tóth Norbert – Nemes Gábor. Győr 2017. 29. (A továbbiakban: Főpapi archontológia.)

34 Esztergomi administrator: 1502. júl. 4. MNL OL DL 46596, 1503. máj. 8. MNL OL DL 75720, 1507. júl. 19. MNL OL DL 59970. A család Újvásárról, Szlavóniából származott (*Bónis György*: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Szerk. Balogh Elemér. Bp. 1997. 3902. sz.). Úgy tűnik, hogy Egerből nem egyenesen követte Bakócot Esztergomba, 1498 és 1500 között Szlavóniában tűnt fel. György és testvére, László Lendvai Bánfi Miklós familiárisaként vett részt hatalmaskodásban (1498. szept. 5., 1498. szept. 10. MNL OL DL 1068771500 d.n. MNL OL DL 102290). 1515. márc. 16-án a néhai Ősi György rokonai megegyeznek Kemedi Lajossal és rokonaival. Az Ősiek csere címén szerzett Baranya megyei birtokaival kapcsolatban megegyeztek: a Kemediek visszavonták ellentmondásukat, és az Ősieket a birtokba engedik. *Bónis Gy.*: Szentszéki i. m. 4159. sz.; Főpapi archontológia 29.

helynöke is),³⁵ majd tőle vette át a feladatot Taddeo Lardi. Aki 1487-ben érkezett Magyarországra, az esztergomi itáliai familiárisok között udvarmesterként, az érsek budai házának háznagyaként (1487–1497) és kincstárnokként (1487–97), ruhatárnokként (1489–1492) is szerepelt. Hosszú éveken át töltötte be az udvarmesteri és kamarási tiszteket (1487–1489, 1492–1497) is.³⁶ 1493–1502 között gömöri, ezzel egyszerre pankotai főesperes is volt, amelyet 1498-ban elcserélt az ungira. 1501-től egri gubernator, a káptalan tagja, 1501-től haláláig egri custos.³⁷ 1508-ban Hippolit utasítására átadta a kormányzói feladatokat Ercole Piónak.³⁸ Majd Pio visszahívása után 1510–11-ben újra ellátta a kormányzói feladatkört. Az idős és beteges Lardi 1512-ben Kassán hunyt el. Reneszánsz sírköve a mai napig látható.³⁹

A számadáskönyvek szinte kimeríthetetlen mennyiségű gazdaság-, művelődés- és művészettörténeti adataiból jelen tanulmány írásához elsősorban a bortizedbérletekre vonatkozó információkat használtam fel. Ugyanis hasonlóképpen az esztergomi helyzethez,⁴⁰ Egerben is a decimae maiores, az egyházmegye földrajzi adottságaiból adódóan, a bortized adta a püspök jövedelmének legnagyobb részét. A bortizedbérlek adatainak elemzésével kísérletet teszek a mindenkori egri püspökhöz és a püspökséghez fűződő viszonyuk feltérképezésre, a püspökség gazdasági stabilitásának bemutatására.

35 Főpapi archontológia 29., *Bónis György*: Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy formuláskönyv. Levéltári Közlemények 45. (1974) 1–2. sz. 89–101. 92–93; Lodovico Florino doct. decr; kormányzó, vikárius, 1498. febr. 9. MNL OL DF 229141. – 1501. jún. 11. MNL OL DF 229184.

36 *Kuffart H.*: Modenában őrzött i. m. 39, 43, 67, 82, 95, 160, 170, 185–186.

37 *C. Tóth N.*: Az egri káptalan i. m. 52.; 61.; Főpapi archontológia 30. *E. Kovács Péter*: Léhűtők Egerben. Mindennapi élet Estei Hippolit egri püspök udvarában. In: Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. Oborni Teréz – Á. Varga László. Eger 2008. 157–177. 157.; *Teke Zsuzsa*: Egy firenzei kereskedőtársaság áru- és pénzhitelei a Jagelló kori Magyarországon. Numizmatikai Közöny 110–112. (2011–2012) 133–139. 136; *Balogh Jolán*: La capella Bakócz di Esztergom. Acta Historiae Artium 3. Bp. 1956. 137.; Taddeo Lardi doct. decr; egri örkanonok, kormányzó 1501. jún. 29. MNL OL DF 216503. – 1508. dec. 6. MNL OL DF 216965; 1510. okt. 21. MNL OL DF 278354. – 1511. dec. 8. MNL OL DF 272284.

38 Ercole Pio pályafutásáról, egri tevékenységéről: *Domokos György*: A pestis és a gepárd. Ercole Pio, Estei Hippolit egy ügynökének beszámolója Magyarországról, 1508–1510. In: Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban. Szerk. Domokos György – Mátyus Norbert – Armando Nuzzo. PPKE BTK, Piliscsaba. 2015. 185–196.; *Domokos György* – *Erős Katalin Renáta*: Ercole Pio e le indulgenze di Eger. Verbum. Analecta Neolatina 16. (2015) 43–56.; *Domokos György* – *Erős Katalin Renáta*: Ercole Pio és az egri székesegyház építésének ügye. In: Fejezetek az ezer éves egri egyházmegye történetéből. Szerk. Horváth István. Egri Érseki Gyűjtemények Kiadványai, Eger 2018. 31–47.; *Domokos György*: A Jámbor Herkules. Estei Hippolit bíboros egri kormányzója, Ercole Pio beszámolója Magyarországról 1508–1510. Balassi, Bp. 2019.

39 *E. Kovács P.*: Léhűtők Egerben i. m. 157–158., *Elena Berkovits*: La pietra sepolcrale di un umanista ferrarese a Cassovia. Corvina 4. (1941) 12. sz. 164–174.

40 *Fügedi E.*: Az esztergomi érsekség i. m. 107.

Amíg az esztergomi érsekség számadáskönyvei szerint egy-egy vármegye területe felelt meg egy-egy tizedkerületnek, és két-három fő bérelte hosszú éveken át a bortizedeket,⁴¹ addig az egri egyházmegyében merőben más rendszer alakult ki. A püspökség területére eső megyékben több kisebb bortizedkerületet alakítottak ki, amelyek csak apró átszervezéseken estek át a vizsgált időszakban. (Csak a Bereg megyei kerületeket próbálták meg felosztani Hippolit idejében.) Mondhatni, hogy valószínűleg a jóval korábbi felosztást követve 39-40 tizedkerülettel lehet számolni a 15-16. sz. fordulóján. Azonban a sárosi bortizedeket általában az adott tizedkerület nevét adó város maga vette bérbe, így összességében 36-37 kerület bérlőiről lesz szó az alábbiakban.⁴² A területi aprózódásból adódóan sokkal több tizedbérlő került kapcsolatba a püspökséggel, mint Esztergomban. 1493 és 1508 között 194 fő tizedbérlőt sikerült azonosítani.

Egy-egy adott év tizedbérletét a tavasz-nyár folyamán határozta meg vagy maga a gubernator személyesen, vagy egy megbízottja, és egyezett meg a bérlővel. Általában a meghatározott összeg felét az egyezés megkötésekor kifizette a bérlő, a második részlet kiegyenlítésére csak a szüret után került sor. Az esetek nagy részében még ugyanabban a naptári évben lezárták az ügyletet, de a következő árendálás időpontjáig szinte minden esetben. Természeti csapások esetén kérhették a bérlők tartozásuk további részleteinek az elengedését. Ez a rendszer – az esztergomival ellentétben – a „sok kicsi sokra megy”-alapon működött. Az elhúzódó adókivetés és behajtás miatt az év második felében folyamatosan volt a készpénzbevétele a püspökségnek, noha a likviditási gondok így sem kerültek el a püspöki udvart.⁴³ Másrésről a bérlők anyagi stabilitását mutatja, hogy jelentős elmaradásokat nem halmoztak fel, a bérlet megkötésekor kifizetett összeg a püspökség számára is megfelelő biztosítékot nyújtott a későbbiekre, illetve az esetleges kedvezőtlen körülmények ellenére is valamennyi bevételt elkönnyvelhetett. Ehhez természetesen az is hozzájárult, hogy a vizsgált években a bortizedkerületek bérleti díja kisebb ingadozásokkal ugyan, de állandó volt. Ez tervezhető kiadást, bevételt, hasznót, illetve esetleges veszteséget jelentett mind a püspöknek, mind a bérlőknek. Ahogy Fügedi is felfigyelt rá, ebben a struktúrában a megszokottnál nagyobb bevételre nem lehetett szert tenni, mert a bevételek racionalizálása, újabbak kivetése a közép-

41 Uo.

42 **Heves megye:** Pata, Tarján, Pásztó, Apc, Debrővölgy, Sár, **Borsod megye:** Daróc és Kövesd, Kazavölgye, Szendrő, Sajószentpéter, Csaba, Miskolc, Szentmárton, Varbóvölgye, Emőd, **Zemplén megye:** Nagymihály, Bari, Homonna, Varannó, Tolcsva, Patakolasz, Zemplén, Gálszécs, Szerdahely, Liszka, Bénye (Mező-, Egyházas-), **Abaújvár megye:** Telkibánya, Nádasd, Széplak, Ruzska, Szikszó, Füzéralja, Boldogkőhalja, Szaláncalja, Hejce, **Bereg megye:** Kisvárd, Kászon, (Munkács), **Sáros megye:** Kisszeben, Bártfa, Eperjes

43 *Kristóf Ilona:* I rapporti tra Tamás Bakóc ed Ippolito d'Este. *Verbum. Analecta Neolatina* 19. (2018) 1-2. sz. 201-221.

kori gondolkodásmód elvetését jelentette volna.⁴⁴ Maga Lardi is panaszkodik több helyen, hogy a rögzült bérleti díjakon nem tud változtatni.⁴⁵

év	fő	%
1	93	48
2	57	29,5
3	18	9,5
4	13	7
5	7	4
7	2	1
8	1	0,5
9	1	0,5
összesen	194	100

1. táblázat. A tizedbérletek időtartama

A tizedbérletek időtartamát vizsgálva feltűnő, hogy a bérlek közel fele (93 fő: 48%) egyszer fordul elő a forrásokban. A vizsgált 15 évnyi időintervallumból mindössze kilenc évből maradtak tizedbérletadatok, a hiányzó évek számadásai biztosan árnyalnák a most kialakuló képet. A tendenciákat figyelembe véve, a jelenleg egyetlen alkalommal előforduló bérlek egy részéről feltételezhetjük, hogy a hosszabb távú bérletet részesítette előnyben. Ugyanis gazdasági megfontolásokból is – ahogy fentebb bemutattam – érdemes volt a bérleteket meghosszabbítani, hiszen egy-egy gyengébb év veszteségeit a következő években ki lehetett egyenlíteni. A táblázatban megjelenő „rekorderekkel”⁴⁶ együtt összesen a tizedbérlek 10%-a (19 fő) mutatható ki Bakóc és Estei Hippolit tized-

44 Fügedi E.: Az esztergomi érsekség i. m. 120–121.

45 Szk 153., 224.

46 7 év: 2 fő (1%) **Csébi Pogány Zsigmond** (Szikszó 1493–1494, Szerdahely 1500–1508 BC 384., Szk 61., 72., 158., 296.) máramarosi ispán 1493. febr. 26. – 1494. febr. 24.; 1494. ápr. 3. – 1495. márc. 27.; 1495. márc. 15. **C. Tóth Norbert et al.**: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék. Bp. 2017. (A továbbiakban: MVA II.) 152. 1517. júl. 13. – 1522. ápr. 24. MVA II. 155., **Ráskai Balázs** (Apc 1493 előtt–1495, 1503–1508 BC 333., 381. Szk 60., 153., 224., 292.) beregi ispán, munkácsi várnagy 1484. márc. 3. – 1490. ápr. 19. MVA II. 22., szabolcsi ispán 1485–1490. febr. 8. MVA II. 244., 1511. márc. 31. MVA II. 247., valkói ispán 1485. márc. 17. MVA II. 311., kamarásmester, budai várnagy, udvarbíró 1492. febr. 2. – 1498. jún. 2. **C. Tóth Norbert et al.**: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók. Bp. 2016. (A továbbiakban: MVA I.) 120., tárnokmester, budai várnagy 1498. júl. 14. – 1517. febr. 12. MVA I. 107., tárnokmester, a nádori jelenléten folyó perek király által kiküldött bírása 1503. aug. 30. – 1504. ápr. 23. MVA I. 81., 8 és 9 év: 1-1 fő (0,5-0,5%) **Tárcai János** (Gálszécs 1493 előtt–1494, 1501–1508 BC 336., 340., 383. Szk 60., 73., 159., 229., 297) zempléni alispán 1492. ápr. 30. – 1492. szept. 17. MVA II. 373., máramarosi ispán 1498. febr. 22.; 1498. ápr. 28.; 1498. júl. 14. – 1502. ápr. 24.; 1503. febr. 20. – 1504. márc. 24. MVA II. 152–153., székelly ispán 1504. nov. 10. – 1507. febr. 02. MVA I. 123., Rozgonyi István (Varannó 1493–1508 BC 340., 383., Szk 60., 72., 155., 228., 296.).

bérlőjeként is. Emellett figyelembe véve a 15 éves perióduson belül óhatatlanul bekövetkező generációváltást, a bérlők egy részének feltételezhető rokonságát, körvonalazódik egy olyan csoport, amelyik hosszú távon, és amint azt a későbbiekben látni fogjuk, nem csak gazdasági kapcsolatban állt a püspökséggel. Ez a csoport jelentős részben átfedésben van azokkal, akik ugyanabban az évben – anyagi erejük függvényében – akár több tizedkerületet is bérbe vettek az egri püspöktől. Természetesen a bérlők döntő többsége egy-egy tizedkerület bérlőjeként fordul elő a számadáskönyvekben. A legszélsőségesebb adatokhoz kapcsolódó személyek esetében szinte kivétel nélkül megállapítható, hogy több éven keresztül béreltek egri bortizedeket és saját maguk, vagy rokonságuk révén, egyéb módon is kapcsolódtak a püspökséghez, a megyei közülethez.⁴⁷

tizedkerület száma	bérlő
1	158
2	27
3	7
4	1
5	1
	194

2. táblázat. Az egyes bérlők által ugyanazon évben bérbe vett tizedkerületek száma

Amennyiben a tizedbérlők évenkénti megoszlását vizsgáljuk, szembevetendő, hogy a 36-37 bérbe vehető bortizedkerülethez képest több személy neve fordul elő a forrásokban.

1493 előtt	1493	1494	1495	1500	1501	1503	1507	1508
41	44	42	41	42	55	50	40	46

3. táblázat. A tizedbérlők létszáma évenkénti bontásban

A különbségek abból adódnak, hogy az egyszerre több bérletet fenntartók mellett nem ritka jelenség az sem, hogy többen közösen veszik bérbe egy-egy tizedkörzet jövedelmeit.⁴⁸ Az adatsoron végig tekintve feltűnő, hogy közel azonos bérlői létszám mutatkozik, kivéve az 1501 és 1503. éveket. Ennek hátterében

47 Ugyanabban az évben 5 tizedkerületet vett bérbe **Szóláti Balázs** – 1507-ben Pásztó, Nagymihály, Tolcsa, Gagyvölgye, Telkibánya Szk 224., 227., 228., 229., **Daróci Pál** 1493 előtt egyszerre vette bérbe Telkibánya, Csaba, Palocsa és Bénye bortizedét. BC 334., 336., 343. Rokonságukról lásd alább.

48 Ilyen például az kazavölgyi tizedkerület, amelynek a jövedelmeit 1500-ban 6 személy vette bérbe közösen. Szk 24., Hasonlóképpen a hevesi Sár és Debrővölgye kerületeket is változó társulásban, de mindig 2-3 személy közösen vette bérbe. Szk 68., 154., 225., 293.

talán a kormányzóváltás állhat. 1501 júniusában váltotta fel Lodovico Florinót az egri gubernatori poszton Taddeo Lardi.⁴⁹ Lardi komoly elszántsággal és alapos-sággal vette fel a munkát, talán az első években megpróbálkozott bizonyos átszervezésekkel is. Ugyanis ezek az évek a korábbinál jóval komolyabb katonai terhet róttak az egri püspökségre. Az 1498. évi törvény értelmében a bandériumtartás kötelezettségének, még ha nem is maradéktalanul, de igyekezett megfelelni az egri püspöki kormányzó.⁵⁰ Sőt, 1501-ben Bakóc és Hippolit közösen szerelték fel bandériumaikat, amelyek Somi Józsa parancsnoksága alatt részt is vettek a török elleni hadjáratban.⁵¹ A háborús nyomás csökkenésével 1507–1508-ra úgy tűnik, hogy visszaállt a régi gyakorlat. Lardi sikeres kormányzói működésében döntő szerepe volt rugalmas helyzetfelismerő és alkalmazkodó készségének.

társadalmi státusz	fő	%
báró	8	4
köznemes	115	59
szabad királyi város polgára	4	2
jobbágy	16	8,5
külföldi	1	0,5
ismeretlen	50	26
összesen	194	100

4. táblázat. A tizedbérllők társadalmi megoszlása

A tizedbérllők összetételét vizsgálva egyrésről nem meglepő a környező megyék nemességének felülreprezentáltsága, ugyanakkor nagyon sokszínű a kép, hiszen Perényi Imre nádortól a vagyonos köznemesi családokon át a szerényebb birtokokkal rendelkezőkig, mezővárosi, püspöki jobbágyokig különböző

49 A kormányzóváltást elég pontosan lehet rekonstruálni: 1501. jún. 18. Lodovico Florino kormányzó még kivetette a tizedet Újvár megyében (Nádasd tizedkerület). 1501. jún. 19. Pietro Lardi az új egri várnagy tudósít a küldöttség megérkezéséről és a vár átvételéről (jún. 14.) ASMo Ambasciatori b.3/25,1, 1501. jún. 23. az új kormányzó, Taddeo Lardi átvesz Florinótól 1500 forintot a püspöki bandérium zsoldjára ASMo AdP 714. Szk. 125., 1501. jún. 23. Lardi fl. 16 d. 67 összeget ad Florinónak uruk utasítására, hogy vigye el Ferrarába Pandolfo Silvestri kamarásnak bizonyos könyvek áráként. Egy Inber nevű lovásznak fizet végkielégítésként fl. 2 d. 30 összeget, aki korábban Ferrarában szolgált. ASMo AdP 713. Szk. 108. 1501. jún. 24. Lardi veti ki a bortizedet Borsodban (Kazavölgye tizedkerület) ASMo AdP 712 Szk. 69. Hivatalosan Lardi 1501. május 7-től számolta hivatalba lépését, amikor is elindult Ferrarából Egerbe. ASMo AdP 713. Szk. 101.

50 *Kubinyi András*: Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. In: *Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM, Bp. 1999. 87–101. 97–98.

51 *Fraknói Vilmos*: Erdődi Bakócz Tamás élete, 1442–1521. Bp. 1889. (A dolgozat írásakor Fraknói munkájának digitalizált változatát használtam: <http://mek.oszk.hu/05700/05734/html/01.htm>, letöltés: 2018. dec. 1.)

jogállású, de jó anyagi kondíciók között élő személyeket találni. Némileg meglepő a bárók⁵² ilyen mértékű részvétele a bortizedbérletsben, azt gondolnánk, hogy ugyan jövedelmező üzlet, de mégsem akkora volumenű, amely az országnagyok érdeklődésére számot tarthat. A magyarázatot az adja, hogy a leghosszabb ideig bérlok és a bárók csoportja jelentős átfedésben van. A remélt anyagi hasznon túl a püspök és a bárók közötti jó viszony kölcsönös biztosítása volt a cél. Erre a hosszú távon és szabott (valószínűleg erősen nyomott) áron bérbe adott bortizedek nyújtottak garanciát. Lardi nem véletlenül a bárók által bérelt tizedkerületek esetében tesz kiszólásokat a számadáskönyvekben, mintegy jelezve tehetetlenségét urának.⁵³ A püspök és a bárók együttműködésére jó példa Perényi Imre nádor tizedbérlete. Az 1490-es években Perényi és Bakóc, az akkori választott egri püspök, szoros együttműködése a későbbi nádor birtokszerzéseiben közismert.⁵⁴ Így Estei Hippolit kormányzói sem utasíthatták el Perényi tizedbérletét. Hasonlóképpen Somi Józsa is az aktuális politikai, katonai helyzet kapcsán jutott egy jól jövedelmező bortizedkerület bérletéhez.⁵⁵ Mivel Bakóc rendszeres és kiegyensúlyozott kapcsolatot ápolt Ferrarával és az egri püspöki udvarral,⁵⁶ nem meglepő, hogy az esztergomi érseket is a tizedbérlok között találjuk. Az érsek és az egri püspöki udvar viszonyát jól megvilágítja, hogy Bakóc ingyen vette bérbe a patai tizedkerület jövedelmeit támogatásáért, tanácsaiért cserébe.⁵⁷ A kisebb volumenű tizedbérleteken túl Bakóc korábbi

52 1. **Rozgonyi István:** 1494–1495 Bari, 1493–1508 Varannó bérlete. BC 340., 383., Szk 60., 72., 155., 228., 296., Lásd bővebben: C. Tóth Norbert: Ki kicsoda az ecsedi Bátor családban. A Bátor család ecsedi ágának tagjai, 1377–1541. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 44. (2009) 5–47.; 2. **Bebek János:** 1507 Szendrő, Miskolc Emőd, 1508 Sajószentpéter, Szentmárton, Emőd bérlete Szk 226., 227., 294., 295., Főpohárnokmester 1492–1498.: *Főgel József:* II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Bp. 1913. 60.; 3. **Ország László özvegye, (Maróti) Magdolna:** 1507 (Gyöngyös) Tarján Szk 225. Ország László főlovászmester 1483–1494: *Főgel J.:* II. Ulászló i. m. 61.; 4. **Somi Józsa:** Szendrő, Sajószentpéter 1503 Szk 155. Temesi ispán, alsó részek főkapitánya 1494. dec. 16. – 1508. aug. 15. MVA I. 124., 5. **Perényi Imre nádor:** Füzéralja 1500–1508, Szk 75., 161., 231., 298. Asztalnokmester 1498–1503, Abaúj örökös ispánja 1503, nádor 1504–1519, horvát bán 1512–14: *Főgel J.:* II. Ulászló i. m. 60. ; 6. **Ráskai Balázs:** Apc 1493–1508 BC 333., 381. Szk 60., 153., 224., 292. Méltóságait lásd fentebb; 7. **Tárcai János:** Gálszécs 1493 előtt–1494, 1501–1508, 1493 előtt Tolcsa és Szerdahely is BC 336., 340., 383. Szk 60., 73., 159., 229., 297. Méltóságait lásd fentebb; **Bakóc Tamás,** esztergomi érsek: Pata 1507–1508. Szk 225., 293.)

53 Ráskai Balázs apci tizedbérletével kapcsolatban: „quia aliter non potui vendere ipse sic voluit” 1503. Szk 153.; „quia aliter ut alias ei non possum vendere ex multis causis” 1507. Szk. 224.

54 *Neumann Tibor:* Várat vennék, de miből? Perényi Imre szerzeményei az 1490-es években. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 59. (2017) 91–112. 97. skk.

55 1503 Sajószentpéter bérbeadásáról így nyilatkozik Lardi: „quia aliter pro utilitate Sancti Joannis facere non potui” Szk. 155.

56 *Kristóf I.:* I. rapporti i. m.

57 Lardi így indokolta az ingyenes bérbeadást (1507): „sed dominatio sue reverendissime in multo melioribus prodest omni anno ecclesie divi Ioannis et rebus reverendissimi domini mei etc.” Szk. 225.

esztergomi és egri ügyletei egyértelművé teszik, hogy a hitelátruházást, a diplomáciai, politikai támogatás ellenértékét csak egy teljes egyházmegye teljes tizedjével tette ki.⁵⁸

A további kategóriákat számba véve feltűnő a külföldiek hiánya, noha sokáig élt az a vélekedés, hogy Hippolit udvaroncai lefölözték az egri jövedelmeket.⁵⁹ Holott egyértelműen kimutatható a forrásokból, hogy csak az udvar vezető tisztségviselői és a közvetlen környezetük volt itáliai származású.⁶⁰ Ezt a megállapítást alátámasztja, hogy egyetlen külföldit találunk a bortizedbérlek között, Stefano Raguseo egri provisor, sárospataki plébánost, aki 1500-ban és 1507-ben bérelte egy-egy tizedkerület jövedelmeit.⁶¹ Mivel Kisszeben, Bártfa és Eperjes bortizedét minden évben a polgárok közössége vette bérbe, az egyes polgárok nem igazán érdeklődtek a tizedbérletek iránt, ami talán azzal is magya-

58 1496. január 24-én Bakóc bérbe vette az esztergomi érsekség összes nagytizedét. Fügedi azt feltételezte, hogy az Esték teljesen el voltak adósodva, és a nagytizedek bérbeadásával törlesztették az adósságukat Bakócnak. Sokkal inkább feltételezhető, hogy Bakóc már a székcsere készítése elő ilyen módon is. Az Esték egyértelműen a Kúriában felmerülő költségek fedezeteként tekintettek a fenti bérleti összegre. *Fügedi E.*: Az esztergomi érsekség i. m. 107., *Kuffart H.*: Modenában őrzött i. m. 214–215. 1498. május 24-én, Budán kelt a bérleti szerződés, amely szerint Bakóc két évre összesen – és nem évente – 19500 aranyforintért vette bérbe az egri püspökség, a bélháromkúti apátság, a pankotai és a szatmári főesperesség jövedelmeit. Fraknoi Donato Marinelli d'Arezzo (Donato Aretino) esztergomi gubernator egy 1498. május 14. keltezésű jelentésére hivatkozik, jelzet nélkül, viszont a levél sem a követjelentések, sem Aretino levelezésében nem található. *Fraknoi V.*: Erdődi Bakócz i. m. Ellenben a közelmúltban előkerült a bérleti szerződés. Ferrarának egyelőre kényelmes volt ez a megoldás, gyorsan készpénzhez jutottak. Bakóc biztos volt a dolgában, igen előnyös szerződést kötött még az egyéb kötelezettségvállalással együtt is. Ugyanis Hippolit nevében Donato Aretino mint procurator nyugtatta az újdonsült esztergomi érseket a teljes, két évre eső bérleti díj befizetéséről. Az üzlet viszont csak első látásra tűnik előnyösnek Ferrara számára. Ugyanis az oklevél aláírásakor Bakóc valójában csak 5944 aranyforintot számolt le Aretino kezeibe, mint a teljes bérleti díj utolsó részletét. Az oklevélből annyit tudunk meg, hogy már korábban, de összegszerűen nem részletezve, kifizetett 13556 aranyforintot, azaz korábbi hiteleit beszámították a bérleti díjba. ASMo Casa e Stato 387. Miután Bakóc sikeresen lezárhatta folyamatban lévő egri ügyeit, az eredetileg két évre tervezett bérletet 1499-ben már nem újította meg. *Bónis Gy.*: Olasz vikáriusok i. m. 92. Donato Aretinóról bővebben: *Bónis Gy.*: Olasz vikáriusok i. m. 91.; *Bónis György*: Vicari italiani in Ungheria durante il Rinascimento. In: Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1975. 181–193.; Főpapi archontológia 16. Donato Marinelli d'Arezzo doct. decr., ferrarai kanonok, vikárius; 1494. ápr. 16: MNL OL DF 228077. – 1495. jún. 20.: MNL OL DL 82088.; *Domokos György – Schrödl-Libárdi Karolina*: Donato Aretino magyarországi levelei a Modenai Állami Levéltárban. In: Vestigia II. Magyar források Itáliából. Szerk. Domokos György – Kuffart Hajnalka – Szovák Márton. Pécs 2018. 93–127.

59 *Sugár István*: Az egri püspökök története. Szent István Társulat, Bp. 1984. 206.

60 *Kristófi I.*: Az egri püspöki i. m. 28.

61 Raguseo már Mátyás uralkodása idején Magyarországon, Budán élt, előbb esztergomi, majd egri provisor. Főgel Lajos véleménye szerint 1507-ben Ulászló olasz tolmácsa és Lajos nyelvtanára volt. *Főgel J.*: II. Ulászló i. m. 43. Főgel feltételezését azonban nem támasztják alá a források. 1507. április 15. MNL OL DL 21696; *Domokos Gy. – Schrödl-Libárdi K.*: Donato Aretino i. m. 94–95.

rázható, hogy a köznemesi származású tizedbérlők az anyagi haszon túl más szálakkal is kapcsolódtak a püspöki udvarhoz, amint erről még szót ejtek. Ezzel szemben az egyházmegye területén élő, tehetős mezővárosi jobbágyok – nyilván a nyereség reményében – kifejezett érdeklődést mutattak a tizedbérletek iránt. A jobbágy származásúak között 3 egri polgárral, de pataki, újhelyi, terebesi, putnoki, nagymihályi jobbágyokkal is találkozunk. Szembeötlően magas az ismeretlen származású bérlők aránya. Reményeim szerint az adatok folytatózó feldolgozása során még több személy kilétét sikerül tisztázni, de jelenleg ebbe a kategóriába vettem azokat a személyeket, akik csak a keresztnévük és tisztségük alapján kerültek említésre. Így a származásuktól függetlenül megjelenik egy olyan klerikusi csoport (17 fő: 9%), amelyik javadalmának bevételeiből is képes a tizedbérlethez szükséges készpénzösszeget előállítani. Jellemzően az egyházmegye tehetősebb plébánosai (pl. Helmec, Kapos, Homonna, Patak⁶²) többnyire annak a tizedkerületnek a jövedelmét bérelték, amelynek a területén feküdt plébániájuk is – nyilván helyismeretük, kapcsolatrendszerük révén kézenfekvő volt ez a lehetőség. Megfigyelhető, hogy a plébánosok általában több személlyel közösen bérelték az adott tizedkerület jövedelmeit valószínűsíthetően alacsonyabb jövedelmük függvényében. Mellettük megjelentek az egri nagykáptalan tagjai is,⁶³ és a korszak leleszi prépostjai is,⁶⁴ akik egyes nagyobb befektetést igénylő tizedkerületek jövedelmeit vették bérbe, és szinte kizárólagosan egyedül fizették ki a megállapodásban szereplő összeget.

A köznemesi származásúak adták a bérlői csoport legnagyobb részét (115 fő: 59%). A számadáskönyvek adatainak folyamatos feldolgozása során a bortizedbérletek mellett még számos más vonatkozásban is találkozhatunk ugyanazzal a személlyel, illetve egyazon rokonságba tartozókkal.⁶⁵ A bortized-jövedelmek

62 **Pál, sajószentpéteri plébános:** 1493 előtt, 1495 Sajószentpéter bérlete BC 334., 387., **Péter, helmei plébános és Dénes, zempléni plébános** közösen: 1493 előtt Zemplén bérlete BC 335., **Benedek, kaposi plébános:** 1493 előtt Boldogkőalja BC 337., **a homonnai plébános:** 1493 előtt Szerdahely BC 336., **Benedek, homonnai plébános:** 1500, 1503 Homonna Szk 24., 157., **Stephanus Raguseus, sárospataki plébános:** 1507 Patakolaszai Szk 228.

63 **Beregszászi Antal, kanonok** 1481–1494, dékán: 1489, 1494 C. *Tóth N.:* Az egri i. m. 61., 65.; Kászon bérlete 1493 BC 443.; **Tibai Mihály, kanonok** 1483–1495, C. *Tóth N.:* Az egri i. m. 68., Nagymihály és Füzeralja bérlete 193–1494 BC 389., **Vajai László kanonok,** patai főesperes 1499, székesegyházi főesperes 1500–1507, C. *Tóth N.:* Az egri i. m. 53., 58.; 1500 Rakamaz, 1501–1503 Emőd, 1507 Liszka bérlete Szk 23., 70., 156., 229.; **Liptai Tamás prépost:** 1508 Patakolaszai, Liszka Szk 296., 297.

64 **Vémeri Zsigmond** leleszi prépost, királyi kincstartó 1496–1500, zágrábi püspök 1500: Főpapi archontológia 68., *Kubinyi András:* Hivatalnokkarrier a XV. század végén: Vémeri Zsigmond királyi kincstartó, zágrábi püspök. In: Uő: Főpapok i. m. 161–170. 1495 Emőd bérlete BC 387., **Kornis Benedek** váradi cantor, váci kanonok 1493–1499, váradihegyfoki Szent István protomártír társaskáptalan prépostja (1497), leleszi prépost (1500–1518): *Kristóf Ilona:* Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526). *Thesaurus Historiae Ecclesiasticae In Universitate Quinqueecclesiensi* 4. Pécs 2014. 224–225.; 1501 Zemplén, 1503 Bari bérlete Szk 73., 157.

65 Többször előfordul, hogy a tárgyév során elhunytak bérleti szerződését átveszik a rokonok. Pl. Margit, Szenterszébeti Sebestyén özvegy átvette a debrővölgyi terület

bérlése mellett a gabona-, a kisebb tizedek (bárány-, méz-) jövedelmeinek bérlelként, tizedrovókként (decimator), és különböző eseti megbízatások teljesítőiként is találkozhatunk velük. Természetesen vagyoni helyzetük és ebből adódóan aktivitásuk, kapcsolatrendszerük is nagyon változatos. Ennek aprólékos feltárása és a most még ismeretlen származásúak azonosítása további kutatásokat igényel. Ugyanis a számadáskönyvek jelenlegi feldolgozottsága mellett is kirajzolódik egy olyan csoport a bortizedbérlelőkön belül, akik igen aktívak a megyei közéletben és a püspöki udvarban is. A tizedbevételeken túl az egri püspök által fenntartott püspöki bandérium kifizetései között is rendre feltűnnek ugyanazok a személyek. A vizsgált időszakban salariumot húzók és bortizedbérlek közötti átfedés nagyjából azonos létszámot mutat.

	1493	1495	1500	1501	1503	1507	1508
jövedelmet húzó katonák	35 fő	31 fő	53 fő	38+9 fő	19 fő	36 fő	32 fő
lovak száma	190 ló	150 ló	273 ló	213+40 ló	113 ló	206 ló	191 ló
ebből bortizedbérlek	10 fő	9 fő	9 fő	9 fő	7 fő	4 fő	4 fő
lovaik száma	55 ló	47 ló	56 ló	56 ló	48 ló	32 ló	32 ló

5. táblázat. A Szent János bandérium létszáma

Ezzel szemben a bandérium létszáma és funkciója megváltozott időközben. A Bakóc-féle számadáskönyvek egy reprezentatív, kíséret céljából felszerelt bandériumot mutatnak, amely a püspök méltóságát volt hivatva megjeleníteni. Külön fizetséget kaptak, ha valahol díszkíséretet kellett adniuk, mint 1493-ban Váradon, vagy 1495-ben Pécsen.⁶⁶ A püspöki familiárisok névsora ezekben az években alig változott, hosszú távra szegődtek a püspök szolgálatába.⁶⁷ Ugyanígy a tizedbérlek nemesi familiárisok is jobbára éveken át fenntartották tizedbérletüket, amivel növelték jövedelmüket. A bandérium kapitányai minden esetben bortizedbérlek voltak officiumuk idejére, amiből valószínűleg további jelentős bevételre tettek szert.⁶⁸ Estei Hippolit püspöksége idején a legfontosabb udvari tisztségviselők (kormányzó, az egri várnagy és az egyik udvarbíró) itáliaiak voltak. Mivel a püspöki bandérium kizárólagosan magyar nemesekből állt, a castellanus mellett megjelent a salariumot húzók között a bandérium kapitánya, aki szintén magyar familiárisa volt Hippolitnak. A Bakóc idején fenntartott kísérethez képest jelentős változás még, hogy az Estei Hippolit által fenntartott csapat mintegy kétszerese a korábbiaknak. Pásztói János az egri ban-

jövedelmeinek bérletét férje halála után (1507). Szk 225. Erzsébet, Pásztói János, az egri Szent János bandérium kapitányának az özvegye vette át férje halála után a pásztói tizedkerület bérletét. (1508). Szk 293.

66 BC 352., 402.

67 Kristóf I.: Az egri püspöki i. m. 20–21.

68 Forgács Péter castellanus 1493–1495 Szikszó bérlete BC 384., Pásztói János 1500 Apc Szk 23., Bellényi László 1495 Sár, 1503 Kazavölgye, 1507–1508 Gagyvölgye BC 386., Szk 155., 226., 294.

dérium kapitánya 1500–1501-ben,⁶⁹ 1503–1508-ban már Bellényi László.⁷⁰ Ez a közel 60 fő (287 lóra kapnak fizetést) 40 huszárral kiegészülve, a megszokott kürtösökkel, dobosokkal, már nem reprezentációs célokat szolgált. 1500–1501-ben Temesváron Somi Józsa alatt teljesítettek végvári szolgálatot.⁷¹ Amint korábban is említettem, a jelentős változás okát abban kell keresnünk, hogy az 1498. évi országgyűlésen megfogalmazott hadseregreform és a bandérium-tartó mágnások felsorolása érintette az egri püspökséget is, ill. a török–velencei háború következményeképpen a magyar–török fegyverszünet sem volt érvényben a századforduló éveiben. Ezekben az időkben Bakóc segítségével szereli fel Lardi a déli határra beosztott bandériumot. A megnövekedett elvárásoknak Lardi úgy próbált megfelelni, hogy a korábbi egri familiárisok mellé Bakóc ajánlására felfogadott nemcsak olyan nehéz fegyverzetű katonákat, akik korábban semmilyen kapcsolatban nem álltak az egri püspökséggel, hanem huszárokat is.⁷² Szembeötlő, hogy a számadáskönyvekben is a kiadások egyre tetemesebb részét képezi a bandérium fenntartása, noha az egri püspök sem volt képes soha kiállítani a mindenkori tervezetek által elvárt létszámot. A magyar–török fronton békésebb évek elkövetkeztével, 1507–1508-ban drasztikusan visszaesett a bandérium létszáma is. A bandérium valós katonai feladatai ellenére megfigyelhető, hogy a püspök familiárisai továbbra is részt vettek Heves megye közéletében, és a püspöki birtokok igazgatásában is. A kérdéses évek hevesi alispánjai kivétel nélkül Bakóc Tamás és Estei Hippolit familiárisai, az egri udvar alkalmazottai voltak,⁷³ hiszen Beckensloer János püspöksége óta a mindenkori egri püspök volt Heves megye főispánja.⁷⁴ Sőt, a sokrétű familiárisi kapcsola-

69 Szk 43., 81.

70 Szk 217., 285., 368.

71 *Kubinyi A.*: Az egyház szerepe i. m. 97–98. Somi Józsa pedig a jóindulat biztosítása érdekében jól jövedelmező bortizedbérletekhez is hozzájutott 1503-ban. Lásd fent.

72 Szk 220–221.

73 A területi korlátokat figyelembe véve a teljesség igénye nélkül jelezni szeretném, hogy az egri püspök bortizedbérletői közül természetesen nemcsak hevesi alispánok kerültek ki. **Felfalui László**: 1493 Csaba BC 334., gömöri alispán 1491–1497 MVA II. 107., **Roskoványi László**: 1493 Bari BC 335., zempléni alispán 1492–1495 MVA II. 373., **Pányi Bernát**: 1493, 1500 Zemplén BC 335., Szk 23., 1501 Homonna Szk 71., ungi alispán 1497–1499 MVA II. 303., **Tomori István**: 1493–1494 Nádasd BC 336., 384., abaúji alispán 1498–1499 MVA II. 21., **Csanádi György, tokaji várnagy**: 1493 Boldogkőalja BC 337., 1494 Zemplén BC 383., zempléni alispán 1496–1499 MVA II. 374., **Gagy Horvát János**: 1493–1494 Tolcsva BC 340., 383., abaúji alispán 1495–1499 MVA II. 21., **Szemere Kelemen**: 1493–1494 Boldogkőalja BC 342., 384., szatmári alispán 1497 MVA II. 255., **Kalandai György**: 1495 Debrővölgye BC 385., 1501 Apc Szk 68., nóg-rádi alispán 1499–1503 MVA II. 163, **Derencsényi Péter**: 1495 Varbóvölgye BC 387., 1503, 1508 Bénye Szk 157., 296., tornai alispán 1504–1509 MVA II. 278, gömöri alispán 1512–1518 MVA II. 108., **Fancsali László**: 1495, 1501 Nádasd BC 389., Szk 74., abaúji alispán 1503–1510 MVA II. 22., **Anarcsi János**: 1500 Kisvárd és Cserebora Szk 23., szatmári alispán 1504–1506 MVA II. 246., **Derencsényi János**: 1503 Gagyvölgye Szk 159., borsodi alispán 1509–1512 MVA II. 86.

74 *Havassy Péter*: Heves megye középkori tisztségviselői. (Studia Agriensia 6.) Eger 1986. 21–22.

tok mellett kivétel nélkül mindannyian gazdasági-üzleti kapcsolatban is álltak a püspökséggel a bortized-jövedelmek bérletén keresztül.

év	név	kapcsolat
1494. 01. 13.–1496. 04. 11.	Daróci Tamás ⁷⁵	rokona, Daróci Pál 1493–1500 között bortizedbérelő
1496. 10. 10.	Nádasdi Mihály ⁷⁶	1508 bortizedbérelő
1498. 09. 17. – 1500. 12. 14.; 1501. 08. 15.; 1503. 01. 23. – 1504. 01. 22.	Encsi Fülöp ⁷⁷	1495. Bakóc família, a bandérium tagja, bortizedbérelő, 1503, 1507, 1508 E. H. bandériuma (6 ló)
1503. 01. 23.–1504. 01. 22.	Pozs(e)gai Gáspár ⁷⁸	1495. Bakóc família, bandérium tagja 1501, 1503 bortizedbérelő
1504. 12. 30. –1506. 03. 02.; 1509. 05. 07. – 1510. 01. 07.	Bellényi Gál ⁷⁹	1493–95, 1507, 1508 bortizedbérelő
1504. 12. 30. –1506. 03. 02.; 1509. 05. 07. –1510. 01. 07.	Szóláti Balázs ⁸⁰	1493–95. exactor, püspöki futár, 1501, 1503, 1507 tizedbérelő, 1501–1508 provisor, 1507–1508 E. H. bandériuma (8 ló)
1515. 04. 01. – 1516. 03. 03.	Gergei /Geregyei Liptai László ⁸¹	1495. bortizedbérelő, decimator, provisor
1518. 11. 15.; 1519. 10. 10. – 1521. 01. 07.	Bellényi Albert ⁸²	1507 bortizedbérelő, testvére, Bellényi László, a püspöki bandérium kapitánya 1503–1508, és Bellényi Gál hevesi alispán 1504–1510
1517. 05. 03.; 1519. 10. 10. – 1521. 01. 07.; 1524. 03. 07. – 1524. 07. 18.	Nagyfalvi Apafi Miklós ⁸³	1507 bortizedbérelő Apafi rokonság de Thraya?

6. táblázat. A hevesi alispánok és az egri püspöki udvar kapcsolata

Összegezve megfigyelhető, hogy Bakóc és Estei Hippolit tisztségviselői, familiárisai ugyanabból a nemesi körből kerültek ki. Másként fogalmazva a püspök személyétől függetlenül biztosította a püspöki udvar a megélhetést a kör-

75 Havassy P.: Heves megye i. m. 42., MVA II. 118.

76 Havassy P.: Heves megye i. m. 42., MVA II. 118.

77 Havassy P.: Heves megye i. m. 42–43., BC. 386., 399., Szk 52., 58., 93., 218., MVA II. 119.

78 Havassy P.: Heves megye i. m. 43., BC. 401., 449, MVA II. 119.

79 Havassy P.: Heves megye i. m. 43., BC. 386., Szk 69., 294., MVA II. 119.

80 Havassy P.: Heves megye i. m. 43., BC. 343., 409., 415., Szk 59., 60., 67., 288., 292., 358., 352., MVA II. 119.

81 Havassy P.: Heves megye i. m. 43., BC. 388., 431., MVA II. 119.

82 Havassy P.: Heves megye i. m. 43., MVA II. 120.

83 Havassy P.: Heves megye i. m. 44., MVA II. 120.

nyék nemességének. Ez utóbbi táblázat is illusztrálja, hogy Estei Hippolit familiájába gond nélkül léptek át Bakóc korábbi püspöki familiárisai, és folytonos működésük garantálta egyrészt saját megélhetésüket. Ugyanakkor ez a stabil kapcsolatrendszer jellemzően nem mutatott túl a megyei politizálás keretein, ez alól egyetlen kivétel talán a Bellényi család.⁸⁴ Másrészt a püspökség sikeres működtetésének is ugyanez a folytonosság volt az alapja. Reményeim szerint a számadáskönyvi adatok folyamatos feldolgozásával még teljesebb képet kaphatunk a jövőben nemcsak a püspöki birtokok működéséről, a püspökség bevételeiről, hanem a püspöki familiárisok és a püspökség területén élő nemesek kapcsolatrendszeréről, gazdasági, politikai együttműködésükről.

84 A 13. sz. óta adatolt gömöri család, Borsod, Heves megyei birtokokkal rendelkezett. A 15. sz. közepén Bellényi Mihály 1446-ban váradi kanonok, 1448-ban Bécsben tanult. Korszakunkban Gál, László, Albert testvérek jelennek meg az egri számadáskönyvekben. Gál: 1504–1510 volt hevesi alispán, László: 1489 gömöri alispán, 1503–1508 között az egri püspöki bandérium kapitánya volt. A három fivér közül Albert futotta be a legnagyobb karriert és lépett túl a megyei politizálás keretein. Az 1480-as évek – 1499 között a személynök jegyzője, 1499-ben a személyes jelenlét conservatora, 1513–1521 személynöki ítélőmester, 1518–1521 hevesi alispán, Szapolyai-familiáris, 1525-ben Ugocsa megye ispánja volt. Nővérük házasságkötésével a Kerepecki, Verbőci rokonsággal kerültek kapcsolatba, amely atyafiság szintén szerepet játszott Albert karrierjében. *Havassy P.*: Heves megye i. m. 34–35., *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 362–363., *Kristóf I.*: Egyházi közélet i. m. 192–193.

MAKAI JÁNOS

KIJEV 1169. ÉVI TRAGÉDIÁJA AZ 1991 UTÁN MEGJELENT OROSZ NYELVŰ MUNKÁKBAN

1169 márciusában egy Andrej Bogoljubszkij vlagyimir-szuzdali fejedelem által szervezett koalíció elfoglalta Rusz régi központját, Kijevet. Ez lett a Kelet-európai-síkság 12. századi történetének egyik leghíresebb/leghírhedtebb eseménye, a történészeket azonban a következmények legalább annyira érdekelték, mint a város bevételét követő fosztogatásról és gyújtogatásról fennmaradt adatok. A régebbi orosz, a szovjet és a nyugati kutatók nézeteinek, értékeléseinek feldolgozására már korábban sor került.¹ Ez a tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy a szovjet–orosz rendszerváltozás után az orosz nyelvű történeti, ill. tudományos ismeretterjesztő munkák szerzői hogyan reagáltak az 1169. év eseményeire.

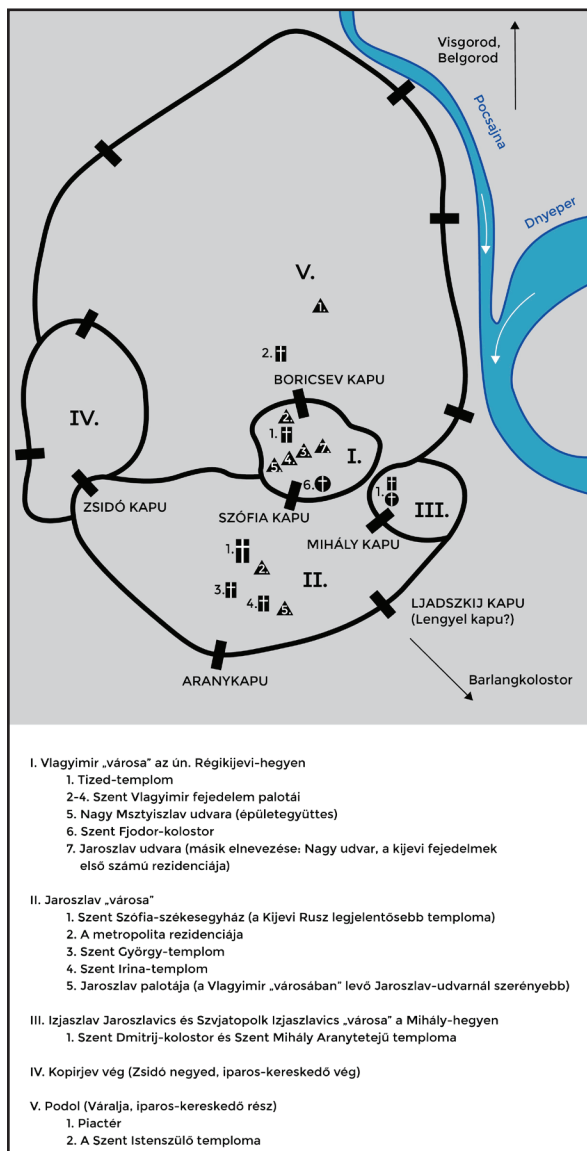
Az Ipatyij-évkönyv szerint Kijev bevétele a következő módon zajlott le: a szövetségesek csapatai Visgorodban egyesültek, majd Kijevhez vonultak. Msztyiszlav Izjaszlavics és a kijeviek keményen küzdöttek az ostromlókkal. Háromnapos harc után a támadók betörték a városba. Msztyiszlavnak sikerült kijutnia, és fivérével, Jaroszlavval a volhíniai Vlagyimirba visszavonulnia, azonban menekülés közben druzsinája egy része fogságba esett. A koalíció 1169. március 8-án (helyesebben: március 12-én – M. J.) vette be Kijevet. A győztesek kegyetlenül bántak a lakossággal: egyeseket megöltek, másokat elhurcoltak. A várost két napig rabolták, nem kímélték a kolostorokat és a templomokat, még a Szófia-székesegyházat és a Tized-templomot sem. A javakat eltulajdonították, a templomokból elvitték az ikonokat, könyveket, miseruhákat és a harangokat. A „pogányok” felgyújtották a Barlangkolostort is, de az végül megmenekült.²

A Lavrentyij-évkönyv híradása sokkal szűkszavúbb, viszont rávilágít arra, mennyire pánikszerűen menekült el Msztyiszlav Izjaszlavics: feleségét és fiát

1 *Makai János*: A Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség és Andrej Bogoljubszkij az orosz történetírásban. Világtörténet 3. (1988) 66–83. *Makai János*: Andrej Bogoljubszkij a szovjet korszak történetírásában. In: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom. XXIII. Sectio Historiae. Szerk. Kaló Ferenc – Nagy József. Eger 1998. 169–186. *Makai János*: A 20. századi történetírás Kijev 1169. évi tragédiájáról. In: Tertium datur: Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára. Szerk. Juhász József – Szvák Gyula. Bp. 2018. 381–391.

2 Polnoje szobranije russzkih letopiszzej (a továbbiakban: PSZRL). Tom (a továbbiakban: T.) II. Moszkva 1998. 544–545. (oszlop). A forrás szerint a város elfoglalása március 8-án, a böjt második hetének szerdáján történt. Nyikolaj Berezsikov, az orosz évkönyvek kiváló szakértője szerint 1169-ben a második böjt hét szerdája március 12-re esett: *Nyikolaj Georgijevics Berezsikov*: Hronologija russzkovo letopiszanyija. Moszkva 1963. 181. Szergej Szolovjov úgy vélekedett, hogy a Barlangkolostort felgyújtó „pogányok” a kunok voltak: Szergej Mihajlovics Szolovjov: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. Knyiga. I, tom 2. Moszkva 1959. 517.

sem tudta magával vinni Volhíniába, ők fogságba estek.³ Az utóbbi adat megtalálható a Nyikon-évkönyvben is, amely azt állítja, hogy a támadók név szerint megjelölt bojárok segítségével foglalták el Kijevet, minthogy Pjotr Boriszlavics és társai a város gyenge pontjairól átcsoportosították a védőket, minek következtében az ostromlók könnyen betörhettek.⁴

1. kép. Kijev az 1169-es események idején. Mező Anikó rajza

3 PSZRL. T. I. Moszkva 1997. 354. (oszlop)

4 PSZRL. T. IX. Moszkva 2000. 237–238.

Kronológiai szempontból az első szerző, akinek koncepcióját érdemes ismertetni, Lev Gumiljov történész-etnológus-geográfus (a sor még folytatható) a 20. század második felében a Leningrádi Állami Egyetem tudományos főmunkatársa volt. Tevékenységének hatását egyebek mellett az mutatja, hogy Kazanyban szobrot emeltek a tiszteletére, Aszتانában pedig róla nevezték el az Eurázsia Egyetemet. Egyik ismert kötetének (Rusztól Oroszország felé) első kiadása 1992-ben jelent meg, s ebben a szerző, a tudomány berkein belül vitatott eurázsiai eszmeiség képviselője, a terminológiai szempontból finoman fogazva is nehezen követhető passzionaritási elmélet (пассионарность) kidolgozója etnikai szempontok alapján vizsgálta az 1169-es év jelentőségét.

Gumiljov koncepciója az alábbiakban foglalható össze: Rusz államának szétesése az etnikai szisztéma felbomlását tükrözte; bár oroszok továbbra is éltek minden fejedelemségben, és mindannyian pravoszlávok maradtak, megszűnt közöttük az etnikai egység érzése. Az etnikai szimpátia érzése elvesztésének világos példája lett Bogoljubszkij lépése: 1169-ben Kijevet megszerezve Andrej háromnapos rablást engedélyezett harcosainak. Addig Ruszban az ilyen eljárás csak az idegen városokkal szemben volt elfogadott, az orosz városokra semmiféle belviszályban nem terjesztették ki. Andrej Bogoljubszkij parancsa azt mutatja, hogy számára és druzsinája számára Kijev 1169-ben ugyanolyan idegen volt, mint valamely német vagy lengyel erődtítmény. Következésképpen a 12. század végén a régi Rusz az etnogenezis új szakaszába, az obskurációba lépett. Rusz passzionaritása állandóan csökkent, ezért a területek, tradíciók és magatartásformák különfélesége a centrifugális irányzatok győzelméhez vezetett. Rusz különálló fejedelemségekre és részfejedelemségekre szakadt, amelyeknek etnikai értelemben különböző etnoszok és szubetnoszok feleltek meg.⁵

Jurij Kozlov az 1990-es években tudományos ismeretterjesztő munkában mutatta be az óorosz–orosz fejedelmek és cárok tevékenységét, a sort az első keleti szláv dinasztia alapítójaként számontartott Rurikkal kezdve és a szentté avatott II. Miklóssal zárva. A szerző szerint az állam fővárosát négy-szer helyezték át (Kijevből Vlagyimirba, Vlagyimirból Moszkvába, Moszkvából Szentpétervárra, majd Szentpétervárról ismét Moszkvába), s ez a tény nemcsak

5 Lev Nyikolajevics Gumiljov: *Ot Ruszi k Rosszii*. Moskva 2002. 108. (Első kiadás: 1992.) A russzkij (русский) szó jelentése orosz, de a tárgyalt korszak vonatkozásában óorosz-ként értelmezhető, bár az utóbbira létezik külön kifejezés is (древнерусский). Azt, hogy Gumiljov és más szerzők koncepcióinak fordításában mégis az orosz szó szerepel, a szöveghűségre való törekvés indokolja. A passzionaritás (passzionarnosztj) Lev Gumiljov etnogenezissel kapcsolatos elmélete, mely szerint a kulturális értékek, a politikai tevékenység stb. mellett az etnoszokat is a humán energia hozza létre. Az obskuráció (obszkuracija) eredetileg a szem szaruhártyájának elsötétülését jelölő orvosi kifejezés (obscuratio), amelyet Gumiljov kisajátított, és passzionaritási elméletében az egyik szakaszt jelölte vele; Gumiljov véleménye szerint a 12–14. századot, a keleti szláv szuperetnosz etnogenezisének obskurációs fázisát a regionális etnoszok és szubetnoszok egymással való marakodása jellemezte.

a politikai bizonytalanságot, hanem az egyeduralkodók személyes szeszélyeit is mutatja.⁶

Kozlov magyar nyelvre nehezen lefordítható soraiból az derül ki, hogy elítélte az 1169-ben történeteket: Kijev szörnyű tönkretétele (страшное разорение) után nem Andrej Jurjevics, ennek a rossz intézkedésnek az irányítója ült a város trónjára. Azzal kapcsolatban, hogy Andrej Vlagyimir trónját részesítette előnyben, a szerző Szolovjov álláspontjára helyezkedett, vagyis fordulópontról írt. Kijevről úgy vélekedett, hogy a legjobb város volt, hozzá kapcsolódott a nagyfejedelmek tevékenysége, a fejedelmi nemzetség egységének szimbóluma és az orosz egyház főpásztorának székhelye volt, s a 12. század 40-es éveit követően is Rusz fővárosa maradt.⁷ A szerző szerint bár Kijev 1169 után formálisan rangidős város volt, a szenior és leghatalmasabb fejedelem már nem ott élt, odaadta az utána következő fejedelemnek. Kijev így függésbe került Vlagyimirtól, és megteremtődtek Észak-Rusz Dél-Rusztól való elválasztásának feltételei.⁸

Ruszan Szkrinnyikov szentpétervári professzor az 1990-es években az óorosz–orosz történelem 17. századig terjedő folyamatának összefoglalására vállalkozott. 1997-ben kiadott kötetében bemutatta a Kijev kifosztásához vezető utat és magát a tragikus eseményt is, majd az alábbiakat állapította meg: Andrej szemében a „sztarejsinsztvo” (szeniori pozíció) már nem kapcsolódott a kijevi trón birtoklásához. A vlagyimiri fejedelem megelégedett azzal, hogy Glebet tette meg kijevi fejedelemnek, majd a trónt a „sztarejsinsztvoját” elismerő szmolenszki Rosztjiszlavicsoknak adta. A Novgorod ellenőrzéséért folytatott, végeredményét tekintve sikeres küzdelem és a Kijev ismételt megszerzéséért indított, sikertelen 1173. évi hadjárat rövid ismertetése után Szkrinnyikov így értékelte Bogoljubszkij politikáját: Andrej megpróbálta megszilárdítani Rusz fölötti hatalmát nagyapja, Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem példáját követve, de ő nem rendelkezett Monomah eszközeivel, katonai tehetségével és tekintélyével. A növekvő szétagoltságot körülményei között a vlagyimiri fejedelem erőfeszítései kudarcra voltak ítélve. Bármilyen erősnek látszott, még kedvenc tanácsadóit sem tudta megvédeni. A metropolitai méltóságra pályázó Fedort Kijevbe rendelték, és kivégezték.⁹

Szintén 1997-ben jelent meg és szintén a Ruszan Szkrinnyikov által választott kronológiai határig tárgyalja az eseményeket és folyamatokat az Oroszország története a legrégebbi időktől a XVII. század végéig című munka, amely egy teljes országtörténet első része. Ezt az első kötetet felsőoktatási jegyzetnek szánták, azonban – mivel a Kijevi Ruszt tárgyaló részt az Orosz Tudományos Akadémia

6 *Jurij Fjodorovics Kozlov*: Ot knyazja Rjurika do imperatora Nyikolaja II. Szaranszk 1998. 485. (Az első kiadás 1992-ben jelent meg.) Nem teljesen egyértelmű, hogy a főváros Szentpétervárról Moszkvába való áthelyezése kapcsán Kozlov melyik egyeduralkodó személyes szeszélyére gondolt. Talán Lenin szeszélyére?

7 Uo. 134.

8 Uo. 134–135.

9 *Ruszan Grigorjevics Szkrinnyikov*: Isztorija Rosszijszkaja. IX–XVII vv. Moszkva 1997. 107–108.

két levelező tagja, Anatolij Novoszelcev és Andrej Szaharov írta – tudományos szempontból is figyelmet érdemel. Az 1169-es helyzet bemutatása és értékelése Szaharov munkája. A szerző az előzményeket, az okot és az eseményeket az alábbi módon ismertette: a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség, amely Jurij Dolgorukij alatt megszerezte Perejaszlavlot, 1169-ben Kijevet északkeletről és délkeletről is fenyegette. Andrej Bogoljubszkij az 1160-as években bejelentette a szeniori pozícióra vonatkozó igényét, 1169-ben pedig szövetségeseivel együtt a városhoz vonult. Háromnapos ostrom után a Kijevet ostromló fejedelmek druzsinái betörték a városba. Története során először vették a várost „pajzsra” (először került sor szabad rablásra – M. J.), és nem a külső ellenség, nem a besenyők, úzok vagy kunok, hanem maguk az oroszok. A győztesek néhány napig rabolták a várost, felgyújtották a templomokat, meggyilkolták a lakosokat, fogságba vitték őket, kirabolták a magánházakat és a kolostorokat.¹⁰

2. kép. A Kijevi Rusz a 12. század második felében. Mező Anikó rajza

10 Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon do konca XVII veka. Otv. red. Andrej Nyikolajevics Szaharov, Anatolij Petrovics Novoszelcev. In: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon do konca XX veka. T. 1. Moszkva 1997. 193.

Szaharov több bizonyítékot is említett arra vonatkozóan, hogy Andrej megvetette a korábbi fővárost, ill. a Délt (Rusz déli részét, elsősorban a Kijevi Fejedelemséget – M. J.): a fejedelem ostrommal vette be Kijevet, megengedte a kifosztását és nem tartotta meg magának, hanem egyik másodrangú rokonának adta, ő maga pedig visszatért a Kljazma menti Vlagyimirba.¹¹ A szerző úgy vélekedett, hogy Kijev a tragikus események után is megőrizte korábbi ragyogását: a vihar elvonult, és a város a kegyetlen pusztítás ellenére továbbra is egy nagy fejedelemség fővárosának lüktető életét élte. Gyönyörű paloták és templomok maradtak fenn, és a kolostorokba zarándokok érkeztek az egész Ruszból. Miután felperzselték, Kijev újjáépült, és az ideérkezőket lenyűgözte szépségével. Itt írták az összoroszk évkönyvet, s végül éppen itt készült az Igor-ének.¹²

Szaharov ismertetéséhez két megjegyzés kívánkozik. Egyrészt a szerző Andrej Bogoljubszkij szerepével kapcsolatban elég félreérthetően nyilatkozott. Egyes kifejezések (Kijevhez vonult, bevette Kijevet, nem tartotta meg magának a várost, visszatért Vlagyimirba) azt sugallják, hogy az északkeleti fejedelem maga is délre vonult, holott az akadémia levelező tagja biztosan tudta, hogy Andrej fejedelem személyesen nem vett részt az 1169-es hadjáratban. Másrészt a Kijev 1169 utáni helyzetét bemutató értékelés a szovjet történetírás egyik vezető képviselője, Borisz Ribakov akadémikus hatását tükrözi.¹³

Nyikolaj (Mikola) Kotljár, az Ukrán Tudományos Akadémia levelező tagja az 1990-es évek végén az óorosz szeniorátusról Lev Cserepnynre hivatkozva azt írta, hogy a Kijevvel és a neki alávetett területtel történő rendelkezés joga az orosz földön a „sztarejsinsztvóhoz” kapcsolódott, majd így folytatta: a széttagoltság hevében (viszonyai között – M. J.) a rangidős nem kötelezően a kijevi nagyfejedelem volt. Őt feltétel nélkül csak az állam részfejedelemségekre való osztásának kezdeti szakaszában ismerték el szeniornak. A Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség felemelkedésével, Andrej Bogoljubszkij kormányzásának éveiben (1157–1174) az elsőség az utóbbi fejedelemé lett. Kijev 1169. évi bevételét Kotljár szomorúan híresnek (печально известное) nevezte, s úgy vélte, azt Bogoljubszkij támogatásával az Olgovicsok hajtották végre. Szerinte a város elfoglalása után Rusz politikai jelentősége és gazdasági potenciálja egy kissé hanyatlott, nagyfejedelmeinek tekintélye és katonai ereje pedig csökkent. Továbbá megjegyezte, hogy az 1160-as évek végén, az 1170-es évek elején a vlagyimir-szuzdali uralkodó (государь) még fejedelmeket is ültetett a kijevi trónra, bár általában hangsúlyozta hasonló döntéseinek törvényességét.¹⁴

11 Uo. 211–212.

12 Uo. 193.

13 Vö. *Borisz Alekszandrovics Ribakov*: Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazsesztva XII–XIII vv. Moszkva 1982. 493.

14 *Nyikolaj Fjodorovics Kotljár*: Drevnyerusszkaja goszudarsztvennoszty. Szankt-Petyerburg 1998. 360–361. Cserepnyn Kotljár által hivatkozott megállapítása: *Lev Vlagyimirovics Cserepnyn*: Putyi i formi polityicseszskovo razvityija russzkih zemel XII–nacsala XIII v. In: *Polsa i Rusz. Cserti obszcsnosztyi i szvojeobrazija v isztoriczeszskom*

Vlagyimir Petruhin moszkvai kutató és egyetemi oktató részletesen foglalkozott a tárgyalt kérdéssel. A Szentírással kapcsolatos megállapítása egy kissé erőszakoltnak tűnik, az orosz történelem egyik alapvető forrásáról szóló feltételezése kevésbé: 1169-ben, amikor a kijevi trónt Msztyiszlav foglalta el, Andrej saját fia vezetésével a város ellen 11 orosz fejedelem (a 12-es szám a Bibliával kapcsolható össze) csapatait küldte, amelyek bevették azt, és nagy pusztítást okoztak. Valószínűleg akkor került Kijevből Vlagyimirba a Régmúlt idők elbeszélése, a vlagyimiri évkönyvírás alapja.¹⁵

Petruhin Ilarion metropolita Elmélkedés a törvényről és a kegyelemről című művének felhasználásával különös eszmefuttatásba kezdett. Eszerint a kegyelem, amelyről Ilarion elmélkedett, 1169-ben a kijeviek bűnei, köztük a „metropolita igazságtalansága” miatt (a vlagyimiri Lavrentij-évkönyv ezzel magyarázza a kijevi pusztítást) hagyta el a várost. A kegyelem Kijevből való távozását demonstrálva a fejedelem nem maradt ott, hanem fivérét, Glebet ültette a trónra. Az évkönyvíró a Glebhez érkezett kun követek szájába ezeket a szavakat adta: „Téged Isten és Andrej fejedelem ültetett atyád és nagyatyád földjén, Kijevben” a trónra. Így a krónikás Andrej tetteit isteni büntetésként tüntette fel.¹⁶ Ezután az ún. modern normannisták közé tartozó szerző példákat sorolt fel a főváros átvitelével kapcsolatban, és Bogoljubszkijt is beillesztette a sorba: Rurik elhagyta Ladogát Novgorodért, Oleg pedig Novgorodot Kijevért. Szvjatoszlav arról álmodott, hogy területeinek központja a Duna menti Perejaszlavecben lesz. Andrej a nagyapja, Vlagyimir Monomah által alapított Vlagyimir városát választotta székhelyéül, mivel teljesen magáévá tette azt az elképzelést, hogy szeniorként Rusz fölött ne Kijevből, hanem Vlagyimirból gyakorolja a hatalmat.¹⁷

Petruhin úgy vélekedett, hogy Andrej Bogoljubszkij a Kijevről való lemondással mindazonáltal ősei politikájának és ideológiájának folytonosságát demonstrálta, és következtetését számos példával támasztotta alá: Andrej megnövelte Vlagyimir területét és saját Aranykaput építtetett, amint az Kijevben (és Konstantinápolyban is) történt. A Tized-templom és a Szófia-székesegyház helyett (a kijevi Barlangkolostor Uszpenszkij-székesegyházának mintájára) Uszpenszkij-székesegyházat emeltetett az Istenanya tiszteletére, és ennek tizedet adott, mint korábban Szent Vlagyimir a Tized-templomnak. A fejedelem cselekedeteit és halálát ismertető Ipatij-évkönyvben Vlagyimir városának viszonyulása Kijevhez olyan, mint Bogoljubovónak Visgorodhoz, ahol nem akart maradni a fejedelem, a bogoljubovói Istenszülő születése-templom építtetője,

razvityii Ruszi i Polsi XII–XIV vv. Moszkva 1974. 29. A „sztarejinsztvo” kifejezés itt a szeniori pozíciót jelöli.

15 *Vlagyimir Jakovlevics Petruhin*: Drevnyaja Rusz. Narod. Knyazja. Religija. In: Iz isztorii russzkoj kulturi. T. 1. Moszkva 2000. 214. (A Régmúlt idők elbeszéléssel kapcsolatos megállapítást Petruhin az évkönyvírás szakértőjére, Priszjolkovra hivatkozva tette: *Mihail Dmitrijevics Priszjolkov*: Isztorija russzkovo letopiszanyija XI–XV vv. Szankt-Petyerburg 1996. 115. Első megjelenés: 1940.)

16 Uo. 214–215.

17 Uo. 215–216.

aki Salamon királyhoz hasonlított, ahogyan őse, Vlagyimir Szvjatoszlavics, az Istenszülő Tized-templomának építtetője is. Az orosz építészet kutatói felhívták a figyelmet arra, hogy még a székesegyházak hegyen (magaslaton – M. J.) való elhelyezése is a kijevi templomokét ismételte meg. A szerző szerint az Andrej által elkezdett építési program arra volt hivatott, hogy az „Új Jeruzsálem” státuszát biztosítsa az új fővárosnak és az új Szentföldnek, a szuzdali földnek, s ezt egy értelmezéssel is igyekezett alátámasztani: a trónon ülő, zsoltárt éneklő Dávid király központi alakja a Nerl melletti Pokrov (Mária oltalma)-templomon az égi Jeruzsálemet szimbolizálta.¹⁸

A mozgalmas életpályával rendelkező Igor Danyilevszkij az ezredforduló idején a moszkvai Orosz Állami Bölcsész Egyetem docenseként állította össze Az orosz földek a kortársak és az utódok szemében (XII–XIV. sz.) címmel megjelent könyvét, pontosabban egyetemi jegyzetét. Elképzelhető, hogy az alcímben szereplő kursz szóval és az előadások írásos formában való közzétételével a nagy elődre, Kljucsevszkijre kívánt emlékeztetni. A szerző néhány sorából az derül ki, hogy elítélte az 1169-ben Kijevben történt erőszakos eseményeket: bár akkoriban a humanizmus nem volt divatban, Andrej fejedelem sok cselekedete erős hatást gyakorolt a szelídséghez nem szokott kortársakra is. Példaként említette Kijev háromnapos pogromját, amelyről úgy vélekedett, hogy azt talán csak a mongol invázió szörnyűségeihez lehet hasonlítani, hiszen Andrej csapatai nem kíméltek senkit és semmit: sem a nőket, sem az öregeket, sem a gyermekeket, sem a templomokat.¹⁹

Anton Gorszkijnak, a moszkvai Lomonoszov Egyetem oktatójának, a Régi Rusz című folyóirat felelős szerkesztőjének a szlávok széttelepülésétől a „moszkvai cárság” létrejöttéig tartó időszakot bemutató kötete 2004-ben látott napvilágot. Erről a munkáról érdemes tudni, hogy egyrészt a szerzője megkapta érte az Orosz Tudományos Akadémia Kljucsevszkij-díját, másrészt a borítóján az Andrej Bogoljubszkij által építtetett Nerl menti Pokrov-templom látható.

Fenti könyvében Gorszkij azt írta, hogy Gleb trónra ültetése valóban olyan helyzetet teremtett, amelyben hosszabb távon az oroszországi főváros státusza Kijevtől Vlagyimirhoz kerülhetett volna át, mivel az utóbbit a Ruszban a legerősebbnek elismert fejedelem választotta rezidenciájául. Azonban a szerző fontosnak tartotta megjegyezni, hogy ez a helyzet igen rövid ideig tartott, és Gleb Jurjevics halála (1171) után a Rosztyszlavicsok megtagadták az engedelmességet Andrejnek.²⁰ A moszkvai történész az orosz központ északkeletre történt áthelyezéséről szóló tézist egy 16. századi forrásra, a Sztjepennaja knyigara vezette vissza. Gorszkij úgy fogalmazott, hogy a forrás nyíltan azt

18 Uo. 217–218.

19 *Igor Nyikolajevics Danyilevszkij: Russzkije zemli glazami szovremennyikov i potomkov (XII–XIV vv.). Kursz lekcij. Moszkva 2001. 91.* A szövegben az olvasható, hogy Kijev háromnapos pogromja 1164-ben zajlott, de ez a téves évszám nyilván sajtóhiba.

20 *Anton Anatoljevics Gorszkij: Rusz. Ot szlavjanszkovo Rasszelenyija do Moszkovszkovo carsztva. Moszkva 2004. 149.*

állítja, hogy miután a kijevi fejedelmek a vlagyimiriak podrucsnyikjai lettek, az egyeduralkodó Bogoljubszkij alatt Kijevből Vlagyimirba került át, s a történetudományban éppen ezt a 16. század közepén létrejött koncepciót fogadták el kritika nélkül.²¹

3. kép. A győztesek foglyokat ejtenek Kijevben 1169-ben. Molnár Roland rajza a Radziwill-évkönyv miniatúrája alapján

Hat évvel később Anton Gorszkij újabb kötettel jelentkezett. Ebből az alábbi gondolatokat érdemes kiemelni. A szerző szerint Andrej Bogoljubszkij vlagyimiri uralmának első tíz évében nem vett részt aktívan a délorosz ügyekben. Az óorosz fejedelmek közötti vezető szerepre csak az 1160-as évek végén kezdett pályázni. Miért nem korábban? Nem azért, mert a földje (fejedelemsége – M. J.) először gyenge volt, azután pedig megerősödött. Az ok teljesen más, dinasztikus volt. Andrej csak Rosztiszlav Msztyiszlavics kijevi fejedelem 1167-ben bekövetkezett halála után maradt a legidősebb Monomah unokáinak nemzedékében, és ez adott alapot számára, hogy a Ruszban való szeniori pozícióra

21 Uo. 153. A podrucsnyik függő helyzetű, alárendelt személyt jelent.

igényt tartson.²² Ez az elképzelés nem számít eredetinek, példának okáért ennek a tanulmánynak a szerzője már húsz évvel ezelőtt megfogalmazta.²³

Kijev státuszával kapcsolatban Gorszkij úgy fogalmazott, hogy minden alapot nélkülöz az az elterjedt nézet, miszerint azt követően, hogy 1169-ben az Andrej Bogoljubszkij által küldött csapatok megszerezték, Kijev elvesztette korábbi szerepét.²⁴ A szerző szerint egészen a Batu által vezetett invázióig a város az egész Rusz névleges fővárosa maradt, s éppen a kijevi fejedelmeknek volt joga ahhoz, hogy „az egész Rusz fejedelmeinek” nevezzék magukat. Ez a helyzet csak a mongol invázió után változott meg, és akkor sem azonnal. Anton Gorszkij részletesebben is kifejtette álláspontját: a hódítók először Kijevet tartották az egész Rusz fővárosának. 1243-ban Batu Jaroszlav Vszevologyics vlagyimiri fejedelmet (Andrej Bogoljubszkij unokaöccsét – M. J.) ismerte el szeniornak, és ez azt jelentette, hogy Kijevet átadta neki. Azonban nem maga Jaroszlav lett a mongolok által 1240-ben tönkretett Kijev fejedelme, hanem helytartót küldött oda. Jaroszlav halála (1246) után arról, hogy ki legyen az első számú az óorosz fejedelmek között, Karakorumban, a Mongol Birodalom fővárosában döntöttek. Itt 1249-ben Jaroszlav fia, Alekszandr („Nyevszkij”) kapta meg „Kijevet és az egész orosz földet”, vagyis a Kijev feletti uralmat továbbra is az egész Rusz feletti névleges hatalommal kapcsolták össze. De személyesen Alekszandr sem irányította Kijevet. 1252-ben megszerezte a vlagyimiri trónt, és haláláig (1263) ott volt fejedelem. Akkor realizálódott az a lehetőség, amely Andrej Bogoljubszkij alatt két évre (1169–1171) felcsillant: Ruszban az első számnak elismert fejedelem nem Kijevet, hanem Vlagyimirt választotta rezidenciájának. Nem Andrej Bogoljubszkij, amint azt Rettegett Iván korának moszkvai krónikásai állították, hanem Alekszandr Nyevszkij tette meg a döntő lépést az orosz fővárosról délre északkeletre való átvitelében.²⁵

Alekszej Karpov, a Molodaja gvargyija nevet viselő kiadó munkatársa nemcsak íróként, hanem történészként is jól ismert Oroszországban. A Híres emberek élete című sorozatban több kötetet publikált a kijevi időszak kiemelkedő személyiségeiről, például Szent Vlagyimirról, Bölcs Jaroszlavról és Vlagyimir Monomahról. Ugyanebben a sorozatban jelent meg 2014-ben az Andrej Bogoljubszkijt bemutató, a források és a szakirodalom alapos ismeretére támaszkodó, sokoldalú megközelítést tartalmazó könyve. A borítóján szereplő három illusztráció közül az egyik szintén a Nerl melletti Pokrov (Mária oltalma)-templom fényképe.

22 A. A. Gorszkij: Russzkoje Szrednyevekove. Moszkva 2010. 93. Vlagyimir Monomah, akinek Andrej Bogoljubszkij az unokája volt, Rusz egyik legjelentősebb fejedelmének számít. A kijevi trónon 1113 és 1125 között ült.

23 Vö. Makai János: 1169 mint az óorosz történelem fordulatainak éve. In: Történelmi sorsfordulók. Szerk. Kaló Ferenc. Eger 1999. 8.

24 Gorszkij, A. A.: Russzkoje Szrednyevekove i. m. 97.

25 Uo. 97–98.

A Kijev elleni hadjárat előkészületeiről és időzítéséről Karpov az alábbiakat írta: az 1168-as év nagyobb részét a fejedelmek közti üzenetváltások töltötték ki. A hadi események a tél végén és a következő, 1169. év tavaszának legelején zajlottak. A tél lehetővé tette, hogy egyenes úton vonuljanak Kijevhez, nem vesztegetve az időt a sok folyón és patakon való átkelésre. Véleménye szerint a hadjárat résztvevőit egyáltalán nem zavarta az a körülmény, hogy a hadi cselekmények a nagybőjt kezdetére estek, arra az időszakra, amikor korábban az orosz fejedelmek féltek a vérontástól, és akkor is igyekeztek egymással békét kötni, ha az számukra nyilvánvalóan kedvezőtlen volt.²⁶

A szerző részletesen foglalkozott azzal a ténnyel, miszerint nem maga a vlagyimir-szuzdali fejedelem, hanem a fia volt a Kijev ellen vonuló koalíciós sereg főparancsnoka. Az ezzel kapcsolatos nézetei így foglalhatók össze: a bolgárok elleni 1164-es hadjárat után Andrej többé egyetlen alkalommal sem vett részt harci cselekményekben, személyesen egyetlen hadjáratot sem vezetett, sőt egyetlen alkalommal sem lépte át fejedelemsége határait. Lehet, hogy személyesen nem akart idegen vért ontani? Vagy ezt már rangon alulinak tartotta? Az utóbbi tűnik valószínűbbnek. Egyébiránt ugyanez jellemezte fiatalabb kortársát, a nagyhatalmú halicsi fejedelmet, Jaroszlav Oszmomiszl, aki ritkán vezetett csapatokat harcba, inkább hadvezéreire bízta azt. Így tettek a moszkvai egyeduralkodók is az orosz történelem egy másik korszakában. Msztyiszlav Andrejevics kijelölése nyílt kihívásként értékelhető a szokásokkal szemben: az első számú fejedelem egyáltalán nem a legidősebb, hanem a legfiatalabb volt. Ez Msztyiszlav Izjaszlavics kijevi fejedelem megsértésének tűnt, és arról a megvetésről tanúskodott, amellyel Andrej viszonyult hozzá és Rusz fővárosához. De tapasztalat nélkül a fiatal Msztyiszlav aligha tudta volna irányítani az apja által összegyűjtött összes katonai egységet. Ezt a szerepet Andrej Borisz Zsigyiszlavics nevű hadvezérére bízta.²⁷

Karpov közvetlenül nem, közvetve azonban Bogoljubszkijt tette felelőssé a kijevi szörnyűségekért. Álláspontja így összegezhető: aligha lehet azt gondolni, hogy Andrej arra utasította a fiát, hogy mindenképpen rombolja le és rabolja ki a várost, gyűjtsa fel a templomokat és kolostorokat; hogy mindazokat a szörnyűségeket, amelyeket a források ismertetnek, a szuzdali fejedelem jóváhagyta és szentesítette. Inkább kíméletlenségről van szó, amely az akkori orosz fejedelmek többségét hatalmába kerítette, és amely a véres belviszályok évtizedeinek következménye volt. A szuzdaliak nem követtek el több gáztettet Kijevben, mint a szmolenszki vagy csernyigovi harcosok, vagy a Dorogobuzsból, ill. Vrucsijból való katonák. De Andrej szervezte meg ezt a hadjáratot, és ő bízta meg irányításával a saját fiát. Ezért minden, ami akkor Kijevben történt, az ő nevéhez kapcsolódott. És ez a szörnyű esemény, amely a krónikás ismertetése alapján Kijev és más orosz városok későbbi, Batu által irányított pogromjára emlékeztet.

26 *Alekszej Jurjevics Karpov*: Andrej Bogoljubszkij. Zsizny zamecsatelnih ljugyej. Szerija biografij, vip. 1453. Moszkva 2014. 233., 238.

27 Uo. 233–234.

tetett, örökre fekete foltot ejtett a szuzdali fejedelem hírnevén. Ő – a templom- és kolostoralapító, az adományozó és a szegények pártfogója – itt olyan emberként jelent meg, akinek az akaratából szörnyű gonosztetteket követtek el, templomokat gyaláztak meg és ereklyéket pusztítottak el, bár nem szuzdaliakat és vlagyimiriakat, hanem kijevieket, de mégis orosz, pravoszláv szentélyeket, ugyanazokat, amelyeket Andrej Jurjevics tisztelt, amikor a korábbi években Kijevben tartózkodott.²⁸

A Kijevi Évkönyv híradása szerint 1169 márciusában Msztyiszlav Andrejevics „nagy tisztességgel és dicsőséggel” tért vissza apjához.²⁹ Karpov azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy ennek a forrásnak az egyik másolatában, az ún. Jermolajev-másolatban más szavakkal helyettesítették őket: Msztyiszlav Andrejevics fejedelem „átokkal (megátkozva – M. J.) ment Szuzdalba apjához”.³⁰ Ezután a szerző magyarázatot adott az eltérésre, ill. állást foglalt azzal kapcsolatban: több mint valószínű, hogy a 17. századi másoló javításával van dolgunk, ez az ő reakciója arra, amit olvasott és átmásolt a korábbi évkönyvi szövegből. Szavai hűen tükrözik azt a hangulatot, amely a tönkretett és meggyalázott városban uralkodott. A kijeviek csak átokkal tudták búcsúztatni a szuzdali és más csapatokat. Véleményét Karpov azzal is alátámasztotta, hogy nem sokkal később a pusztításban részt vett dörögobuzsi katonák megtagadták, hogy Kijevbe menjenek, mivel az ottani lakosság bosszújától tartottak.³¹

Karpov úgy látta, hogy fordulat történt a mongol hódítás előtti Rusz történetében, mivel korábban Kijev az orosz föld fővárosa, rangidős (sztarsij – szó szerint legidősebb) városa volt, és a kijevi nagyfejedelmet seniornak (sztarejsij), az orosz fejedelmek között az elsőnek tartották, de innentől ennek vége szakadt. A szerző Kljucsevszkijre mint tekintélyre hivatkozva ezt azzal egészítette ki, hogy Andrej először választotta el a szeniori pozíciót a helytől, s miután másokat arra kényszerített, hogy ismerjék el az egész orosz föld nagyfejedelmének, ő maga nem hagyta el saját szuzdali volosztját, s nem ment Kijevbe, hogy apja és nagyapja trónjára üljön.³² Mivel Karpov a kiváló orosz polgári történétíróra hivatkozott, annyi megjegyzést feltétlenül tenni kell, hogy Bogoljubszkij tevékenységét (beleértve Kijevvel kapcsolatos politikáját is) Kljucsevszkij nem tartotta fordulópontnak, csak a politikai fordulat kísérletének.³³

28 Uo. 241.

29 PSZRL. T. II. 545–546. (oszlop)

30 PSZRL. T. II. Prilozsenyije. 43.

31 Karpov, A. Ju.: Andrej Bogoljubszkij i. m. 242–243.

32 Uo. 243.

33 Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij: Kursz russzkoj isztorii. Csaszty 1. In: Szocsinyenyija. T. 1. Moszkva 1956. 321.

4. kép. Andrej Bogoljubszkij egyik lehetséges portréja. Molnár Roland rajza Mihail Geraszimov antropológus mellszobrának felhasználásával

Végül a szerző az évkönyvek másolóinak, ill. összeállítóinak szemléletével kapcsolatban még két figyelemre méltó megállapítást tett: Andrej Jurjevicsnek a hagyományokkal való határozott szakítását a 15–16. században a könyvekkel foglalkozó emberek (knyizsnyiki) is észrevették. A fejedelem tetteiben ők az orosz történelem új szakaszának kezdetét látták, annak a szakasznak a nyitányát, amelyhez saját időszakukat is sorolták. Igaz, közvetlen mérföldkőnek, amelytől az orosz történelem új szakasza kezdődött, különféle eseményeket jelöltek meg, és nem feltétlenül Kijev tönkretételét. A 12. század krónikása, a kijevi pusztítás kortársa azonban csak a megszokott fejedelemváltást konstata-
lta: „Gleb fejedelemségének kezdete Kijevben”.³⁴

A szovjet-orosz rendszerváltozás utáni nézetek áttekintése 2014-ig bezárólag sem tekinthető teljesnek, de annyi feltétlenül megállapítható, hogy az orosz történészeket a 19. század végén és a 20. század elején is foglalkoztatta mindaz, ami Kijev elfoglalásakor, ill. utána történt. Azt, hogy Andrej fejedelem

34 Karpov, A. Ju.: Andrej Bogoljubszkij i. m. 244–245. A Gleb fejedelemségét konstatáló feljegyzés: PSZRL. T. II. 545. (oszlop)

1169 után is Vlagyimir trónját részesítette előnyben, Kozlov fordulópontnak tartotta, vagyis Szolovjov értékeléséhez csatlakozott. Kijev és a szeniori pozíció szétválasztása kapcsán Szkrinnyikov és Karpov koncepciója Kljucsevszkij álláspontjával rokonítható, azzal a különbséggel, hogy Szkrinnyikov nem írt fordulópontról, Karpov viszont igen. Gorszkij először óvatosan fogalmazott: az óorosz főváros státusza Vlagyimir városáé lehetett volna, majd határozottabban: Kijev egészen a Batu által vezetett invázióig az egész Rusz névleges fővárosa maradt, s nem Andrej Bogoljubszkij, hanem Alekszandr Nyevszkij tette meg a döntő lépést az oroszországi főváros délről északkeletre való átvitelében.

Azt a tézist, miszerint Bogoljubszkij tevékenysége új szakasz kezdetét jelentette, Karpov és Gorszkij is a századokkal 1169 után keletkezett forrásokra vezette vissza. Petruhin az előbbi szerzőkhöz képest teljesen új megközelítést alkalmazott, amikor azt írta, hogy a főváros áthelyezése Ruszban korábban többször megtörtént, és a Kijevről való lemondással Andrej ősei politikájának folytonosságát demonstrálta. Kotljar érdekes módon azt a megállapítást tette, hogy Kijev 1169. évi elfoglalása után kis mértékben az egész Rusz (nem csupán Kijev – M. J.) politikai jelentősége és gazdasági potenciálja hanyatlott. Szaharov ellenben úgy vélekedett, hogy a város a kegyetlen pusztítás ellenére továbbra is egy nagy fejedelemség fővárosának lüktető életét élte. Gumiljov etnikai, Danyilevszkij pedig erkölcsi szempontból értékelte Kijev kirablását.

MISKEI ANTAL

FURIA ALBERTNÉTŐL MEZŐ FERENCNÉIG (ADALÉKOK SZEGEDI KIS ISTVÁN FOGSÁGÁHOZ ÉS SZABADULÁSÁHOZ)*

1. Szegedi Kis István nevezetes prédikációja

Szegedi Kis István, a helvét irányú teológia tanainak első magyarországi rendszerezőjének életében döntő fordulat következett be azzal, hogy Perneszi Farkas babócsai és Horváth Stancsics Márk szigetvári kapitány kívánságára 1558-ban Kálmáncsehiben (ma: Kálmánca) telepedett le. Itt, ebben a Somogy megyei mezővárosban vette kezdetét reformátori működésének legnyomorúságosabb időszaka. 1561-ben a szokásos istentiszteletek egyikén a gyermekek névadásáról beszélt, s az Orsolya névvel kapcsolatban megjegyezte, hogy az a latin „ursula” szóból származik, amelynek jelentése: „nőstény körmös állat”, „nőstény medve”. A szentbeszédet hallgató Furia Albertné zokon vette a lelkipásztor okfejtését, s miután befejeződött a szertartás, otthon elpanaszolta férjének, milyen megaláztatás érte őt a gyülekezetben. A férj jogosnak érezte felesége felháborodását, ám helyett, hogy csillapította volna neje haragját, maga is cinkossá vált Orsolya asszony gyűlöletkeltésében.¹

Őszintén szólva nehéz elhinni, hogy Furia Albert olyan könnyen befolyásolható embernek számított volna, miként azt Skarica Máté leírása sugallja. Elvégre azok közé a kálmáncsehi kalmárok közé tartozott, akik – háttérbe szorítva pécsi és siklósi vetélytársaikat – ellenőrzésük alatt tartották a dél-dunántúli útvonalak kereskedelmi forgalmát, s emellett kitűnő kapcsolatot ápoltak a megszálló oszmán hatalommal.² Jó üzleti érzékkel összegyűjtötték a dunai réveig hajtott szarvasmarhákat, s azokat a hódoltság délnyugati határán velencei és pettaui kereskedőknek adták el; itáliai és karintiai üzletfeleiktől pedig nyugati eredetű textíliákat, vasárut, keleti fűszereket stb. vásároltak és szállították azokat az

* Tanulmányunk a „Nők és konfessziók” c. tudományos konferencián (Eger, 2017. szeptember 21.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

1 Szegedi István élete. Írta: Skaricza Máté. Közli: *Faragó Bálint*. In: A mezőtúri ev. ref. főgymnasium értesítője az 1905–1906. iskolai évről. Szerk. Borsos Károly. Mezőtúr 1906. 29–30.; *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. (Humanizmus és reformáció 4.) Bp. 1974. 99. és 126.

2 Furia Albert török kapcsolatairól 1560-ban Zele Jakab is említést tett Csányi Ákoshoz írt levelében: „*kalmanchehy Fwrya Alberth wolth kezes az twrwknek.*” (Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504–1560. Közli: *Szalay Ágoston*. [Magyar levelestár] Pest 1861. 381.)

ország belsejébe. Ha a szükség úgy kívánta, megfordultak a legfontosabb beszerzőhelyeken (Pettau, Bécs, Buda, Debrecen, Szeged stb.), és kivették részüket a magyar törvények által szigorúan tilalmazott fegyverkereskedelemből is. Mindeközben buzgón vitték a híreket a szembenálló feleknek, akiktől ennek fejében különféle kedvezményeket és előjogokat kaptak.³

A beszédes nevű Furiának hamarosan alkalma nyílt rá, hogy bosszút álljon a hadizónában rendszeresen prédikáló Szegedin. A megfelelő pillanatot Mahmúd szandzsákbég Pécsre érkezése szolgáltatta,⁴ aki a neki ajándékokkal kedveskedő kálmáncsehi polgároknak meghagyta, hogy keressék fel beosztottját, Dzsáfer kaposvári vojvodát/vajdát,⁵ és lepjék meg őt is négy-öt rőf jó minőségű posztóval. Mivel az érintettek nem teljesítették azon nyomban a bég parancsát, a vajda fegyveresei megrohanták a mezővárost, és Szegedit több férfival együtt Kaposvárra hurcolták. A foglyok a kálmáncsehi magisztrátus által lefizetett váltságdíj fejében nyerték vissza szabadságukat.⁶

2. Szegedi Kis István török fogságba kerülése

A felek közötti viszony mégsem normalizálódott. A kálmáncsehiak ugyanis azt akarták elérni, hogy a pécsi szandzsákbég távolítsa el hivatalából a vajdát. Ekkor Mahmúd maga elé idézte a panaszosokat, hogy papjuk jelenlétében közösen tisztázzák a félreértést. Amikor ez megtörtént, a bég Szegedi Kisnek esett, s felelősségre vonta azért, mert török alattvalóként átjárt a szomszédos magyar helyőrségekbe, és az ott állomásozó katonáknak hirdette az evangéliumot. A lelkipásztor nem tagadta a várkapitányokhoz fűződő kapcsolatait, csupán annyit hozott fel mentségéül, hogy a helybéliek kettős szorításban szenvednek, ezért kénytelenek engedelmességni mind a magyar, mind a török

- 3 Furia Albert 1559. május 15-e és augusztus 20-a között 293 darab ökröt vitt külföldre, s 45 forint értékben hozott be vasszegeket Szigetváron keresztül (*Timár György*: Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565. [Baranya török forrásai I.] Pécs 1989. 234. és 239.). A kálmáncsehi polgár kereskedelmi ügyleteiről: *Szakály Ferenc*: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1973. 81–83.; *Szakály Ferenc*: Adalékok Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. 1981. Bp. 1982. 162.; *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. (Humanizmus és reformáció 23.) Bp. 1995. 102–103. és 116.
- 4 Az albán származású Aranid (?) Mahmúd 1561. március 31-én Szécsényből került a mohácsi–pécsi szandzsák élére. (*Dávid Géza*: Mohács–Pécs 16. századi bégjei. In: *Uő*: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Bp. 2005. 306.)
- 5 Skarica Máté művében a kaposvári vojvoda/vajda neve *Gyafer* alakban szerepel. Földváry László *Dsafer*, *Dsáfer*, míg Kathona Géza és Faragó Bálint *Gyafer* formában írta át a személynevet.
- 6 *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 30–31.; *Kathona G.*: Fejezetek a török i. m. 99–100. és 127.

hatóságoknak. Mahmúdot hidegen hagyták az észszerű, bár korántsem biztos, hogy valóságos érvek, s kémkedés vádjával Pécssett börtönbe vetette a főpapot, aki – mint *generalis superintendens*⁷ – vizitációs kötelezettségének teljesítése közben rendszeresen tájékoztathatta pártfogóit az ellenség hadikészületeiről és egyéb tevékenységéről.⁸

A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a hírszerzés vádja mellett más, részben finansziális tényezők is befolyásolták Szegedi Kis István elfogatását. Skarica Máté szerint a „dolgok ottani bizonytalan állapotában a kálmáncai ajándékokkal, a Pernesztől könyörgéssel és pénzzel vásárolt sisakokkal és páncélokkal is igyekeztek a zsarnok [ti.: Mahmúd bég] lelkét lekipásztoruk szabadon bocsátására hajlítani, azonban ez inkább az ajándékokra tekintettel, mint az emberségtől indítatva csak húzta-halasztotta a dol-

7 Faragó B.: Szegedi István i. m. 32.; Kathona G.: Fejezetek a török i. m. 100. és 127. A laskói zsinaton megjelent lelkészek 1554-ben választották meg Szegedi Kis Istvánt *generalis superintendens*-sé. A szó szerint „általános szuperintendens”-t jelentő latin kifejezés értelmezésében a kutatói álláspontok eltérnek egymástól. A szakemberek többsége elfogadja, hogy az újonnan felállított egyházkerületet Szegedi Kis (fő)szuperintendens/püspöki minőségben irányította, míg mások úgy vélik, hogy a wittenbergi példa nyomán megszületett tisztség afféle „püspöki helynök”-nek tekinthető, amelynek viselője Sztárai helyetteseként az egyházkerület lekipásztorait ellenőrizte. Nemrég olyan vélemény is napvilágot látott, miszerint Szegedi Kis István 1558–1563 között a baranyai szuperintendensség mellett a szigetvári egyházmegye esperesi tisztségét is betöltötte (A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760. Szerk. Köblös József – Kránitz Zsolt. [A pápai református gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 10.] Pápa 2009. 75. és 599.). Jelenlegi ismereteink alapján csupán annyit állíthatunk nagy valószínűséggel, hogy a tudós lelkészt a laskói zsinaton egybegyűlt prédikátorok generális szuperintendensi méltósággal ruházták fel.

8 Skarica Máté leírta, hogy Horváth Márk kapitány többször magához kérte a Laskón tartózkodó Szegedi Kis Istvánt „nunc instituendarum concionum, nunc vero decisionis abstrusissimarum causarum ergo.” (Kathona G.: Fejezetek a török i. m. 98.) Faragó Bálint az idézett szakaszt így fordította le magyarra: „most a nép előtt való prédikálásra, majd a legsürgősebb ügyek elintézése végett.” (Faragó B.: Szegedi István i. m. 27.) Véleményünk szerint Kathona Géza fordítása pontosabb: „egyszer prédikációk tartására, másszor pedig a legtitkosabb ügyek intézése végett.” (Kathona G.: Fejezetek a török i. m. 125.) Őze Sándor nem tartja valószínűnek, hogy Szegedi Kis híreket vitt volna az oszmánokról Horváth Márk szigeti kapitánynak (Őze Sándor: A határ és a határtalan. Identitási elemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. [METEM Könyvek 54.] Piliscsaba 2006. 230.). Mester Béla észrevette, hogy Skarica, aki művében az oszmánokat nyelvi és kulturális idegenségük miatt általában barbároknak (*barbarus*) nevezte, Perviz viselkedésekor a zsarnok (*tyrannus*) és a pogány (*gentilis*) jelzőt alkalmazta a hódítókra (Mester Béla: Szegedi Kis István élete mint több irányban fölmutatott példa a Stephani Szegedini Vitában. In: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár. Szerk. Balázs Mihály – Gábor Csilla. [Egyetemi Füzetek 3.] Kolozsvár 2007. 475.; Mester Béla: Szegedi Kis István életrajza mint protestáns szenvedéstörténet. In: Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században. Szerk. Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Szász Csilla. [Loci memoriae Hungariae 3.] Debrecen 2015. 61.).

got, végül is szavainak olyan értelmét költötte, hogy ő Szegedit előbb nem fogja elbocsátani, míg Furia Albert vissza nem érkezik”.⁹ Erre Perneszi két szolgáljával üzent a Pettauban tartózkodó Furiának: tüstént siessen haza, s fejvesztés terhe alatt két napon belül jelenjen meg nála. A kálmáncsehi kalmár a kitűzött időpontban megérkezett Babócsára, és a kapitány előtt megfogadta, hogy minden tőle telhetőt megtesz a prédikátor kiszabadításáért. Ahelyett azonban, hogy ígéretét beváltotta volna, felheccelte a szandzsákbég hívét, Perviz vojvodát, s azt javasolta neki, hogy a fogoly elengedéséért kérjen az addiginál magasabb összeget (1000 forintot), hiszen azt a protestáns felekezet tagjai úgyis összegyűjtik és kifizetik.¹⁰

Ezután Szegedire nehéz idők köszöntöttek. Perviz egy alkalommal – feladatát messze „túlteljesítve” – Benedek deák házában egy székhez kötözte, és korbácsolásával addig verte, míg inge át nem ázott a vértől. Ezt a bánásmódot még a házigazda rosszindulatú felesége is megsokallta, s olyan lármát csapott, hogy a szomszédok a helyszínre siettek, s a félholt rab kötelének eloldozásával véget vetettek a kegyetlenkedésnek. Az eset hírére Bellyei Tamás, aki 1561 óta Decsen lelkészkedett, posztóvásárlás ürügyén felkereste egykori tanárát, hogy némi vigaszt nyújtson neki szenvedésében.

A következő évben, 1562-ben Mahmúdot áthelyezték Szolnokra, aki új szolgálati helyére a foglyát is magával vitte. A szörnyű körülmények között raboskodó Szegedi sorsát a helybeliek közül főként Révész (Corius) Péter viselte a szívén. Házában az oszmán hatóságok engedélyével tarthatott istentiszteletet a főpásztor, akin a kálmáncsehi és a tolnai polgárokon kívül Kerecsényi László gyulai, Perneszi Farkas babócsai és Némethi Ferenc tokaji kapitány, Melius Juhász Péter debreceni, Ceglédi György váradi és Bakonyi Albert ceglédi lelkész, továbbá Fegyverneki Balázs – II. (Szapolyai) János Zsigmond választott magyar király (1540–1570) követe – próbált meg segíteni, ám a felsorolt személyek minden igyekezete hiábavalónak bizonyult. Diplomáciai erőfeszítéseiket azért nem koronázta siker, mert a hódítók az adott feltételek közepette semmiféle hajlandóságot nem mutattak az egyezkedésre. Az ügy akkor vett kedvező fordulatot, amikor a nemesi származású ráckevei polgárasszony, Baranyi Ilona¹¹

9 Kathona G.: Fejezetek a török i. m. 128. Faragó Bálint fordítása: „A dolgok ily kétségbe ejtő állapotában a kálmáncsaiak ajándékokkal és nagy kérésre és rimánkodásra a Perneszitől vásárolt sisakokkal és pánczélokkal igyekeznek a zsarnokot engedékenységre bírni lelki pásztoruk szabadon bocsáttatása iránt, azonban a bég inkább az ajándékoktól, mint emberies érzülettől indítatva csak huzta-halasztotta a dolgot és napról-napra biztatgatta őket, az lévén a szavainak az értelme, hogy ő Szegedit előbb nem fogja elbocsátani, míg Furia Albert vissza nem érkezik”. (Faragó B.: Szegedi István i. m. 32.)

10 Faragó B.: Szegedi István i. m. 32–33.; Kathona G.: Fejezetek a török i. m. 100. és 128. A 16. század második felében a rabok váltságdíja 200–500 forint között mozgott (Óze Sándor: Szegedi Kis István és a medve [Két végvár és környéke kapcsolatának változása a reformáció elterjedése idején, egy történet tükrében]. In: Folia Historica 17. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Szerk. Haider Edit. Bp. 1992. 24.).

11 Baranyi Ilona rokonságban állhatott azzal a Baranyi Istvánnal, akit 1546-ban nős pol-

férje, az akkor éppen Gyulán tartózkodó Mező/Mezei Ferenc 1200 forint értékű fémeszközök szállításával kiváltotta az országosan ismert reformátort Perviz fogságából.¹²

3. Szegedi Kis István kiszabadulása

Az eseményt Skarica Máté a következőképpen örökítette meg: „Élt egykor e városunkban [Ráckeven] a nemes Baranyi nemzetségből való Ilona asszony, hites felesége egy olyan férjnek, aki sok pénzzel tartozván másnak, különösen a pogánynak, végül is a felsőbb részekbe, Morvaországnak Barát [Magyarbród] nevű városába szökött át, akkor a legelőkelőbb kereskedő, Mező Ferenc is lakott. Ez az Ilona pedig, miután férje meghalt, ehhez a Mező Ferenchez ment feleségül, aki azután hasznosabb tartózkodás végett Gyulára költözött, itt is folytatván Kerecsényi László kapitánysága alatt az ő jó hírű kereskedését. De végül is a felesége kívánsága innen a mi Kevénkre csalogatta, hogy ezáltal az ausztriai Bécshez is közelebb legyen. Először csak körülnézés végett akarta vele lévő feleségét ide hozni. És amikor megkezdett útjukon Szolnokra értek [...] mindketten látták itt ezen tiszteletreméltó főpapnak [Szegedi Kis Istvánnak] nagyon méltatlan sorsát, megnőtt haját, borzas szakállát és börtönének szörnyű mocskát, s azt is látták, hogy ő mily híres nevű doktor, akiért akárcsak legutóbb Gyulán is, nyilvános imádságot tartottak. Végre azért Mező mindenét összeszedvén, minél előbb Békésre, innen pedig nem sok idő múlva egész családjával Kevibe költözött. Daróczi Márton kevei polgár, aki történetesen megfordult Szolokon, sok városi lakos előtt előadta, hogy Szegedi felől teljesen kétségbe kell esni és ő egyedül csak Ferencnek a közbenjárására nyerheti vissza előbbi szabadságát, mivel alig van nála a halandók között kedvesebb és a keresztyének közt meg-hittebb, aki a pogány parancsnok előtt megállhatna. Továbbra, mivel Ferenc (amint ez körülbelül a vagyonosabb kereskedőknek szokásuk) kevésbé természetű volt, semhogy ilyen dolgot, különösen egyházi férfiú személyéért, bárki részéről vaktában magára vállaljon, mikor már a nagy férfiak is visszautasítást szenvedtek, és minden reményüket elvesztették. Ekkor történt – amit újra ismételek – a legjóságosabb Istennek gondviseléséből, hogy az ő felesége

gárként, 1559-ben pedig elszökött lakosként regisztráltak az oszmán-török írnokok Ráckeven (*Káldy-Nagy Gyula*: Kanuni devri Budin tahrir defteri [1546–1562]. [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları: 177] Ankara 1971. 88.; *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. [Pest megye múltjából 3.] Bp. 1977. 265.). Az 1562. évi defterben ismét felbukkan egy Baranya István nevű férfi Petre (Péter) nevű fiával egyetemben (*Káldy-Nagy Gy.*: Kanuni devri i. m. 90.), de egyáltalán nem biztos, hogy az illető személy azonos az előbb említett Baranyai Istvánnal.

- 12 *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 36–39.; *Kathona G.*: Fejezetek a török i. m. 101–102. és 129–130. Csupán érdekességgént jegyezzük meg, hogy Skarica Máté munkájában Szegedi Kis István kiváltójának vezetékeve „*Campestris vel Agrarius*” formában, azaz „Mezei” jelentésben fordul elő. Ennek ellenére jómagunk a szakirodalomban bevett gyakorlatot követjük, s a továbbiakban a Mező alakot használjuk.

Kevén egy László nevű csecsemőt szült, és hirtelen halálos betegség fogta el. Ez végrendeletében egyebek közt a legnagyobb szeretettel meghagyta férjének, hogy minden lehető módon mozdítsa elő és eszközölje ki annak az igen szerencsétlen lelkipásztornak a szabadon bocsátását, mivel annak igen méltatlan nyomorúsága egyszeri látásától szörnyen gyötrődik a lelke és tudja, hogy a leg-hathatósabb áldozat lesz Isten előtt, ha olyan szent férfiút sokak várakozására kiszabadít és előbbi szabadságába visszahelyez. Mező hallván hön szeretett feleségének aggódó kérését s megtekintvén a kis csecsemőt meg a végső kívánságot is, könnyek között megesküdött, hogy lelkének teljes igyekezetével vigyázni fog Szegedi életére, és őt ezen egyház [ráckevei gyülekezet] szószékére vagy szónokságába fogja helyezni. E dolog ismeretében az özvegy Ferencet innen is, onnan is mindenki erősebben ösztökélte, és a maga segítségét ki-ki egy lélekkel felajánlotta neki, míg istenileg adott alkalommal találkozott és nagy nehezen megállapodott a béggel, hogy Szegedi egyedül Mezőnek kezessége mellett 1200 forintért szabaddá nyilvánítatik, oly feltétel alatt azonban, hogy a barbár a teljes pénzüsszegért Németországból e célból megállapított időre szépművű sisakokat, páncélokat és mellvértket fog kapni Ferencről. Mező ekkor valóban a kegyesség útjára térve nem hagyott fel azzal, hogy minden ajánlatot felhasználjon és sikerre vezessen, lelkesítvén őt sok nagy férfiú, leginkább azonban Kerecsényi László Gyuláról és a debreceni egyház”.¹³

13 *Kathona G.*: Fejezetek a török i. m. 103–104. 131–132. Faragó Bálint fordítása: „Élt egykor ezen mi városunkban egy nemes Baranyai családból származó Ilona nevű asszony, hitese felesége egy olyan embernek, a ki különösen a pogánynyal szemben fennálló sok adóssága miatt a felvidékre, Morva országnak barát nevű városába ment lakni, a hol akkor egy Mező Ferencz nevű tekintélyes kereskedő is lakott. Ez az Ilona, miután férje meghalt, ehhez a Mező Ferenczhez ment férjhez, a ki aztán kényelmesebb városban való lakás kedvéért Gyulára költözött, itt is folytatván Kerecsényi László kapitánysága alatt nem középszerű kereskedését. Azonban feleségének kérései által innen is a mi Kevinkbe való költözésre sarkaltatván, főleg azon szempontból is, hogy Ausztia városához, Bécshez, annál közelebb legyen, először szét akart ott nézni és az utra feleségét is magával vitte. Midőn ezen utjukban Szolnokra érkeztek... mindketten látták ezen tisztelendő főpapnak méltatlan sorsát, hosszú haját, fésületlen szakállát és a tömlőcnek iszonyatos undokságát, jól tudván, hogy ő az a nagyhirű Doktor, a kiért legutóbb legalább Gyulán is közimádságok tartattak. Végre midőn Mező mindenét összeszedve először Békésre, innen aztán nem sok idő múlva egész családjával Kevibe költözött: Daróczi Márton, egy kevíi polgár, történetesen Szolnokon járván, városunk sok lakosa előtt elmondja, hogy ő szegedi sorsa iránt teljesen kétségbe van esve, és az egyedül csak Ferencznek közbenjárása útján nyerheti vissza előbbi szabadságát, mivel a halandók között nála kedvesebb, a keresztyének között nála meghittebb alig van más valaki a pogány parancsnok előtt. Mivel azonban Ferencz (a mint ez a felgazdagodott kereskedőknek szokásuk) sokkal kevélyebb természetű volt, hogy sem ilyen dolgot, különösen egyházi férfiúért bárkinek a megbizásából is ok nélkül magára vállaljon és már a nagy férfiak is – miután Mező az ő kérésöket visszautasította – minden reményöket elvesztették: akkor történt (ujból és újból mondom) a kegyelmes Isten rendeléséből, hogy ugyanennek a kevíi embernek a felesége, miután egy László nevű csecsemőnek adott életet, halálos betegségbe esvén, végső akarataképen egyebek közt szeretettel arra kéri férjét, hogy minden lehető módon mozdítsa elő és eszközölje ki annak a szerencsétlen lelki pásztornak szabadon bocsátását, mivel ő, mióta egyszer látta annak olyan rondaságban való

Az állatkereskedéssel foglalkozó Mezőt baráti viszony fűzte Mahmúdhhoz, s ezt a kortársak nagyon jól tudták. Pontosan emiatt történhetett meg, hogy a Szolnokon rendszeresen megforduló ráckevei polgár, Daróci Márton ismerősei körében elhíresztelte, hogy Szegedi Kis István csakis Baranyi Ilona férjének közbenjárására nyerheti vissza szabadságát.

A Skarica által kevély természetű embernek nevezett Mező az 1550–1560-as évek fordulóján a morvaországi Magyarbródon (Uherský Brod) lakott, mint a város egyik „előkelő kereskedője.” Jóllehet királyi rendeletek tiltották, mégis fegyvereket és páncélokat szállított a törököknek, ami miatt egyszer le is tartóztatták. De ez sem vette el kedvét a tiltott áruk további forgalmazásától. Ideje jelentős részét Bécsben, Pozsonyban, Nagyszombatban és Mocsonokon töltötte, hogy az Alföldön és a Tiszántúlon felnevelt szarvasmarhákat a nyugat-magyarországi városok sokadalmain értékesítse. A hódítók úgyszólván barátjukként kezelték, és szabad járást biztosítottak neki a megszállt ország-részben.¹⁴

A nemesi címmel büszkélkedő Mező 1561 elején Gyulára távozott, hogy távol legyen bécsi hitelezőitől, Georg Taisnertől és társaitól, mivel adósságát nem fizette meg nekik határidőre. A közismerten leleményes kalmár azért választotta ideiglenes otthonául a Fehér-Körös partján fekvő mezővárost, mert annak környékén – esetleg éppen azon a településen – éltek rokonai.¹⁵

méltatlan szenvedését, rettenetes lelki kinokat szenved és tudja, hogy hathatós jó cselekedet lesz Isten előtt, ha olyan szent férfiut sokaknak várakozására kiszabadít és előbbi szabadságába visszahelyez. Mező hallván a legodaadóbban szeretett feleségének rimánkodó esedezését és látván csecsemő gyermekének vergődését, könnyek között megesküszik arra, hogy ő lelkének teljes erejéből vigyázni fog Szegedi jólétére és őt ezen egyháznak szószékére fogja segíteni. Ezen ígéret következtében Ferenczet, miután özvegységre jutott, innen is, onnan is mindenki erősebben sürgette és a maga segítségét ki–ki szívvél–lélekkel felajánlotta neki: míg aztán ez Istentől adott alkalommal megegyezett a béggel és nagy nehezen megállapodott abban, hogy magának Mezőnek kezessége mellett Szegedi 1200 forintért szabaddá tétetett, oly feltétel alatt azonban, hogy a barbár ezen pénz egyenértékűl szép művű sisakokat, páncélokat és mellvértet fog kapni Ferencztől bizonyos meghatározott időre Németországból. Mező ekkor valóban a kegyesség útjára térvén, teljes erejével azon volt, hogy minden alkalmat felhasználjon és a siker reményében értékesítsen. Lelkesítette őt sok nagy férfiú, leginkább azonban Kerecsényi László Gyuláról és a debreczeni egyház”. (*Faragó B.*: Szegedi István i. m. 39–41.)

14 *Takáts S.*: A harminczadosok elleni vizsgálat 1560-ban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 6. (1899) 252. és 255.; *Szakály F.*: Adalékok i. m. 165.; *Szakály F.*: Mezőváros i. m. 119–121. A harminczadosok elleni 1560. évi vizsgálatról már Acsády Ignác is értekezett, bár Mező Ferenc nevét nem említette meg (*Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526–64. Bp. 1888. 144–148.).

15 Mező Ferenc egyik felmenője lehetett Mező Mihály szélhalmi ispán, aki Brandenburgi György örgróf megbízásából az 1520-as években ökröket hajtattott ki Sziléziába (*Scherer Ferenc*: Gyula város története I–II. Gyula 1938. I. 78–79.). További adatok: *Veress Endre*: Gyula város oklevéltára (1313–1800). Bp. 1938. 346. Nr. 474.; *Szakály F.*: Adalékok i. m. 165.; *Szakály F.*: Mezőváros i. m. 121–122. Mező egyébként maga is hitelezett, sőt, 1560 táján majdnem tönkrement, mert adóssai nem fizettek neki (*Takáts Sándor*: A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. In: *Uő*: Szegény magyarok. Bp.

Miután Kerecsényi László várkapitánnyal egyezsége jutott, az egykori magyarbródi üzletember családjával előbb Békésre, majd onnan 1563 kora nyarán – felesége óhajának engedve – Ráckevére települt át. A shylocki természetű kalmár egyébként anyagilag sem járt rosszul a nagy tekintélyű hittudós rabságának véget vetésével, mivel a Szolnok környéki települések lakói utólag hálából 800 forinttal hozzájárultak a kiadásaihoz.¹⁶

Szabadulását követően Szegedi szekéren bejárta Debrecen környékét, hogy váltságdíjának összegét előteremtse, majd Kálmáncsehibe sietett, ahol részt vett mostohalánya, a 14 éves Bereményi Katalin és a decsi tanári állást a budai lelkeszséggel felcserélő Bellyei Tamás esküvőjén. A szertartás befejeztével 1563 húsvéja (április 11.)¹⁷ előtt családjával végleg a törökök által számára kijelölt településre, Ráckevére tette át székhelyét, ahol 1572-ben bekövetkezett haláláig az alsó-dunamelléki egyházkerület szuperintendenseként irányította a keresztény hívek mindennapjait.¹⁸

4. Összegzés

Szegedi Kis István elhurcolásának és kiszabadításának hátterében meghúzódó okok meglehetősen összetettek és szerteágazóak. A fogságba kerülésben a kicsinyes bosszú, a hírszerzés gyanúja és a megemelt összegű váltságdíj másodlagos tényező lehetett ahhoz képest, hogy a Délvidéken komoly befolyással rendelkező főpásztor – nyilván a hitújítás eszméi iránt fogékony végvári kapitányok elvárásainak megfelelően – a reformáció jegyében igyekezett feloldani azt a feszültséget, amely a gyakori hadiportyák és a védelmi terhek megnövekedése miatt a magyar erősségekben szolgáló katonaság, valamint a váruradalomhoz tartozó települések demoralizált lakossága között keletkezett. A korszakban uralkodó létbizonytalanság érzése szorosan összefonódott azon apokaliptikus félelemmel, amely a végítélet Antikrisztusának tekintett muszlimok révén újabb

1927. 137.).

- 16 *Belitzky János*: Adatok a hídépítő Mahmud bég életéhez. Jászkunság 12. (1966) 138.; *Szakály F.*: Adalékok i. m. 166.; *Szakály F.*: Mezőváros i. m. 123–125.
- 17 *Szentpétery Imre*: A kronológia kézikönyve. A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása. A szerző hagyatékának felhasználásával s. a. r. Gazda István. Kiegészítette: Raj Tamás, Szögi László. (Tudománytár 17.) Bp. 1985. 172.
- 18 *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 42.; *Kathona G.*: Fejezetek a török i. m. 104. és 132.; *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922. 438. és 442.; *Makkai László*: Pest megye története. In: Pest megye műemlékei. I. kötet. Szerk. Dercsényi Dezső. (Magyarország műemléki topográfiája V.) Bp. 1958. 102.; *Balázs László*: Egyháztörténeti adatok ártértekelése a Studia et Acta nyomán. Hány egyháza volt Szegedi Kis Istvánnak? – Hány egyházmegyéje volt a dunamelléki egyházkerületnek 1632-ben? Református egyház 20. (1968) 215.; *Szabó András*: Szegedi Kis István. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. XI. kötet. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp. 2011. 26.; *Szentmártoni Szabó Géza*: Szegedi Kis István. A helvét irányú reformáció első magyar hittudósa. In: Protestáns hősök. Fél száz portré az elmúlt fél évezred magyar történelméből 2. Szerk. Faggyas Sándor. Bp. 2017. 14.

területek elvesztésével fenyegetett. Szegedvár és Babócsa várának hadakozó népességét tehát Szegedi lelkipásztori tevékenysége békítette össze a közelben fekvő falvak és mezővárosok jobbágyaival, mivel azt hirdette, hogy a hit által mindenki üdvözölhet, bármilyen förtelmes bűnököt (gyilkosság, rablás, erőszakoskodás, emberkereskedelem, adószedés közben elkövetett visszaélések stb.) is követett el élete folyamán. A végvári vitézek lelkiismerete ezzel megnyugodhatott, hiszen ők gyakorlatilag Isten céljainak beteljesítőjeként cselekedtek, így vétkeik igazolást nyertek ezen a földön. A megszálló hatalom viszont nem hunyhatott szemet a vallási válságkezelő program felett, mivel a predesztináció hangoztatása még edzettebbé tette ellenfeleit, az általa alkalmazott módszer – az ún. „oszd meg és uralkodj” elve – pedig a gyakorlatban komoly csorbát szenvedett (volna).¹⁹

Valószínű, hogy a tudós doktor kiváltását sem csupán egy halálos ágy mellett tett fogadalom teljesítése idézte elő. Abban a hódítók akarátán és a lakosság körében egyre népszerűtlenebbé vált Kerecsényi László várkapitány²⁰ szándékán kívül Mező Ferenc önös érdeke is közrejátszhatott, aki „gáláns” tettével – értsd: az oszmán tisztviselőknak 1200 forint értékű fémáru beszerzésével – azt kívánta elérni, hogy Ráckeve gazdasági-társadalmi elitje mielőbb befogadja. A mezővárosi polgárok jóindulatát azért kellett megszereznie, mert a törökök szándékosan távolították el Szegedit a végvárak közeléből, s helyezték megmentője felügyelete alá, a szultáni hászvárosi rangot élvező Kevibe, hogy közel legyen a budai beglerbég székhelyéhez.²¹

19 Óze S.: Szegedi Kis István i. m. 35.; Óze S.: A határ és a határtalan i. m. 185–186. és 312–316.; *Unghváry Sándor*: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században. Tanulmányok és életrajzi vázlatok. Bp. 1994. 115.; Óze Sándor: Felekezetváltás a 16. századi végvári katona népességnél. In: Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban. (Sentire cum Ecclesia 1.) Szerk. Illés Pál Attila. Piliscsaba–Bp. 1999. 30–31.; Óze Sándor: A keresztes hadjáratok ideológiája és a Magyar Királyság az oszmán veszély kezdetétől a Habsburg védelmi vonal felállításáig (1395–1556). In: Ot Nikopol do Viena. 1396–1683. Nikápolytól Bécsig 1396–1683. Szerk. Hriszto Matanov– Arató György. (Bulgaro–Hungarica 5.) Szófia 2008. 237–242.; *Csepregi Zoltán*: A Debrecen–Egervölgy Hitvallás (1562) új kiadásának tanulságai. In: Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Bp. 2012. 172.; Óze Sándor véleménye szerint a 16. században fennállt a veszélye annak, hogy a végvári katonák rajtaütései miatt a magyar jobbágyok átállnak az oszmánokhoz, illetve áttérnek az iszlám hitre (Óze S.: A határ és a határtalan i. m. 312.).

20 *Esze Tamás*: Sztárai Gyulán. In: Könyv és könyvtár IX. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárának évkönyve. Szerk. Ojtozi Eszter – B. Angyal Katalin. Debrecen 1973. 173. Az 1559-ben bárói címet szerzett kányaföldi Kerecsényi Lászlóról legújabbban: *Dusnoki-Draskovich József*: A gyulai vár 1566. évi török ostroma és a főbb elbeszélő források az ostromról, valamint Kerecsényi László személyéről. In: Város, uradalom, vár. Tanulmányok Gyula 15–18. századi történetéből. Szerk. Héjja Julianna Erika – Erdész Ádám. Gyula 2017. 79–128.

21 Óze S.: A határ és a határtalan i. m. 251–253.; Óze Sándor: Szegedi Kis István és a gyulai reformáció. In: Város, uradalom, vár i. m. 75–77. Mező Ferencnek felesége halálos ágyánál tett fogadalma – véli Nagy János – „inkább a humanista cselekményszöveg egyik eszköze Skaricza részéről, semmint történeti realitás”. Erről lásd *Nagy János*: Mezővárosi társadalom és reformáció. Adatok Ráckeve 16. századi reformációjának

Amint a helyzet rendeződött, Mező elhagyta Csepel-szigeti lakóhelyét. 1565-ben ismét a déli országrészben tartózkodott, s a gyulai kapitány hallgatólagos beleegyezésével tovább folytatta kétes ügyleteit Temesvár irányába. Tőkéjét a hatalmas jövedelmet biztosító csempészkereskedelemben kamatoztatta, s annak hasznából megbízóját is részesíthette.²²

Ezeket a szempontokat figyelembe véve nyugodtan kijelenthetjük, hogy Furia Albertné és Mező Ferencné fontos, de nem elsőszámú szereplői voltak annak a nagyhatalmi-politikai játszmának, amely Szegedi Kis István életét alapvetően meghatározta.

történetéhez. In: Századok. Tanulmányok a 200 éve született Horváth Mihály emlékére. Szerk. Bojtos Anita – Novotnik Ádám. (Acta Historica Collegii de Iosepho Eötvös nominati. Series I., Nr. 1.) Bp. 2010. 113. 27. jegyzet.

22 Szakály F.: Mezőváros i. m. 126.

NAGY ANDOR

A BRASSÓI HONTERUS GIMNÁZIUM KORA ÚJKORI DISPUTÁCIÓI*

A brassói Honterus Gimnázium története a megalapításának (megreformálásának) kezdetétől jó forrásadottságnak örvend, ezért nem túl meglepő, hogy az intézmény működése számos iskola- és művelődéstörténeti kutatásnak állt már a középpontjában. A gimnáziummal kapcsolatban ugyanis nemcsak abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy fennmaradt az iskola anyakönyve, hanem azt akkurátus módon mindvégig vezették is 1544 és 1810 között.¹ Főképpen ez alapján írta meg a gimnázium egykori tudós tanára, Joseph Dück az iskola történetét már 1845-ben.² Ezt követően került nyomtatott formában is közreadásra az iskola matrikulája az egykori rektor, Friedrich Schiel munkája nyomán, 1867-ben.³ Fontos azonban megemlíteni Eduard Morresnek az 1940-es évek derekán elkészült, igen alapos kéziratos gyűjtését is (*Lehrkräfte der Honterusschule 1544–1944*), amelyben a gimnázium első négyszáz évében dolgozó tanároknak az életútját ismerhetjük meg szolgálati idejük sorrendjében.⁴ Napjainkig pedig szinte valamennyi brassói vonatkozású hely- és művelődéstörténeti munkában foglalkoztak az intézmény sok évszázados történetének egy-egy fejezetével.⁵ Ezek után meg kell említenünk azt is, hogy több feltáró kutatásnak az alapját is képezte már a gimnázium személyi összetétele. A

* A tanulmány elkészítését támogatta az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázata.

1 Lásd: Matrikel des ev. Gymnasium A. B. in Kronstadt 1544–1810. [Kézirat]. A dokumentum mai lelőhelye: Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde Kronstadt (a továbbiakban: AHG) I.E.145.

2 *Joseph Dück*: Geschichte des Kronstädter Gymnasiums. Johann Gött, Kronstadt 1845.

3 *Friedrich Schiel*: Matrikel des ev. Gymnasium A. B. in Kronstadt 1544–1810. [Kronstadt] [1867].

4 *Eduard Morres*: Lehrkräfte der Honterusschule 1544–1944. [Kézirat]. Jelzete: AHG I.F.18.

5 *Hansgeorg von Killyen – Werner Kuchar*: Die Honterusschule zu Kronstadt. Streiflichter aus dem Leben einer Schule. Verlag Neue Kronstädter Zeitung, München 1998.; *Hansgeorg von Killyen*: Das Kronstädter Schulwesen. In: Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte. Szerk. Harald Roth. Universitas, München 1999. 191–204.; *Mészáros István*: Honterus és a brassói iskola. In: Honterus-émlékkönyv. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban. Szerk. W. Salgó Ágnes – Stemler Ágnes. OSZK – Osiris Kiadó, Budapest 2001. 9–18.; *Fazekas István*: Tanügyi rendszerek Erdélyben a XVIII. század végéig. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda 2006. 31–33.; *Gernot Nussbächer*: Beiträge zur Honterus-Forschung 1991–2010. Dritter Band. Aldus Verlag, Kronstadt 2010.

Szabó Miklós, Szögi László és Tonk Sándor nevével fémjelzett egyetem történeti kutatások szinte valamennyi, a brassói gimnáziumban tanult diákot pontosan azonosított, akik később (többségében a német birodalmi városok evangélikus felekezetű) egyetemeire iratkoztak be.⁶ Ezt az azonosító munkát egészítette ki egy hasonló gyűjtőmunka, Ernst Wagner névtára is, amiben az erdélyi evangélikus lelkészek és tanárok gazdag életút- és kapcsolattörténeti adatokat tartalmazó prozopográfiáját készítette el a reformáció kezdetétől 1700-ig.⁷ A jelen írás célja, hogy a már rendelkezésre álló eredmények nyomán az iskola történetének egy olyan területére fókuszáljon, amiről eddig nem rendelkezünk pontos ismeretekkel: a gimnázium vizsgáiról hírt adó nyomtatványokra és az ezekből leszűrhető társadalomtörténeti megfigyelésekre.

A hazai retrospektív nemzeti bibliográfia a kezdetektől 1670-ig közreadta már a régi Magyarországon megjelent nyomtatványoknak a könyvészeti adatait.⁸ Az ezt követő időszak nyomdatermékeiről azonban csak hosszas és nagyon alapos könyvtári és levéltári munkával lehet esélyünk bármilyen megfigyelést tenni. A jelen tanulmány megírását is éppen ezért egy alapkutatás előzte meg, amiben a kora újkori brassói szász alkalmi írásokra fókuszáltam – elsősorban a brassói Fekete-templom Levéltára (*Evangelische Kirche A. B. Kronstadt – Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde*) anyagai alapján. A művek alapját a Joseph Franz Trausch (1795–1871) brassói helyismereti gyűjtő és irodalomtörténész egykori magántulajdonába tartozó kollekció képezi, amelynek fontos és a mai napig alig ismert részét a különféle eseményekhez fűződő dokumentumok jelentik. Ezt egészítettem ki a levéltár Trausch-gyűjteményén kívül található alkalmi művekkel,⁹ valamint a Brassó Megyei Állami Levéltár (*Arhivele Naționale ale României Filiala Brașov*), a Brassó Megyei Történeti Múzeum (*Muzeul Județean de Istorie*), a nagyszebeni Brukenthal Múzeum (*Muzeul Național Brukenthal*), az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára brassói szászokhoz kötődő anyagaival. Az így létrehozott bibliográfiát vettem össze és konkordanciaként jelöltem a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia köteteivel, nevezetesen az RMK- és RMNy-kötetek, továbbá Petrik Géza, Julius Gross, Oskar Netoliczka, Mariana Iova, Hegyi Ádám és Verók Attila munkáinak tételeivel. Segítő közreműködésükkel felhasználtam az Országos Széchényi Könyvtár Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztálya régi könyvekről

6 Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. (Fontes Rerum Scholasticarum; 4.) JATE, Szeged 1992.; Szabó Miklós – Szögi László: Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1998.

7 Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen. I. Band: Von der Reformation bis zum Jahre 1700. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens; 22/1.) Szerk. Ernst Wagner. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 1998.

8 A Régi magyarországi nyomtatványok eddig megjelent első négy kötetében. A továbbiakban RMNy.

9 Két ilyen anyagcsoportot találtam az alábbi levéltári jelzetek alatt: AHG IV.F.97. és az AHG IV.F.248.

készült jegyzékeit is, amelyért az ott dolgozó kollégáknak tartozom köszönettel. A brassói szászok alkalmi írásainak bibliográfiája a közelmúltban került közreadásra a doktori értekezésem *Függelék* részében, amelynek a tételszámaira a pontos azonosítás és a követhetőség érdekében a jelen tanulmányban is hivatkozni fogok.¹⁰

Az alkalmi nyomtatványokra fókuszáló feltáró munka során lettem figyelmes a művek tematikai sokszínűségére, a szövegekben szereplő személynevek gazdagságára, valamint az egyes dokumentumokban említett személyek közötti sokrétű kapcsolatok feltérképezhetőségére. Az erről készült bibliográfia ennél fogva pedig újabb elemzésekre nyújthat lehetőséget. Így formálhatunk képet a jelen tanulmány keretében arról, hogy egyáltalán milyen számban, továbbá mely tanárokhoz és promoveáló diákokhoz kapcsolhatunk disputációs (vizsga)füzeteket a brassói gimnáziumban. Eközben pedig arra a kérdésre is keresem a választ, hogy milyen általános megfigyeléseket is tehetünk általuk? Mindenekelőtt azonban a szóban forgó gimnázium kora újkori működését kívánom ismertetni.

A Honterus Gimnázium a korai újkorban

A műveltséghez minden korban az iskolák elvégzésén keresztül vezetett az út. A brassói polgárok számára természetesen adta magát, hogy a város evangélikus (Honterus) gimnáziumába írássák be gyermekeiket, különösen, hogy Erdély művelődésének egyik legfontosabb intézménye volt a korban.¹¹ A brassói főtemplom közvetlen szomszédságában található intézmény már a 15. században városi-plébániai iskolaként működött, amely az egész erdélyi szász, különösen pedig a barcasági fiatalok felemelkedési lehetőségét szolgálta.¹² Luther azon elvét, hogy az oktatás lehetőleg minél szélesebb körre kiterjedjen, Brassóban Johannes Honterus (1498–1549) valósította meg.¹³ 1541-ben új épületet emeltetett az újjászerveződő plébániai iskolának, egy évvel később

10 Nagy Andor: Érvényesülési stratégiák a brassói szász tisztviselők körében. Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstrukció az alkalmi nyomtatványok segítségével. Doktori (PhD) értekezés. Eszterházy Károly Egyetem, 2019.

11 Az erdélyi evangélikus iskolák két legjelentősebb intézménye a kora újkor időszakában végig a brassói és a nagyszombati gimnázium volt. Vö. Mészáros István: „Iskolahálózat” szócikk. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon IV. Középkor és kora újkor. Szerk. Kőszeghy Péter. Balassi Kiadó, Budapest 2005. 323.

12 A legkorábbi ismert írásos emlék a brassói iskola működéséről az 1388. évből származik. Vö. Nussbächer, G.: Beiträge i. m. 11.

13 Honterus reformátori munkáját Martin Luther (1483–1546) is nagyra értékelte, amit ki is fejezett egy 1543. szeptember elsején keltezett levelében. Vö. Verók Attila: Luther és Honterus emlékezete az erdélyi szászoknál a kora újkorban. In: A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században. (Loci memoriae Hungaricae; 7). Szerk. Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2018. 72.

pedig az evangélikus főtemplommal szemben egy gazdag iskolai könyvtárat is létrehozott. Ezzel is a minél alaposabb felkészülés lehetőségét és a nyugat-európai humanista iskolák színvonalát kívánta biztosítani az intézmény diákjai és leendő lelkipásztorai számára.¹⁴ Az intézmény könyvtárában megtalálhatók voltak az antik auktorok mellett az európai kortársak művei is, amit a szász diákok a későbbiekben folyamatosan gyarapítottak.¹⁵ Ezzel együtt dolgozta ki az iskola működési szabályzatát is, amelyet 1543-ban adott közre *Constitutio Scholae Coronensis* címmel.¹⁶ Ezzel megerősítette az intézmény háromtagozatos oktatási szerkezetét, és a korábbiakhoz képest még nagyobb hangsúlyt helyezett a klasszikus (humanista) műveltség elsajátítására.¹⁷ A protestáns felekezetekre jellemző módon Brassóban is egyetlen intézményben oktatták a legkisebbeket és a legnagyobbakat, azaz az olvasást-írást kezdő kisgyerekektől a bölcséleti alapozású teológiával ismerkedő nagydiákokat.¹⁸ A szabályzat

- 14 Dück, J.: Geschichte des Kronstädter Gymnasiums i. m. 6–7.; Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. 6. kötet. Tettey Nándor és Társa Bizománya, Bp. 1873. 293.; Gernot Nussbächer: Nagyszebeni diákok a brassói Honterus Gimnáziumban a 16. században. Korunk 18. (2007) 1. sz. 74–76.
- 15 A Honterus által fontosnak tartott tananyagra az általa kiadott tankönyvekből következtethetünk. Már a nyomda első évében, 1539-ben, latin és görög nyelvtant (ez utóbbit 1548-ban és 1549-ben még egyszer), logikai és retorikai tankönyveket, valamint egy eretnekségekről szóló katalógust adott ki. Honterus működése idején kiadásra került még egy evangélikus énekeskönyv (1543), filozófiai tankönyv (1541, 1542), tanítói költemény (1543) és kétszer az evangélikus katekizmus (1544, 1548) is, valamennyi német nyelven. Bővebben a brassói nyomdatermékekről: Régi magyarországi nyomtatványok I. 1473–1600. Szerk. Borsa Gedeon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971.
- 16 A brassói iskolaszabályzat később mintául szolgált más erdélyi iskolák szabályzatának kialakításához is és lényegét tekintve a második világháború végéig érvényben maradt az erdélyi szász iskolákban. Vö. Verók Attila: Barcasági szász peregrinusok európai egyetemeken. Oktatás, könyvkultúra, tudomány. In: A reformáció öröksége. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 24.) Szerk. Kolombán Vilmos József. Kolozsvári Protestáns Teológia Kiadója, Kolozsvár 2018. 445–456. A gimnázium szabályzatát legújabban részletesen elemzi Buzogány Dezső. Vö. Buzogány Dezső: „Kertész az egyház veteményeskertjében”. A 16. századi szász iskolarendszer mint analógia a magyar számára. In: A reformáció öröksége i. m. 427–437. A szabályzatról bővebben: Dück, J.: Geschichte des Kronstädter Gymnasiums i. m. 13–43.; 123–138.; Hansgeorg von Killyen: Das Kronstädter Schulwesen i. m. 191–204.
- 17 A latin nyelvnek a korban erkölcsnemesítő és jellemformáló hatást is tulajdonítottak. Az ókori szerzők műveinek humanista szellemű tanulmányozását a csiszolt klasszikus stílus és az antik erkölcsi ideálok megismertetésének céljából oktatták. Vö. Mészáros István: „Iskolai tantárgyak” szócikk. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon IV. i. m. 347.
- 18 Honterus is megőrizte a középkori káptalani iskolák háromtagozatú szerkezetét. A harmadik (alsó) tagozat kezdő kisdíákjai számára az olvasás- és írástanulás, a latin és anyanyelvi szópárok tanulása, valamint a latin nyelvtan elemeinek oktatása folyt. A második vagy középső tagozaton a latin és a görög nyelvtani alapozás történt meg. Végül az első (felső) tagozaton a nagydiákok már a latin és görög szerzők klasszikus műveivel, logikával és retorikával, földrajzzal, bölcséleti alapozású teológiával és a két-, illetve többszólamú éneklésmóddal foglalkoztak. Bővebben lásd: Mészáros István: Honterus i. m. 9–18.; Mészáros István: „Iskolahálózat” szócikk i. m. 321–322.

kimondta, hogy az iskola teljhatalmú vezetője a rektor (*rector scholae*), ellenőrzési és fenyítési joggal, és az ő feladata, hogy megfelelő pedagógusokat (*lector, collega, collaborator*) vegyen maga mellé. Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy a tanári hierarchiát eltérő megnevezéssel, valamint azonos beosztásnál sorszámozással jelölték. Külön neve volt a középső tagozat diákjaival foglalkozó tanároknak (*praeceptor, collaborator secundus*), a harmadik tagozatos kisdíákokkal foglalkozó tanároknak (*praefectus tertiae classis, junior grammaticus*), míg az iratkészítés módját – és sokszor a számolást is – a városi jegyző (*collaborator secretär*), az énekórákat pedig a templom kántora (*cantor Coronensis*) vezette.¹⁹ Az alkalmi nyomtatványok tanúsága szerint a tanárok mellett a diákok szószólóit is külön névvel illették (*gymnasii orator, gymnasii senior*), akik a tanáraik mellett verseket írhattak a nevezetesebb alkalmakra, ahogy akár némely kiválóbb diák (*Coronensis studiosus, patriae studiosus*) is.²⁰

Honterus legfontosabb újításai között tarthatjuk számon az alaptantárgyak (*trivium, quadrivium*) kiegészítését a földrajz tanításával,²¹ különösen pedig az orvos- és jogtudományok oktatásához felállított tanszékeket.²² Ezáltal a legfontosabb ismeretek megszerzését is lehetővé tette számukra a három tudományágban, valamint még felkészültebbé tette a nyugat-európai egyetemekre jelentkező, itt végzett diákokat.²³ Az iskola tehát minden tekintetben

19 Mészáros István: Honterus és a brassói iskola i. m. 11–12. A tanári hierarchiát és az egyes beosztásokra használt korabeli megnevezések sokszínűségét kiválóan bemutatják a brassói alkalmi nyomtatványok is.

20 Az itt felsorolt megnevezésekre vö. az említett doktori értekezés *Függelékében* az alkalmi írások szerzőit és eklatáns példaként az alábbi sorszámu tételleírásokat: nr. 233, 245, 303. A továbbiakban az „nr.”-rel jelölt számok az említett *Függelék* fejezetében található sorszámszámokra vonatkoznak, ahol a hivatkozott dokumentumok minden könyvészeti adata megtalálható.

21 Honterusnak a *Rudimenta cosmographica* című tankönyve az 1530-as első kiadás óta 1649-ig már közel száz kiadást ért meg Európa neves könyvkiadási központjaiban. Vö. Verók Attila: Barcasági i. m. 75. A Honterus-féle kozmográfia jelentőségéről részletesebben lásd még: Verók Attila: „Robert Offner – Harald Roth – Thomas Şindilariu – Ulrich Andreas Wien (szerk.): Johannes Honterus: Rudimenta Cosmographica.” Magyar Könyvszemle 132. (2016) 1. sz. 118–128.

22 Ezekre a szakokra az idősebb diákok, főleg a 17–21 év közöttiek nyertek felvételt. Lásd: P. Szabó Béla: A jogtudós Honterus – az európai „ius commune” közvetítője. In: Honterus-émlékkönyv i. m. 36.

23 Habár Erdélyben a 17. században – a korábbi századokhoz képest – megsokszorozódott a tanulók száma (elsősorban a jobbágyok révén), de továbbra is alapvető probléma maradt a tanulmányoknak az egyetemeken való lezárása, különösen a felmerülő költségek és az eltérő felkészültséget nyújtó iskolák miatt. Az erdélyi századok számára ilyen probléma azonban nem állt fenn. Művelődési helyzetük fejlettségéről sokat elárul, hogy a 17. század közepére lényegében már minden gyülekezetüknek volt iskolája. Sőt, még egy száz évvel ezelőtti egyetem alapításának a gondolata is felmerült (1653-ban már a náció is gyűlést tartott róla), bár a tervek végül nem valósultak meg. A továbbtanulás azonban így sem jelentett akadályt a századok körében, tekintve, hogy iskolarendszerük pontosan illeszkedett a németországi evangélikus iskolázás szervezetéhez. Lásd még: Péter Katalin: A fejedelemség virágkora (1606–1660). In: Erdély története II. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Köpeczi Béla. Akadémiai Kiadó,

az egyetemi tanulmányokra közvetlenül előkészítő intézményként működött, miközben megadta a szükséges ismereteket a városi hivatali ranglétrán való elinduláshoz is.

Honterus szabályzatának további tanulmányozásával egy igen élénk diákélet bontakozik ki előttünk. Az iskola közösségképző szerepét növelte, hogy a diákok – akárcsak más városokban – az iskola épületében laktak. A tanórán kívül rendszeresen használhatták a gimnázium könyvtárát, az estét pedig tanulással és énekléssel töltötték. Külön mulatságot kizárólag a rektor engedélyével tarthattak, ahogy a környező hegyekbe is így juthattak el (havonta egyszer).²⁴ Iskolagyűlést (*comitia*) ősszel és tavasszal tartottak. Gyülekezeteiket rendszerint a brassói Márton-hegyen tartották meg, ahol a gimnázium kertje is volt. Éppen ez az oka annak, hogy a korabeli forrásokban gyakorta „*Mons Gymnicus*” alakban fordul elő a hegyen álló Szt. Márton-templom megnevezése.²⁵ Iskolai színjátékot is évente legalább kétszer rendeztek.²⁶ Ezek nem csupán a brassói, hanem a környékről érkező száz fiatalok számára is a barátság elmélyítését szolgálhatták, ezért a későbbi karrieralakulásnál – nem meglepő módon – jelentősége volt annak, hogy mely diák, kikkel járt egy időben a gimnáziumba.

Vizsgaalkalmak előfordulása a brassói nyomtatványokban

A kora újkor időszakában mindenütt szokás volt az intézmény tanárai által oktatott vizsgatételekről való disputációk és deklamációk tartása, azaz a diákok szereplése az iskola tanárai, vendégei, a városi előljárók, illetve a diáktársak előtt. A disputációkat némely esetben ki is nyomtatták. A bevezetőben feltett kérdésre, hogy milyen számban készültek a brassói gimnáziumban ilyen típusú vizsgafüzetek, a következőkben adok választ. A retrospektív nemzeti bibliográfia alapján is megerősítve azt mondhatjuk, hogy az első pontosan adatolható disputációs füzet Brassóban 1655. június 7-én került közreadásra, amelyben a beszercei Stephan Dechan

Bp. 1988. 764–766.

24 Mészáros István: Honterus i. m. 12.

25 Lásd: Gernot Nussbächer: Bástyák, árkok, várfalak. Séta a középkori Brassóban. Aldus, [Kronstadt] 2005. 23.

26 Brassóban már 1542-ben megtartották az első iskolai előadást. Bár az adataink hiányosak, de több mint 50 bibliai tárgyú előadásról tudunk. Bővebben: Kerényi Ferenc: „Iskolai színjátszás” szócikk. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon IV. i. m 330–345. Ezekről egyáltalán nem regisztráltam alkalmi írást, így feltételezhetően szóban terjedhetett a hírük.

(?-1682) promoveáló diák a megyesi Martin Albrich (1630–1694) brassói rektor elnöklete alatt vizsgázott.²⁷ Míg az utolsó máig regisztrált téziszfüzet a szénaverősi Michael Ungar (?-?) vizsgájához köthető, amire 1694-ben került sor Valentin Greissing (1653–1701) brassói rektor elnöklete alatt.²⁸ Ezt követően azonban nem tudunk a brassói gimnáziumhoz kötődő vizsgaalkalmat kimutatni a korabeli alkalmi nyomtatványok (disputációs füzetek) alapján, ami még a feltáró munka hiányát jelezheti ezen a területen.²⁹ Az 1655 és 1694 közötti időszak vizsgáztatásáról összesen 39 nyomtatvány ad hírt. A könnyebb átláthatóság érdekében fontosnak tartom mindenekelőtt táblázatos formában, kronologikus sorrendben is bemutatni egyfelől a gimnázium rektorait és hivatali idejüket, másfelől a diákokat és a füzetek által jelzett vizsgaelnököket – dőlten szedve a nyomtatványról leolvasható származási helyüket.³⁰

Hivatali idő	A brassói gimnázium rektorai
1655–1660	Martin Albrich <i>Mediensis</i> ³¹ (1630–1694)
1660–1678	Johann Honter <i>Coronensis</i> ³² (1633–1691)
1678–1679	Franz Rheter <i>Coronensis</i> (1641–1679)
1679–1684	Johann Gorgias <i>Coronensis</i> (1640–1684)
1684–1694	Valentin Greissing <i>Coronensis</i> (1653–1701)

27 Vö. Nagy A.: Érvényesülési i. m. nr. 13.; RMNy 2572.; RMK II. 820. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHG IV.F.1.Tq.139/6.

28 Vö: Nagy A.: Érvényesülési i. m. nr. 238.; RMK II. 1768. A nyomtatvány mai lelőhelye ismeretlen, azonban dr. Verók Attilának a brassói levéltárakban végzett könyvtárrekonstrukciós munkája nyomán alapos okunk van feltételezni, hogy a Fekete-templom könyvtárának a HB 441 jelzete (korábbi jelzete: 094.1/57) alatt megtalálható a nyomtatvány. A tanulmány írásakor azonban nem volt lehetőségünk erről pontosan meggyőződni.

29 Szembetűnő, hogy a *Régi Magyar Könyvtár* 18. századi kiegészítéseit bemutató kötetben 1750-ig vizsgálva is csupán 8 db brassói kötődésű nyomtatványt lehet azonosítani. Vö. Nagy A.: Érvényesülési i. m. nr. 316., 339., 384., 385., 386., 425., 429., 472. leírását.

30 A táblázatban a jelen tanulmányban elemzett dokumentumok közül egyet nem tüntetek fel: Martin Albrich (1630–1694) brassói rektor vizsgatételeinek gyűjteményét, mivel az ő esetében nem történik promoveálás.

31 Mediaș [Románia] (*Mediasch, Medgyes*)

32 Braşov [Románia] (*Kronstadt, Brassó*)

Promoveáló diák (respondens)		Vizsgaelnök (praeses)
1655.06.07.	Stephan Dechan <i>Bistriciensis</i> ³³ (?–1682)	Martin Albrich <i>Mediensis</i> (1630–1694)
1655.06.12.	Bartholomaeus Falck <i>Rupensis</i> ³⁴ (1633–1679)	
1655.12.??	Johann Klein Alesius <i>Coronensis</i> (?–1685)	
1656.09.11.	Jacob Gotterbarmet <i>Mediensis</i> (?–1674)	
1656.10.27.	Petrus Pfannenschmied <i>Coronensis</i> (1633–1677)	
1656.11.??	Georgius Capesius <i>Szenavereschensis</i> ³⁵ (?–1697)	
1657	Andreas Lutsch <i>Bistriciensis</i> (?–?)	
1657	Jacob Gotterbarmet <i>Mediensis</i> (?–1674)	
1657.02.??	Michael Clausenburger <i>Mediensis</i> (1640?–?)	
1657.03.??	Johann Falck <i>Rupensis</i> (?–1668)	
1657.04.??	Andreas Grell <i>Schassburgensis</i> ³⁶ (?–?)	
1657.10.??	Georgius Meschner <i>Coronensis</i> (1638?–1675)	
1657.10.??	Johannes Schuller <i>Bathoschensis</i> ³⁷ (?–?)	
1657.10.??	Michael Roth <i>Rupensis</i> (?–?)	
1657.12.??	Thomas Gräff <i>Coronensis</i> (1636–1686)	
1657.12.08.	Johann Müller <i>Rupensis</i> (?–?)	
1659.02.18.	Johann Fuchs <i>Coronensis</i> (1631–1686)	Johann Honter <i>Coronensis</i> (1633–1691)
1659.10.08.	Martin Herrmann <i>Coronensis</i> (1643–1692)	
1659.10.08.	Johann Schuller <i>Bathoschensis</i> (?–?)	Johann Gorgias <i>Coronensis</i> (1640–1684)
1661.03.24.	Caspar Rauss <i>Coronensis</i> (1640–1707)	
1679	Martin Jung (?–?)	
1679	Martin Jeckel <i>Purimontanus</i> ³⁸ (?–?)	
1679.04.??	Georg Leps <i>Bistriciensis</i> (?–?)	Valentin Greissing <i>Coronensis</i> (1653–1701)
1679.04.??	Georg Mathesius <i>Sarkanyiensis</i> ³⁹ (1649?–1706?)	
1679.06.10.	Thomas Rothmann <i>Zeidensis</i> ⁴⁰ (?–?)	
1687.11.18.	Johann Abrahami <i>Prasmariensis</i> ⁴¹ (1668?–1705)	
1687.11.18.	Lucas Fernengel (?–?)	Andreas Scharsius <i>Mediensis</i> (1660?–1710)
1687.12.18.	Johann Abrahami <i>Prasmariensis</i> (1668?–1705)	
1688.12.20.	Andreas Conradi <i>Mediensis</i> (?–?)	
1689.08.20.	Simon Westher <i>Lapidensis</i> ⁴² (?–?)	Valentin Greissing <i>Coronensis</i> (1653–1701)
1690	Thomas Scharsius <i>Musnensis</i> ⁴³ (1660?–1723)	
1690	Valentinus Filkenius (?–?)	
1692	Georg Waad <i>Schönensis</i> ⁴⁴ (?–1719)	Andreas Scharsius <i>Mediensis</i> (1660?–1710)
1693.01.06.	Georg Nussbacher <i>Coronensis</i> (?–1716)	
1693.01.07.	Simon Roth <i>Mariaevalensis</i> ⁴⁵ (?–?)	Valentin Greissing <i>Coronensis</i> (1653–1701)
1693.10.22.	Simon Draudt <i>Coronensis</i> (1673–1729)	
1694	Michael Ungar <i>Szenevarensis</i> (?–?)	Valentin Greissing <i>Coronensis</i> (1653–1701)

Ha a fenti táblázatos formában tekintünk végig az eredményeken, szembe-tűnővé válik, hogy néhány személyhez köthetjük csupán a disputációs vizsga- emlékek készítését. Jól mutatja önmagában is ezt az a megállapítás, hogy a 39 nyomtatványnak lényegében a felét, 20 db disputáció Martin Albrich (1630–1694) gimnáziumi rektorságának ideje, illetve az ő elnöklete alatt zajlott le 1655–1659 között.⁴⁶ Hozzá tartozik még ehhez az időszakhoz, hogy az ő öt éves (1655–1660-ig tartó) rektorsága idején adták közre Brassóban újra a gimnázium tanárának, Johann Fuchsnak (1631–1686) az 1653-ban tartott wittenbergi filo- zófiai disputációit is.⁴⁷ Ez tehát egy igen élénk időszakot tár elénk a gimnázi- umban tartott vizsgáztatásról. Érdemes megjegyezni azt is, hogy ezek közül brassói származású csupán hat volt, a többiek az alábbi erdélyi településekről érkeztek: Kőhalom, Beszterce, Szénaverős, Medgyes, Segesvár és Bátos.

1660-tól 18 éven át a reformátor Honterusnak egyenesági leszármazottja (ükunokája), Johannes Honterus (1633–1691) vezette az intézményt. Az ő rek- torságának idejéből azonban csupán egyetlen disputációt tudunk említeni: a brassói származású Caspar Rauss (1640–1707) vizsgáját 1661-ből.⁴⁸ Az itt kapott eredmény után feltehetjük a kérdést, hogy mi az oka a vizsgafüzetek alacsony számának? A legvalószínűbb válasz, hogy elpusztult az 1689-es brassói tűz- vészben, de az is lehetséges, hogy nem került még elő.⁴⁹

Franz Rheter (1641–1679) alig egy évig tartó rektorsága után, 1679. március 31-től Johann Gorgias (1640–1684) vette át az intézet irányítását,⁵⁰ akinek az

33 Bistrița [Románia] (*Bistritz, Beszterce*)

34 Rupea [Románia] (*Reps, Kőhalom*)

35 Seneruş [Románia] (*Zendersch, Szénaverős*)

36 Sighişoara [Románia] (*Schäßsburg, Segesvár*)

37 Batoş [Románia] (*Botsch, Bátos*)

38 Dealu Frumos / Şulumberg [Románia] (*Schönberg, Lesses*)

39 Sercaia [Románia] (*Schirkanyen, Sárkány*)

40 Codlea [Románia] (*Zeiden, Feketehalom*)

41 Prejmer [Románia] (*Tartlau, Prázsmár*)

42 Dacia [Románia] (*Stein, Garat*)

43 Moşna [Románia] (*Meschen, Szászmuzsna*)

44 Şona [Románia] (*Schönau, Szépmező*)

45 Feldioara [Románia] (*Marienburg, Barcaföldvár*)

46 Vö. Nagy A.: Érvényesülési i. m. nr. 13., 14., 17., 20., 21., 22., 24., 25., 26., 27., 28., 30., 31., 33., 34., 35., 37., 41., 43., 44.

47 Nagy A.: Érvényesülési i. m. nr. 41.

48 Nagy A.: Érvényesülési i. m. nr. 52.

49 A jövőben azonban érdemes lenne összehasonlítani a szebeni gimnázium disputációs füzeteivel a Brassóban kapott eredményeket.

50 J ohann Gorgias koszorús költő volt már ekkor, aki „*Florindo*” írói álnév alatt is írt ver- seket. Vö. *John Flood: Poets Laureate in the Holy Roman Empire. A Bio-bibliographical Handbook. I–III.* De Gruyter, Berlin 2006. 688–690. és az említett *Függelékben*: nr. 80.

elnöklete alatt öt disputáció került közreadásra.⁵¹ A füzetekből megismerhető diákokról keveset tudunk. Származási helyüket illetően Beszterce, Lesses, Sárkány és Feketehalom azonosítható, brassói diák pedig nincs köztük – miközben az iskola anyakönyvéből tudjuk, hogy számos brassói diák járt ekkor is az intézménybe.

A sorban következő rektor Valentin Greissing (1653–1701), aki még 10 disputációt adott közre⁵² rektorságának hétéves ideje alatt, és az ő távozásával – barcarozsnyói (*Râșnov, Rosenau*) lelkészi kinevezésével – meg is szakad a brassói gimnáziumban tartott disputációk nyomtatott közreadása.⁵³ Valentin idejében két brassói származású diákhoz találtunk vizsgafüzetet, illetve még hét további településről érkező tanulót ismerhetünk meg: a Barcaság területéről Barcaföldvárt és Prázsmárt, míg távolabbról Garat, Szépmező, Szászmuzsna, Szénaverős és Medgyes településeit.

Mindent összevetve a promoveáló diákok oldaláról kilencen származtak Brassóból, négyen Medgyesről és Kőhalomról, hárman Besztercéről, ketten Prázsmárról, Szénaverősről és Bátosról, valamint egy-egy segesvári, lessesi, sárkányi, feketehalmi, garati, szászmuzsnai, szépmezői és barcaföldvári diák képviselteti magát. Érdekes adalékként lehet megemlíteni, hogy a medgyesi gimnázium rektora, Andreas Scharsius (1660?–1710), ez alatt az idő alatt legalább három alkalommal volt bizonyíthatóan vizsgaelnök Brassóban – utoljára 1693 októberében, amikor Simon Draudt (1673–1729) – az éppen regnáló városbíró fia – védett az elnöklete alatt.⁵⁴ Önmagában már ez is arról tanúskodik, hogy jó kapcsolatot ápolhattak egymással az erdélyi szász iskolák vezetői. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Martin Albrich (1630–1694) Medgyesről költözött át Brassóba, és a rektorságát követően – kihagyva a korabeli segédlelkészi ranglétrákat –, azonnal a mezővárosi ranggal bíró és igen előkelő pozíciónak számító Barcarozsnyó lelkészévé nevezték ki, szintén a brassói és a medgyesi szálak szoros összefonódását sejtetik. Végül pedig ne felejtjük el észrevenni azt sem, hogy Brassó után a medgyesi és a kőhalmi diákok vizsgafüzetek kerültek elő legnagyobb számban a többihez viszonyítva.

Összegzés

A kora újkori társadalomtörténeti kutatások alapján a brassói tisztviselő családok karrierútja párhuzamos életpályák bejárását mutatja, amelyeknek első állomása a brassói gimnáziumban történő előtanulmányok elvégzése volt.

51 Nagy A.: Érvényesülési i. m. nr. 101., 102., 106., 107., 108.

52 Nagy A.: Érvényesülési i. m. nr. 166., 167., 168., 169., 171., 187., 194., 216., 224., 238.

53 A disputációk a könyvekhez hasonlóan a legtávolabbi helyekre is könnyen el tudtak kerülni, ezért az itt bemutatott számadatok a teljességre való törekvés szándéka mellett is csupán a legfrissebb eredményeket jelentik.

54 Nagy A.: Érvényesülési i. m. nr. 199., 200., 233.

Ebből a szempontból pedig mind a brassói, mind pedig a kapcsolódó erdélyi települések vonatkozásában is értékes személyi és kapcsolattörténeti adalékokkal egészítették a korabeli disputációk az ismereteinket. Fontos kérdést vetnek fel a gimnázium vizsgafüzeteiben szereplő brassóiaknak a medgyesi szászokkal való rokoni és kollegiális kapcsolatai. Milyen mértékű volt az együttműködés közöttük? Kimutatható-e ugyanez Beszterce és Kőhalom vonatkozásában is? Különösen érdekes az is, hogy a szász főváros, Nagyszeben egyetlen nyomtatványon sem képviselteti magát. A két város közötti rivalizációnak egyfajta visszatükröződését láthatjuk a nyomtatványok körében? Az elgondolkodtató kérdések még további kutatást igényelnek, amiben egészen biztosan nagy szerepet kell még tulajdonítanunk az említett városok kora újkori vizsgaalkalmairól tanúskodó könyvészeti kutatásainak is.

Ezzel kapcsolatban pedig érdemes elmondani, hogy a könyvtörténeti alapkutatásoknak a minden egyes nyomtatványra kiterjedő regisztrálásának (reális) igénye alapvetően függ hazánk forrásadottságainak áttekinthetőségétől. Fontos ez azért, mert más nyugat-európai országokkal szemben a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia megteheti, hogy minden nyomtatványnak megírja a történetét (a nyomtatványok mennyiségi mutatójából következően), ezért hazánkban a már rendelkezésünkre álló bibliográfiák multidiszciplináris megközelítéssel megírt kézikönyvként is használhatók.⁵⁵ Ezt egészíti ki a teljesség igényével elkészített brassói szászokhoz kötődő bibliográfia, illetve a jelen tanulmányban bemutatott 39, a brassói Honterus Gimnázium vizsgaalkalmaihoz kötődő disputáció is. Ezeknek a könyvészeti feltárása a társadalomtörténeti (komparatív) vizsgálódások számára még további értékes információkat jelenthetnek a jövőben.

55 Erről bővebben: *Monok István: A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban. Vázlat az elmúlt ötven év európai kutatástörténetéről. Magyar Könyvszemle 126. (2010) 2. sz. 141–143.*

PAP JÓZSEF

EDWARD KIRÁLY EGERBEN FERENC JÓZSEF 1857-ES EGRI LÁTOGATÁSA

Ferenc József 1857-es utazása gyakran felidézett eseménye az 1849 utáni magyar történelemnek. A körút különösen fontos szerepet kap a neoabszolutizmussal kapcsolatos történelmi emlékezet formálásában, hiszen a hagyományos irodalmi kánonban szereplő, Arany János által írt ballada, a Walesi bárdok keretét alkotja. Talán éppen emiatt került oly sokszor az országos és a lokális kérdésekkel foglalkozó szerzők írásaiba. A hozzá kapcsolódó toposzok, a legyőzött, néma tartományban körúton lévő király, a hősiecs mártíromságot vállaló bárdok generációk történelmi tudatába épülnek be az iskolai irodalomoktatáshoz tartozó hagyományos irodalomtörténeti diskurzus következtében. A közelmúltban, Arany János születésének 200. évfordulója kapcsán, újra a figyelem középpontjába került a történet, például Montgomery városa is posztumusz díszpolgári címet adományozott a költőnek. Jelen tanulmány is egy ehhez az évfordulóhoz kapcsolódó megemlékezésre készített előadás apropóján született meg.*

Az utazás emlékezetének azonban csak egyik szeletét alkotja a szabadságharcot eltipró, az országot a győztes dőlyfősségével bejáró Ferenc József alakja. A másik történetmesélésben a főszereplő már az ifjú pár, és első sorban Wittelsbach Erzsébet. Erzsébet, pontosabban Sisi, aki gyakran már 1857-ben is Erzsébet királynéként (gyakran királynőként) kap főszerepet. Ebből az utókorai nézőpontból már a kiegyezés által megteremtett békebeli Magyarország kultusza és az azzal kapcsolatos múltszemlélet köszön vissza. Az út különösen fontos az általános – nem csupán Magyarországra koncentrálódó lokális – Erzsébet-kultuszban is, hiszen Erzsébet ennek során veszítette el első gyermekét, Zsófia Friderikát. Ez pedig azért fontos, mert az Erzsébettel foglalkozó – különböző szakmai színvonalú – irodalom ebből igen gyakran messzemenő következtetéseket von le, miszerint a két éves főhercegnő halála mélyen megviselte Erzsébetet, az ennek hatására kialakuló depresszió és önvád meghatározta és negatívan befolyásolta a gyermekeihez fűződő későbbi kapcsolatát. A magyarországi Erzsébet-kultuszban Sisi alakja mindenben ellentéte az edwardi szerepben megjelenített Ferenc Józsefének. Ő az a történelmi szereplő, akinek formálódó magyarországi kultuszában a lényeg éppen Ferenc József elfogadtatása, a szabadságharc leverése és a kiegyezés között feszülő ellentét feloldása volt. Az 1857-es út ebben a kultusztörténetben is jelentős szerepet kap,

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

hiszen a Magyarországra látogató császárnővel kapcsolatban itt alakulhattak ki az első személyes élmények, és hangoztak el azok az – ekkor még formális – köszöntések, melyek a kiegyezést követően átértékelődhettek, nagyobb jelentőséget kaphattak.¹

Az 1857-es útnak tehát több lehetséges olvasata létezik, melyek nem kiegészítik egymást, hanem sajátos párhuzamban léteznek egymás mellett, konfrontálódásuk azonban igen ritka.

Ferenc József Egerben, a látogatás emlékezete a helytörténeti irodalomban

Ferenc József uralkodása alatt kétszer látogatott el Egerbe. Az első utazásra 1852-ben, a másodikra pedig 1857-ben került sor. A két egri látogatásának története – a helytörténet iránt érdeklődők előtt – Breznay Imre egri újságíró, történetíró munkássága alapján lett közismert.² Breznay 1943-ban részletesen foglalkozott az utakkal,³ ezek az írások pedig 1995-ben egy gyűjteményes kötetben újra megjelentek.⁴ Az elmúlt években gyakorlatilag ezek az újságcikkek határozták meg az egri látogatásokkal kapcsolatos emlékezetet. A helyi sajtóban, nyomtatott és elektronikus médiában megjelenő szövegek, elhangzó beszélgetések szinte kivétel nélkül rá hivatkoznak, vagy legalábbis belőle építkeznek. Ezért problémás általában véve az évtizedekkel korábban megjelent munkák modern jegyzetapparátus nélküli megjelentetése, hiszen egyrészt ma már többször bővebb tudással rendelkezünk, és az adott írások természetesen magukon viselik koruk kontextusának örökségét, mely magyarázat nélkül nem megfelelő értelmezésre juttathatja az olvasót.

1 *Vér Eszter Virág*: Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között. Budapesti Negyed 52. (2006) 11., 14.

2 Breznay Imre munkásságával kapcsolatban lásd *Löffler Erzsébet*: Breznay Imre történetírói munkássága. Agria (Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis) 21. (1985) 111–124.

3 A „Koronás fők látogatása Egerben” című cikksorozat az Eger hasábjain látott napvilágot kilenc folytatásban 1943. február 13. és 1943. április 10. között.

4 *Breznay Imre*: Eger a XIX. században. Eger 1995.

1. kép. Ismeretlen osztrák festő: Ferenc József fiatalkori képmása, 19. század közepe⁵

Feltűnő azonban, hogy a helytörténeti irodalom általában hallgat az eseményekről. Talán nem lehet véletlen, hogy a 19. század két nagy helytörténeti munkája⁶ nem említette Ferenc Józsefnek a vármegyét érintő utazásait. Ennek oka az lehetett, hogy a történet nem illeszkedett a neoabszolutizmus éveivel kapcsolatban kialakult emlékezeti kánonhoz. Ezzel szemben például a Szent Korona és a királyi család 1809-es egri tartózkodása mindkét munkában helyet kapott. Eger történetével kapcsolatban eddig egyetlen viszonylag modernnek

5 Dobó István Vármúzeum, Képzőművészeti gyűjtemény. Ltsz.: 55.278. olaj, vászon 230×164 cm; a kép adatait közli: *H. Szilasi Ágota*: Arcok I. Az egri Dobó István Vármúzeum Képzőművészeti gyűjteményében lévő történeti (főúri polgári, főpapi) festett és szobor arcképbábrázolások. *Agria* (Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis) 36. (2000) 482.

6 *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története. IV. Egerváros visszavételétől, 1687-től 1867-ig. Eger 1893.; *Orosz Ernő*: Heves vármegye története (1815–1908). In: Magyarország vármegyéi és Városai. Heves vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Bp. 1909.

tekinthető munka született, azonban ez sem említi az eseményt.⁷ A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig tartó évek Heves megyei történetéről Szlávik László írt önálló munkát, melyet a Heves Megyei Levéltár jelentetett meg 1991-ben.⁸ A kismonográfia ugyan a rendszerváltás után jelent meg, azonban még bőven osztályharcos szellemiségben íródott. A szerző ugyan csaknem 20 oldalt szentelt az 1849 és 1859 közötti időszak – a címmel ellentétben zömében egri – eseményeinek a leírására, ezeken az oldalakon azonban egyszer sem említette Ferenc József látogatásait. Soraiban egyre fokozódik a feszültség, a várostra a nemzeti ellenállás jellemző, és 1859-re egyenest „ellenállhatatlanná lett a városban a hazafias mozgalom”.⁹ Szlávik tehát vagy nem tudott az utazásokról, vagy nem tartotta fontosnak megemlíteni azokat. Még egy munkát célszerű megemlíteni, ez pedig Kiss Péter életrajzgyűjteménye.¹⁰ Ez az almanach most azért érdekes számunkra, mert a városhoz köthető jeles személyiségek közül kimarad Ferenc József, és a Habsburg–Lotaringiai-család azon tagjai, akik 1809-ben a Szent Koronával együtt hosszabb időt töltöttek a városban. Bekerül azonban a városhoz szintén csak érintőlegesen kapcsolódó Kossuth Lajos, Görgei Artúr, Petőfi Sándor és Henryk Dembiński, de helyet kap például az általánosan nem igazán ismert politikus-újságíró Csernátony Lajos is. Nyilvánvalóan nem azt kérjük számon a szerzőn,¹¹ hogy miért nem szerepeltet további neveket, hanem arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a válogatás szempontjai még az ezredfordulót követően is a 19. században kialakult kánont követik.

A maga korában azonban Breznay Imrének is meg kellett küzdeni ezzel az emlékezetpolitikai problémával, nevezetesen szembe találta magát egy olyan népünnepéllyel, lelkes fogadtatással, melyet nem lehetett egyszerűen azzal magyarázni, hogy azt fölülről kényszerítették a lakosságra. Az 1852. június 21–22-i látogatás leírását a következő értekező sorokkal vezette fel: „Meglephet talán egyeseket, hogy jóllehet Ferenc József nem volt koronás királya a magyaroknak és alig voltunk két-három évre a szabadságharc leverésétől: Eger népe mégis lelkesedéssel fogadta az uralkodót”. A disszonancia feloldására több magyarázattal is előállt. Az első talán a legfurcsább: „akkor még nem vette át a kormányzatot Bach Sándor, mint birodalmi miniszter. Akkor még nem voltak sorozatos bebörtönzések, sanyargató rendeletek s a kormányzás általában elég

7 Nagy József: Eger története. Bp. 1978.

8 Szlávik László: A nemzeti ellenállás története Egerben 1849–1867. (Tanulmányok Heves megye történetéből 10.) Eger 1991.

9 Szlávik L.: A nemzeti ellenállás i. m. 6–26., 26.

10 Kiss Péter: Hatszáznégyen Eger múltjából 1944-ig. Eger 2007.

11 Megtette ezt a munkát recenzeáló Szecskó Károly, aki azonban arról is írt, hogy a kötet anyagi okok miatt lett 800 fősből 604-re redukálva. Szecskó Károly recenziója: Archívum – A Heves Megyei Levéltár közleményei 19. Eger 2010. 309–311.; Kiss Péter előtt a látogatás ténye nyilvánvalóan ismert. Hiszen erre önmaga is hivatkozott egy másik munkájában. Kiss Péter: Az egri líceum az egyetemi gondolattól a „magyar Athen” jelmépig (1754–1950). Agria (Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis) 45. (2009) 244.

enyhének volt mondható”. Ez a leírás természetesen szöges ellentéte annak, amit a történetírás ma, és tegyük hozzá 1943-ban is vallott az évtized első éveiről. Breznay egyébként kiemelte még Ferenc József fiatalságát, barátságosságát és kellemes megjelenését, mely szerint elsősorban nőkre hathatott. Azok a „makra magyarok, aki a helyzetbe nem tudtak belenyugodni, egyszerűen távol tartották magukat az egész ünnepségtől”. Csakhogy „makrából” jóval kevesebb kellett, hogy legyen, mint ünneplőből. Bár erre a következtetésre természetesen nem jutott el szerzőnk idézett írásában.¹²

Az 1857-es látogatás leírását két cikkben olvashatták a város polgárai. Az első cikk 1943. április 10-én jelent meg,¹³ a második, ami egyben a cikksorozat befejező része is volt, április 17-én.¹⁴ Az április 10-ei cikkben Breznay megindokolta, miért is látta célszerűnek a cikksorozat 1857-es lezárását, hiszen még ezt követően is jártak jelentős személyiségek – ha nem is „koronás fők” – Egerben. Ezekről az utakról azonban már részletesen tudósított a helyi sajtó, és meglátása szerint az utókor nézőpontjából ezek már nem voltak oly jelentősek. Ennek az eljelentéktelenedésnek egyik okaként éppen az utazások gyakoriságát jelölte meg, de kiemelte azt is, hogy a közlekedési viszonyok javulásával az itt-tartózkodás időtartama is lecsökkent. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a modern korban gyakran előfordult, hogy egy-egy notabilitás be-beköszönt Egerbe. Ezek a látogatások azonban csak a kortársak számára voltak fontosak, az utókor szempontjából azonban kevésbé lényegesek. Hiszen míg egy-egy uralkodó vagy főherceg általánosan ismert a következő évszázadban is, addig egy miniszter, vagy államtitkár, legyen bármilyen fontos személyiség a maga korában, néhány évtized múltán – ehhez gyakran rövidebb idő is elegendő – elveszíti ismertségét, és ebből kifolyólag érdekességét. Az utókori publicistát pedig éppen ez utóbbi érdekli. Az első, 1857-tel foglalkozó cikk a rövid felvezető után gyakorlatilag leköszölte a Főegyházmegyei Könyvtárban megtalálható dokumentum alapján a császárlátogatás előzetes programját. A részletes leírás közlését a következő cikkekre ígérte a szerző.¹⁵

Az egri látogatást bemutató második cikk több szempontból is érdekes számunkra. Elsőként a bevezető rész történelemszemléletére kell felhívni a figyelmet. Breznay Ferenc József körül két alakot jelenít meg. Az egyik, a rossz

12 *Breznay Imre*: Koronás fők látogatása Egerben. VII. Ferenc József 1852. június 20–21-én. Eger, 1943. március 27. 3.

13 *Breznay Imre*: Koronás fők látogatása Egerben. IX. Ferenc József 1857. szeptember 4. és 5. napjain. Eger, 1943. április 10. 2–3.

14 *Breznay Imre*: Koronás fők látogatása Egerben. X. Ferenc József 1857. szeptember 4–5. Eger, 1943. április 10. 2–3.

15 A dokumentumnak létezik német nyelvű változata is, mely megtalálható a Heves Megyei Levéltárban. Ferenc József 1857. szeptemberi egri látogatásának programja. Magyar Nemzeti Levéltár Heves megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HML) Polgármesteri iratok (a továbbiakban: V-44/b) 1857/4289. Idézi: *Szirtes Zsófia*: Ferenc József egri látogatása 1857. szeptember 4-én. (http://mnl.gov.hu/mnl/hml/hirek/ferenc_jozsef_egri_latogatasa_1857_szeptember_4_en, letöltés 2019. jún. 1.)

szellem, az 1852-es látogatás kapcsán is emlegetett „Bach Sándor”, aki „balkezes” politikájával a „magyar ügyet mind jobban elmérgesíti”. A másik pedig Erzsébet, akinek „személyében valóságos védőangyal vonult be Bécsbe és – Magyarországra is”. Erzsébet a „bűbájos asszony”, aki „egy csapásra bevette a magyarok szívét”. Ferenc József pozitív gesztusait – amnesztia, József nádor emlékére való szoborállítás, Eger 1849-es sarcának elengedése – a szerző Erzsébet személyéhez, pontosabban szívéhez kötötte.

Magának az egri eseményeknek a leírása azonban igen szerényre sikeredett. „A vármegyei levéltárban semmi sincs, a városiban még az 1857. évi jegyzőkönyvek sincsenek meg” – foglalta össze Breznay a téma forrásadottságait. Emellett még az előkészületekkel kapcsolatos dokumentumokat említett meg, és ismertette Bernett Ferenc polgármester szeptember 2-i körlevelét, melyben a polgármester szeptember 4-re, Ferenc József egri megérkezésének napjára, a Székesegyház előtti térre, összehívta a céhek tagjait.¹⁶ A konkrétumok hiányát ismét Bach-ellenes sorokkal tudta csupán ellensúlyozni. „Ugy gondolom, hogy akik duzzogtak, vagy haragudtak, a keserűszívűek – meghúzódtak otthonukban erre a két napra. És bizonyára sokan voltak... Hiszen Bach alattomos és gonosz munkája már a legszelídebbeket is elkésérítette.” Külön fontosnak tartotta azt is kiemelni, hogy 1852-höz képest abban is különböztek az 1857-es viszonyok, hogy ekkor már németül kellett levelezni a megyefőnökkel.

A cikk végén azonban mégis megjelent egy hosszabb idézet, egy részletesebb leírás, melyet az „Angolkisasszonyok intézetének házi történetében” talált meg. Ebben a szövegben arról olvashatunk, hogy Ferenc József egy órát időzött az Intézetben „végtelen leereszkedéssel járogatta összevissza az intézet kápolnáját, hálótermeit s ruhatárát; néhány növendékkel szót is váltott; az ajánlott ajándékokat mind a maga, mind a császárné részére kegyesen fogadta, s végre sajnálkozását is méltóztatott kijelenteni, hogy Ő felségét a császárnét nem hozhatá el...”. Breznay Imre még egy részt idézett a Historia Domusból: „Ő. cs. kir. Főlsége végtelen kegyessége, az egri intézet iránti jóvoltát újra kitüntette azáltal, hogy az intézetnek karrarai márványból, művészileg faragott 2 mellszoborral, t. i. a maga és Ő Felesége a császárnő mellszobrával, szép porcellán állványokon, és szinte egy remekül festett porcelán virágtartóval együtt, kedveskedni méltóztatott”. Ez a viszontajándék azért érkezett az egri intézménybe, mert az iskolanővérek és a növendékeik kézimunkát készítettek az uralkodópárnak, és adtak át Ferenc Józsefnek. Breznay Imre leírásában még röviden megemlítette, hogy Ferenc József meglátogatta az invalidusok laktanyáját és a Bartakovics Béla érsek által 1856-ban építtetett ún. régi uszodát.¹⁷

Ennyi tudható meg tehát a helyi irodalom áttekintése után az egri eseményekről.

16 A szöveg kéziratos változata: Bernett Ferenc polgármesternek a céhmesterekhez intézett felhívása, 1857. szeptember 2. MNL HML V-44/b 1857/4268. Idézi: Szirtes Zs.: Ferenc József i. m.

17 Breznay I.: Koronás fők X. i. m. 3.

Ferenc József Egerben, a korabeli sajtó tudósításai alapján

Breznay Imre és nyomában minden utókori helytörténettel foglalkozó szerző alapvetően a látogatás hivatalosan elkészített és kinyomtatott programjából indult ki. Breznay a Főegyházmegyei Könyvtárban található magyar nyelvű példányt használta fel, ezt az aprónyomtatványt tartalmazza az egri nyomda közelmúltban összeállított katalógusa is.¹⁸ Van azonban egy német nyelvű változat is, mely viszont a Heves Megyei Levéltár anyagában lelhető fel. Ezt a dokumentumot használta fel Szirtes Zsófia 2015 szeptemberében, amikor a hónap dokumentumaként bemutatta a szeptemberi látogatás programját, Breznay által is idézett, céhmesterekhez szóló felhívást és a városi közgyűlés ünnepi díszítéssel kapcsolatos bejegyzéseit.¹⁹

Már Breznay is megküzdött ezzel a problémával, hiszen Egerben ekkor még nem létezett állandó napi sajtó, és így részletesebb tudósítást nem sikerült találnia. Ha a nemlétező helyi sajtó nem is foglalkozhatott az üggyel, megtették azt az országos napilapok. Sajnos ezekből azonban az adott időszakra vonatkozóan nem találhatók meg lapszámok azokban az egri gyűjteményekben, ahonnan Breznay dolgozott.

Az utazások sajtóvisszhangját részletesen feltárta Manhercz Orsolya, ő hívta fel a figyelmet arra, hogy a tudósítások hivatalosan elfogadott szövegeit, melyekből a többi hazai lap is táplálkozott, a hivatalos lapnak tekinthető Budapesti Hírlapban és a Pest-Ofner Zeitungban kell keresni. A két újságot 1857-ben Nádaskay Lajos vezette. A két lapban állandó tárcarovatot nyitottak az utazásokkal kapcsolatos részletek közlésére. A cikkeket előzetesen célszerű volt bemutatni az illetékes hivataloknak. A lapokban nem jelenhettek meg az uralkodóhoz intézett kérelmek szó szerinti részletei, hiszen ezek kényelmetlenek lehettek a hatalom számára. A tisztelgésről és a hódolásról azonban részletesebben beszámolhattak. Az utazás első felében Falk Miksa, a másodikban pedig Falke János készített helyszíni tudósításokat.²⁰ Az utazás hivatalos beszámolóí, a korszak sajtóosságaihoz hűen a Budapesti Hírlap „Nem hivatalos rész” címet viselő rovatában jelentek meg. Manhercz Orsolya áttekintette az összes tudósítást, és ennek alapján megállapította, hogy a beszámolók egy egységes sémát követve készültek el. A leírások kronologikusan mutatják be az eseményeket, melyeket rövidebb lelkesítő szövegek szakítanak meg. A ceremónia kötelező részletei egymást követően sorjáznak: ünnepélyes bevonulás, hivatalos fogadás, audiencia, udvari ebéd, bál, esti fáklyás felvonulás, kivilágítás, meglátogatott intézmények felsorolása, ajándékok ismertetése. Még a „Napi

18 *Mizera Tamás – Nagy Andor – Verók Attila*: A könyvkiadó egri Líceum. Történet és kiadványjegyzék II. 1853–1949. Bp.–Eger 2017. 34–35.

19 *Szirtes Zs.*: Ferenc József i. m.

20 *Manhercz Orsolya*: Az 1857-es császári utazás sajtója. In: *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történetéből*. Főszerk. Gergely Jenő. Bp. 2009. 58–59.; *Manhercz Orsolya*: Ferenc József 1857-es magyarországi utazása a Times hasábjain. *Magyar Könyvszemle* 125. (2009) 1. sz. 50–51.

hírek” és a tárcarovat is tartalmazott információkat, az utazás alatt történt hivatalos eseményeket, a kinevezéseket pedig a „Hivatalos rész”-ben közölték.²¹ Manhercz Orsolya meglátása szerint a tudósítások ugyan részletesek, de belőlük csak a felszín, a fogadás külsőségei ismerhetők meg, hiszen az uralkodóval, alkalmazott politikájával szemben megfogalmazódó kritika természetesen nem jelenhetett meg bennük.

A Budapesti Hírlap szeptember 8-i számában szerepel az egri látogatásról szóló tudósítás, mely hangvételét tekintve megfelel a fent leírtaknak.²² A cikk azonban mégis magában rejtí az a lehetőséget, hogy összevegyessük az előzetesen elkészített programtervvel. Valamint két nézőpontból is szemlélhetjük ugyanazt az eseménysort. Hiszen az uralkodóval érkező tudósító, helyi ismeretek nélkül, mintegy külső szemlélőként írta le a városi fogadást, bizonyos részletek ismeretlenek maradtak előtte, vagy egyszerűen nem tűntek fel számára, ezek a hiányzó részletek pedig megtudhatók az egri tervezetből. A hírlapi tudósítás egyik érdekessége, hogy a szeptember 4-i egri eseményekről szóló beszámolót megelőzi egy rövid hír, ami már Ferenc József egri elutazásáról, Gödöllőre, majd Vácon keresztül a fővárosba való érkezéséről számolt be.

Most nézzük tehát a látogatás eseményeit kronologikus sorrendben. Szeptember 3-án a császár még Miskolcon tartózkodott, innen látogatott el délután Diósgyőrbe, és megtekintette a város határában lévő vasműveket. Miskolc esti kivilágítását és a fáklyás tisztelegést követően, szeptember 4-én reggel fél hétkor folytatódott a program egy miskolci vadászalakulat megszemlélésével. Ezt követően indult el Miskolcra Sajószentpéter, Sajókazinc, Dédes, Apátfalva érintésével Heves vármegye területére.²³ A 102 kocsiból álló menetet²⁴ váltott borsodi bandériumok kísérték a megyehatárig, az út során valószínűleg nyolc falut érintettek, hiszen ennyi diadalkapuról számolt be a hírlapi tudósítás. A fennmaradt útitervből sajnos nem derül ki pontosan, hogy Sajókazinc és Dédes között a rövidebb, de kevésbé használt tardonai úton mentek-e tovább, vagy Vadna és Uppony érintésével utaztak. A diadalkapuk száma azonban Tardona érintését valószínűsíti.

Az előzetes program 10 órára valószínűsítette a császár Szarvaskőre érkezését, és 10–11 órára az egri székesegyházba való megérkezést. A hivatalos program azonban az ilyenkor szokásos kisebb csúszással zajlott, hiszen Egerbe csak fél egyre érkeztek meg.²⁵ Figyelembe véve azonban az út hosszát és a közbeeső eseményeket, azt láthatjuk, hogy elég nagy pontossággal készítették el az előzetes terveket, és feszített tempóban alapvetően teljesítették is azt.

21 *Manhercz O.*: Az 1857-es császári utazás i. m. 59–60.

22 Budapesti Hírlap, 1857. szeptember 9. 1.

23 Program der Fortsetzung der Allerhöchsten Reise in Ungarn. MNL HML Megyefőnöki iratok (a továbbiakban: IV 152a) 24. megyefőnöki iratok, számozatlan irat.

24 K. K. Hofreise-Wagen-Liste. MNL HML IV 152a 24. megyefőnöki iratok, számozatlan irat.

25 Politikai ujdonságok, 1857. szeptember 9. 1.

Szarvaskőn szintén egy diadalkaput állítottak fel, melyre egy versikét is felírtak: „Hol az ősi sziklavár, Eger völgye utat tár, Heves hű szerelme vár, S üdvözlő dicső Császár”. A szarvaskői vár romját is zászlókkal díszítették. Itt kezdődött a hivatalos program.²⁶ A faluban népes delegációnak kellett megjelenennie, melynek élére Augusz Antalt, a Budai Helytartósági Osztály alelnökét várták. Augusz itteni megjelenését az indokolta, hogy Ferenc József itt lépett át a Kassai Kerületből a Budaiba, amelynek vezetője Augusz volt. Természetesen megjelent Tibolth Károly megyefőnök, és a kerület szolgabírója²⁷, valamint a megyebeli nemesekből alakult bandérium is.²⁸ Az első beszédet Lévay Sándor nagyprépost mondta Ferenc József tiszteletére, Lévay fejezte ki a megye hódolatát az uralkodó előtt. Lévay érdekes szereplője volt az eseményeknek, érdemes röviden áttekinteni életét. Pyrker János László érsek 1847. december 2-i halálát követően káptalani helynök volt. Mivel Lonovics József, akit V. Ferdinánd 1848. június 25-én egri érsekké nevezett ki, nem foglalta el a hivatalát, az egyházmegyét a szabadságharc időszakában gyakorlatilag Lévay vezette.²⁹ Lévay körleveleiben következetesen kiállt a magyar kormány mellett, sőt a decemberi uralkodóváltást követően is felszólította a főegyházmegye papságát, hogy lelkesítsék a lakosságot, és a hazáért mondott imádságot írt elő számukra.³⁰ Lévay látta vendégül továbbá a híres kanonoki ebéden 1849. február 26-án a magyar hadsereg vezérkarát. Lévayt a szabadságharc alatti tevékenységéért letartóztatták, és halálra ítélték, kegyelmet kapva azonban 1850-ben kiszabadult az Újépületből. 1850 októberében a káptalani ülés engedélyezte számára, hogy a bogácsi tisztilakra költözzön. 1855 és 1861 között, tehát 1857-ben is, azonban ismét érsekhelyettes volt.³¹ A császárt tehát egy szabadságharcban igencsak kompromittálódott főpap köszöntötte a megye határának átlépésekor.

Az Egerbe vezető úton a pétervásárai és az egri járások lakosainak kellett üdvözlő sorfalat állniuk, a hírlap pedig a nemesi bandériumot vezető lovast is megnevezte Almásy Bódog személyében. Almásy Bódog szintén szerepet játszott a szabadságharcban. Almásy a 12. huszárezred kilépett hadnagya volt. 1848. december végétől őrnagyi beosztásban Heves megye mozgósított lovas „nemzetőrezredének” osztályparancsnoka volt. 1848–49 fordulóján a felső-ti-

26 Budapesti Hírlap, 1857. szeptember 9. 1.

27 Szarvaskő 1857-ben az Egri járáshoz tartozott, melynek szolgabírói tisztjét 1856-tól Privitzer László töltötte be (*Pap József*: Privitzer László cs. kir. főbíró (főszolgabíró). In: Heves megye történeti archontológiája (1681–) 1687–2000. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 14. Szerk. Bán Péter. Eger 2011. (a továbbiakban: Bán 2011.) 531.), őt azonban a tudósítások személyesen nem említik.

28 MNL HML V–44/b 1857/4289.

29 *Tamási Zsolt*: A katolikus egyházvezetés önvédelmi törekvései az 1948–1849-es forradalom. Történelmi szemle 51 (2009) 3. sz. 361., 367.

30 *Fazekas Csaba*: Lévay Sándor egri nagyprépost bizalmas levele Lonovics Józsefhez 1850 nyarán. Deliberationes 5–6. (2012–2013) 13.

31 *Kiss Péter*: 1848/49-es elítélt papok. Vigilia 63. (1998) 3. sz. 198–199.

szaik hadtestben szolgált.³² Az éppen negyvenéves hajdani huszártiszt a feladatot valószínűleg a hivatal igényeit kielégítve oldotta meg, legalábbis erről tanúskodik Lakner Antal megyehatósági biztos (Komitats-Kommissär) levele. Az áprilisi első út előkészítő iratai közé keveredve ugyanis fennmaradt egy fogalmazvány, melyben Lakner köszönetet mondott Almásynak. Lakner szerint a bandérium szereplése minden előzetes várakozásait felülmúlta. Ezt bizonyította az is a biztos szerint, hogy az uralkodó és Albrecht főherceg szóban is kifejezték Almásy felé megelégedettségüket.³³

A programtervezet szerint a város határában (feltehetőleg Felnémet Szarvaskő felőli része) díszkaput kellett felállítani, és innen kezdődött Felnémeten át a városba való bevonulás. A díszkapunál a polgármester köszöntőbeszéde következett. A székesegyházig tartó menet élén továbbra is a megyei bandérium haladt, ezt követte Augusz Antal, a megyei előjáróság, majd pedig a lovon ülő polgármester által vezetett városi testőrség. A császár kocsija előtt Albrecht főherceg, utána pedig a császári kíséret következett. A menetet végére az egri városi bandérium került.³⁴ A Budapesti Hírlap is beszámolt a bevonulás ezen részletéről. Ebben a leírásban azonban nem egy, hanem egyenesen három diadalkapu szerepelt. Az első „a városi terület határán négy óriási közös ivekké egyesülő kukoricza oszlopokból állott, miknek száz- meg száz lefüggő csövei a megyének gabonanemekbeni gazdagságát hirdeték”. A második egy mesterséges lugas volt, melynek közelében, egy sátor alatt várta a városi előjáróság az uralkodót. Itt hangzott el a polgármesteri beszéd. A harmadik kaput aranyárga gyümölcsökkel, körtékkel és almákkal díszítették fel.³⁵

A látogatás szervezői úgy tervezték, hogy a főutca két oldalán a város lakosai állnak majd sorfalat. A jobb oldalon a céhek és az egyesületek tagjai, a bal oldalon pedig a városi polgárok. Az utca kiöblösödésénél, a ciszter rendháznál és a gimnáziumnál állították fel a fiatalságot, velük szemben pedig az izraelita hitközség tisztelgett. A menet célja pedig a Líceum és a Székesegyház közötti tér volt.³⁶ A város vezetői előzetesen gondoskodtak az érintett terület kicsinosításáról. A polgármesteri iratok között maradt fent egy augusztus 29-i hirdetmény fogalmazványa, melyben felszólítják a lakosságot, hogy az érintett útvonal környékén a házakat csinosítsák ki, az ajtókat, kapukat javítsák meg. Az utcákat is meg kellett tisztítani, az összegyűjtött szemét elszállításáról pedig a város gondoskodott.³⁷

32 *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Bp. 2000.

33 Lakner Antal levele Almásy Félixnek. Eger, 1857. szeptember 16. (fogalmazvány) MNL HML IV 152a 24. 1240.

34 MNL HML V-44/b 1857/4289.

35 Budapesti Hírlap, 1857. szeptember 9. 1.

36 MNL HML V-44/b 1857/4289.

37 Hirdetmény (fogalmazvány) Polgármesteri iratok MNL HML V-44/b 74. számozatlan irat.

Ha hihetünk a Budapesti Hírlapnak, ez a munka jól sikerült. A cikkíró külön kiemelte a Líceum és a Székesegyház közötti tér nagyszerűségét, melyet a két meghatározó épület tett számára pompázatosná. Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy a tudósító a Líceumot összekeverte az érseki szemináriummal. A székesegyházhoz vezető út két oldalán páholyokat állítottak fel, és ezek között vonult fel Ferenc József.³⁸

A székesegyház elé várták a megye nemeseit, valamint a hivatalnokokat. A Bartakovics Béla érsek által vezetett káptalan és a papság fogadása és az érseki ünnepi beszéd után a tedeum következett.³⁹ A tudósítás annyival egészíti ki ezt az eseménytörténetet, hogy megemlíti azokat a taracklövéseket, mellyel a térre megérkező Ferenc Józsefet köszöntötték.⁴⁰

A hálaadó misét követően az uralkodó átvonult az érseki palotába, ahol a szállását berendezték. Itt következett az utazás egyik legfontosabb eleme, a fogadás. A program részletesen felsorolja azokat a megyei és városi hivatalokat, melynek tagjait bemutatták az uralkodónak.⁴¹ A tudósítás ennek csupán a tényét közölte. Részletesebben szólt azonban az uralkodónak átadott ajándékokról. A heves megyei fiatal nők nevében egy díszes emlékkönyvet, egy „aranyos” fejkötőt, valamint meg nem nevezett népies emlékeket adtak át a távollévő császárnénak. Valamint „Az egri városközség is részesült azon szerencsében, mikép Császár Ő Felségének egy szépművű ezüst szőlőtőkében nyújthatá át legalázatosabb hódolatát”.

Az ebédet még megelőzte néhány magánkihallgatás, majd az uralkodó megsejmelte a várost. A programtervben felsorolt intézményekből arra lehet következtetni, hogy a tervek szerint a menet a végigvonult a Káptalan utcán (ma Kossuth Lajos utca), majd az Almagyar utcán a Szarvas térre mentek, ahonnan a Várba vették az irányt. Ennek a lehetséges útvonala ismeretlen, de mehetek a Dobó utcán is, hiszen a következő célpont a „török mecset” és az irgalmasrendi kórház volt. Ezt követően a Tábornok ház volt a tervezett úti cél, majd a fürdőt vették célba, melyet a Főtéren át, a Cukor (ma Jókai) és a Pyrker (ma Egészség ház) utcán keresztül lehetett elérni. Az út végét pedig az Érsekkert felkeresése jelentette.⁴² Arról sajnos nem ír a Hírlap, hogy ebből a tervből pontosan mi is valósult meg („a cs. k. hatóságokat, hivatalokat, s a katonai telepeket legkegyelmesebben megsejmelni méltóztatott”), pedig érdekes lenne tudni, hogy a császár végigjárta-e ezt, a mai turistákat is megerőltető városi körsétát, ami természetesen nem a 27 éves fiatalember számára jelenthetett komoly kihívást, hanem a kíséretében részt vevőket terhelhette meg. Amit persze könnyíthettek azzal, ha kocsin tették ezt meg, de ismerte a belváros közlekedési viszonyait, a szűk utcákat, ez csak a legnagyobb méltóságok számára volt lehetséges.

38 Budapesti Hírlap, 1857. szeptember 9. 1.

39 MNL HML V-44/b 1857/4289.

40 Budapesti Hírlap, 1857. szeptember 9. 1.

41 MNL HML V-44/b 1857/4289.

42 MNL HML V-44/b 1857/4289.

Az Érsekkertben megrendezett népünnepélyen hosszabban elidőzött Ferenc József, majd a terveknek megfelelően felkereste az Angolkisasszonyok intézetét. Az Intézetben pedig „ezen nagyon boldogító alkalmából némely izlésteljes, kivitelükben meglepő ünnepélyek történtek”. Innen már gyalog ment vissza a császár a szállására. A nap azonban még nem ért véget. A várban tűzijátékok tartottak, amit a modern időknek megfelelően a Főtérről lehetett megszemlélteni. A császárt pedig 600 egri nő fáklyásmenete köszöntötte még az este folyamán. A belvárost természetesen kivilágították, a tudósító kiemelte a székesegyház kivilágított kupolájának látványát, ami valóban lenyűgöző lehetett a kor embere számára.

A másnap is korán kezdődött Ferenc József számára, hiszen a terveknél egy órával hamarabb, 5 órakor elutazott a városból. Előtte azonban még megszemlélte a 60. Wasa gyalogezred Egerben állomásozó 4. zászlóalját. Ezzel gyakorlatilag véget ért az 1857-es körút harmadik és egyben utolsó szakasza is. Hiszen még ezen a napon Gödöllőt érintve, Vácon át visszatért Budára. Tette ezt azért, hogy néhány napos magyarországi tartózkodás után elhagyja az országot, és szeptember 9-én már Laxenburgban kiadja a politikájának folytatását ígérő, ezáltal a változásokban reménykedőket kiábrándító nyilatkozatát. Ezek az események azonban már nem tartoznak a szorosan vett témánkhoz.

A programterv és a Budapesti Híradó tudósítása alapján tehát rekonstruálni lehet az egri látogatás lefolyását, már csak egy kérdést kell ebben a fejezetben megválaszolni, mit is tudhatunk meg a császár egri fogadtatásáról, annak hangulatáról. Sajnos ebben a kérdésben csak a hivatalos lapban megjelentekre tudunk támaszkodni, hiszen semmilyen egyéb forrás nem maradt fent ezzel kapcsolatban az egri levéltárakban. A tudósításnak pedig természetesen a császárt lelkesen fogadó ország képét kellett sugallania. Az elénk tárt kép azonban annyira túlburjánzik a helyi lakosság lelkesedésétől, hogy annak legalábbis részben valós alapja lehetett. „Eger volt az utolsó éji állomás a mostani legmagasb útban ez országban; itt a feladat az volt: a lelkesedés szakadatlan bizonyítványait a nép oly hangosan nyilatkozó ragaszkodásának emlékéül felséges Uralkodónk keblében maradandókká, eltörölhetlenné tenni. Az egriek ezen kettős feladatukat a legfényesebb sikerrel fogták fel, s mindent elkövettek, hogy azt méltólag teljesítsék.” A cikk szerint mindenhol hatalmas tömeg fogadta Ferenc Józsefet Egerben, a székesegyház előtt, valamint a székesegyházban is folyamatosan éltették. Az Érsekkert népünnepélyének hangulata még a császárt is magával ragadta. A kivilágított utcákon „A legmagasb szállás ablakai alatt folyvást nagy embertömeg hullámozott, mely jószívből eredt zajos áldáskívánságokat küldött a Császár felé”. Ez a hangulat valószínűleg a ritka magas vendégnek szólt, valamint felfedezhetjük benne a változásra való várakozást is, melyet az utat megelőző amnesztia tehetett a kortársak számára realitássá. Nem véletlen azonban, hogy nem alakult ki a látogatásnak komolyabb lokális emlékezete, hiszen alig kilenc évvel Kossuth egri tartózkodása után hasonló külsőségek jelentek meg a kiengesztelhetetlen ellenfél egri fogadtatása során.

A látogatás eseménytörténetének áttekintése után most áttérek azokra a forrásokra, melyekre még az eddigiekben nem irányult rá a kutatás figyelme. A látogatás előkészületeivel kapcsolatos dokumentumok közül áttekintem a részvétellel kapcsolatos leveleket és egy korabeli üdvözlő beszédet, emellett pedig az Angolkisasszonyoknál történt látogatás kérdését próbálom körüljárni.

Ferenc József látogatásának előkészületei

Az utazás általános értelemben vett előkészületeiről részletesen olvashatunk Manhercz Orsolya disszertációjában,⁴³ jelen esetben csupán az egri eseményekkel kapcsolatos, a Heves megyei levéltárban megtalálható dokumentumok egy részét szándékozom áttekinteni. Azokra a levelekre szeretném felhívni a figyelmet, melyeket a császárlátogatásra meghívott megyei nemesek írtak válaszul a megyehatóság részére. A Heves megyei Megyehatóság 1857-es iratai között két dobozban találhatóak meg az utazással kapcsolatos iratok, ezek tartalmazzák az utazással kapcsolatos helytartósági köriratokat, a megye által készített tervezeteket, a központi utasításokra tett rendelkezéseket. A fennmaradt anyag jelentős része az első, eredetileg május 28-ára, majd az egynapos csúszás miatt május 29-ére tervezett programhoz kapcsolódik.

Az események szervezői az egész országban különös gondot fordítottak a helyi nemesség részvételének a biztosítására. Ez azonban nem lehetett nagyon sikeres, hiszen az 1857-es útról szóló külföldi újsághírek éppen azt emelték ki, hogy a nemesség tartózkodóan viselkedett. A városi polgárok részvétele azonban mindenütt szembetűnő volt. Erről tudósító hír jelent meg például a Berliner National-Zeitungban a kassai látogatás kapcsán,⁴⁴ de hasonlót tapasztalhatunk Egerben is.

A nemesi reprezentáció biztosítása az egri hivatalnokoknak is egyik elsődleges feladata volt. 1857. április 16-ra kelteződött Lakner Antal azon levele, melyben megszólította a megyei előkelőségeket. A levélben, melyhez csatolták a látogatás első programtervét is,⁴⁵ Lakner arra kérte a címzettet, hogy jelezze, ha a látogatáson részt kíván venni: „az esetben ha nagyságod ő cs k ap felségeinek Egerbeni lette alatt hódolatát tenni óhajtaná, ebbeli szándékát előzőleg május 15-ig velem tudatni kegyeskedjék, hogy ekként azon kedves helyezettetésbe jöjjenek becses nevét a felsőbb helyre felterjesztendő névjegyzékbe felvehetni”.⁴⁶ Ez a levél azokhoz szólt, akik rész vehettek a császári fogadáson, hiszen közölte az

43 *Manhercz Orsolya*: Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban. Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között. PhD-disszertáció. Bp. 2012. 143–163.

44 *Manhercz O.*: Az 1857-es császári utazás i. m. 62.

45 Ez a nyomtatvány, mely a későbbihez hasonlóan valószínűleg a Líceumban helyet kapó nyomdában készülhetett, jelenleg még nem ismert.

46 Lakner Antal levele, fogalmazvány. MNL HML IV 152a 24. számozatlan irat.

uralkodónak való bemutatás tervezett időpontját is, melyet május 28. délután 2 és 3 óra közé vártak. Egy tágabb kört szólított meg a titkár az április 20-i leveleiben.⁴⁷ Ez az irat Szarvaskőre, a megyei küldöttségbe hívta meg a címzetteket. Lakner instrukciókat is adott számukra: „nemzeti öltönyben, vagy saját díszfogaton, vagy lóháton” kellett megjelenenni. A megszólítottaknak ebben az esetben is vissza kellett jelezniük. Ez a levél már sokkal hivatalosabb hangnemet ütött meg, korántsem alkalmazott olyan udvariassági formulákat, mint az előző.

Mi sem bizonyítja jobban, hogy mily komolyan vették a meghívásokat, mint az, hogy látogatáshoz köthető iratanyag egyik legvaskosabb részét azok az elismervények, kézbesítési ívek képezik, melyeken a címzettek aláírásukkal igazolták az meghívó átvételét.⁴⁸ Ezekből az ívekből jól rekonstruálható az a kör, melyre a megyehatóság figyelme kiterjedt. A hatóság azonban nem végzett eléggé alapos munkát, hiszen Okolicsányi István gyöngyösi szolgabíró arra figyelmeztette a megye elnökét, hogy az április 14-i levelet nem minden érdekeltnek küldték el. Okolicsányi összeállított egy listát azokról a meg nem hívottakról, akiknek a meghívását szintén szükségesnek találta, „nehogy mellőztetésüket nehezteljék”.⁴⁹

A fennmaradt válaszlevelek egy része igen tanulságos információkat tartalmaz, segítségükkel megvizsgálhatjuk azokat az egyéni magatartásmintákat, mellyel a hevesi nemesek a császár látogatása felé fordultak. Nincs arra módomban, hogy minden levelet elemezzek, de néhány jellemzőbb esetet közelebbről is bemutatok. A levelek döntő többsége a részvételről biztosította a hivatalt, volt azonban egy jóval kisebb csoport, mely ennek ellenkezőjéről tájékoztatta Tibolth Károlyt.

Először nézzünk néhány példát a meghívást elfogadó levelek közül. Okolicsányi János (1798–1859) bátori földbirtokos fontosnak tartotta értesíteni a megyefőnököt, hogy ő nemcsak a szarvaskői tisztelgésen, hanem a pesti bevonulásnál is rész fog venni – „a legmélyebb hazafiui kötelességemnek érzeddem mély hódoló tiszteletem – személyesen nyilvánítani”. Okolicsányi arról sem feledkezett el, hogy feleségének egészségi állapotáról is tájékoztassa a hatóságot, mely megakadályozta őt abban, hogy „legmélyebb hódolását” kifejezze.⁵⁰ Okolicsányi János nem töltött be jelentős pozíciókat a megyében, és csak távoli rokona volt Okolicsányi István⁵¹ gyöngyösi szolgabírónak.

47 Lakner Antal levele, fogalmazvány. MNL HML IV 152a 24. számozatlan irat.

48 Az ívek lelőhelye: MNL HML IV 152a 25.

49 Okolicsányi István levele Tibolth Károly megyefőnöknek. 1857. április 23. Gyöngyös. MNL HML IV 152a 25. 497.

50 Okolicsányi János levele Tibolth Károly megyefőnöknek. 1857. április 27. Bátor. MNL HML IV 152a 25. 497., 527.

51 Okolicsányi Istvánról (1824–1918) fontos megjegyezni, hogy önkéntesként csatlakozott a szabadságharchoz. 1848 nyarától Világosig harcolt, hadnagyi rangban szolgált. Testvére, Lajos századosként halt hősi halált. Az abszolutizmus éveiben Gyöngyösön volt szolgabíró, 1863-ban pedig a szolnoki törvényszék elnökeként szerepelt. 1867 után honvédegyleti tag. A dualizmus időszakában közjegyző volt. *Pap József*: Okolicsányi István, okolicsnói cs. kir. főbíró (főszolgabíró) In: Bán 2011. 515–516.

Sokkal jelentősebb személy volt Pap Pál, aki szintén részvételéről értesítette a megyefőnököt. Pap így fogalmazott: „Ő. cs. k: apostoli felségeinek magyar hazánkat szerencsétető látogatásukat, mint a magyar hazafinak polgári, Ő Felsége személyem iránti kegyelmességeiért emberi kötelességem üdvözölni”.⁵² Pap Pál személye – mint arra a levél is utal – azért érdekes, mert ő kifejezetten kompromittálódottnak számított. Pap az első népképviselői országgyűlésnek tagja volt, ott a kápolnai kerületet képviselte. 1849. január 12-től az Országos Honvédelmi Bizottmány megbízásából Heves és Külső-Szolnok vármegyében népfelkelési kormánybiztosként működött. Emiatt szabadságharc után perbe fogták, de 1850. július 20-án amnesztiát kapott. Az 1850-es években Kápolnán volt postamester. 1865-ben újra képviselő lett, a Határozati Párthoz tartozott, a kiegyezés után a kompromisszumot mereven elutasító 1848-as párthoz csatlakozott.⁵³ Papot tehát nem várnánk az üdvözlők soraiban.

A megjelenés terhét nem mindenki tudta megfelelő módon vállalni. Győrffy Ignác atkári birtokos például úgy nyilatkozott, hogy a megkívánt díszruhát csak abban az esetben tudná biztosítani, ha birtokaiból néhány holdat eladna. Ehelyett „közemberként a néppel együtt, hová rendeltetni fogunk, ott teendem hódoló tiszteletemet” – írta.⁵⁴ Győrffy szavai valószínűleg igazak voltak, hiszen ekkor ugyan az atkári közbirtokosság igazgatói tisztjét töltötte be, de testvéreivel mindösszesen két hajdani jobbágyteleknyi földet birtokolt.⁵⁵ 1870-ben, pedig, amikor 59 éves korában meghalt, csupán két atkári ház, egy negyed beltelek, valamint egy apró, belterületi portarész maradt utána az örökösökre.⁵⁶ Győrffy azonban megfelelő anyagi kondíciók hiányában is részt kívánt venni az eseményen.

Hosszú levélben fejtegette helyzetét a Pásztón lakó Platthy József (1824–1895). „Nemzetségem századokon által tanusított hűsége a magasztosab uralkodó Felséges házhoz hagyományképpen szállott reám is” – fogalmazta meg politikai beállítottságát. Mivel azonban a családi örökség nem reá, hanem a leányágra szállt, így „méltó fényt elő állítani” nem volt képes. A „magyar ruháit” az idő tönkretette, ami miatt újat kell csináltatnia. Beszámolt arról is, hogy kardja sem volt már, mivel azokat 1849 tavaszán a „guerillák mind elrabolták”. Ennek ellenére megígérte jelenlétét, ebben csak az akadályozhatta volna meg, ha a beteg édesanyja időközben meghalt volna, mert akkor a fájdalom miatt nem tudott volna elmenni. Levelében még engedélyt kért két díszkard csináltatására is.⁵⁷ Platthy József édesanyja Gúthy Erzsébet volt, aki túlélte a császár

52 Pap Pál levele Tibolth Károly megyefőnöknek. 1857. április 25. Kápolna. MNL HML IV 152a 25. 539.

53 *Nemes Lajos*: Pap Pál. In: Bán 2011. 521–522.

54 Győrffy Ignác levele Tibolth Károly megyefőnöknek. 1857. április 29. Atkár. MNL HML IV 152a 25. 563.

55 *Petercsák Tivadar*: Egy feudális tulajdonközösség a XIX. század második felében. Az atkári nemesi közbirtokosság. *Agria* (Az Egri Múzeum Évkönyve - Annales Musei Agriensis) 35. (1999) 312., 314.

56 Budapesti Közlöny, 1871. április 5. 1809.

57 Platthy József levele Tibolth Károly megyefőnöknek. 1857. április 26. Pásztó. MNL HML IV 152a 25. 576.

látogatását, 1858 márciusában halt meg, aminek alapján feltételezhetjük, hogy a levélíró részt vett a látogatáson. Emellett szintén igazak lehetnek Plathynak vagyoni helyzetére vonatkozó szavai, a fennmaradt adatok alapján nem tűnik gazdag birtokosnak, hiszen 1893-ban csupán 2 kataszteri hold szántója, 24 hold legelője és 357 hold erdője volt Pásztón.⁵⁸ Azt nem tudjuk ugyan, hogy 1857-ben milyen volt a vagyoni helyzete, de valószínűleg reálisnak fogadhatjuk el az önmagáról közvetített képet.

Gosztonyi Pál (1781–1866), Heves vármegye hajdani alispánja, alországbíró és a Hétszemélyes Tábla egykori tagja⁵⁹ szintén jelezte, hogy nem tud részt venni a helyi eseményen. Közölte azonban a megyefőnökkel, hogy a családjával együtt az „Anya Városban Budán fogjuk tartozó jobbágyi alázatos hódolatunkat tellyesíteni”.⁶⁰ Távolléte tehát igazoltnak volt tekinthető.

Voltak azonban olyan válaszlevelek, melyek valóban visszautasították a meghívást. Ezekből azonban jóval kevesebb található az akták között. Még március folyamán kézbesítették két recski nemesnek, Fejér Istvánnak és Tahy Manónak (Emánuelnek) a meghívót, melyet – a kézbesítési ív tanulsága szerint – március 25-én mindketten átvettek.⁶¹ Válaszlevelükben azonban mindketten kimentették magukat.

Kézbesítési ív.

Iktató szám.	A' darab neve 's a' csatolmányok száma.	A' fél vagy hatóság neve, melynél a' kézbesítés történendő.	A' kézbesítés napja, 's az átvéő aláírása, vagy azon ok, mi miatt a' kézbesítés elmaradt.
NY Ch. 857	Orisán öfelen ge Magyarhaz ban megjelené sere voltatható előzetvény 1. db	U. Fejér István ne Recskén	Már 25-én 1857 Fejér István
NY Ch. 857		U. Tahy, Manó ne Recskén.	Már 25-én 1857 Anykán Tahy Manó

2. kép. Kézbesítési ív⁶²

58 Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többet bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban levő földterületek mivelési ágak szerinti feltüntetésével. S. a. r. Bellusi Baross Károly. Bp. 1893. (a továbbiakban Gazdacímtár 1893.) 286.

59 Kondorné Látókóczy Erzsébet: Gosztonyi Pál. In: Bán 2011. 412–413.

60 Gosztonyi Pál levele Tibolth Károly megyefőnöknek. 1857. április 29. Gyöngyös. MNL HML IV 152a 25. 561.

61 MNL HML IV 152a 25. 430.

62 MNL HML IV 152a 25. 430.

Érdemes ezt a két személyt kissé részletesebben is megismerni, mielőtt a válaszleveleikre rátérnénk. A két férfi rokoni kapcsolatban állt egymással. Tahy Manó ugyanis Fejér István (1779–1869) érseki jószágigazgató Eszter nevű lányának volt a férje.⁶³ Az első címzett, Fejér István Heves vármegye jelentős személyisége volt. 1848 előtt több hivatalt is betöltött. 1814 és 1824 között a megye főügyésze, 1841 és 1844 között pedig a Mátrai járás főszolgabírója volt.⁶⁴ Vagyonát jelentősen megnövelte, feleségével (Meszlényi Angéla) Törtelen, Recsken, Tésen és Szelevényen kapott birtokot, édesanyja (palócsi Horváth Zsuzsanna) után a Szabolcs vármegyei Bogáton és Bökönyben örökölt, Szajolban földet, Törökszentmiklóson pedig szőlőt szerzett testvéreitől, emellett Gyöngyösön és Atkárón voltak zálogbirtokai. 1857. január 12-én a birtokait gyermekeire ruházta. Ezt azzal a feltétellel tette, hogy holta napjáig évi 2000 forint életjáradékot fizetnek neki. Istvánnak három lánya és egy fia volt. Mária (1811–1876) Beőthy Lajos felesége lett. Beőthy Lajos a dualizmus időszakában jelentős karriert futott be, 1875 és 1886 között főispánja volt Heves vármegyének. Eszter (1814–1883) férje lett Tahy Manó (1815–1891). Magdolna viszont lánykorában meghalt. Az egyetlen fiú, Lajos (1810–1873) szintén jelentős megyei karriert futott be. A vármegye aljegyzője volt, majd szolgabíró lett. Az 1843–44-es országgyűlésen megyei követként vett részt, majd pedig az első népképviselési parlamentben a pétervásárai kerületet képviselte.⁶⁵ Tahy Manó, a másik címzett, szintén jelentős birtokos volt. Ő azonban nem szolgálta a megyét, csupán a reformkori tiszteletbeli táblabírók között tűnt fel a neve. Tahy felmenői Sáros vármegyéből származtak, nagyapja, Zsigmond ott volt főügyész. Apja Tahy Gáspár volt, akinek öt vármegyében voltak birtokai. Manó Lajos testvérével együtt örökölt, de miután az 1873-ban gyermektelenül meghalt, annak vagyona is reá szállt.⁶⁶ Nem tudható pontosan mekkora birtokot bírt 1857-ben Tahy Manó, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy felesége révén jelentős területet kapott épp 1857-ben, valamint az atyai örökség fele is őt illette. 1893-ban ugyan már nem élt, de az azévi gazdacímtárban szerepelnek az adatai. Eszerint 1893-ban Recsken 229 kat. hold szántót, 13 hold kertet, 101 hold rétet, 137 legelőt, 979 hold erdőt és 41 hold egyéb területet tulajdonolt, pontosabban tulajdonoltak örökösei.⁶⁷

Tahy Manó 1857-ben tehát elég nagy valószínűséggel a megye, vagy legalábbis a járás jobb módú birtokosai közé tartozott. Ez szintén elmondható apósáról, Fejér Istvánról is, aki bár épp ebben az évben tartott vagyonosztoko-

63 *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok 4. Bp. 1912. 68.

64 *Nemes Lajos*: Heves és Külső-Szolnok vármegye tisztkara (1681–)1687–1849 In: Bán 2011. 90., 98.

65 *Soós Elemér*: Szajoli Fejér család (címerrel). Nagy Iván családtörténeti értesítő 2. (1900) 31.; *Kovács Melinda*: Beőthy Lajos, bessenyői és örvendi főispán. In: Bán 2011. 344.

66 *Tahy István*: Tahyak és azokkal rokon családok. Bp. 1904. 148.; *Szluha Márton*: Felvidéki nemes családok I–II. Bp. 2007. (digitális kiadás) 33519 rekord.

67 *Gazdacímtár* 1893. 290.

dást a gyermekeivel, de ezt követően még 19 évig élt, és élvezte a neki járó életjáradékot. A megyefőnök megkeresését azonban mindketten visszautasították. Tahy Manó így fogalmazott: „a mindinkább súlyosbodó körülmények között családi, államiránti, és önfentartási kötelességeim minden tehetségemet, annyira kimerítik, hogy Ö. Cs. Kir: Felségei előtt illő megjelenésemet, bár mint óhajtanám leg alázatosabb jobbágyi hódolatomat az által is tanúsítani, teljesen lehetlenné teszik. Méltóztassék tehát Nagyméltóságod ezen kényszerűség szülte őszinte nyilatkozatomat mentségül, Kegyesen méltányolva elfogadni”.⁶⁸ Fejér István öreg korára hivatkozva utasította vissza a megkeresést, a levelében azt írta, hogy házának küszöbét már nem lépi át.⁶⁹

Nem tudjuk megállapítani, hogy a szeptemberi eseményen végül is részt vett-e Tahy és Fejér, de feltételezhetjük, hogy nem. A visszautasítás indoka, főleg Tahy Manó esetében nem tűnik eléggé megalapozottnak, valamint Fejér István is éveket élt még 1857 után. Ebben a közös fellépésben inkább politikai szándékot feltételezhetünk, ők azoknak a megyei nemeseknek a képviselői lehettek, akik nem voltak hajlandóak elmenni az eseményre, vagy legalábbis komolyabb áldozatot hozni azért.

Hasonlóképpen járt el Majzik Viktor (1825–1885) is, aki szintén vagyoni helyzetére hivatkozva utasította vissza a meghívást. Nemzeti öltözet és díszkard hiányában nem tudott részt venni a fogadáson. Majzik Viktor lehet az elvi okokból háttérbe húzódó helyi politikusok hevesi képviselője, a passzívan ellenálló. Ő ugyanis mindig aktív szerepet vállalt a megye alkotmányos életében. Jogi tanulmányait az Egri Érseki Jogakadémián végezte. Hivatali pályáját 1844-ben – 19 évesen – kezdte meg, amikor Heves és Külső-Szolnok vármegye tiszteletbeli aljegyzőjének választották. Gyors karrierjét nagy valószínűséggel segítette családi kapcsolatrendszere. Az 1845-ös tisztújításon a Tarnai járás esküdtje lett, 1847-től szolgabírói titulussal szerepelt, ezt a beosztást 1849 szeptemberéig bírta. A szabadságharc leverését követően nem szolgált, tarnamérai birtokán gazdálkodott. 1860. december 13. és 1861. november 18. között főszolgabíró volt a Tarnai járásban. A Schmerling-provizórium időszakában ismét visszavonult, és gazdálkodott. 1867. április 30-án újra eredeti tisztségére választották meg, így a Tarnai járás főszolgabírói hivatalát 1872 elejéig vezette. 1875 és 1881 között, két országgyűlési cikluson keresztül, volt a poroszlói kerület függetlenségi országgyűlési képviselője. 1881. július 12-én a megye alispánjává választották, mely tisztséget 1885. február 25-én Egerben bekövetkezett haláláig viselte. Viktor nevet viselő fia és unokája szintén a megyét szolgálta.⁷⁰ Sajnos anyagi helyzetére vonatkozó állítása nem ellenőrizhető, hiszen csupán 1893-ból van-

68 Tahy Manó levele Tibolth Károly megyefőnöknek. 1857. április 30. Recsk. MNL HML IV 152a 25. 562.

69 Fejér István levele Tibolth Károly megyefőnöknek. 1857. április 30. Recsk. MNL HML IV 152a 25. 563.

70 Pap József: Majzik Viktor, id. tarcsai alispán. In: Bán 2011. 487.

nak adataink az örökösei által bírt 282 kataszteri holdas nagyfügedi birtokról.⁷¹ Életrajzai az 1885-ben megjelent nekrológja alapján azonban egyöntetűen azt írják róla, hogy az abszolutizmus korában a birtokaira vonult vissza gazdálkodni. „A szabadságharcz gyászos vége után Majzik Viktor, tarnamériai birtokán, a magán életbe vonult vissza, s gazdaságának példányszerű vezetése mellett, kiváló előszeretettel foglalkozott a tudományokkal, s a magyar irodalommal.”⁷² A vagyoni helyzetére való hivatkozás realitása nem valószínű, valamint ha mégis az lett volna, Győrffy Ignáchoz hasonlóan, azt is megtehetette volna, hogy a köznép soraiban jelenik meg a rendezvényen. Majzik Viktor esetében ez az 57-es levél a nekrológ állítását látszik alátámasztani.

A fenti levelek alapján jól vizsgálható az 50-es évek világa. A többség részvételéről biztosította az őket megkereső megyei hatóságot, s a válaszlevelek szövegeivel az uralkodó iránti hűséget próbálták alátámasztani. Gyakran tapasztaljuk ezt 1848–49-es szereplők esetében is. Volt azonban egy jóval kisebb csoport, melynél ennek ellenkezője bizonyítható. Nyílt politikai állásfoglalásra ugyan nem szánták rá magukat, de próbáltak egyéb indokokkal kibúvót keresni. Lehetek ők egyszerű birtokos nemesek, vagy a helyi alkotmányos hivatalnoki kar tagjai. Ezek a válaszlevelek olyan ritka korabeli egodokumentumok, melyek más vármegyék esetében is alkalmat adhatnak az egyéni politikai magatartás vizsgálatára.

A Ferenc Józsefet üdvözlő beszéd

Az előkészületek részét képezték az üdvözlő beszédekkel kapcsolatos szervezési munkálatok is. A beszédek tervezeteit a helyi szinttől felfele haladva kellett elfogadtatni, alkalmi megszólalásokra nem kerülhetett sor.⁷³

A tudósítás és a programterv alapján az egri látogatás alkalmával három üdvözlő beszédről tudunk. Az elsőt Lévy Sándor kanonok mondta Szarvaskőnél, a vármegye határán, a másodikat Bernett Ferenc a város határában, a harmadikat pedig Bartakovics Béla érsek a székesegyház előtt. Sajnos ezeknek a szövegei nem maradtak fent. A látogatást előkészítő anyagban azonban található egy tervezet, melynek forrása és későbbi sorsa jelenleg ismeretlen. 1857. április 18-án készült egy feljegyzés, mely arról értesít, hogy Bernett Ferenc polgármester a tervezett szavalatát a megyehatóság számára bemutatta. Sajnos azonban a beszéd szövege itt nem maradt fent, hiszen azt valószínűleg felküldték a felettes hatóságnak.⁷⁴ A város polgármesteri iratai között azonban megtalálható egy beszéd, mely éppen ugyanezen a napon érkezett meg a polgármester részére. A beszédet biztosan nem a polgármester írta, hiszen az

71 Gazdacímtár 1893. 284.

72 Majzik Viktor. 1825–1885. Eger, 1885. március 3. 80.

73 *Manhercz O.*: Magas rangú hivatalos utazások i. m. 76., 158.

74 MNL HML IV-152/a 25. 1. 479.

levélben érkezett a címére, hanem valószínűleg – napjaink gyakran alkalmazott gyakorlatának megfelelően – valakivel megíraták. A beszédet tartalmazó levél mellett megtaláljuk a megyefőnöknek szóló kísérőlevél fogalmazványát is.⁷⁵ A fentiek alapján annyit nagy valószínűséggel feltételezhetünk, hogy ez a szöveg a polgármester számára készített beszéd, melyet a felsőbb hatóságok számára elküldtek engedélyeztetni. Nem tudjuk azonban, hogy ennek mi lett a sorsa, és szövege milyen viszonyban van a szeptemberben elmondottal, de mivel a mai napig elkerülte a kutatás figyelmét, célszerű azt teljes terjedelmében közölni.

„Felséges Urunk! Felséges Úrnőnk!

Üdvöz legyetek a Magyar történelem a jelentőségteljes földén, melyet első Szent Királyunk István hervadhatatlan jobb kezének gazdag adakozásaival díszesíte, boldogíta – Hazánk másod alkotója 4^{ik} Béla a Magyar Királynak negyedik szülött fiának nevelő helyévé emelt – anyi Nagy Fejedelemnek legmagasbb kegyeletekkel ápoltak – a melynek minden nyomait egy ezred éven által a hón s Fejedelemért magokat áldozó Bajnokok ki ontott drága vére áztatott, és Szentelt meg.

E föld történeti hűségű 20 ezer lakosai legmélyebb tiszteletét, legalázatosabb hódolatát, legnagyobb öröm nyilvánításait, nyujtjuk térdeinkről fel Császári Királyi Felségteknek, esedezvén azok kegyes elfogadásiért, s a boldogító fejedelmi kegyeletbe, melyet a leg magasbb látogatás oly örvendetesen jelvényez, örök megtartásért.

Mi nagy szerencsénknak tartjuk Császári Királyi Felségtek dicső születésök óráját – nagyobbbnak jelen szerény körünkbeni le ereszkedésök, mulatások minden perceit – leg nagyobbbnak azon kitűnő időszakot melyet boldogító Uralkodások alatt tölthetünk – tegye az ég derülté, s terjesze mesze annak napjait – melyeket ha felhők találnának borítani, legyenek Császári Királyi Felségtek biztossak, miként a Dobó Mekcsey s Bornemisza véröknek fenmaradott a nemzedékünk ereiben buzgó része kész Császári Királyi Felségtekért ki folyni a leg utolsó cseppig. A magyarok nagy Istene éltesse, boldogítsa, dicsőítse Császári Királyi Felségteket.”

A beszéd megfelelt annak az elvárásnak, hogy az uralkodópárt császári királyi felségként nevezte meg. Az író egy klasszikus hódolatnyilvánítást szeretett volna kifejezni, mely szintén kötelező elem volt.⁷⁶ Érdekessége azonban a fennmaradt szövegnek, hogy a szabadságharc időszakáról nem tett említést, hiszen ezzel szemben a magyar történelemből a fejedelem iránti hűsége való hajlamot emelte ki. Az természetesen nem várható el, hogy reálisan nyilatkozott volna 1848–49-ről, hanem az uralkodó által lázadásnak tekintett szabadságháború.

75 Bennett Ferenc levele Tibolth Károly megyefőnöknek. 1857. április 18. fogalmazvány. MNL HML Eger város polgármesterének iratai, elnöki iratok 1851–1866 (V. 44/a) 5. 857.

76 Az ünnepi beszédekkel kapcsolatos elvárásról lásd: Manhercz O.: Magas rangú hivatalos utazások i. m. 76–79. Ugyanitt olvasható egy nem engedélyezett beszéd szövege is.

miatti bűnbánat maradt ki belőle, mely elemet gyakran tartalmaztak a kor szavatai. A szöveg ehelyett erőteljesen utal a városhoz kapcsolódó történelmi örökségre. Különösen érdekes felhívni arra a figyelmet, hogy az itt említett egri toposzok (Szent István, hősök vére által öntözött föld, Dobó, Mécsey és Bornemissza személye), mai napig a legfontosabb alapjai a város önképének, és az elmúlt másfélszáz év ünnepi beszédeinek szinte mindig kihagyhatatlan részei voltak.

Sajnos a szöveg későbbi sorsa ismeretlen, az általam átnézett iratok alapján nem tudom megállapítani, hogy ez hangzott-e el – Erzsébet megszólítását természetesen elhagyva a császári bevonuláskor – az azonban biztos állítható, hogy ez tekinthető az első ismert és teljes szövegében fennmaradt egri polgármesteri ünnepi beszédnek.

Ferenc József és az Angolkisasszonyok

Az előkészületek után térjünk át egy másik kérdésre, ez pedig az Angolkisasszonyok zárdájában és iskolájában tett látogatás. Ferenc József szeptember 4-én délután, a városi intézmények megtekintése és az Érsekkertben lezajlott népnepélyen való részvétel után, látogatta meg a nővéreket és tanítványaikat.

Mint azt fentebb olvashattuk, Breznay Imre által közölt információk közül az Angolkisasszonyokhoz kapcsolódik a legkonkrétabb leírás. Az idézett historia domus viszonylag részletesen szólt Ferenc Józsefnek az iskolában és a rendházban eltöltött egy órájáról, a neki átadott ajándékról, valamint a császári pártól kapott viszont ajándékról.

Breznay Imre által idézett forrással, az „Angolkisasszonyok intézetének házi történetével” azonban van egy igen jelentős probléma, utólagosan nem lehet azt kézbe venni. Ennek egyik oka a rendház és a benne helyet kapó intézmények hányattatott sorsa lehetett. A rendházban, melynek Historia Domusát Breznay idézte, az Angolkisasszonyok fenntartásával több intézmény is működött az elmúlt másfélszáz évben. Röviden talán érdemes lehet ezt az iskolatörténetet áttekinteni, ami talán indoka lehet az idézett forrás elkallódásának.

A rendet Bartakovics Béla egri érsek telepítette le 1852-ben Egerben, és adta nekik ekkor a hajdani Foglarium épületét, ahonnan az érseki tanítóképzőt a Líceumba költöztette át.⁷⁷ Az iskolanővérek tanítótevékenységüket a hatosztályossá váló elemi iskola megszervezésével kezdték meg. Ez az intézmény 1853 és 1947 között állt fent.⁷⁸ Ezt látogatta meg Ferenc József 1857-ben. A császár által is felkeresett kápolna eredetileg nem volt része az épületnek. A szabad-

77 Bartók Béla: Az egri Római Katolikus Érseki Tanítóképző. In: Az egri Domus Universitatis és Líceum: oktatás, tudomány, művészet 1763–2013. Szerk. Czeglédi László et al. Eger 2013. 276.

78 Soós Imre: A Heves megyei oktatási intézmények szervezettörténete és iratanyaga. Levéltári Szemle 14. (1964) 4. sz. 30.

ságharcot követő felújítás után készült el. Bartakovics Béla érsek 1855-ben szentelte fel.⁷⁹ A rend 1874-ben alapította meg a tanítónőképzőt.⁸⁰ Az első négy elemi osztályra épülve 1891-ben nyílt meg a négyévfolyamos polgári leányiskola, 1893-ban pedig a négyévfolyamos felsőbb leányiskola.⁸¹ 1902-ben a felsőbb leányiskola hatévfolyamossá lett.⁸² 1916-ban a leányközépiskolákat, így az egeri hatéves felsőbb leányiskolát is, át kellett szervezni. Az első négy gimnáziumi évre épülhetett a négyéves leánygimnázium, a hároméves felső leányiskola vagy a négyéves felsőkereskedelmi leányiskola. Egerben 1916. szeptember 30-tól a felsőbb leányiskola és a leánygimnázium elindításával kísérleteztek.⁸³ A felsőbb leányiskolába azonban nem jelentkezett kellő számú diák, a törvényi kötelezettség miatt azonban mégis fent kellett tartani. Megindították azonban a harmadik iskolatípust is, a felsőkereskedelmi lányiskolát. Ez a tagozat azonban 1920-ban levált a leánygimnáziumról, és önálló kereskedelmi iskolává alakult (Egri Érseki R. K. Négyévfolyamú Női Felső Kereskedelmi Iskola).⁸⁴

Az Angolkisasszonyok egeri iskoláit 1948-ban szüntették meg. Az épületben ezt követően is oktatási intézmény működött, mely többszöri átszervezés után 1955-től a Szilágyi Erzsébet Gimnázium nevet kapta. A rend tanítótevékenységét 1990. szeptember 1-én induló tanévben kezdte újra Egerben. A hajdani épület egy részét 1992-ben kapták vissza, amikor a Szilágyi Erzsébet Gimnázium új épületbe tudott költözni. A rend rendszerváltás utáni egeri jelenléte, jelenleg legalábbis úgy tűnik, hogy átmenetinek bizonyult, ugyanis a nyolcévfolyamos intézmény 2017-ben megszűnt. Az általános iskolai osztályokat a Szent Imre Katolikus Általános Iskola és Jó Pásztor Óvoda, a gimnáziumiakat pedig az Andrassy György Katolikus Közgazdasági Szakgimnázium és Gimnázium vette át.

A rendnek és iskoláinak az iratanyaga jelenleg három helyen lelhető fel Egerben. A Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárában, a Főegyházmegyei Könyvtárban és a Főegyházmegyei Levéltárban. Sajnos azonban az említett forrás, a rend *Historia Domusa* egyik helyen sem található meg. Nincs továbbá semmilyen dokumentum az említett három helyen, ami a császárlátogatás Breznay által említett részleteit alátámasztaná. Sajnos a rend

79 *Voit Pál*: Eger város műemlékei. In: Heves megye műemlékei II. Szerk. Voit Pál. Bp. 1972. 346.

80 *Soós I.*: A Heves megyei oktatási intézmények i. m. 15.

81 A leányliceum. In: *Az Angolkisasszonyok B. M. V. Egri Érseki R. K. Leánygimnáziumának és Négyévfolyamú Női Felső Kereskedelmi Iskolájának értesítője az 1926–27. iskolai évről.* 3.

82 *Az Angolkisasszonyok B. M. V. Egri Érseki R. K. Leánygimnáziumának és Négyévfolyamú női Felső Kereskedelmi Iskolájának értesítője az 1933–34. iskolai évről.* 6.

83 A felső leányiskola és leánygimnázium létesülése. *Az Angolkisasszonyok B. M. V. Egri Érseki Róm. Kath. Intézetének értesítője az 1916–17-dik iskolai évről.* 42–45.

84 A női felső kereskedelmi iskola keletkezésének története. In: *Az Angolkisasszonyok B. M. V. Egri Érseki R. K. Leánygimnáziumának és Négyévfolyamú Női Felső Kereskedelmi Iskolájának értesítője az 1926–27. iskolai évről.* 5–6.

– 2003-tól Congregatio Jesu – irattárába többszöri próbálkozást követően sem sikerült bejutni, vagy a forrás létezéséről bármilyen információt kapni. Az irattár rendezetlensége – évek óta – nem teszi lehetővé, hogy megválaszoljuk azt a kérdést, létezik-e ma a Historia Domus.

Azt feltételezhetnénk, hogy Breznay Imre több alkalommal használta a forrását, azonban ezt ő sem tette meg egyéb esetben. Sőt amikor magáról az iskoláról is írt egy rövidebb cikket az Egri Katolikus Tudósítóban, mely írás különnyomatként meg is jelent 1935-ben Egerben, akkor ebben nem említette a forrást, ami bizonyára fontos lehetett volna a témája szempontjából.⁸⁵ Különös továbbá az is, hogy a rend egri iskoláinak évkönyveiben sem szerepel egyetlen alkalommal sem a rendház történetére való hivatkozás. Nem tudjuk tehát, hogy mit használt fel a szerző, hiszen elmulasztott pontos hivatkozást közölni, ami talán egy újságcikk esetében bocsánatosnak tekinthető. Azonban Breznay munkásságát értékelő Löffler Erzsébet is hasonló megállapítást tesz fő művével – Eger a XVIII. században. I–II. Eger, 1933–34. – kapcsolatban: „A mű igen gazdag levéltári anyag alapján jött létre, azt lehet mondani, hogy a szerző kezén átment valamennyi anyag, mely a XVIII. századi Egerre vonatkozik. A könyv hiányossága, hogy a levéltári források pontos jelzeteit nem adja meg, így annak a kutatónak, aki megbízhatóságukat ellenőrizni akarja, hosszas munkába telik az eredeti forrást megtalálni. Ez azért lényeges, mert a könyv alapmunka a helytörténeti kutatásokat végzők kezében”. Löffler Erzsébet szerint mindezen hiányosságok ellenére Breznay megállapításai ma is alapvetőek. „Műveire jellemző a hallatlan adatgazdagság, adatai általában megbízhatóak.”⁸⁶

A probléma azonban nem a látogatás leírásával van, hiszen az valószínűleg sorainak megfelelően zajlott le. Hanem azzal, hogy két általa említett momentum más források számára teljesen ismeretlen. Az egyik ilyen az intézetben kapott ajándék, a másik pedig a viszont küldött mellszobrok. A császárnak ugyanis nem lehetett csak úgy, *ad hoc* ajándékot adni, azt külön engedélyeztetni kellett. Egerben pedig ilyen, az Angolkisasszonyoktól származó ajándékról nem tudunk, ami pedig ismert, arról később fogok szót ejteni. Nem szerepel sem a levéltári anyagban, sem pedig a sajtóban, ahol pedig rendszerint részletesen felsorolnak minden ilyen tárgyat. Az Egerbe küldött mellszobrokról sem tudunk. Nem szerepelt a hajdani Líceumi gyűjteményben, és később sem került be az egri Dobó István Vármúzeum anyagába. Ha lenne, ha meglenne, akkor neves darabja lehetne az egri múzeumi gyűjteményeknek.⁸⁷ A Vármúzeum gyűjteményében jelenleg három vonatkozó kép található. Egy ismeretlen osztár festő által festett, Ferenc Józsefet ábrázoló fiatalkori képmás a Városházáról

85 Breznay Imre: Múlt és jelen. Az Angolkisasszonyok egri házának története. Eger 1935.

86 Löffler E.: Breznay Imre i. m. 117., 119.

87 A történettel nem találkozott kutatásai során Manhercz Orsolya, Eszik Veronika sem, valamint H. Szilasi Ágota, a Dobó István Vármúzeum művészettörténésze sem ismer a keresett tárgyakra vonatkozó információkat. Köszönöm a kérdés felderítéshez nyújtott kollegiális segítségüket.

került a Múzeumba, Kovács Mihálytól származik Ferenc József király arcképe és az Erzsébet királynét ábrázoló alkotás.⁸⁸ További két, Ferenc Józsefet ábrázoló festmény található még Egerben, az Érseki Palota Látogatóközpontjában.⁸⁹ Kisplasztika azonban egyik gyűjteményben sem szerepel.

Létezik azonban egy olyan momentuma a látogatásnak, mely valóban az Angolkisasszonyokhoz kapcsolódik, és valami ok miatt elkerülte Breznay figyelmét, pedig az ehhez kapcsolódó források ugyanott lelhetők fel, ahol a látogatás programja, a Főegyházmegyei Könyvtár gyűjteményében. Ez a forrás pedig nem más, mint Ferenc József üdvözlésére írt vers, pontosabban versek.

A Ferenc Józsefet 1857-ben köszöntő versek utókori megítélését alapvetően meghatározza „A walesi bárdok” szövege, és az ahhoz kapcsolódó történet, anekdota. Az irodalomtörténet mára már tisztázta ezt a kérdést, pontosabban az említett versre rakódott kultusz alapját és tartalmát. Ismert, hogy Arany nem 1857-ben, hanem 1857-től írta a versét. Az irodalomtörténet mai álláspontja szerint „A walesi bárdok” hosszabb keletkezéstörténettel rendelkezik, ami a történeti kontextusban értelmezhető. A munka maga 1863-ban jelent meg, tehát ekkorra már biztosan elkészült, Arany maga egy olyan sorban helyezte el a tőle szokatlan módon nem dátumozott munkát, melyből szintén az 1861 utáni keletkezésre lehetne gondolni. Emellett tudjuk, hogy Arany maga is írt Köszöntő-dal címmel egy üdvözlő verset. A Nemzeti Színház ugyanis a császári pár látogatása alkalmából mutatta be Erkel Ferencnek az eseményre komponált alkalmi operáját, az Erzsébetet. Ráday Gedeon, a színház direktora, ehhez kapcsolódóan kérte meg Aranyt egy bordal megírására. A mű elkészült, 1857. május 6-án azonban nagy valószínűséggel nem hangzott el. Az irodalomtörténészek ma már általában nem tartják valószínűnek, hogy Arany ne tudta volna, milyen alkalomra készül a munka, melyben leíratik az ominózus mondat: „Éljen urunk, hős királyunk, s leánya, Magyarország legdelibebb rózsája!”. A vers természetesen II. Endre koráról szól, és az elsődleges olvasata szerint az üdvözölt uralkodó maga a múltban élt király, a második versszak kezdete („Harcra magyar! lelsz magadnak vívni tért”) pedig erősen utalt Petőfi Nemzeti dalára. Az ominózus előadáson a színpadon volt a király, a nézőtérben azonban a császár ült. Ha Arany tudatosan írta ezt a verset, lehetett annak egy olyan értelmezése is, melyben a két funkció szembeállítatik ugyan egymással, de nem zárja ki a császárt a lehetséges királyok sorából, tehát utalhat arra, hogy lehetséges a megegyezés. A Köszöntő-dal tehát a nyilvánosságnak szánt, a megegyezés útját el nem záró, de a császárt koronás

88 H. Szilasi Á.: Arcok I. i. m. 458., 464., 482.

89 Anton Einsle után, 1851 körül, olaj/olajnyomat, vászon, 128,5 x 96 cm, Érseki Palota Látogatóközpont – Főegyházmegyei Múzeum, Eger. Ltsz.: 19.5.; Johann Ranzi után, 1855 körül, olaj/olajnyomat, vászon, 126 x 94,5 cm, Érseki Palota Látogatóközpont – Főegyházmegyei Múzeum, Eger. Ltsz.: 19.6.. Köszönöm Köves-Kárai Petrának, a Főegyházmegyei Múzeum művészettörténészének, hogy az alkotásokra felhívta a figyelmemet.

királyként el nem fogadó alkotás, szemben Lisznai Kálmán ismert munkájával, amely Ferenc Józsefet a magyarok királyaként üdvözölte magyar földön.⁹⁰

Az már más kérdés, hogy ezek a kutatási eredmények, melyek a kultuszokra jellemző egyszerű történelmi nézőpont helyett egy elvontabb történeti tudatot feltételeznek, a mai napig még nem mentek át a köztudatba, gyakran a tankönyvekben sem jelennek meg. Még inkább így volt ez fél évszázaddal ezelőtt, ezért talán nem véletlen, hogy a két versről és azoknak szerzőiről elfeledkezett Breznay Imre és az utókor.

Az első említett munka montedegói Albert Ferenctől származik, és a „Allerunterthänigster Huldigungsgruß Sr. Majestät Franz Joseph dem Ersten, bei dessen beglückenden allerhöchsten Anwesenheit in der Stadt Erlau am vierten September 1857. in allertiefster Ehrfrucht dargebracht”⁹¹ tömör címet viseli. Albert Ferenc nem éppen a költeményei miatt volt nevezetes szereplője a magyar tudományos életnek és Eger 19. századi történetének. Albert Ferenc Klagenfurtban született 1811-ben, és apja révén, aki katonatiszt volt, került Egerbe. Atyja barátja volt Tittel Pál, a csillagvizsgáló igazgatója, aki a tehetséges fiatalembert 1824-ben magával vitte Budára. Tittel lett a gellérthegy csillagvizsgáló igazgatója, mellette Albert is a csillagászat elismert szaktekintélye lett. A szabadságharc alatt Buda megerősítési munkálatait vezette.⁹² A vár 1849 májusi ostroma során az obszervatórium elpusztult, és Albert személyes ingóságai is megsemmisültek. A főváros ismételt osztrák megszállását követően, 1849. július 27-én letartóztatták, október 17-én előbb egy év várfogságra ítélték, majd 1849. november 13-án amnesztiával szabadult. Ezt követően a császári főparancsnokságon helyezkedett el fordítóként és hiteles tolmácsként. Albert 1851. április 15-én kapta meg Bartakovics Béla érsektől a líceumi csillagvizsgáló igazgatói tisztét, ugyanakkor az érseki könyvtár könyvtárosa és a tanítóképző tanára is lett egyben. 1854-től lett rendes tanár, német nyelvet és asztronómiát oktatott.⁹³

Albert Ferenc életrajza természetesen helyet kapott Szinnyei József lexikonában is.⁹⁴ Már Szinnyei közölte Albert 1857-ben keletkezett versét, valamint megemlítette az 1854-ben írottat is, melyet Ferenc József és Erzsébet esküvőjének

90 A kérdés bőséges irodalommal rendelkezik: *Hász-Fehér Katalin*: Bárdok Walesben. A walesi bárdok keletkezés- és közléstörténete. Irodalomtörténet 45. (95.) (2014) 2. sz. 186–233.; *Milbacher Róbert*: Szegény, szegény Eduard király?! A Walesi bárdok szerepe az Arany-hagyományban. Irodalomtörténet 37. (87.) (2006) 1. sz. 44–90.; *Tarjányi Eszter*: Egy tabu körbejárása. A Köszöntő-dal és A walesi bárdok történeti háttere. In: *Uő*: Arany János és a parodisztikus hagyomány. Bp. 2013. 259–275.; *Uő*: Irodalmi viaskodások. Arany János és az 1850-es évek költői csoportosulásai. Irodalomtörténeti Közlemények. 108. (2004) 3. f. 292–333.

91 I. Ferenc József legmélyebb tisztelettel felajánlott üdvözlése az 1857. szeptember 4-i egri legmagasabb jelenlétekor.

92 *Zétényi Endre*: Albert Ferenc. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis 8. (1962) 393–394.

93 *Zétényi E.*: Albert i. m. 399.

94 *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. I. Bp. 1891. 106–109.

tiszteletére írt. A munka tehát egyáltalán nem tekinthető ismeretlennek, sőt egy minimális utánajárással megtalálható és beazonosítható. Nemcsak Breznay feledkezett meg azonban róla, hanem Albertről Egerben életrajzi cikket író utód, Zétényi Endre csillagász sem említette. Pontosabban Zétényi közölte az 1854-es vers címének egy részletét – „Huldigungsgruss” – ebből azonban nem lehet megállapítani, hogy miről szól, hiszen a folytatás – „zum 24. April 1854. aus Erlau’s stillem Matra-Thale dem allerhöchsten Kaiserpaar” – lemaradt.⁹⁵ Ez talán nem lehet véletlen, hiszen ezek a versek nem illeszkednek abba a képbe, mely szerint Albert 1848–49 folyamán „testben-lélekben magyarrá vált”.⁹⁶

Van azonban egy másik költemény, melynek a szerzőjét már kissé körülményesebb beazonosítani. A költemény a „Szűzek dala” címet viseli, és alcíme arra utal, hogy az „angolnők egri intézetének növendékei” ezzel köszöntötték az intézetüket meglátogató Ferenc Józsefet.⁹⁷ A versnek három különböző példánya ismert. Egy önálló, kottával ellátott változat, egy kisebb füzetben szereplő, kotta nélküli változat⁹⁸ és egy önálló, német nyelvű változat.⁹⁹ A szerzőség eldöntése elméletileg igen egyszerű, hiszen annak ellenére, hogy a kiadványokon nem szerepel név, a frissen megjelent nyomdatörténet,¹⁰⁰ valamint a könyvtár cédu-lakatalógusa Mindszenty Gedeonhoz kapcsolja a verset. Mindszenty Gedeon 1859-ben megjelent verseskötete azonban nem tartalmazza azt.¹⁰¹ Egyetlen árulkodó jel van csupán, ami egyértelműen Mindszentyhez köti a szöveget, mégpedig a német változatban szereplő megjegyzés: „Nach dem Ungarischen von G. Mindszenti metrisch übertragen von Prof. Dr. F. Albert v. Montedego”. A szerző tehát Mindszenty Gedeon volt, a fordító pedig Albert Ferenc. Ezt követően ismerjük meg a verset, hiszen az csupán egy aprónyomtatványban maradt fent, és nem szerepel a Mindszenty Gedeon-kötetekben sem.

95 Zétényi E.: Albert i. m. 406.

96 Zétényi E.: Albert i. m. 397.

97 Szűzek Dala, mellyel ő császári királyi apostoli fölségét I. Ferenc József legkegyelmesebb urunkat örömteljes megjelenése alkalmával az angolnők intézetének növendékei üdvözölték. Eger 1857. (könyvtári jelzete: HT 1697.)

98 Hódolatérzelmek, melyeket ő császári királyi apostoli fölségének I. Ferenc József legkegyelmesebb urunknak örömteljes megjelenése alkalmával az angolnők intézetének növendékei elszavaltak. Eger 1857. (könyvtári jelzete: HT 1697.) Ebben a kiadványban szerepel egy Ferenc Józsefnek szóló beszéd, mely szövege alapján akár az Intézetben is elhangozhatott, a beszédnek német és francia – nem szöveghű – változata, valamint a vers olasz nyelvű, szabadon fordított szövege.

99 Jungfrauenlied. (könyvtári jelzete: HT 1687.)

100 Mizera T. – Nagy A. – Verók A.: A könyvkiadó egri Líceum i. m. 34.

101 Mindszenty Gedeon költeményei. Eger 1859.

Szűzek dala

Még tavasz volt, szép tavasz volt,
Még élt a kis ibolya,
Midőn szívünk szive neked,
Öröm-koszorút fona;
Ó de most, hogy látunk Téged,
Két nyár verőfénye éget;
Annyi vágygyal, annyi hévvel
Öleljük a térded.

Hadd csókoljuk meg a bíbort,
A fölség szent bíborát,
Hadd mossuk le könyeinkkel,
Róla az út porát! –
Ilyen édes, tiszta könyek,
Melyek a szivből ömölnek
Nem halványítják a bíbort;
Mert piros vérben nőnek. –

Ah! folytak, folytak szemünkből
Nemrég fájó könyek is;
Midőn megsebzett a bánat
E szivhasgató tövis,
Midőn elröpült az angyal,
– Kiért millió sziv él hal –
És nem érhetők utól csak
Egy vérző, bús sohajjal!

A királyi búnak szárnya
Ez égen is sötétlett;
De azért szívünk örökké
Hitt, – szeretett, reménylett;
Ó! mi tudtuk hogy a mennyek
– Hol az üdv s vigasz teremnek –
– Még szebb szivárványt mutatnak
– A könyező szemeknek!

S ime itt vagy! bár a bútól
Fehéren, haloványan,
Ah de itt vagy, itt a részvét
Zöld lombú sátorában, –
A hol szived italául
Szent szeretet mannája hűll,
S a hűség térdel a porban
Lábaid zsámolyául!

És mi mint zengő madárcák
Repkedtünk téged körül,
Ajkainkon a boldogság
Szép dal hulláma csendül,
S mint a csermely, csörgedezve
Foly dalunk is messze messze –
Oda, hol utánad sohajt
Szived legkedvesebbje!

Őt is, őt is szeretjük mi,
Leggyönyörűbb anyát,
Örömeink, reményeink
Búfellegzett csillagát. –
S vajh mindig itt ragyognátok
Örök dal zengne hozzátok;
Mert arcotokról a honnak
Örök szép hajnal lobog! –

Nem lehet célom, hogy a vers művészeti értékét megítéljem, annyit azonban a tartalma alapján biztosan állíthatok, hogy Zsófia Friderika 1857. május 29-ei halálát követően keletkezett. Úgy tűnik, hogy a költemény elsődleges szándéka nem az uralkodó köszöntése, hanem a gyermek elvesztése miatt érzett fájdalom enyhítése volt. Mindszenty, a neves papköltő, 1857-ben a főegyházmegye hitszónoka volt, és éppen ekkor kapott tanári kinevezést a tanítóképzőbe is.¹⁰² Mindszenty költeményei 1853-tól jelentek meg a Családi Lapokban. A neves egri irodalmár volt tehát a másik szerző, aki Egerből verssel köszöntötte Ferenc Józsefet.

Ferenc József utazásához kapcsolódó tárgyi emlék, az ezüst szőlőtő

Az uralkodók fogadásához általában kötelezően hozzátartoztak az ajándékok, melyek nagy szerepet kaptak Ferenc József 1857-es útja során is. Ezek a tárgyak arra is hivatottak voltak, hogy reprezentálják az adott vidéket. Ezeket az ajándékokat, az elhangzott beszédekhez hasonlatosan, előzetesen engedélyeztetni kellett.¹⁰³

Egerben is sor került ilyen ajándékok átadására, ezek jól ismertek, hiszen a sajtó részletesen tudósított róluk. A Budapesti Hírlapban megjelent cikk alapján mutatja be őket Manhercz Orsolya is: „a bemutatások után Heves megyei fiatalasszonyok egy szép emlékkönyvet és a hevesi népviselet szerint készített aranyos fejkötőt adtak át Erzsébetnek címezve. A császárnak az egri városközség egy szép művű ezüst szőlőtőkét ajándékozott”.¹⁰⁴

Jelen esetben nagyon szerencsés helyzetben vagyunk, ugyanis az ajándékok egy része napjainkig épen maradt, és igen könnyen megtekinthető. Az ezüst szőlőtő, melyet egyébként nem Ferenc József, hanem Erzsébet számára készíttetett a város, megtalálható a Gödöllői Királyi Kastély állandó kiállításán. A műtárgy eredetileg az 1908-ban felállított Erzsébet királyné emlékmúzeum kiállításában kapott helyet a budai királyi palotában.¹⁰⁵ A múzeum, mely a magyarországi Erzsébet-kultusz egyik legfontosabb zarándokhelye volt, nem élte túl a második világháborút. A főváros ostroma során nagymértékben károsodott, megmaradt anyaga 1947 áprilisára a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Jelenleg is ott, illetve részben az 1949-ben önállóvá váló Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményeiben lelhető fel.¹⁰⁶

102 *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. 8. Bp. 1902. 1436–1440.

103 *Manhercz O.*: Magas rangú hivatalos utazások i. m. 245., 247–248.

104 *Manhercz O.*: Magas rangú hivatalos utazások i. m. 184.

105 *Szalay Imre*: Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum. Muzeumi és Könyvtári Értesítő 2. (1908) 3–4.; A múzeum történetéről lásd: Vér Eszter Virág: Egy elfeledett kultuszhely: Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum. *Folia Historica* 26. (2008–2009) 5–35.

106 *Vér E. V.*: Egy elfeledett kultuszhely i. m. 31–32.

3. kép. Ezüst szőlőtőke. Eger város ajándéka 1857-ből. 1908-as állapot.¹⁰⁷

A szőlőtő is a Nemzeti Múzeumba került, állapota azonban jelentősen leromlott, a levelek és a szőlőfürtök, melyek az 1908-as fényképen még jól láthatók, eltűntek róla. A gödöllői kiállításra Nemzeti Múzeum adta kölcsönbe a tárgyat, mely ma már inkább szőlővesszőkre hasonlít, de ennek ellenére az 1857-es látogatás mai napig megcsodálható tárgyi emlékezetét jelenti számunkra. Ez a szál, mely a látogatást, a bevezetőben kifejtetteknek megfelelően az Erzsébet-kultuszhoz kapcsolja, teljesen ismeretlen Egerben.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Szalay I.: Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum i. m. 4.

¹⁰⁸ Köszönöm a Gödöllői Királyi Kastély muzeológusainak, Kaján Mariannak és a Kovács Évának szőlőtő történetével kapcsolatos segítséget. Valamint Anda Tibornak, a noszvaji református gyülekezet lelkipásztorának, hogy egy kastélylátogatás során felhívta a figyelmemet arra a vitrinre, melyben a szőlőtő megtalálható.

4. kép. Ezüst szőlőtőke. Eger város ajándéka 1857-ből, mai állapotában.

A tanulmány során áttekintettem a Ferenc József 1857-es egri látogatásához köthető publikációkat és a releváns forrásanyagot. Az esemény ugyan igen kis szeletét adja Eger múltjának, hiszen alig egy napot jelentett csupán, mégis több érdekes, az abszolutizmus korához kapcsolódó momentum vizsgálható általa. Amit egy ilyen esemény során tapasztalunk, az természetesen nem azonos a városi lét hétköznapijaival, általa vajmi kevés tudható meg egy város történetéről. Arra azonban alkalmat adhat, hogy segítségével egy-egy részletkérdésben elmélyülve mégis közelebb juthassunk a korhoz.

Az utazás egri eseményeit részleteiben még nem foglalta össze senki, részletes forrás ugyan nem maradt fent, de a programterv és a hírlapi tudósítás összevetése alkalmat kínál erre. Az előkészületek most feldolgozott dokumentumaiból igazából semmi különös, csak Egerre jellemző rendkívüli újdonság nem került elő. Amit itt tapasztalunk, az gyakorlatilag megfelel annak, amit

Manhercz Orsolya már országos viszonylatban ismertetett. A fennmaradt válaszlevelek azonban lehetőséget adnak arra, hogy a hatalommal szembeni egyéni magatartásformákat vizsgáljuk. Más megyék esetében is kísérletet kell tenni ennek a felkutatására. Talán túlzottan hosszadalmasan időztem el az Angolkisasszonyokhoz kapcsolódó történetnél, azonban úgy gondolom, hogy itt is sikerült egy fontos dologra rámutatni, mégpedig az emlékezetképződés egy specialitására. Talán megengedhető az a feltételezés, hogy a két ismert helyi szereplő, Albert Ferenc és Mindszenty Gedeon versei nem véletlenül merültek feledésbe, hiszen nem feleltek meg a korszakkal kapcsolatos emlékezeti kánonnak. Annak a hagyománynak, mely az Arany János – Lisznai Kálmán ellentétpárban szemléli a kort, és annak irodalmát, amibe nem illeszthető be a Ferenc Józsefet üdvözlő tömeg képe sem.

A neoabszolutizmus világa is sokkal bonyolultabb volt azonban ennél. Tapasztalhatjuk ezt abban is, hogy egyszerre találunk olyan embereket, akik nem vesznek részt az üdvözlésben, és olyan 48-as elítéltet, aki viszont igen. A személyes motivációk ekkor is rendkívül sokfélék lehettek. Természetesen érzékelhető a hatalom elszántsága, miszerint az uralkodót mindenképpen illő módon kell fogadni Egerben is. A részvétel egyik fő motivációja ez a központi nyomás lehetett, hiszen az átvételi ívet alá kellett írni, és nem volt olyan egyszerű, talán nem is veszélytelen a meghívás visszautasítása. Nem szabad azonban arról sem elfeledkezni, hogy az amnesztia után valóban kialakult a megegyezéssel kapcsolatos várakozás. Az út, és az azt lezáró laxenburgi manifestum épp ezektől az illúzióktól fosztotta meg a kortársakat. A kiábrándulás azonban egy hosszadalmas folyamat lehetett, még szeptemberben is élhettek az illúziók, a válaszlevelek áprilisi fogalmazásakor pedig sokkal inkább így lehetett. A városi lakosság számára pedig ez a nap talán elsősorban egy hatalmas látványosság volt. A menet külsőségei, a kivilágított középületek, a ritkán látott notabilitások, a népünnepély mind vonzották a bábmézkodókat, az érdeklődőket. Az eseménynek azonban gyorsan vége szakadt, és folytatódott tovább a szürke hétköznapiak.

RAINER M. JÁNOS

SOMFAI JÁNOS, AZ ELFELEDETT „FORRADALMÁR” (ÉLETÚTVÁZLAT)*

Somfai Jánosra az Eszterházy Károly Egyetemen folyó régiótörténeti kutatás irányította figyelmemet. 1918–19-ben, a forradalmak idején a korábban Tiszapárti *Egri Ujság* szerkesztőjeként, majd főszerkesztőjeként dolgozott – e szerepében bízvást tekinthető a helyi történések legjobb, legtöbbet idézett krónikásának.¹ Feladatának azonban nem csak, sőt nem is elsősorban az egri események rögzítését tekintette. Meggyőződéses szocialistaként érkezett Egerbe 1918 kora őszen, ahol korábban és 1919 után sohasem élt. Ez a tanulmány azt vizsgálja, milyen életutat járt be a forradalmi újság szerkesztője – a forradalmakig. Fő forrásai az író Somfai János művei. A tanulmány kitekintése röviden áttekinti azt, ami e sorok írásakor 1919 utáni pályafutásáról tudható.

Somfai János 1871-ben Budapesten született Stromfeld Jánosként. Édesapja, idősb Stromfeld János a budapesti Schlick Gépgyár (utóbb Schlick-Nicholson, a Ganz Hajógyár egyik elődvállalata) mérnöke volt. Idősb Stromfeld Jánosnak első házasságából két gyermeke született, közülük az első János volt. Az apa özvegyen maradván hamarosan újra megnősült, második felesége, Tábornokszky Johanna egy sok ágon mérnökökből, építészekből álló család sarja volt. Ebből a házasságból is egy fiú született elsőként, 1878-ban: Stromfeld Aurél, a Monarchia hadseregének vezérkari ezredese, a bécsi hadiakadémia, a Kriegsschule taktikaprofesszora, sikeres magasabb egységparancsnok a világháborúban – s még nevesebb, mint utóbb a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének vezérkari főnöke.² Idősb Stromfeld János 1884-ben halt meg. Hogy elsőszülött fia

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1.-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

1 Lásd erről szóló összefoglalómat, *Rainer M. János: 1918–19 egri krónikása*, Somfai János. In: 1918–19 – vég és kezdet. Szerk. Gál Máté – Péterffy Gergely. Eger 2019. 215–229.

2 Stromfeld Aurélról és a Stromfeld családról lásd *Földes Péter: Így élt Stromfeld Aurél*. Móra, Bp. 1979. Stromfeld-Somfai János életútjáról összefoglalóan először irodalmi szempontból írt a vajdasági Péchy-Horváth Rezső (Pásztortűz, 1924. 6. sz. 325–327.). Magyarországon több évtizedes szünet után a kitűnő sportújságíró, Feleki László „fedezte fel” (*Feleki László: Egy elfelejtett szocialista író: Somfai (Stromfeld) János. Élet és Irodalom*, 1971. márc. 20. 8.). Lásd még *Szecska Károly: Akiről az egriek is elfelejtkeztek*. Heves Megyei Népújság, 1971. ápr. 10., uő: Szocialista sajtónk múltjából – Somfai János egri évei. Heves Megyei Népújság, 1978. nov. 24., és legrészletesebben uő: A szocialista újságírás úttörője volt. Somfai (Stromfeld) János Egerben 1918–19-ben. Hevesi Szemle 16. (1988) 6. sz. 63–65. A Magyar Életrajzi Lexikon Somfai szócikke több apró pontatlanságot tartalmaz. Tömör, de pontos életrajza *Kalapis Zoltán: Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból*. III. köt. P–ZS. Forum, Újvidék 2004. 124–125.

milyen iskolákat végzett, nem tudjuk, de minden bizonnyal legalább érettségizett, hiszen élete nagy részében újságíróként és íróként tevékenykedett, ehhez a foglalkozáshoz pedig a lateiner műveltség hozzátartozott. Somfai gyermekkorát a tehetős középosztályi lét és a gyári környezet mellett minden bizonnyal az irodalmi ambíciók határozták meg. Hogy mikor lett anyakönyv szerint (is) Somfai (ha egyáltalán az lett!), nem ismert. Az *Egri Ujság* kolofonján szereplő név lehet ugyanis újságíró-írói álnév is. Ez szerepelt könyvein és újságcikkei alatt, ezért a továbbiakban e tanulmány is ezt a nevet használja.

Az 1871-ben született Somfai János, a későbbi szocialista, radikális reformer és forradalmár, 1918-ban a forradalom híveinek és résztvevőinek körében valószínűs matuzsálemnek számított a maga negyvenhét életével. Idősebb volt a századforduló radikális és szocialista értelmiségi körének két legtekintélyesebb alakjánál, Jászi Oszkárnál és Szabó Ervinnél. Jóval idősebb az ő szellemi hatásuk alól világszerte ismert kritikai gondolkodóvá fejlődő Mannheim Károlynál és Polányi Károlynál. Tizennégy éves volt már, amikor Lukács György született. A Galilei-kör fiatalságáról, a kommünhöz csatlakozott ifjú értelmiségiek gondolkodásáról Lengyel József, de még inkább Sinkó Ervin rajzolt széles körképet³ – Lengyel huszonöt évvel volt fiatalabb Somfainál, Sinkó pedig ugyanabban az évben született, mint Somfai János Elemér nevű fia, a későbbi olimpikon atléta – 1898-ban. Somfai János emberi, férfiúi érése, politikai eszmélése és irodalmi tájékozódása az 1880-as évekre esik. Arany Jánossal gyermekként még találkozhatott a Margitsziget fái alatt, Vajda János és Mikszáth Kálmán voltak ifjúkora vezető írói. Ady Endre Új verseinek megjelenésekor már 35 éves, a *Nyugat* első számát 37 évesen olvashatta.⁴ Somfai János a kiegyezés korának gyermeke, családja története egy sikeres és átélt asszimilációé, németből magyarrá, amely mindazonáltal nem volt mentes nehézségektől. Apja korai halála után féltestvérei közül Aurél (katonai) pályaválasztásában nagy szerepet játszott az ingyenes állami (az ő esetében: alapítványi) felsőfokú képzés amúgy ritka lehetősége. Somfai János szocialista tájékozódását alighanem befolyásolta ez az életpályából leszűrt társadalmi süllyedésveszély. Egyelőre nem ismerjük pontos képzettségét, de ha például a kor szokásai szerint a műszaki- és orvostudományok iránt *nem*, az irodalom iránt viszont érdeklődő ifjúként jogi egyetemre járt, vagy bölcsészeti stúdiumokat folytatott is, doktorátust biztosan nem szerzett – címét élete során később a kisvárosi elit környezetében bizonyosan használta volna. De ennek nincs nyoma. Ugyanígy fontos formáló tényezők lehetnek esetleges műszaki felsőfokú tanulmányai, és mindenképpen az volt a gépgyár, ahová legalábbis tizenhárom éves koráig, gyermekként apja vezethette be. Somfai János, ha csak kiskamaszként is, de láthatott belülről gyárat, nem is akármilyent, hanem csaknem ezer munkást foglalkoztató, korabeli csúcstechnológiát

3 Sinkó Ervin: Optimisták. Történelmi regény 1918–19-ből. Magvető, Bp. 1979., Lengyel József: Visegrádi utca. Magvető, Bp. 1972.

4 A kor irodalmáról, íróiról és irodalmi életéről legújabban lásd: A magyar irodalom története II. köt. 1800–1919. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály – Veres András. Gondolat, Bp. 2007., különösen 445–723.

használó nehézipari üzemet. Marx és követői ideáltipikus proletárjaikat valami ilyesfajta közegben képzeltek el. Ismerhetett, ha csak távolról is, munkásokat, emlékezhetett a műhelyek szagára. Leginkább persze a gyár vezetéséről, vezetőiről lehettek emlékei, akik között apja mozgott, s akiknek körében (gyermekként vacsorák macskaasztalánál, kamaszként családi és gyári ünnepeken stb.) meg-megfordulhatott. A korszellem és a társadalmi helyzet önmagában persze senkit sem lát el ideológiával, be kell tehát érni annyival, hogy mindezen tényezők szerepet játszhattak abban, hogy Somfai János, a fiatal hírlapíró már a 20. század első éveiben, saját harmincas évei elején már öntudatosan szocialistának vallotta magát.

* * *

Idáig azonban hosszú út vezetett. Somfai János első hírlapi cikkei ugyanis a *Magyar Állam* című katolikus egyházpolitikai napilapban jelentek meg 1891-től (vagyis húszéves korától), majd több-kevesebb rendszerességgel közölt tárcákat más budapesti lapokban is. A 19. század utolsó évei a kapitalista tömegsajtó viharos fejlődésének időszaka Budapesten. Az újságírók a nagyvárosi élet egyik jellegzetes, bár kis létszámú csoportját jelentették, sajátos életformával, viszonylag jó keresettel. A hivatásos szépírás és a zsurnalisztika éppen ebben az időben vált szét egymástól.⁵ Tárcáíróként Somfai egyik fő témája maga a város volt – számos írást jegyzett különféle középületekről, így a pesti belvárosi városrendezés során eltűnt (lebontott) kúriáról, vagy a lebontani tervezett Rókus-kórházról, a budavári Nagyboldogasszony-templom (Mátyás-templom) építéséről.⁶ Ezek az esszék arról árulkodnak, hogy írójuk tősgyökeres fővárosi, első tárcanovellái is jellegzetes fővárosi alakok, élethelyzetek könnyed leírásai. Utóbbiak ugyancsak 1891-től jelentek meg irodalmi igényű almanachokban és folyóiratokban.⁷ A műfaj és a korabeli sajtóviszonyok megengedték, hogy egyes írásai több helyen is megjelenhessenek – ugyanazon tárcák némi késéssel napvilágot láttak vidéki városok napilapjaiban is.⁸

Somfai irodalmi ambícióira vall, hogy tárcáiból 1895-ben, huszonnégy éves korában egy csokorra valót egy kis alakú könyvben jelentetett meg. A tárcanovella későbbi nagy magyar mesterei, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes és mások ekkor még csak elemisták vagy épp hogy kisgimnazisták; Móricz Zsigmond is csupán tizenhat éves. Somfai zsánerképeiben már ott gomolyog

5 A korabeli sajtó világról lásd *Buzinkay Géza: A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Wolters Kluwer, Bp. 2016. 231–318.

6 *Somfai János: A régi Pest pusztulása*. Pesti Hírlap, 1896. júl. 24. 4.

7 Lásd például *Somfai János: Lázban*. Ország-Világ 12. (1891) 544–545., uő: *Házikó*. Ország-Világ 12. (1891) 578–580.

8 Például *Látomány* című tárcanovellája előbb a *Hazánk* 1903. július 12-i számában jelent meg Budapesten, majd a Kecskeméti Friss Ujságban, 1903. augusztus 25-én.

a századvég dekadens, némiképp szorongó életérzése, amely a mikszáthi idők kedélyes anekdotizmusát készül éppen felváltani. Kötete tizenegy elbeszélést tartalmaz, lényegében mind szerzője benső énjéről, többnyire szomorú és nyomott hangulatáról szól (az első novella címe: *Bénán*): a feleslegesség, az üresség, a fáradtság ábrázolása. *Spleen*, kissé finomkodó, de alapjában olvasható mondatokban. Mindennek egyik oka a nagyvárosi életforma – egyik megoldása pedig a kivonulás, a menekülés. Ezt a gondolatot tartalmazza az eléggé átéltnek tűnő, hihetleg önleletrajzi elemekre épülő *Fáradtság* című novella. Fiktív levelek sora ez egy baráthoz, akinek a főhős beszámol tavaszi érkezésről a *Nagy-Balkánnak* nevezett kisvárosba. Nagy-Balkányt az Alföld legélénkebb, legmozgalmasabb városának mondják, de a szerzőnek, aki egyébként kétségtelenül újságíró, maga a csend. Itt szeretne pihenni, mert fáradt. „A főváros, ez az úgynevezett moloch, az izgalmas élet, a fárasztó éjjeli munka kiszítta belőlem az életerőt, a frissiséget. A küzködés meglazította idegrendszeremet, elszárította agyamat s egészen kimerített, elcsigázott. [...] Ez a hetenként kétszer megjelenő lap, a melyet szerkesztek, édes kevés munkát ad s jóformán csak a megjelenés előtti napokon, szerdán és szombaton van egy kis dolgom. A többi időmet úgy töltöm, ahogy akarom. – Ahogy akarom. Te tudod, hogy mit jelent ez a rövid mondat annak, akinek eddig mindig csaknem szakadatlanul a közönségnek kellett szolgálnia, s ezért a falánk modern szörnyetegért minden pillanatban készen lennie.”⁹ A lap kiadója azután megismerteti a helyi társasággal („ezt már megkövetelik az ostoba szokások s így hát teszem itt is, ott is a látogatásokat, végighallgatom a badarságokat, elszenvedem a leányok, asszonyok szemforgatásait.”¹⁰), beleszeret egy kislányba, aki hamarosan meghal.

A vidéki kapcsolatok e gondolatkísérletől eltekintve csak a Pesten megjelent tárcák és talán más cikkek leküldését (és az értük járó honorárium felvételét) jelentették. A novella színtere, Nagy-Balkány ekkor még lehetett akár Szeged vagy Kecskemét (ahol biztosan megjelentek írásai) vagy bármely kisváros. Az elvágyódással szemben ugyanakkor a jelek szerint komoly fővárosi kötődések álltak. Somfai 1896-tól, alapításától tagja volt az Országos Pázmány Egyesület előljáróságának, amely a katolikus írók és hírlapírók „erkölcsi és anyagi támogatását” tűzte célul.¹¹ Ugyanebben az évben a katolikus családokat segítő egyesület titkárának választották.¹² Első kötetét a lapok röviden említették, de többnyire elismeréssel fogadták. Az *Ország-Világ*, első szárnypróbálgatásainak színtere ismertetésében úgy látta, „rutinirt újságíró tollára vallanak ezek a könnyed, rövid lélegzetű történetkék, a melyek a lapok tárczarovata számára készültek”, igaz, hozzátette: „talán több passzióval, mint sikerrel. [...] Kár, hogy Somfai nem elég kényes a témái megválasztásában s oly konvencionális tárgyakat is feldolgoz, minő a Lázbeszéd. Az asszony »rendetlenül hánykolódik ágyában«

9 Somfai János: Vázlatok. Rózsa Kálmán és neje könyvnyomdája, Bp. 1895. 72.

10 Uo. 74.

11 Lásd Religio – Vallás, 1896. 2. félév, 1–3.

12 Pesti Hírlap 1896. jan. 27.

és félrebeszél. A férj szemei »üvegesen merednek az asszonyra«, mivel a nő lázalmaiban elárulja magát s a kedvesét. Hanem azért, mikor a hűtlen »elcsendesül – végképen«, a megcsalt férfi csak ráhajtja mégis a fejét s »szaggatottan zokog.«¹³ A *Pesti Hírlap* szerint a *Vázlatok* „kétségtelenül talentumos író” vezet be az irodalomba s mutat be a közönségnek. [...] Az apróságok mindegyikében van valami érdekes vonás, s itt-ott megcsillan a kedély is, kétségtelenné téve, hogy a fiatal szerző még sokkal jobb dolgokat is produkál s az írói gárdában méltó helyet foglal el.”¹⁴ Akadtak azonban ennél sokkal kedvezőtlenebb vélemények is. A *Magyar Szalon* szemleírója szerint a *Vázlatok* szerzője „valószínűleg újságíró ember. Erre vall, hogy a dolgai eléggé tisztességesen vannak megírva, anélkül, hogy egy pillanatra is irodalmi ízűek volnának. Olyan igénytelen, szín és mag nélkül való apróságok, aminőket az újságírás ezrivel termel és fogyaszt.”¹⁵ Az *Új Idők* kritikusa pedig a pesszimizmust kárhoztatta („nem lehetnek olyan kegyetlenül rosszak irodalmi viszonyaink, ha Somfai János kiadhatta kötetét – miért hát ez a nagy harag a társadalommal és az élettel szemben?”), de úgy vélte, „ifjúkori erények és ifjúkori hibák szép arányban vannak meg egymás mellett ebben a kötetben, aszerint, amint az egyik vagy másik túlsúlyra vergődik, lesz csak eldönthető: író-e Somfai János, vagy pedig nem?”.

A teljesítményen mennyiségi szempontból mindenesetre nem múltott. A tárca-kötet után 1897 és 1902 között három (!) regénye jelent meg, a *Hamlet asszonyság*, a *Töviskoszorú* és a *Golgotha*. Az első még keltett némi lagymatag visszhangot – a *Magyarország* szerint Somfai „próbálkozása eléggé sikerült. Regényének főalakja: a szerelmes asszony jól megrajzolt alak, a jellemfestés jó s a lélektani motívumok igazságosak”.¹⁶ A *Pesti Napló* úgy vélte, „érdekesen megkomponált történet, élénk bonyodalom és csinos nyelv: ezek a fiatal író kvalitásai [...] lélektani elemzés, mélyebb megfigyelés nem bántják; beéri ő azzal, hogy szabatosan és csinosan elbeszél. A címlapon egy zöldruhás hölgy látható, ki egy kicsit emlékeztet Grévin torzképeire”.¹⁷ A másik két regény viszont említés nélkül maradt – amivel ki is hullott az irodalmi emlékezetből.¹⁸ Somfai 1898-ban megpróbálkozott egy irodalmi (saját megfogalmazása szerint „társadalmi és kritikai”) folyóirat indításával is *Közvélemény* címmel, ám a periodika a következő évben megszűnt. Tartalmára

13 Ország-Világ 1895. dec. 29.

14 Pesti Hírlap, 1895. szept. 4.

15 Magyar Szalon, 1895–1896. 1. sz., 197.

16 Magyarország 1898. szept. 28.

17 Pesti Napló, 1898. aug. 25.

18 Somfai János műveinek legteljesebb felsorolását lásd Magyarország vármegyei és városai. 12. k. Torontál vármegye. Szerk. Borovszky Samu. 293–294. Megjegyzendő, hogy Somfai részt vett a kötet összeállításában, így az adatokat saját maga szolgáltatta. Első három regénye nem lelhető fel az Országos Széchényi Könyvtárban. A Magyar Könyvészet 1886–1900 (szerk. Petrik Géza, Budapest, 1908) tartalmazza a *Hamlet asszonyságot*, a másik kettőt nem, míg *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái* (12. k. 1234–1235.) – egyébként Petrikre hivatkozva – egyik regényéről sem tud.

kizárólag a lapokban megjelent rövid hírekből, előfizetési felhívásokból következethetünk – ennek alapján egyetlen szerzője sem került a mégoly tág irodalmi kánonba. Pályakezdése után egy évtizeddel Somfai János lényegében maradt, aki volt: könnyűtollú újságíró, novellista, akinek irodalmi áttörése elmaradt. Nyilván ezért (is) döntött úgy, hogy elköltözik Budapestről. Hozzájárulhatott ehhez egy magánéleti, egzisztenciális szempont is. Somfai 1895-ben megnősült, s a következő években négy gyermeke született. Felesége súlyos és hosszan tartó betegség után halt meg 1903 szeptemberében – népes családja eltartásához és felesége gyógykezeléséhez a szabadfoglalkozású újságíró szerepét (és jövedelmét) célszerűbb volt felcserélni egy vidéki lap szerkesztői állásával.¹⁹

A *Torontál* című nagybecskereki napilappal valószínűleg korábban is volt kapcsolata, 1902-ben mindenesetre a fővárosból Torontál megye székhelyére, Nagybecskerekre költözött.²⁰ A *Torontál* indítása körül, annak idején, 1872-ben még a vármegyei közigazgatás vezetői és a helyi Deák-párt ügködtek. A *Torontál* persze függetlennek nevezte magát, de valójában kormánypárti volt.²¹ Többnyire Pestről „lecsábított” tapasztalt újságírók készítették, a szerkesztőség pedig az akkori szokások szerint kezdettől fogva érdeklődött az irodalom iránt is. 1892-ben az addig hetente kétszer megjelenő újság napilap lett, s akkor vette át a főszerkesztést Brájjer Lajos, a helyi (német nyelvű) sajtó nagy tekintélyű szerkesztője. Amint Somfai a napilap húszéves történetére visszatekintő írásában utalt rá, a munkatársi gárda gyakran változott, mert a fővárosi újságírók nem nagyon bírták az ottaninál több munkát, amely – szerinte – „hihetetlenül gyors, és amellett vidéken kétszer annyi körültekintést, tapintatot, megfontolást igénylő”. A *Torontálnál*, írta Somfai, „órák alatt egész napi munkát kell(ett) elvégezni és minden munkát elvégezni, ami a közönség érdeklődésének, újságyszomjának kielégítéséhez szükséges. A napisajtónál nem lehet restancia, itt ami újság, mindent föl kell dolgozni, ha megszakad is belé az újságíró és szerkesztő”.²² Nagybecskerek egyike volt annak a 233 településnek, ahol a 20. század elején Magyarországon lapot adtak ki. Ám egy ekkora városban (huszonötezer fő körüli lakossággal) a hivatásos újságírók száma tíz alatt volt. „A vidéki lapok jellege meglehetősen hasonlatosságokat mutatott:” – írja Buzinkay Géza – „a kormánypártiak vezércikkeit a félhivatalos kormánylapból vágták össze, és csak az ellenzéki lapok készültek a helyszínen, ezek viszont többnyire alacsonyabb színvonalat képviseltek.”²³ Lengyel Ernőt idézi, aki „a gyenge színvonalat három tényezőre vezette vissza: a kevés színvonalas újságíróra, a helyi élet szűkös eseményeire, illetve arra, hogy

19 Somfai házasságáról lásd Fővárosi Lapok, 1895. máj. 21. Felesége haláláról több újság is beszámolt, például a Budapesti Napló 1903. szept. 24. Nem sokkal ezután legnagyobb gyermeke, a nyolcéves Rózsi ugyancsak meghalt, lásd Budapest, 1904. jún. 5.

20 Németh Ferenc: A nagybecskereki sajtó története 1849–1918. Forum, Újvidék 2004. 40. – Nagybecskerekéről ebben az időszakban lásd Várady Tibor: Zoknik a csilláron, életek hajszálon. Történetek az irattárból. Magvető, Bp. 2014.

21 Németh F.: A nagybecskereki sajtó i. m. 27–30.

22 Torontál, 1912. jún. 1.

23 Buzinkay G.: A magyar sajtó i. m. 241.

kevés dolgot mert megírni az újságíró, amire a vidéki társadalmi feltételek kényszerítették. 'A mai vidéki sajtó nem a kapitalizmus fáján nőtt ki' – ellentétben a budapestivel.²⁴

Alig érkezett meg Nagybecskerekre, a helyi Deák-féle színtársulat színre vitte Somfai *A szekrény titka* című zenés bohózatát. Saját lapja, a *Torontál* nagy sikerről tudósított, a fiatal Fülep Lajos viszont az ellenzéki *Nagybecskereki Hírlapban* úgy vélekedett, hogy „a darab annyira hülye, hogy nem is tartjuk érdemesnek vele foglalkozni”.²⁵ Sem a zenés színmű, sem Somfai más, megjelent és Becskereken előadott drámái nem kerültek eddig elő.²⁶ Irodalmi kudarcai nem szegték alkotókedvét, 1903-ban ugyanis újabb kötetre való írást adott ki, immár a nagybecskereki Pleitz nyomdánál.²⁷ A címadó *Kutyavár* egy körülbelül nyolcvan oldalas „regényes korrajz Mátyás király korából”. A romantizáló, függetlenségi szellemű történelmi regénykezdemény szerelmi történet, az udvari intrika és a fiatal király elleni politikai merényletkísérlet közegében leírva. Az elégedetlen nagyurak konspirációját természetesen Habsburg Frigyes mozgatja a háttérből. A lendületes kezdet után a szerző türelme láthatóan elfogyott – a *Kutyavár* kurtán-furcsán ér véget, amikor a tervezett királygyilkosság csúfos kudarcba fúl. A hozzá fűzött novellák mozgalmasabbak, drámaibbak, mint a *Metszetekbeliek*. Somfai ezúttal kaszinó, kártya, öngyilkosság témaköreiből merített; jellegzetesen a fővárosi életről szólt, a nagyvárosi teret benépesítő alakokat villantott fel történeteiben. Közülük a legérdekesebb (legalábbis tárgyunk szempontjából) *A vörös lámpásnál* című. Egy kávéházi úri társaság annyira unatkozik Pesten, hogy elhatározzák: kimennek a Külső-Csömöri útra egy kocsmába, ahol, mint hírlík, „olyan munkás-féle emberek” vannak. Látogatást tesznek tehát a város (és a városi társadalom) peremére. A *Vörös lámpás* vendégei valóban mások, mint ők, és ezért némiképp ellenségesen fogadják őket. Egyikük egyenesen „izgató beszédet” mond a többinek, ami „valami szociálista ízű diskurzus lehetett”.²⁸ Egyik-másik részlet elhalalszik a kissé kapatos kiránduló kompániához, ilyesfélék, mint „büszke vagyok a szegénységemre”, vagy „én a nép közül való vagyok, a fönséges nép közül”. Végül aztán mégis együtt folytatják az iddogálást, sőt, össze is barátkoznak. A „szociálista” szónok pedig búcsúzásképpen így szól egyikükhöz: „Szervusz, én is nemes ember vagyok, az apám főszolgabíró volt”.²⁹

Eleddig semmi nyomát nem láttuk annak, hogy az ifjú újságírónak bármi-féle kritikai viszonya lenne a fennálló társadalmi renddel, politikai vélemény

24 Uo. 241–242. Lengyel Ernő 1910-ben jelentetett meg könyvet a sajtó szociológiájáról.

25 Idézi *Németh F.*: A nagybecskereki sajtó i. m. 106–107.

26 *Feleki L.*: Egy elfelejtett szociálista i. m. úgy tudta, hogy a *Hamlet asszonyosság* Somfai drámáit tartalmazta, s valószínűleg ennek nyomán nevezi a Magyar Életrajzi Lexikon az 1898-as budapesti kiadású regényt *drámakötetnek*.

27 *Somfai János*: *Kutyavár és más apróbb históriák*. Pleitz Fer. Pál könyvnyomdája, Nagybecskerek 1903.

28 Uo. 158.

29 Uo. 161.

ugyanis meg sem jelent a novellákban. Pontosabban, a *világgal* sok baja volt, ám ezekre tisztán egyéni életproblémaként reflektált, semmiképp sem politikai vagy éppen osztályalapon. A *Vörös lámpásnál* az első jelzés arról, hogy Somfai János gondolkodása ebben az irányban változott.

A nagybecskereki sajtó monográfiája, Németh Ferenc arról ír, hogy Somfai „szocialista íróként” érkezett a Bánátba – ennek azonban, mint láttuk, írásai-ban alig van bármi nyoma. Ellenkezőjének annál inkább. A kormánypárti lap segédszerkesztőjeként láthatóan elhelyezkedett a kisvárosi establishmentben. 1903-ban a helyi *Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület* titkára lett. Nagybecskerekben ebben az időben közel egyforma számban éltek magyarok, szerbek és németek.³⁰ Az egyesületet (már eredetileg az 1875-ben létrejött Nagybecskereki Polgári Magyar Olvasókört is, akárcsak a *Torontált*) a vármegyei tisztikar hozta létre. 1883-ban még csak 49 tagja volt, egy 225 kötetes kölcsönkönyvtárral. 1884-ben ez a kör mondta ki, hogy megalakítja a Torontál Vármegyei Magyar Nyelvtérjesztő és Közművelődési Egyesületet, de abban az évben nem jött össze az alakuláshoz szükséges 25 tag. Ezért csak a következő évben, 1885-ben alakultak meg mintegy 200 taggal, s az olvasókör időközben lassan gyarapodó (ekkor már 320 kötetes) könyvtárával. Az egyesületet a korabeli nemzetpolitika céljaival összhangban hozták létre, vagyis a nyelvi és kulturális magyarosítás eszközeként. Ezért szerveztek nyelvtanfolyamokat, jutalmazták a magyar tanárokat és szerveztek nyaralásokat szerb diákoknak például Szegedre, ahol magyar nyelvi közegben töltötték a szünidőt. 1904-ben lett Somfai az egyesület másod-, a következő évben első titkára – és ekkor vált az egyleti kölcsönkönyvtárból az első nagybecskereki közkönyvtár.³¹ Ugyanekkor olvasztotta magába a *Nagybecskereki Munkásképző és Társasegyletet*, illetve az ebből kinőtt *Nagybecskereki Szabad Líczeumot*, amiből azután 1905 után „megyei szabad líczeum” lett. Ez ismeretterjesztő előadások, irodalmi estek szervezését jelentette, elsősorban a téli időszakban, novembertől ápriliséig. Az egyesület elnöke a főispán, alelnökei az alispán és az állami főgimnázium igazgatója, igazgatója a vármegyei főjegyző, aligazgatója a megyei tanfelügyelő. Ilyen összetételű, a helyi politikai elitből álló tisztikárnál már abban az időben is természetes volt, hogy az egyesület adminisztrációját a(z első) titkár, azaz Somfai János „vitte”. Rá hárult az egész szervezőmunka, az előadásoké és a tanfolyamoké, a levelezés, a pénzügyek intézése és így tovább. Ő állította össze az egyesület éves beszámolóját (amit a közgyűlésen maga ismertetett), gondoskodott annak közléséről az egyleti Évkönyvben, aminek ugyancsak ő volt a szerkesztője.³² A

30 Az 1910-es népszámlálás szerint Nagybecskereknek 26 006 lakosa volt, ebből 9148 magyar, 8934 szerb, 6811 német, 456 szlovák és 339 román nemzetiségű volt.

31 A könyvtárhasználatról és az olvasás kultúrájáról lásd *Gyáni Gábor*: Az olvasás kultúrája. In: A magyar irodalom története II. i. m. 560–571.

32 A *Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület* tevékenységéről lásd Negyedszázad 1885–1910. A Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület emlékkönyve fönnállásának negyedszázados évfordulója alkalmából. Szerk. Somfai János. Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület, Nagybecskerek 1910. A

kormánypárti napilap szerkesztőjének és a kormány művelődés- és nyelvpolitikai törekvéseit képviselő egyesület ügyvezetőjének aligha tesznek meg egy „szocialista” író.

Így gondolhatnánk – ám a helyzet ennél összetettebb. Somfai János, meg lehet, nem szocialistaként, s biztosan nem *szocialista íróként* érkezett Torontál vármegye székhelyére – de az biztos, hogy Nagybecskerekén tényleg szocialista író lett. 1906-ban ugyanis Pleitz nyomdája egy vaskos regényt hozott ki a főszerkesztőtől, amelynek a címe kevés kétséget hagyott a tartalom felől. Ez Somfai fő műve, a *Forradalom*, amelynek főhőse, az író regénybeli alteregójának egyike maga jelenti ki, méghozzá rögtön a könyv legelején: ő szocialista.

A *Forradalom* címe ma militánsnak hat, mert a forradalom szó mindent felforgató társadalmi-politikai átrendeződésre és az azt kísérő erőszakra utal. A regény azonban elsősorban nem erről szól. Főszereplője, egy mérnök, kiváló, szakmájában országsszerte ismert szakember, precíz szervező – és meggyőződéses szocialista. A történet kezdetén harmincas évei elején járó Szobránc István üzemvezetőként áll munkába a budapesti Homoród vasgyárban, amely 900 munkást foglalkoztat – körülbelül annyit, amennyit a Schlick Gépgyár, ahol Somfai édesapja dolgozott mérnökként. De nemcsak a tőkés nagyüzemet vezeti, hanem a szervezett munkásságot is: élükre állva hamarosan eléri, hogy az egyébként emberséges gyártulajdonos javítson a munkások szociális helyzetén. Az ehhez szükséges átszervezésekhez, vagyis a tőkés nagyüzem átstrukturálásához az üzemvezető mérnök pontos és részletes tervet készít, amely ki is állja a gyakorlat próbáját.

A regény nem a füstös és hangos műhelyekben játszódik, az üzemi környezet jobbára az üzemvezetői irodára, legfeljebb a gyárudvarra szorítkozik. A cselekmény nagyobb része társasági összejöveteleken, nagypolgári otthonokban zajlik, sőt vadászat is előfordul. Szerelmi történetről van ugyanis szó. Szobránc mérnök beleszeret Homoród Gyula vasgyáros szocialista érzelmű, komoly, különc és kissé korosodó (értsd: körülbelül huszonhárom éves...) lányába, Magdába, aki persze viszonozza érzelmeit. A mérnök elhárítja Magda nővérének, egy bankár (nem mellesleg a családi részvénytársaság vagyongazdái) unatkozó feleségének érdeklődését, aki az egzotikus mérnököt szeretőjéül kívánná. Homoród harmadik, legfiatalabb gyermeke egy fiú, aki külföldi tanulmányai végeztével éppen a gyárral ismerkedik Szobránc keze alatt – az ifjú ugyancsak szocialista elveket vall. Kezdetét veszi egy iparági mozgalom a munkaidő rövidítéséért, Szobránc ebben is kulcsszerepet vállal. De kiáll elveiért a magánéletben is, a gyáros lánya megszökik vele, és együtt élnek formális házasságkötés nélkül. Párhuzamos szerelmi történetek is kibontakoznak, így az ifjabb Homoród és a gyári portás lánya, Kenderes Ilonka között (ez a lány is kedves, érdeklődő, ám, ellentétben Szobránc mérnök kedvesével, mélyen istenhívő, gyenge személyiség – nem is teljesül be a kapcsolat...), sőt két alkalommal is felbukkan a mérnök egy gimnáziumi osztálytársa, egy katolikus pap is, aki

ugyancsak halálosan és reménytelenül szerelmes egy asszonyba. Szobránc, az életforma-forradalmár hosszú monológban tárja elő nézeteit férfi és nő együttéléséről és papi nőtlenségről, melynek hatására a pap leveti a reverendát és megnősül.

A regénybeli Szobránc István azonban cseppet sem híve a forradalmi radikalizmusnak. Belátó, óvatos, reformer szocialista ő, aki élesen elutasítja az akcionizmust, a fölösleges vagy teljesíthetetlen követelésekért folyó harcot. Ezt legvilágosabban a könyv egyetlen munkás szereplőjével, egy Gömör nevű szakmunkással való vitájában mondja ki. Gömör a *sztrájk – mindenáron* híve, hiszen „a tőkét minduntalan, állandóan támadni kell, döntögetni, gyöngíteni”. „A mai társadalomban – vette át megint a szót Szobránc – a mai társadalom fegyvereivel kell nekünk is harcolnunk. ... Ma a tőke ellen csak tőkével lehet eredményesen harcolni. A munkásosztályt anyagilag szervezni, erősíteni kell, s ezért el kell fogadni a kapitalizmustól a munkásjóléti intézményeket is, amelyeket szorongattatásában ad, mert ezek az intézmények a mi erőinket gyarapítják a további harcra.”³³ „A sztrájk a munkásságnak egyetlen erős és hatásos forradalmi fegyvere. Ezt az egyetlen fegyvert éppen eszméink és harcunk érdekében nem szabad elkoptatni. Ezt a fegyvert csak akkor szabad használni, ha komoly és nagy okok kényszerítenek rá bennünket s akkor szabad csak kihuzni hüvelyéből, ha tudjuk, hogy úgy sújthatunk vele, hogy az ellenfélt hódolásra kényszerítjük és a fegyverünkön csorba nem esik.”³⁴ A regényben két sztrájkot is kezdeményeznek – Szobránc mindkettőt ellenzi. Az elsőt azért, mert a követelésekre a gyár tulajdonosa ellentervvel reagál, amelyben elfogadja például a munkaidő valamelyes rövidítését. A másodikat, amely összezapásba torkollik, egy egyéni sérelem (Gömör elbocsátása és gyárból való kivezetése) váltja ki, és a munkások nagy része egyáltalán nem vesz részt benne. Szobránc ezt a vadsztrájknak induló, utóbb megszervezett megmozdulást is le akarja szelni, és sikerrel is jár. Amikor megszületik a fia (házasságon kívül, így tehát törvénytelen gyermekként) a mérnök és Homoród Magda összeházasodnak, kibékülnek az idős gyárossal (aki időközben eladta gyárát) és a regény zárójelemben mindannyian a mérnök sugárúti (!) lakásából tekintenek egy százezres felvonulásra, amely a népjogokért szerveződött. „Ember ember hátán s megdőbbentő rendben és fegyelemmel mozgott a félelmetes rengeteg tömeg. Csupa nyugalom, csupa béke a százezerfejű tömegben s ez a béke és nyugalom mégis úgy hatott, mint valami egekig ható forradalmi csatakiáltás. Szobránc megfogta apósa karját s lemutatott a tömegre s mintegy Homoródnak előbbi szavaira felelve mondta: – Nem, nem hiábavaló a küzdelem. Talán még korán van, de már hajnalodik. – Lent zengett az égreható szózat: Szabad lesz a jövő!”³⁵

33 *Somfai János*: Forradalom. Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdai Műintézet, Nagybecskerek 1906. 126–127.

34 Uo. 332.

35 Uo. 368. – A felhangzó dal az úgynevezett (régebbi) Munkás-Marseillaise refrénjének utolsó sora, Gáspár Imre fordításában (az újabbat Csizmadia Ferenc írta; a ma ismert,

Somfai főhőse tehát nem lángszavú forradalmi (munkás)vezér, sokkal inkább egy osztálytudatos, komoly és rezervált (de nem titokzatos) Jókai-hős, akinek fellépéséből valósággal árad a természetes tekintély. Ennek forrása, a jellem mellett, nyilvánvalóan Szobránc mérnöki tudása. A technológiai és szervezési ismeretek letéteményesei, a mérnökök, ebben az időben az új, tehát racionális és tervezett társadalom hivatott vezetőinek tudták magukat. Olyan berendezkedés tervezőinek, konstruktőreinek és technikusainak, amely az egész társadalom kiszámítható javának érdekében szerveződik. Ez a tervezőmérnök-szocializmus annál érdekesebb, mert a korabeli szociáldemokrácia nem engedélyezte például a mérnökök szakszervezeti (és így pártbeli) tagságát. A regényhős kissé idealizált formában a pár évvel későbbi, 1919-es mérnök forradalmárok alakját előlegezi.³⁶

Somfai könyvének szereplői rengeteget beszélnek, nagyon komolyan vitatkoznak egymással, ezért a regény hemzseg a papírosízű tézisszövegektől. Úgy tűnik, mintha a szereplők időnként hosszasan citálnának népszerűsítő szocialista brosrákat.³⁷ Ebben természetesen Szobránc mérnök jár elől, ő képviseli ezt az oldalt. A másikon az öreg Homoród gyáros, valamint az idősebb Homoród-lány bankár férje áll, akivel Szobránc a regény leghosszabb, mintegy húszoldalas (!) közgazdasági vitáját folytatja. A főszereplő ezenkívül hosszú eszmecseréket folytat mozgalmi és a mindennapi életet érintő kérdésekről a szerző másik alteregójával, egy Csornay nevű íróval és újságíróval, aki nagyon jóakarátú, de teljességgel a polgári etika (és dekadencia) hatja át. A regény címe tehát egyáltalán nem a konkrét társadalmi vagy politikai forradalomra, sokkal inkább a gondolkodására utal, a gondolkodást átható szociális gondolat jelentőségére. Az új, forradalmi gondolkodás, úgy is mondhatnánk, hosszú *evolúció* eredménye leend. Ennek legvilágosabb megfogalmazása a regény dramaturgiai csúcspontján található, amikor a mérnök és a gyárolány megbeszéli, hogy akár a család beleegyezése nélkül, mindent maguk mögött hagyva is együtt akarnak élni. Ezt követően a főhős – immár egyedül – elgondolkodik, és erre jut: „Más asszony, ezer asszony talán kerékkötője lenne, Magdáról azonban tudta, hogy még inkább erősíteni fogja. Szobránc fölemelte a fejét s kifeszítette a mellét. Igen, csak tovább, tovább, hadd dúljon a forradalom a lelkekben, agyvelőkben, vesékben, szívekben, míg diadalmasan megszületik belőlük a jövő társadalma”.

A forradalom ezekben az években Nagybecskerekén távolról sem csupán a lapszerkesztő regényének címében bukkant fel. Inkább úgy tűnik, valósággal a levegőben volt. „Ha most kérdezzük, mi szüli a forradalmakat, mi az oka annak,

a francia himnusz hivatalos magyar szövege Jankovich Ferenc fordítása).

36 Erről lásd Péteri György: Engineer Utopia: On the Position of Technostructure in Hungary's War Communism, 1919. International Studies of Management & Organization 19. (1989) 3. sz. 82–102.

37 A magyar kommunista párt első, 1918–19-es értelmiségéről szóló kulcsregény, Sinkó Ervin *Optimistákja* nagyon hasonló írói technikával készült.

hogy némelykor évtizedeken, sőt évszázadokon keresztül egy falevél sem mozog, máskor meg a viharok csak úgy kergetik egymást, igen nehéz általános feleletet adni” – mondotta a Közművelődési Egyesület szabad líceumának előadásán Alexander Bernát filozófus, pesti egyetemi tanár 1911 decemberében.³⁸ „Mi tehát az új költészet?” – tette fel a kérdést ugyanott, csak pár héttel később az ifjú Kosztolányi Dezső, és így felelt rá: „Új és ragaszkodom ehhez. Tüntetés, gőg és forradalom lüktet benne, de érték is van, jellemző érték. ... Elkoptak a régi szavak, meghalványultak a régi rigmusok s az idegrendszernek új ingerekre van szüksége, hogy remegjen.”³⁹ Ahogyan Alexandernek és Kosztolányinak, Somfai regényhőisének is úgy tetszik, mintha a gyökeres változás nemhogy közeledne, hanem egyenesen *ott van*, a tömegfelvonulásban éppúgy mint életérzésben, (új) költészetben, ingerekben és idegekben, de még a vesékben is. Nagyon valószínű, hogy a pesti előadókat hallgatván nem csupán az egyleti titkár, hanem kisváros művelt közönsége (de inkább annak egy része) is e forradalom beavatottjának érezhette magát. A 20. század első másfél évtizedét, s különösen az első világháborút megelőző évek értelmiségi diskurzusait megörökítő regények is arról tanúskodnak, hogy a forradalom egyszerűen valami gyökeres, és sok tekintetben mentális változás szinonimája volt, amelyben mondjuk a szabadkai vagy éppen a szentpétervári kávéházak és szerkesztőségek, szalonok és promenádok művelt középosztályi világa úgy marad meg, hogy közben megvalósul a földi megváltás is.⁴⁰

A *Forradalom* szocialista téziseit ma, több mint száz év távlatából és egy magát szocialistaként meghatározó politikai rendszer tapasztalatán átszűrve erősen didaktikusnak érezzük. Csakhogy más a helyzet – és ez a döntő – az egykorú befogadás szempontjából. Amennyiben a szövegek „által közvetített diszkurzív tartalmak megkérdőjelezzik az uralkodó paradigmát, vagy legalábbis annak szempontjából periferikus igazságokat fogalmaznak meg – valamilyen egzotikus tapasztalatról tudósítanak”, s teszik mindezt *a maguk idejében*, akkor nem beszélhetünk didaxisról, hiszen azt „inkább a bevett igazságok elmondásával asszociáljuk”.⁴¹ Somfai János 1906-ban az irodalmi-esztétikai paradigmát aligha kérdőjelezte meg – regénye úgynevezett üzenete azonban olyasmit fogalmazott meg, amit a közérzet aligha tartott bevettnek. Somfai javaslata nem kérdés volt, mint Alexander Bernáté, nem tiszta esztétikum és forma, mint Kosztolányié, hanem egy sokoldalú evolúció, az egyéni életstratégiától a munkás önszerveződésig, sőt, esetlegesen valamiféle osztályszövetségig, amelyben a technokrácia és a proletariátus mintegy közösen és szervezeten,

38 A Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület Évkönyve 1912. Szerk. Somfai János. Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület, Nagybecskerek 1910. 41.

39 Uo. 67–68.

40 A számtalan lehetséges példa közül csak kettő, Sinkó Ervin fentebb idézett *Optimistákja* vagy Alekszej Tolsztoj *Golgota* című trilógiájának első kötete, a *Nővérek*. Mindkét regény közvetlenül az események után, a húszas évek elején íródott.

41 *Hajdu Péter: A Cholnoky dinasztia legendája*. In: A magyar irodalom története II. i. m. 766.

sőt *tervezetten* számolja fel a tőkeviszonyt. Az az idegekben és agyakban dúló forradalom semmiféle erőszakos, felforgató társadalmi cselekvéssel nem jár, leginkább a közművelődési egyesületi előadásain és regényolvasás közben élhető át.

Az írói áttörést és a sikert a *Forradalom* sem hozta meg Somfai Jánosnak. A *Vasárnapi Ujság* ismertetője ugyan elismerte, hogy „irány-regényt írni nem olyan könnyű dolog; a művészi elemeket úgy összeolvasztani a társadalmi, politikai vagy tudományos tendenciákkal, hogy az öntvény is nemes fém legyen, megőrizze fényének, csengésének tisztaságát, – próbára teszi a legerősebb írói tehetséget is”. Somfai „nagy anyagot hordott össze, alaposan megnézte a szocializmust minden oldaláról s ha felfogása nem valami egyéni és eredeti is, mindenesetre komoly tanulmányon alapszik. Csakhogy éppen az a baj: a tendencia elnyomja a regényt. A mese vékonyan csörgedezik, minduntalan el-elveszve a fejtegetések súlya alatt, az alakok pedig nem tudnak emberi formát ölteni, egy-egy iránynak, eszmének merev, automatikus képviselői lesznek. Ezt feledtetni nem lehet sem dialektikával, sem a színeskedő előadással. Úgy ültünk neki a könyvnek, hogy regényt olvasunk, pedig nem azt kapunk, hanem regény formájába burkolt publicisztikai fejtegetéseket. Ez pedig hybrid dolog, nem eléggé irodalom és nem eléggé publicisztika, – az eredmény csalódás és unalom”.⁴² A *Pesti Hírlap* hasonlóan szigorú volt: „A regény irodalmi szempontból a gyengék közé tartozik, cselekménye sablonos, alakjai merevek. Mint a szocializmus eszméinek hirdetése s a mai társadalmi rend ostromozása sem áll a kellő színvonalon, mert a szocializmus eszméit a magyarországi szocializmus álláspontjáról mérlegeli, amelyről tudva, hogy az eszmei szempontokból meglehetősen távol áll s csak azt a bár kétségtelenül jogos küzdelmet képviseli, melyet a munka folytat a tőke ellen”.⁴³ A szociáldemokrata párt elméleti folyóirata, a *Szocializmus* szemleírója még az író meggyőződését is kétségbe vonta: „Nem ismerem a könyv íróját, de fogadni mernék, hogy csak azért ismerkedett meg a pártunk belső életével, hogy ezt a regényt megírhasssa. Úgy tetszett neki, hogy egy vörös fedelű, »Forradalom« című könyv – pláne, ha regény, nagy kelendőségre és nagy tetszésre számíthat, ha a belseje is »vörös« témákról és »vörös« szellemben megírt dolgokról beszél. Ez a primitív spekuláció adott létet ennek a könyvnek, amely szomorú példája a mindenáron-szocialistáskodásnak”. A regény, ismeri el a kritikus, „pompásan tudja leírni pártmozgalmunk külsőségeit anélkül, hogy szelleméről tudomást venne. A szereplők elvtársnak szólítják egymást, de a végén a tőke és munka kibékülnek. Mint regény igen rossz ez a munka, de mint agitációs írás használható. A tömegeket iskolai nevelésük – sajnos – a külsőségek túlságos értékeléséhez szoktatta s ez a regény sok okos elméleti fejtegetésével alkalmas lehet egyik-másik nem-szocialista, de polgári értelemben véve »olvasott« munkás meggyőzésére”.⁴⁴

42 Vasárnapi Ujság, 1907. 1. sz.

43 Pesti Hírlap, 1906. dec. 30.

44 Szocializmus, 1907. 9. sz. 285–286.

Miután Brájjer Lajos Fiumébe távozott lapszerkesztőnek, Somfai János 1908-ban átvette a *Torontál* főszerkesztését. Éppen abban az évben, amikor neve ezúttal nem íróként, hanem újságíróként országSZerte ismertté vált. Sajtóperei, mint a korban minden valamirevaló hírlapírónak, neki is voltak korábban és később is. 1908-ban azonban egy ügye egészen a Kúriáig jutott. Somfai a *Torontál*-ban megírta, hogy egy környékbeli birtokos felgyújtotta a házát, biztosítási csalás céljából. A közlés a főszolgabíró hivatalos jelentésén alapult, ám a vád nem igazolódott. Ennek ellenére, mivel megjelölte forrását, Somfait a bíróság első- és másodfokon egyaránt felmentette. Az őt beperlő birtokos semmisségi panasszal fordult a Kúriához, amely helyt is adott ennek, megsemmisítette az ítéleteket és Somfait néhány heti elzárásra ítélte. Az ügy neveztessé vált, Somfai beadvánnyal fordult az újságíró szakmai szervezetekhez, akik küldöttséget menesztettek az igazságügyminiszterhez, számos cikk született és az ítélet bekerült a *Büntető Jog Tára* című hivatalos közlönybe is.⁴⁵ Az eset nyomán a Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége 1910-ben igazgatósági tagnak választotta Somfai Jánost.

Főszerkesztőként továbbra is írt cikkei mellett tárcákat, 1913-ban pedig újabb könyvvel jelentkezett. A *Két világ. Egy kapitalista és egy szocialista levelei és néhány [sic] novella* a szerző legfurcsább (s egyben utolsó) könyve. A másfél száz oldalas munka nagyobb részét, jó száztíz oldalnyit egy fiktív levélváltás, a címben jelzett szocialista és régi gyermek- és ifjúkori barátja, a kapitalista levélváltása. A „kapitalista” Somfai szövegében szereplője világlátását, ideológiáját s nem osztályhelyzetét jelöli. Ugyanis mindkét levelező egyaránt mérnök, együtt jártak a Műegyetemre, s időnként magánéleti szálakat is bele-beleszőnek a diskurzusba, ami amúgy a szocializmus elveiről és gyakorlatáról folyik. Somfai nem tett mást, mint hogy kiemelte, kissé kibővítette és átszerkesztette a *Forradalom* teoretikus párbeszédeit (olyan sok változtatásra nem volt szükség...), melyeket Szobránc mérnök és vitapartnerei, a tőkés, a bankár és az író-alterego folytattak. Voltaképpen a szerző szocialista énje és kapitalista ellenpárja (ami ugyancsak ő...) vív itt gondolatpárbajt. A kapitalista kezdeményez: az egyetem elvégzése után neki gyára lett, míg a szocialista külföldre ment, évekre eltűnt, és most hazatérését úgy vették hírül, hogy valami könyvet írt, melyből kiderült, hogy szocialista lett. Hogy lehet valaki szocialista egyáltalán, kérdezi a gyáros, hiszen míg a szegény nyomorult érthetően lázad, addig mérnök barátja a nélkülözést nem is ismeri. A kérdéseket a továbbiakban is inkább ő, a kapitalista teszi fel, de a szöveg távol áll a katekizmustól: valódi, sőt csaknem arányosan

45 A tudósítást lásd *Torontál*, 1907. máj. 22. A Kúria ítéletét lásd *Büntető Jog Tára* 1908. 7. sz. 86–88. A legrészletesebben a *Népszava* írt az ügyről, amelyet a „nemzeti koalíciós” kormány elleni támadásra használt fel: „Annyi ereje sincs tehát a polgári sajtónak, hogy egy nyilvánvalóan ésszerűtlen és jogilag is képtelen ítélet kireperálására sem tudja a kormányt rászorítani. Azt a kormányt, amely uralmát nagyrésztben ugyanezen polgári sajtó támogatásának, a polgári közvélemény ama vakmerő félrevezetésének köszönheti, amelynek nyomán nemzeti hősként ünnepelték a húsosfazék nyalka lovagjait”. *Népszava*, 1908. jún. 27.

kifejtett érvek és ellenérvek követik egymást. A tematika eléggé szerteágazó (a szellemi élet és mai társadalmi rend ellentmondásai, mozgalom és hivatal, a sztrájk értelme, a nők általános proletár helyzete, a nemzeti-nemzetiségi kérdés szocialista megoldása, a nemi élet, házasság és polgári család, nevelés és művelődés, vallásellenesség és ellenesség stb.); ahhoz mindenesetre túl sok, hogy itt részletesen ismertessük. Fontos azonban rámutatni arra, hogy Somfai – bár az értekező műfaj ezt megengedte volna – egyszer sem jelöli meg forrásait (kivéve egy obskúrus statisztikai kiadványt), nem hivatkozik szocialista gondolkodókra, sem élőkre, sem halottakra, ahogy a korabeli munkásmozgalom politikai egyéniségeire sem. Számára láthatóan a legfontosabb a polgári házasság és család kritikája volt, s benne a nő – szerinte – általános proletár- és prostituált státuszával, illetve a monogámia hipokrizisével, ami – ugyancsak szerinte – alapvető ellentmondásban áll az emberi természettel. A *Két világ* társadalomkritikája a liberális Monarchiában természetesen gond nélkül megjelenhetett. Somfai azonban itt sem tett semmilyen felhívást, de még utalást sem bármiféle erőszakos azonnali változtatásra. Sőt a forradalom szó – jelzőként – az egész könyvben egyszer fordul elő: ott, ahol Jézusról, a „jámbor filozóf forradalmárról” beszél, aki „más, jobb társadalmi berendezkedést akart csinálni, amelyet azután kezükbe ragadván a hatalomra, befolyásra, vagyona áhító emberek, vallássá neveztek ki...”⁴⁶

A *Két világ* is tartalmaz pár novellát, amelyekben ugyancsak megfigyelhető Somfai határozott szemléletváltása az első két kötethez képest. Ezek ugyanis mind erősen osztályharcos példázatok inkább, az elnyomatás és az alávetettségé, így semmiben sem hasonlítanak a korábbi szomorú elvágyódásbelengte lélekrajzokhoz.

Somfai „újrafelfedező” 1971-es cikkében Feleki László, aki a *Forradalom* című regényt leszámítva egy sort sem olvasott tőle,⁴⁷ viszont a *Népsport*, majd a *Képes Sport* főszerkesztőjeként jól ismerte Somfai János fiát, a kiváló atlétát, katonatisztet, utóbb atlétikai edzőt, Somfay Elemért, a következőképpen írja le Somfai János Egerbe kerülését: „1917-ben tarthatatlanná vált a helyzete Nagybecskerekén, felsőbb nyomásra 47 éves korában behívták, mint póttartalékost, írnok lett egy katonai büntetőintézetben. Egy év múlva betegsége miatt leszerelték, s ekkor kénytelenségből elvállalta egy egri papi újság szerkesztését”. Azonban a cikkből is kiviláglik, hogy Somfay Elemérnek a katonaiskola és tisztte avatása után (1918 szeptemberében már hadnagyként tüntették ki a piavei harcokban tanúsított bátorságáért⁴⁸) nem sok kapcsolata volt az apjával. Feleki leírása nyilvánvalóan az ő eléggé bizonytalan elbeszélésén alapul. Németh Ferenc

46 *Somfai János: Két világ. Egy kapitalista és egy szocialista levelei és néhány [sic] novella.* Pleitz Fer. Pál könyvnyomdája, Nagybecskerek 1913. 94.

47 Azt is sajátosan olvasta, mert szerinte például „a regény központjában (sic) egy sztrájk áll, az akkori, még gyengén szervezett munkásság harca a fejlődő, erős kapitalizmussal”. *Feleki L.: Egy elfelejtett szocialista i. m.*

48 Egri Újság, 1918. szept. 11.

sajtótörténész kutatásai másra utalnak. Szerinte Somfai Nagybecskerekén elődjétől (Brájer Lajostól) eltérően nem volt sem túl közkedvelt, sem túl rokonszenves. „Szakmai ridegség” jellemezte amúgy „korrekt” lapszerkesztését, amelynek eredményeképpen a *Torontál* színvonala visszaesett. Azt pontosan rögzíti, hogy Somfai 1917. június 14-ig állt a lap élén, de semmiféle politikai, vagy más konfliktust nem említ.⁴⁹ A távozás inkább a Tisza-kormány előző havi bukásával függhetett össze, ami a *Torontál* kormányzó párthoz kötődését figyelembe véve oka lehet a változásnak. Az egykorú tudósítás mindenesetre csak arról szólt, hogy „Somfai János kartársunk, a Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége igazgatóságának tagja, ki az említett lapnak tizenöt éven keresztül felelős szerkesztője volt és aki a lapnak a vegyesajku (magyar, német, szerb) lakosságú vármegyében, tapintatos szerkesztésével tekintélyt tudott szerezni, megvált a lap kötelékéből és Budapestre költözött, ahol értesülésünk szerint, értékes zsurnaliszta-tehetségét érvényesíteni szándékozik. A *Torontál* felelős szerkesztői állását Mayer Jenő dr., a tulajdonos fia vette át, aki jogi tanulmányait külföldi egyetemeken végezte”.⁵⁰ A rövid hír semmiféle politikai konfliktust nem említ, viszont nagyon is elképzelhető, hogy a tulajdonos fiának kellett Somfai helye, a vele járó behívás alóli (protekciós) mentességgel – de az is elképzelhető, hogy az írónak egyszerűen elege lett a vidéki életből. Gyermekei felnőttek, mindhárom fia katonai szolgálatot teljesített.⁵¹ Somfai János póttartalékos behívásához nem volt szükség semmiféle rendkívüli okra – három évi háborúskodás, a vele járó rettenetes emberveszteség elég volt e katonai szempontból élemedett korosztály igénybevételéhez. Somfai negyvenhat évesen persze nem került a frontra, a katonai büntetőintézet írnokaként nagyjából egy évig teljesített szolgálatot a hátszágban, majd visszatért Budapestre. 1918 nyarának végén jelent meg neve először az egri sajtóban egy Budapestről küldött cikk aláírásaként. Ezzel megkezdődött élete újabb, egyben legmozgalmasabb fejezete, 1918–19 egri krónikásaként.⁵²

Egri szerepvállalása miatt Somfai Jánost 1919 augusztusában letartóztatták és az év vége felé nyolc havi börtönre ítélték. Ezt kitöltve – az előzetesben, vizsgálatban eltöltött időt is beleszámítva – 1920. április 10-e körül szabadulhatott. Innen kezdve élete utolsó húsz éve jószerevével homályba vész. A családi legenda tudni véli, hogy Zalaegerszegre internálták, s hogy onnan megszökött,⁵³ de ez valószínűleg a börtönbüntetés kissé torzult emlékezete. Leginkább arra utal-

49 *Németh F.*: A nagybecskereki sajtó i. m. 40–42.

50 Pécsi Napló, 1917. jún. 22.

51 A *Magyarország* 1918. március 30-i számában megjelent hír szerint „Somfai István fiatal iparművész, aki már 1915 október 21-n esett Volhíniában orosz fogságba, most szabadult ki fogságból. Somfai István febr. 5-én szökött meg s rövid bujdosás után frontunkhoz érkezett. Somfai legidősebb fia Somfai János verseci [helyesen: nagybecskereki] hírlapírónak, aki három fiával együtt maga is katona. Ugyanerről számolt be a Világ, 1918. március 20-án.

52 Erről részletesebben lásd *Rainer M. János*: 1918–19 egri krónikása i. m.

53 *Feleki L.*: Egy elfelejtett szocialista i. m.

hat, hogy büntetése letöltését követően nem szabályosan, útlevelemel hagyta el Magyarországot. Egy darabig Bécsben élt, ahol a *Bécsi Magyar Újságnak* dolgozott,⁵⁴ majd 1921-ben visszaköltözött Nagybecskerekre. A bizonytalan adatok szerint könyv- és/vagy újságkereskedést nyitott, és azt vezette. De nem adta fel az írói-újságírói munkát sem: 1922-ben *Fáklya* címmel indított „szépirodalmi, művészeti és kritikai” heti folyóiratot azzal a Hesslein Józseffel, aki a háború alatt elsősorban a köztisztviselőket, de általában a középosztály problémáiról is írt esszéket, egyebek között a *Nyugat*ba. A *Fáklya* első számában olvasható szerkesztőségi beköszöntő (ami biztosan Somfai munkája) jól érzékelteti a helyzet megváltozását 1918–19-hez, de akár Somfai 1917-ben záruló első becskerek-i korszakához képest. „Fáklyával kell járnunk ma sötétlő, göröngyös utakon, friss romok között. Életutak és emberutak mély gödrökbe vesznek. [...] Fáklyával kell keresnünk egymást, hogy együvé kerüljünk, s együtt menjünk a romok, temetők, az örvénylő fekete vizek mellett. Fáklyával kell keresnünk a szépet, a jót, a nemest s hogy összeszedjük az emberiség porbatiport virágait...”⁵⁵ Ebbe az első számba egyébként egy rövid üdvözlő esszét küldött Jászi Oszkár, aki a *Bécsi Magyar* utolsó szerkesztőjeként ismerhette Somfait, s amelyben a magyar kultúra (kényszerű) decentralizációjáról szólva méltatta a kisebbségi sorba jutott magyarság szellemi központjait.⁵⁶ A *Fáklya* ezt a szerepet próbálta betölteni Nagybecskereken, hiszen, mint Németh Ferenc írja, „több volt egyszerű folyóiratkiadásnál, tekintettel arra, hogy Biedermeier-teadélutánokat, mese-mondó délutánokat is szervezett, igyekezett minél több értelmiségit maga köré gyűjteni”.⁵⁷ Ám mindez nem tartott sokáig, mert nyolc szám után a hetilap havi folyóirattá alakult át, majd 1922 áprilisa után megszűnt.⁵⁸ Somfai János ezután, amennyire tudni lehet, kevesebbet írt.⁵⁹ 1941-ben a német hadsereg bevonult Nagybecskerekre – Somfai még abban az évben vagy legkésőbb 1942-ben

54 A *Bécsi Magyar Újságról* lásd Markovits Györgyi: A Bécsi Magyar Újság, 1919. október – 1923. szeptember. Magyar Könyvszemle 93. (1977) 3. sz. 257–269.; Gyurgyák János: Polányi Károly a Bécsi Magyar Újságnál. Medvetánc 1. (1981) 2–3. sz. 173–242.; Litván György: Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban. In: *Uő: Októberek üzenete. Válogatott történeti írások. Osiris, Bp. 1996. 281–317.*

55 Ma a *Fáklya* egyetlen száma sem található meg az Országos Széchényi Könyvtárban; az 1922. január 28-án megjelent első szám beköszöntőjét idézi Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom története. Forum, Újvidék 1999. 77.

56 Jászi cikkét közli Bori Imre: Nézetek és elméletek a vajdasági irodalomról. Hungarológiai Közlemények 30. (1998) 1–2. sz. 12–20.

57 Németh Ferenc: Egy tragikus sorsú „kultúrfilozófus”. Wollák Gyula munkásságáról. Híd (1998) 10–11. sz. 871–875. Idézet helye 873. http://adattar.vmmi.org/cikkek/16394/hid_1998_10-11_14_nemeth.pdf

58 Káich Katalin: A becskerek-i Ady Társaság (1923–1925?). Hungarológiai Közlemények 10. (1978) 36–37. sz. 92–100.

59 Péchy-Horváth i. m. 325. 1924-ben úgy tudta, hogy „befejezetten, kiadásra készen hever egy kész regénye az asztalfiókjában: az Ingovány című magyar társadalmi regény. A kiadásáról, a könyvalakban való megjelentetéséről ki tudja meddig le kell mondania az írónak”. Amennyire ma tudható, az *Ingovány* soha nem jelent meg.

meghalt. Fia emlékezete szerint internálták. Erre nyilvánvalóan csak baloldali politikai nézetei alapján kerülhetett sor, hiszen származási okok esetében nem játszhattak szerepet. Ugyancsak a családi emlékezet tud súlyos betegségről (71. életévében járt ekkor).⁶⁰

Somfai János a 19–20. század fordulóján fellépett radikális reformnemzedék egyik olyan tagja volt, akinek sorsa a feledés lett. Eszmetársainál idősebb lévén jócskán felnőttkorában ragadta magával az általános változás, a modernizáló reformok iránti hevület. Magyarország két egymástól igen távoli kisvárosában próbált tenni értük, előbb Nagybecskerekén, majd 1918–19-ben Egerben. Híve lett nemcsak az 1918-as forradalomnak, hanem az 1919 márciusi kommünnek is. De amennyire ma tudható, a bolsevik kommunizmusig sohasem jutott el, 1919 után pedig visszatért fiatalsága, szépirodalmi művei sajátságos forradalmához. A *Bécsi Magyar Újságban* és az ő nagybecskereki *Fáklyájában* mindenestre az októberista emigráció és a szociáldemokrácia irányában tájékozódó, de a bolsevizmus iránt olykor kérlelhetetlenül kritikus radikálisok írtak. A kapitalizmus és kritikája, a késő dualizmus magyar világa Somfai János számára elsősorban erkölcsi kérdés, egyéni létprobléma volt. A megoldást nem a nagyvárosi utcán, de nem is az üzemi munkásságban, hanem az emberi gondolkodás sajátos, felvilágosító forradalmában látta.

60 Feleki L.: Egy elfelejtett szocialista i. m., B. Z.: Somfai János. Hét nap, LXIII. évf. 29. sz., 2008. júl.16. <http://hetnap.rs/cikk/Somfai-Janos-5439.html>

ROMSICS IGNÁC

SZÉKELY LÓFŐK ÉS KÖZSZABADOK

A bizonytalan eredetű, de magyar nyelvű székelyek a honfoglalást követő évtizedekben a történeti Magyarország különböző peremvidékein éltek, és határvédelmi feladatokat láttak el. Mai szállásterületükre – az ún. Székelyföldre – a 12–13. században kerültek részben Biharból, részben Dél-Erdélyből. A minden bizonnyal tudatos telepítést a Magyar Királyság délkeleti határainak őrzése indokolta.¹

A katonáskodás mellett elsősorban nagyállattartással, majd később földműveléssel is foglalkozó népcsoport széles körű autonómiával rendelkezett. A felbomló törzsi-nemzetségi szervezet helyébe lépő, területi alapon kialakult igazgatási egységeket, az ún. székeket a székgyűlések igazgatták. Ezek hozták a közösség életét szabályozó statútumokat, egyeztettek a felmerült vitás ügyekben, és megválasztották a tisztségviselőket. A székgyűléseken elvileg minden szabad székely egyforma eséllyel képviselhetette véleményét, ám a gyakorlatban a vagyonosabb főemberek (*primores, seniores*) és lovon katonáskodó ún. lófők (*primipili*) szava jóval nagyobb súllyal esett latba, mind a gyalogosan hadba vonuló szegényebb közsékelyeké (*communitas, pedites*). A székek élén, amelyek közül egy (Aranyosszék) Tordától délre, az Aranyos mentén helyezkedett el, a másik hat pedig összefüggő területet alkotott a Keleti-Kárpátok nyugati lejtőin és lábainál, a székgyűlés által választott székhadnagy (később székkapitány) állt. A székhadnagy elsődleges feladata a katonai teendők koordinálása és hadba szállás esetén a szék által kiállított egységek irányítása volt, ám a közösség egyéb ügyeinek intézésében, így például a bíráskodásban is részt vett. Rangban utána az ugyancsak választott székbíró következett, aki elsősorban az igazságszolgáltatásért felelt, de emellett a közigazgatás irányításába is bekapcsolódott. A székhadnagyság és a székbírók többnyire segítőkét vettek maguk mellé a közösség tekintélyesebb tagjai és vénjei közül. A bíráskodás munkáját általában 12 egy évre választott esküdt vagy székülő segítette, akik között a primorok és a lófők aránya fokozatosan nőtt. Az egyes falvak öngazgató rendszere a székekéhez hasonlóan épült fel. A legfontosabb közös ügyekben a falugyűlés döntött, amely a település belső rendjének szabályait olykor „falutörvényekben” is rögzítette. A mindennapi ügyeket a falugyűlés által választott falusbíró és az esküdtek intézték.

1 A székelyek eredetével és településtörténetével kapcsolatos vitás kérdésekre és bizonyosságokra részletesen lásd *Kordé Zoltán: A székelység eredete és őstörténete, valamint Benkő Elek: Székelyek a középkori Magyar Királyságban*. In: Székelyföld története. I. köt. A kezdetektől 1562-ig. Szerk. Benkő Elek – Oborni Teréz. MTA BTK – EME – HRM, Székelyudvarhely 2016. 91–128. és 129–167.

A 13. század elejétől az egész székely közösség élén a székelyispán (*comes Siculorum*) állt, akit a király nevezett ki, és aki az erdélyi vajdától független, és rangban vele közel egyenlő státust élvezett. 1462-ben ez annyiban változott, hogy a két tisztséget a továbbiakban mindig ugyanaz a személy töltötte be. A székely ispánok gondoskodtak a törvények betartásáról és a királyi rendelkezések végrehajtásáról, felügyelték a székelység hadrafoghatóságát, és háborús időkben vezették a székely haderőt. Általában ők hívták össze és ők is elnökölték a hét székely szék közös gyűlését, az ún. székely nemzetgyűlést, amely a székgyűlésekhez hasonlóan jogalkotással és bíraskodással egyaránt foglalkozott. Állandó székhellyel ez nem rendelkezett, központi fekvése miatt általában Székelyudvarhelyen vagy egy környékbeli településen tanácskozott. A székely ispánok munkáját alispánok és a 15. század elejétől királybírók segítették. Az utóbbiakat a székely ispánokhoz hasonlóan az uralkodó nevezte ki azzal a feladattal, hogy az autonóm székbíróságok ítélezéseit felügyeljék.

Rendszeres adókötelezettség nemcsak a főembereket és a lófőket, hanem a közszekelyeket sem terhelte. Ehelyett esetenkénti „ajándékozással” biztosították hűségükről az uralkodót. Ilyen alkalomnak számítottak a királykoronázás, a királyi menyegző és az első fiúgyermek, vagyis a trónörökös megszületése. Ez alkalommal telkenként vagy négy-hat marha után egy-egy ökröt adtak a kincstárnak. A billogozás okán ezt nevezték „ökörsütésnek”, amely több ezer, sőt olykor akár néhány tízezer állat beszolgáltatását jelentette.²

A székelyek szabadságának (autonómiájának és adómentességének) jogforrása és záloga a katonai szolgálat volt. Erről a 12. század elejétől nagy rendszerességgel tudósítanak a források. Támadás esetén hagyományosan közülük került ki az előhad, visszavonulás esetén pedig az utóvéd. Hadba vonulásuk rendjét a 15. század elejétől több királyi rendelet szabályozta. A legrészletesebben II. Ulászló 1499-es hadiregulája, amely szerint, ha a királyi had kelet felé vagy délnek, Havasalföld irányába indult, akkor minden fegyverképes székelynek csatlakozni kellett a hadjárathoz. Nyugati irányú támadás esetén azonban csak minden tíz, északi irányú vállalkozás esetén pedig csak minden húsz telek után kellett kiállítaniuk egy-egy fegyverest. Ha valaki a hadba hívási parancsnak nem engedelmeskedett, annak házát a közösség lerombolhatta, őt magát pedig megölhette, s ezt olykor meg is tette. Ha pedig a hadba vonuló székely élelmet rekvirált, és azért nem fizetett, akkor szeme világának és egyik karjának elvesztésével kellett fizetnie.³

A középkori székely haderő nagyságára nézve a rendelkezésre álló források nem nyújtanak megfelelő támpontot. Csupán utólagos becslésekkel rendelkezünk, melyek a 14. század elejére közel 7 ezres, egy évszázaddal későbbre pedig

2 A székelység története. Szerk. Hermann Gusztáv Mihály. Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy–Székelyudvarhely 2012. 35–47. és *Mezey Barna*: Helyi igazgatási modellek Erdélyben. In: Erdély jogtörténete. Szerk. Veress Emőd. Forum Iuris, Kolozsvár 2018. 136–141.

3 *Egyed Ákos*: A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1989-ig. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda 2013. 55–59.

7-12 ezer fős székely sereget valószínűsítene. Bár 16. századi krónikások már 30-40 ezer fős haderőről tesznek említést, a 17. századi katonai összeírások tükrében ezeket túlzásoknak kell tartanunk. A fegyverforgatók valószínűsíthető száma ekkor sem lehetett több 10-15 ezernél. Tekintve, hogy 1526-ban a Mohácsnál csatát vállaló magyar sereg létszáma mindössze 20 és 25 ezer fő közé tehető, ez sem volt azonban kevés. Különösen úgy nem, hogy a székelek harcértéke – a források egybehangzó állítása szerint – igen magas volt. Bár fegyelmezettségük és irányíthatóságuk gyakran hagyott kívánnivalókat maga után, bátorságukhoz és küzdeni tudásukhoz nem fért kétség. Legfontosabb harci fegyverük a 16. századig az íj volt, amelyet fokozatosan szorítottak ki az egyre tökéletesedő kézi tűzfegyverek: a puskák és a pisztolyok. Ezek mellett különféle kardokat, szablyákat, buzogányokat és szálfegyvereket – a gyalogosok rövidebb dárdát vagy lándzsát, a lovasok pedig hosszabb, ám könnyebb kopját – használtak. Védőfegyverzetként ismerték a fémből vagy fából és bőrből készült pajzsot, a fémsisakot, sőt a fémpáncélt is, ám ezeket többnyire csak a főemberek és a gazdagabb lófők engedhették meg maguknak.⁴

A valaha egységes székelység három rendje (*tria genera Siculorum*) között, melyre egy 1339-es forrás utal először, folyamatosan nőttek a vagyoni különbségek, és mélyültek a társadalmi ellentétek. Némi késéssel ugyanaz a differenciálódási folyamat bontakozott ki tehát, mint valamivel korábban a Magyar Királyság más, autonómiával nem rendelkező területein. A közszékelyek közül egyre többen kerültek függőségbe a főemberektől, akik kezdtek földesurakként viselkedni, és a szabad, de szegény székelyeket jobbágyi sorba taszítani. A 15. századra ez már olyan méreteket öltött, hogy Hunyadi János, akinek törökellenes hadjárataiban a székelyek többször kitüntették magukat és Mátyás király, aki ugyancsak támaszkodott a székely hadakra, kénytelenek volt a közszabadok érdekében fellépni, és rendeletekkel szabályozni a három rend közötti viszonyrendszert. A Mátyás nevében hozott 1466-os vajdai intézkedések például kimondták, hogy a székely közrendűek nincsenek szolgaként alávetve az első két rendhez tartozóknak. A főemberek földjén lakóktól eltekintve a szabad székelyek oda költözhetek, ahová akartak, és semmiféle szolgáltatásra nem voltak kötelezhetők. Ha az előkelők közül valaki megkísérelte a közrendűek szolgáltságba taszítását, annak fejével és jószágával kellett ezért fizetnie. A szabályozás előírta azt is, hogy a székbíróság esküdtjeinek kétharmadát a közrendűek közül kell választani, mégpedig azért, hogy a főemberek hatalmi törekvéseinek gátat vessenek.⁵

A székely rendek egymás közötti feszültségeihez a Mátyás halálát követő években a székely közösség egésze és Báthori István erdélyi vajda és székely ispán között kialakult ellentét társult. Ezt az váltotta ki, hogy a kenyérmezei

4 Kordé Zoltán – Sófalvi András: Hadviselés és határvédelem. In: Székelyföld története I. i. m. 320–348.

5 Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: Székely felkelés 1595–1596. Előzményei. Iefolyása, következményei. Szerk. Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. 19–22.

csata hőse sorozatosan megsértette a székelyek szabadságjogait, és brutálisan lépett fel a II. Ulászló riválisának számító János Albert lengyel herceg támogatóival szemben. Egyeseket megöletett, másoknak a házait romboltatta le vagy pénzt követelt tőlük, és ingyenmunkára kötelezte őket. Bár intézkedései elsősorban a primorokat sújtották, a lófők és a közsékelyek egy része is elégedetlenkedett. Alig néhány évvel Mátyás 1490-es halála után a vajda-ispán elleni általános lázadás előjelei mutatkoztak. II. Ulászló ennek azzal vette elejét, hogy Báthorit elcsapta, és két új vajdát, illetve ispánt nevezett ki a vármegyék és a székelység élére. A székelyek panaszainak orvoslása érdekében adta ki már említett 1499-es oklevelét is, amely a székelyek hadi kötelezettségeinek rögzítése mellett a három rend közötti viszonyrendszert is igyekezett tisztázni. A királyi dekrétum kimondta, hogy adófizetéstől mentesített valódi nemesnek csak az tekinthető, aki állandóan készen áll az ország fegyveres védelmére. A főemberek földjén élő szolgák, zsellérek és azok a közsabadok, akiknek az ingó vagyona nem haladta meg a 3 forintot, ettől kezdve mentesültek a fegyveres szolgálat kötelezettségétől. Így azonban ők nemesnek sem voltak tekinthetők, és nemesi jogokkal sem rendelkeztek. A rendek jogállásának rögzítése mellett hosszasan foglalkozott az oklevél a székely ispán jogaival és kötelezettségeivel is. A székenként tartott éves törvényszékek idején a székelyek kötelesek voltak az ispán és esküdtjei eltartásáról gondoskodni. Egyébként azonban a vajda-ispán semmiféle élelmezést nem igényelhetett tőlük, és katonaságot a Székelyföldre csak az ország védelme céljából vezényelhetett. Hűtlenség esetén minden székely elvesztette birtokát és addigi szabadságjogait, ám javait ez esetben is csak az ott lakó székelyek – családtagjai, rokonai és/vagy szomszédjai – kaphatták.⁶

A jogok és kötelezettségek részletes szabályozása ellenére a székely rendek közötti ellentétek folytatódtak. Ez vezethetett egy 17 tagú fellebbviteli bíróság felállításához, amelyről az 1505-ös székelyudvarhelyi székely nemzetgyűlés intézkedett. Tekintve, hogy a 17 fős testület tagjai közül 4 a primorok, 13 pedig a lófők közül került ki, az új össz-székely intézmény létrehozása az első két rend hatalmának további megerősödésével járt együtt.

1506-ban ismét az uralkodó és a székely közösség egésze közötti viszony vált feszültté. Ezt II. Ulászló fiának, a leendő II. Lajosnak a megszületése alkalmából elvárt ököradó váltotta ki. Ulászló koronázásakor a székelyek már beszolgáltatnak mintegy 10 ezer marhát, és lerótták adójukat 1502-es házasságakor is. Most azonban – talán, mert túl közel volt a két időpont, talán mert a magyar királyoknak Zsigmond óta, tehát több mint 100 éve nem született fiúgyermek, és így ez a kötelezettség feledésbe merült – vonakodtak az „ökörsütésnek” eleget tenni. Sőt nemcsak vonakodtak, hanem a begyűjtők közül többet megöltek, másokat pedig elűztek. Az uralkodó ezért Tomori Pál fogarasi főkapitányt küldte a székelyek ellen. A leendő kalocsai érsek és mohácsi hadvezér első támadását a felkelt

6 Székely Oklevéltár. III. köt. Szerk. Szabó Károly. Székely Történelmi Pályadíj-Alapra Felügyelő Bizottság, Kolozsvár 1890., 138–145.

székelyek Marosvásárhely környékén visszaverték. Néhány hét után azonban Tomori nagyobb sereggel tért vissza, s ezúttal ő ugrasztotta szét a székely lázadókat. Vezetőiket megbüntette; az ökoradót behajtotta.

A székelyek 1506-ban fordultak először szembe fegyveresen uralkodójukkal, illetve annak helyi képviselőivel. A következő évtizedekben ez szinte megszokottá vált, ekkor azonban még mindkét félre az újdonság erejével hatott. A három rend képviselői 1506 decemberében ezért ismét tanácskozásra gyűltek össze, ezúttal Agyagfalván. A „számtalan sokaság”, amely a Nagy-Küküllő menti falu mellett tanácskozott, kifejezte hűségét a Szent Korona iránt, ám ugyanakkor hitet tett az ősi székely szabadságjogok védelme mellett is. Határozatai elsősorban a „pártütések miatt való veszedelmek” megelőzését célozták. Ezt még akkor is elfogadhatatlannak bélyegezték, ha a király tisztviselője törvényteleniségekkel lett volna vádolható. Úgy határoztak, hogy pártütés és felkelés helyett ilyen esetekben a nemzetgyűlés összehívása, az ügy megtanácskozása, és ennek alapján a „megbántott fél” megsegítése a teendő.⁷

Az 1499-es királyi dekrétum és a székely nemzetgyűlések határozatai ellenére Székelyföld továbbra sem lett a béke szigete. A főemberek és az általuk szorongatott közsabadok közötti harc, amelybe a szegényebb lófők általában az utóbbiak oldalán avatkoztak be, tovább folytatódott. 1510–11-ben Csík, Gyergyó és Háromszék közsékelyei több főembert elűztek, birtokaikat és házaikat pedig felprédálták. 1513-ban egy Székely János nevű férfiú a királyföldi szászokat tüzelte uraik ellen. Az 1514-es parasztháborúba a székelyek ugyan nem kapcsolódtak be, ám annak vezetője – Székely Dózsa György – bizonyítottnak közülni származott, s néhány évvel korábban, mielőtt végvári katonának állt volna, maga is az itteni elégedetlenkedők közé tartozott. 1519-ben ismét felkeltek a Hargitán túli székelyek, és ezúttal olyan erővel, hogy az új vajda-ispán, Szapolyai János valóságos hadjáratot vezetett ellenük. A Homoródszentpálnál lezajlott ütközetben Szapolyai ugyan szétverte a felkelőket, a rendet és a nyugalmat azonban nem tudta helyreállítani. A következő egy-két évben, hol itt, hol ott lobbant fel az elégedetlenség tüze. A főemberek közül ezért többen Szászföldre menekültek, és Szapolyaival együttműködve onnan készítették elő fegyveres visszatérésüket. Erre és a felkelések szervezőinek megbüntetésére végül 1521-ben került sor. A nemzetgyűlés elé idézett vádlottakat száműzésre és jószágvesztésre ítélték.⁸

A török veszedelem állandósulása, a mohácsi csatavesztés, majd az ország kettészakadása a Székelyföld számára is új helyzetet teremtett. Korábbi sérelmeiket félretéve a székelyek – a szászoktól eltérően és az erdélyi magyarok többségéhez hasonlóan – Szapolyai Jánost támogatták a Spanyolországban nevelkedett 23 éves Habsburg Ferdinánddal szemben. Hűségüknek számos esetben fegyveresen is tanújelét adták. Ezért különösen sérelmezték, hogy Szapolyai 1540-ben bekövetkezett halála és Buda 1541-es elvesztése után

7 Egyed Ákos: A székelyek rövid története i. m. 67–73.

8 Balás Gábor: A székelyek nyomában. Panoráma Kiadó, Budapest 1984. 132–134.

kialakuló Erdélyi Fejedelemség urai egymás után korlátozták vagy szüntették meg régi szabadságjogaikat, és helyeztek vállaikra addig ismeretlen vagy szokatlan terheket. Ezek egyike a rendkívüli hadiadó kivetése volt, melynek fizetésére először még Szapolyai kötelezte őket. Fráter György és Izabella királyné uralkodása idején ez szinte megszokottá vált, s kiegészült az ún. portai adóval. A Ferdinánddal folytatott harcok és a török fenyegetettség miatt ezeket a terheket a székelyek különösebb ellenállás nélkül vették tudomásul. Belátták, hogy az új állam megszervezéséhez és önvédelméhez ily módon is hozzá kell járulniuk. Sokkal nehezebben nyelték le, hogy az 1554-es törvények a primorokat és a „régí lóföket” a vármegyei nemességhez hasonlóan mentesítették az adófizetés alól. Ugyancsak mentességet élveztek az állami adók alól az első két rend földjein dolgozó szolgák és zsellérek, akik csak földesuraiknak tartoztak szolgáltatásokkal. A szabad közszékelyeknek viszont továbbra is adózni kellett, miközben katonai szolgálatot is teljesítettek. Ezeket a rendelkezéseket a következő évek országgyűlései kisebb módosításokkal újra és újra megerősítették. Az 1557-es gyulafehérvári országgyűlés például évi 5000 forintban szabta meg a szabad közszékelyek adóterheit, miközben személyenkénti hadba vonulási kötelezettségüket is megerősítette. Ugyanekkor változtatták meg a hagyományos székely örökösödési rendet is. Az országgyűlés kimondta, hogy hűtlenség esetén a székelyek ugyanúgy fő- és jószágvesztésre ítéltethők, mint a magyar nemesek. Vagyis javaik az eddigi gyakorlattól eltérően a továbbiakban nem a rokonokra vagy a szomszédokra szálltak, hanem az uralkodó, illetve képviselőinek akaratára szerint bárkire. Ezekkel az intézkedésekkel a sajátos székely rendiségnek az alappillérei omlottak le, ami nemcsak a közszékelyeket, hanem a nemesi privilégiumokban nem részesített szegényebb lóföket is elégedetlenséggel töltötte el. A székely öngazgatás intézményei egyelőre megmaradtak, ám Izabella, majd 1559-es halálát követően János Zsigmond által kinevezett királybírók egyre nagyobb, lényegében főispáni hatáskörre tettek szert.

A székelyek közötti belső társadalmi feszültségeket Ferdinánd tudatosan szította, és hozzá hű embereivel elterjesztette: Erdély visszaszerzése esetén kész lenne a székely köznépek szabadságjogainak a helyreállítására. A vármegyei főurak egy része mellett Ferdinánd hívei közé tartozott néhány székely főember és a moldvai vajda, Heraklidész Jakab (Jacob Heraclid), valamint utóbbi zsoldoskapitánya, a Háromszékről elszármazott Székely Antal. Valamennyien arra biztatták a székelyeket, hogy régi jogaik visszaállítása érdekében forduljanak János Zsigmond ellen.⁹ Agitációjuk nem is maradt eredménytelen. „Adófizetés alá vonva Martinuzzi által, s ezenfelül sokféle sanyargatásnak kitéve primorjaik részéről, s véghetetlenül méltánytalannak találván, hogy a más két nemzettel egyformán kell nekik is a fiscus kapu adóját fizetni, amikor csak szerét teheték” a székelyek – hangzott el országgyűlésen – „lázongottak, majd minden

9 Barta Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606). In: Erdély története. Első kötet. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Köpeczi Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986., 498–501.

conspiratióban részt vettek, mely az uralkodó megbuktatását tűzte ki célul, időközben pedig az országgyűléseken sérelmeik orvoslását, adómentességük visszaállítását sürgették.”¹⁰

A fenti tényezők együttesen vezettek a székelyek 1562-es, minden korábbinál nagyobb arányú felkeléséhez. Az elégedetlenek Székelyudvarhelyen és környékén gyülekeztek, ahol április végén székely nemzetgyűléssé nyilvánították magukat. A lázadók pontos száma nem ismeretes, bizonyos azonban, hogy több ezren, sőt valószínűleg több mint tízezren voltak. Többségük a szabad közszékelyek közül került ki, de akadtak közöttük adózásra kötelezett lófők, sőt egy-két főember is. Vezéreiké ennek ellenére közszékelyeket – Nagy Györgyöt, Gyepesi Ambrust és Bán Andrást – választottak. Ez arra utal, hogy dühük korántsem csak a fejedelem, hanem legalább ennyire a nemesek és saját előkelőik ellen is irányult. János Zsigmond, akinek a hadai március 4-én a szilágysági Hadadnál vereséget szenvedtek a császári csapatoktól, eleinte tárgyalni próbált a felkelőkkel. Május 14-én küldöttséget menesztett hozzájuk azzal az üzenettel, hogy térjenek békésen haza, és a fejedelem orvosolni fogja jogos sérelmeiket. A felkelők azonban hajthatatlanok voltak. A követeket napokig visszatartották, majd 25-én azzal bocsátották útnak őket, hogy „rég szabadságaik visszavívásáért fogtak fegyvert”. Eközben megpróbáltak támogatásra találni a szászok között és Moldvában. Próbálkozásaik azonban mindkét helyen kudarcra végződtek. Május 14-én a szebeni szász tanács felszólította az összes szász székelt, hogy a segítséget kérő székely követeket fogják el, és vigyék őket a fejedelem színe elé. A szebeniek maguk is így jártak el. A moldvai vajda, akit a román történetírásban Despotnak neveznek, „diplomatikusabb” volt. Miután a Porta világosan tudtára adta, hogy János Zsigmondot szövetségesének tekinti, s arról is értesült, hogy a hadadi vereség után, április 12-én a fejedelem és I. Ferdinánd ismét fegyverszünetet kötöttek, eszébe sem jutott korábbi ígéreteit beváltva a székelyek segítségére sietni, és a fejedelmi hadak ellen vonulni. Ugyanakkor a Porta által támogatott fejedelem segélykéréseire is halogató válaszokat adott, és a székelyek ellen sem indította meg csapatait. Eközben az erdélyi főurak is, akiknek Ferdinánd korábban jelentős birtokadományokat ígért, köpönyget fordítottak, és János Zsigmond pártjára álltak. A székely felkelők ily módon teljesen magukra maradtak, ami megpecsételte sorsukat. Ennek ellenére nem tértek haza, hanem elindultak Segesvár felé, ahol két részre oszlottak. A fő had Nagy György és Gyepesi Ambrus vezetésével Holdvilág mellett ütött táborn, a kisebbik rész pedig északra fordult, és Marosvásárhelytől délre, Ákosfalvánál állapodott meg. Útközben számos nemesi és primori udvarházat dúltak fel, és táborhelyükről is messze elkalandoztak élelemért és borért. Az ákosfalviak például egészen Görgényig jutottak, és közben több falut kifosztottak. A fejedelem pártjára állt fogarasi főkapitány, Majláth Gábor eközben a Székelyföld déli településeit dúlta. Az ellene fordult székelyektől május 31-én azonban veresé-

10 Erdélyi országgyűlési emlékek. II. köt. Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Budapest 1876. 143–144.

get szenvedett. Erről értesülve a fejedelem négyezer főnyi lovasságot és gyalogságot vezényelt az Ákosfalvánál állomásozó kisebb székely had ellen, amely – visszavonulni nem tudván – Kisgörgénynél csatát vállalt. A véres küzdelem a székelyek vereségével végződött. Sokan elesetek, sokan megsebesültek és fogóságba kerültek, s aki túlélte a mészárlást, az a hegyeken át menekült hazafelé. A fejedelem közben több ezer fős hadával Holdvilág felé közeledett. Erről és az ákosfalvi vereségről értesülve a holdvilági táborban viszály ütötte fel a fejét. A felkelők egy része reménytelennek látta a további harcot, és ezért úgy döntött, hogy fejedelmi kegyelem reményében kiszolgáltatja vezetőit az ellenfélnek. Ezt is tették, majd harc nélkül szétszéledtek. A folytatás ennek ellenére hasonló volt a középkori parasztfelkeléseket követő megtorlásokhoz. A holdvilági tábor átadott vezetőit, Nagy Györgyöt és Gyepesi Andrást karóba húzták, az elfogottak közül sokaknak a kezét, orrát vagy fülét vágták le, míg másokat – köztük a felkelőkkel tartó primorok és lófők egy részét – börtönbe zárták.¹¹

A megtorlást követően elődeihez hasonlóan János Zsigmond is megpróbálkozott a székelység és a fejedelmi udvar, illetve a székely rendek egymás közötti ellentéteinek jogi rendezésével. Július 20-ára ezért országgyűlést hívatott egybe Segesvárra, melyen a székely főemberek és lófők mellett a közsékelyek székenként 16 képviselőjének is meg kellett jelenni. Az országgyűlés egyetlen témája a lázadás okainak megállapítása és a történetek megisméltlődésének jogi eszközökkel történő megakadályozása volt. Az elfogadott és a fejedelem által megerősített törvények az archaikus székelyföldi rendiséget a feudális jellegű rendiséggel váltották fel, ami Egyed Ákos és a téma más kutatóinak a véleménye szerint felért egy rendszerváltással. Miben mutatkozott ez meg? Mindenekelőtt abban, hogy az elmúlt évek székelyekkel kapcsolatos rendelkezéseit megerősítve Segesváron is kimondták a főemberek és a lófők adómentességét, akik „az földön lakókat, kiket jó igazsággal bírnak, úgy mint a nemesség az ő jobbágyokat, ők is jobbágyul bírják”. Vagyis Székelyföldön is megszilárdult a földesúr-jobbágy viszony. Ismét törvénybe foglalták az uralkodó korlátok nélküli birtokadományozási jogát jószágvesztéssel végződő ítéletek esetére. Indok: „régí szabadságokban bízván” a székelyek „az király méltósága ellen és országunknak békességes állapotja ellen sokszor feltámadának, és oly dolgokat mer tenek kísérteni, kiből országunkra nagy romlás következett”. Bár a határozat a székelyek összességére vonatkozott, nyilvánvaló, hogy elsősorban a főembereket és a lófőket akarta eltántorítani újabb pártütésektől és felkelésektől. A székelyek két első rendjéhez tartozók helyzete tehát ebből a szempontból is a vármegyei nemesség jogállásával lett azonos.

A közsékelyek adókötelezettségét fenntartották a törvények, hadkötelezettségüket viszont nem írták elő. Közülük toborozták azonban a fejedelmi puskások, illetve darabontok jobban kiképzett és állandó katonai szolgálatot teljesítő néhány száz fős egységeit, amelyek fenntartási költségeihez a nem katonáskodó közsékelyek is hozzájárultak. Ennél is jelentősebb változást

11 Demény Lajos: Az 1562. évi felkelés. In: Székely felkelés 1595–1596 i. m. 59–66.

hozott helyzetükben az, hogy valamennyien a fejedelem közvetlen alárendeltjeivé váltak. A főnépeknek és a lófőknek semmiféle szolgálattal nem tartoztak, a fejedelemnek viszont jogában állt közmunkára rendelni vagy földjeikkel együtt eladományozni őket. Egy-két év után János Zsigmond ez utóbbival több alkalommal élt is, miáltal a Székelyföldön is kialakult egy olyan adományszerző nemesi csoport, amelynek a székelységhez korábban semmi köze sem volt. A közszekelyek jobbágyi sorba süllyedését erősítette az a rendelkezés is, amellyel a székelyföldi sóaknák kezelése a községek kezéből a fejedelmi kincstár fennhatósága alá került. A közszekelyeknek a továbbiakban fizetni kellett ezért az alapvető termékért, a főemberek és lófők viszont – „mint a nemesiség régi szokás szerint” – ingyen kapták a kincstártól. Fejedelmi irányítás alá kerültek a vas- és a kénbányák is.

A székely önkormányzat hagyományos intézményrendszere ugyancsak gyöngült. A hadnagyi és székbírói intézmény megszűnt, a székely seregtesteket a továbbiakban kinevezett tisztek vezették, s a székek élén a fejedelem által kirendelt kapitányok és királybírók álltak. Az Udvarhelyen működő fellebbviteli bíróság megszűnt, a székek elintézetlen pereit ezentúl közvetlenül a fejedelmi törvényszék elé kellett vinni. A széki bíráskodás esküdtjei közül a közszekelyeket kizárták, ezt a tisztséget a továbbiakban csak főemberek és lófők tölthették be.

Végül, hogy véletlenül se jusson eszébe senkinek új felkelést kezdeményezni, s ha mégis eszébe jutna, gyorsan le lehessen törni, a fejedelem két várat építtetett. Az egyiket, amelyet cinikusan „Székelytámadt”-nak neveztek, Székelyudvarhelyen, a másikat, amely a „Székelybánja” nevet kapta, Háromszék középső részén, a Feketeügy jobb partján, Nagyborosnyó és Lécfalva között.¹²

A minden korábbinál részletesebb segesvári törvények jelentősen közelítették a székelyföldi viszonyokat a vármegyei, illetve összmagyarországi gazdasági és társadalmi viszonyokhoz. A székely közsabadok tudomásul vették ezt, ám igazán elfogadni továbbra sem tudták. Mint az országgyűlési emlékekben olvasható: „nem tudván betalálni magukat annyi év óta sem a változott viszonyokba: hazavitték szívükben a tövist”.¹³ A remélt nyugalom helyett így tovább izzott a hamu alatti parázs. Az 1560-as évek közepétől egymást érték a közszekelyeknek a fejedelemhez eljuttatott panaszai. Ezekben a székely előkelők önkényes földfoglalásai és a fejedelmi tisztviselők (királybírók, adószedők stb.) visszaélései ellen kértek jogorvoslatot. Ám elégedetlenkedtek a főemberek is, akik földesúri jogaik korlátozása ellen tiltakoztak. Úgyhogy 1569 nyarán maga a fejedelem is kénytelen volt beismerni, hogy a segesvári törvényekben rögzített birtoklási rendet „nagyon sokan megháborították”;

12 Uo. 66–70. – A segesvári országgyűlés határozatait közli: *Székely Oklevéltár*. II. köt. 1520–1571. Szerk. Szabó Károly. Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága, Kolozsvár, 1876. 161–167.

13 Erdélyi országgyűlési emlékek i. m. 154.

„egymás ellen pört, háborút, visszavonást támasztottak”, s a „Fő nép és a Lófő a mi kösségünkkel, viszontag a kösség a Fő néppel és Lófővel nagy egyenletlenségben volnának”.¹⁴

A lappangó elégedetlenség felszínre törésére János Zsigmond 1571. március 14-ei halála adta meg a jelet. A régi szabadságuk után áhító közszékelyek májusban felgyújtották a csíki fejedelmi vashámort, elűztek több adományos földbirtokost, udvarházakat fosztottak ki, szolgákat és egyéb földesúri „földönülőket” bántalmaztak, s megtagadták a várak körüli közmunkát.¹⁵ Mozgalmukat a székely előkelők és lófők egy része is támogatta, mivel a kívülről érkező adománybirtokosok terjeszkedése az ő érdekeiket is sértette. Követeléseiknek azzal kívántak nyomtatékot adni, hogy elhatározták: a fejedelem május végi temetésére, illetve az azt követő fejedelmválasztó országgyűlésre tömegesen vonulnak fel. Báthory István azonban, akit május 25-én az erdélyi rendek fejedelmükké választottak, fenyegetést látott a Gyulafehérvár felé tartó fegyveres székelyekben. Katonái élén Tövis után ezért feltartóztatta őket. Panaszaikat átvette, tovább azonban nem mehettek. Az új fejedelem erélyes fellépése elhárította egy esetleges fegyveres konfliktus kirobbanását, viszont maga ellen is hangolta a székelyeket. A hét székely szék közül hat – kivétel Aranyosszék – ezt követően Báthory riválisa, a Habsburg-udvar által is támogatott Bekes Gáspár mellé állt, s amikor az 1575 nyarán haddal támadt Báthory ellen, ők is fegyvert fogtak.¹⁶

A döntő ütközetre a Küküllő megyei Kerelőszentpálnál, a Maros közelében került sor 1575. július 19-én. A több órás adáz küzdelemből Báthory került ki győztesen, aki kegyetlen bosszút állt ellenfelein. Bár Bekesnek sikerült elmenekülnie, „a győztesek egészen estig fogdosták és gyilkolták a szétszéledőket és menekülőket”. Maga Báthory már a csataterén kivégeztetett hat hangadót, majd az erdélyi országgyűlés határozata alapján további 43-at – köztük számos székely főembert. Többeket börtönbe vetettek, 34 közszékelynek pedig a fülét vagy az orrát metszették le. A kivégzettek és a börtönbe vetettek javait elkobozták. Földjeik és udvarházaik a kincstár tulajdonába mentek át, ingóságaiakon, melyeket Kolozsvár főterén halmoztak fel, a fejedelem tisztjei és tisztviselői osztottak. Azokat, akik mellette harcoltak, Báthory más módon is megjutalmazta. A közszékelyek közül többeknek primori vagy lófői oklevelet adományozott, amellyel földbirtok és – a fejedelmi jobbágyság közül – munkaerő is járt. „Ennek – hajtogatta volna a kivégzések és csonkítások alatt a fejedelem – azért kellett megtörténnie, hogy intő például szolgáljon az utókor számára, akik pedig szabadságra tartanak igényt, azokat ne a fejedelem méltóságának csökkentésével keressék azt, hanem a hazának tett jeles tettekkel.”¹⁷

14 Székely Oklevéltár. II. köt. i. m. 250.

15 *Jakó Zs.: A székely társadalom útja* i. m. 29.

16 *Borbáth Károly – Magyarai András: Társadalmi mozgalmak a Székelyföldön 1562 után.* In: Székely felkelés 1595–1596 i. m. 78–82.

17 *Bethlen Farkas: Erdély története.* III. köt. Szerk. Jankovics József. Enciklopédia Kiadó,

Érdekes, hogy Bekes Gáspárnak, aki a császártól és királytól elhagyatva 1576-ban került Báthory kezére, az időközben lengyel királlyá választott fejedelem megkegyelmezett, sőt megtette lengyelországi lovasságának parancsnokává. Az orosz hadak elleni csatákban Bekes számos alkalommal kitüntette magát, ahogy azok közül a székelyek közül is többen, akik megfelelő zsold fejében gyalogos darabontként vagy lovas vitézként elkísérték Báthoryt Lengyelországba, és 1586-os haláláig ottani seregében katonáskodtak. Közéjük tartozott Székely Mózes és Károlyi István parancsnokok, és több közsékely, akik közül Báthory néhányat nemességgel és birtokadományokkal jutalmazott. A székelyek túlnyomó többsége, mindenekelőtt az elesettek és a kivégzettek hozzátartozói számára mindazonáltal örökre gyűlöletes maradt a Báthory név.¹⁸

Miután 1575 végén lengyel királlyá választották, Báthory többé nem tért vissza Erdélybe. A fejedelemség ügyeit helytartóként előbb bátyja, Báthory Kristóf, majd kormányzóként Ghiczy János intézte. Báthory Kristóf fia, Báthory Zsigmond, akit apja és nagybátyja már 1581-ben fejedelemmé választott, ténylegesen 1589-ben, 17 évesen vette át a kormányzást. Tehetséges és művelt fiatalember volt, ám felettébb kiegyensúlyozatlan és befolyásolható; bigott katolikus és – nagybátyja óvatosan egyensúlyozó politikájától eltérően – eleinte elkötelezetten Habsburg-barát. Ezért amikor 1591-ben kiújultak a Magyar Királyság és a Porta közötti fegyveres harcok, Báthory készen állt a török kiűzését célzó – időtartama alapján utóbb 15 évesnek nevezett – háborúhoz való csatlakozásra. Az erdélyi urak másik csoportja, amelyet a fejedelem unokatestvére, Báthory Boldizsár fogott össze, viszont óvatosságot ajánlott. A székelyek maguk is megosztottak voltak. Csík-, Udvarhely- és Háromszék ellenezte a törökbarát politika feladását és a hadjárathoz való csatlakozást, Maros- és Aranyosszék viszont a szászokkal együtt támogatta. A politikai vitát a középkorból jól ismert és Erdélyben különösen gyakran alkalmazott módon intézték el: 1594 augusztusában a fejedelem elfogatta az ellenzéki urakat, birtokaikat elkoztatta és több mint tízüket – köztük unokatestvérét – kivégeztette. Ezt követően – 1595 januárjában – szövetséget kötött II. Rudolf német-római császárral, valamint magyar és cseh királlyal. Rudolf ebben elismerte Báthoryt Erdély és a Részek „független”, ám neki hűséggel tartozó fejedelmének, Báthory pedig kötelezettséget vállalt a törökellenes hadjárathoz való csatlakozásra. Röviddel ezután Báthory a moldvai és a havasalföldi román vajdákkal kötött szövetséget, akik felmondták az oszmán alávetettséget, és hátuk biztosítása céljából elfogadták őt hűbéruruknak.¹⁹

A magyarországi fejlemények a török Portát ellenlépések megtételére indították. Ezek részeként 1595 nyarán a nagyvezér, Szinán pasa vezérletével mintegy 40 ezer fős török hadsereg indult a román vajdák és Báthory megbünte-

Budapest, 2004. 52–87.

18 *Oborni Teréz*: Erdély fejedelmei. Pannonica Kiadó, Budapest, 2002. 39–42. és A székelység története i. m. 68.

19 *Oborni Teréz*: Erdély fejedelmei, i. m. 46–50.

tésére. A török had augusztus elején Gyurgyevónál (Giurgiu) sikeresen átkelt a Dunán, és a tettei alapján utóbb Vitéz előnévvel illetett Mihály vajda csapatait visszavonulásra kényszerítve augusztus 23-ban elfoglalta és felperzselt Bukarestet, majd bevette Târgoviste várát, amely alig 50 kilométerre feküdt a Tömösi-szorostól. Reménytelen helyzetével számot vetve a hegyekbe húzódott Mihály vajda már ezt megelőzően Báthory segítségét kérte, aki augusztus 27-én indult el Gyulafehérvárról. A mozgósított nemesi had azonban alig tett ki 10 ezer főt, amelyhez Rudolf császár mindössze 200 lovast küldött. Színán feltartóztatásához ez Mihály vajda néhány ezer fős szétszórt csapataival együtt sem volt elegendő. Báthory ezért olyan lépésre szánta el magát, amelyre 1562 óta egyetlen elődje sem vállalkozott: a székelyek általános és személyenkénti hadba hívását rendelte el. Ezzel egyidejűleg ígéretet tett a jobbágysorba taszított közszékelyek felszabadítására és régi szabadságjogaik helyreállítására. Erre a hírre nemcsak a főemberek és a lófők, hanem a szabad, sőt a már jobbágyi sorba süllyedt székelyek ezrei is fegyvert fogtak. A Brassó melletti gyülekezőhelyen (Feketehalom) szeptember 3-án megtartott mustrán 14-15 ezer székelyt vettek számba, akiknek a túlnyomó többsége rosszul felszerelt közember volt. A fejedelem ezért közöttük osztotta szét azt a 8 ezer puskát, amelyet a 200 lovassal együtt Rudolf császár küldött szövetségesének. A székelyek harci erejét és egyben öntudatát ez jelentős mértékben növelte. Megbízható és rátermett embereik közül tiszteket választottak maguknak, és türelmetlenül várták a fejedelem ígéretének írásos megerősítését. A nemesek és a székely főemberek viszont, akik kezdettől fogva ellenezték jobbágyaik felszabadítását és a még szabad közszékelyek régi jogainak helyreállítását, arra biztatták Báthoryt, hogy hagyjon fel az általános mozgósítással, és a már összeírtakat is küldje haza. Elfogadva érvelésüket a mustrát követő napokban a fejedelem elrendelte a székely tábor felosztatását, és a közszékelyeket arra szólította fel, hogy békésen térjenek haza. Ez viszont az egyszerű székelyek körében váltott ki felzúdulást. Hangulatuk alapján a nemesség és a főemberek kívánságának teljesülése esetén számolni kellett egy újabb székely felkeléssel, amelynek következtében a fejedelmi had két tűz közé szorult volna. Közel kéthetes tárgyalás és habozás után Báthory ezért főemberei hozzájárulásával úgy döntött, hogy visszavonja a székely tábor felosztatására vonatkozó parancsát, és írásban is megerősíti a fegyvert fogó székelyeknek tett ígéretét.²⁰

Az 1595. szeptember 15-én kibocsátott székely szabadságlevél, amely latin és magyar nyelven is fennmaradt, mindazokat a közszékelyeket felszabadította a jobbágyi állapotból, akik „az elmúlt régi időkben [...] valami dologért szolgálásra és jobbágyságra” vetettek, ám most jelentkeztek vagy jelentkezni fognak a hadjáratra, s abban részt is vesznek. Az okmányban foglaltak értelmében a földesurak erőszakkal egyetlen székelyt sem tarthattak vissza, és ez a rendelkezés vonatkozott azokra a közszékelyekre is, akik zsoldosként már Mihály vajda

20 Demény Lajos: A közszékelyek 1595–1596. évi felkelése. in Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly szerk.: *Székely felkelés 1595–1596.* i. m. 93–100.

seregében harcoltak. Indoklásként a székelyek törökök elleni hősi harca és az szerepelt az oklevélben, hogy „ők régi magyaroktól származván minden mások felett kedvesb akarattal vannak a hadakozáshoz, hogysen mint egyéb szolgálatra”. Felszabadításuk fejében a székelyek hűséggel tartoztak a fejedelemnek és utódainak; házanként és évenként be kellett szolgáltatniuk a kincstárnak egy forintot, továbbá egy „nagy köböl” búzát és ugyanannyi zabot, valamint fél köböl sörfőzésre alkalmas szaladot; gondoskodniuk kellett a várak, a templomok és a kolostorok fenntartásáról, valamint a tized, illetve a kepe beszolgáltatásával a papok megélhetéséről; a fejedelem hívására kötelesek voltak hadba vonulni saját költségükön, mégpedig a lovasok jó lovakkal, páncéllal, pajzzsal és törökkel, a gyalogosok pedig puskával és más harci eszközökkel felszerelve; a fejedelem által kinevezett udvarhelyi kapitányt kapitányuknak és főkirálybírójuknak ismerik el, (egyebekben az ősi szokás szerint szabadon választhatták helyi elöljáróikat); a sóaknákat és a vashámorokat továbbra is a fejedelem által kinevezett kapitány kezeli; a székelyek pénzért vehetnek sőt.²¹

Az örömmáorban úszó közszekelyek azonnal követeket küldtek minden székbe, hogy – ahogy ezt a szabadságlevél előírta – az öregek és a serdületlenek kivételével minden férfi siessen a feketehalmi táborba, és aki ezt nem tenné, azt akasszák fel. A felhívásnak több mint tízezren tettek eleget, s így a többségükben dárdákkal, fejszékkel, kiegyenesített kaszákkal és íjakkal felfegyverkezett székelyek száma 20 ezer fölé emelkedett. Az eseményeket közvetlen közlőről figyelő szemtanúk becslései 22 és 28 ezer fő között mozognak. A kozák zsoldosok és más csapattestek beérkezése után a fejedelmi hadak létszáma ekkorra mintegy 13 ezer főre duzzadt. A székelyek azonban így is az erdélyi hadsereg mintegy kétharmadát tették ki. Ehhez a 35-40 ezer fős sereghez csatlakozott még a moldvai vajda háromezer katonája, majd miután a Töröcsváriszoroson átkeltek, Mihály vajda mintegy nyolcezer fegyverese. Az egyesült hadak október 15-én érkeztek Târgoviste alá, amelyet három napos kemény ostrom után foglaltak el. A vár falaira elsőként a székely katonák hágtak, akik – mint az egyik krónikás feljegyezte – „nagy vérontást vittek végbe”. Ezután Bukarest felmentése következett, majd a hadjárat döntő csatája Gyurgyevónál, a Duna bal partján október utolsó napjaiban. Itt ugyancsak a székely puskások mászták meg először a vár falát, és törték meg a védők ellenállását. A vár bevételével lényegében Havasalföld egésze felszabadult. Színán nagyvezér, aki katonáinak jelentős részét elveszítette, kénytelen volt menekülésre fogni, és a Dunán átkelve visszavonulni. A felszabadító hadjárat sikereinek és a székely katonák vitézségének híre egész Európát bejárta. A tudósítások kiemelték, hogy a székelyek „alkotják Erdély legerősebb katonai erejét, haduk szabad népből áll, kik mentesek minden adótól, de kötelesek a fejedelmi hadban zsold nélkül szolgálni”.²²

21 *Jakab Elek – Szádeczky Lajos*: Udvarhely vármegye története a legrégibb időkől 1849-ig. Athenaeum, Bp. 1901. 294–295.

22 *Demény Lajos*: A közszekelyek 1595–1596. évi felkelése i. m. 102–109.

A gyurgyevói csatával a havasalföldi hadjárat véget ért; az erdélyi csapatok már november elején hazatértek. A székelyek is megtértek otthonaikba, és a feketehalmi szabadságlevél értelmében úgy viselkedtek, mint szabad emberek: megtagadták az engedelmisséget földesuraiknak, ellenálltak minden jobbágyi szolgáltatás teljesítésének, sőt előfordult, hogy szertelenségükben vagy vita esetén udvarházakat fosztottak ki, és egyéb garázdaságokat követtek el. A nemesség eközben arra ösztökölte a fejedelmet, hogy érvénytelenítse szabadságlevelét, hiszen azt a székelyek erőszakosan, felkeléssel fenyegetőzve csikarták ki tőle. A határozatlan és befolyásolható Báthory végül engedett főemberei nyomásának, és a gyulafehérvári országgyűlés határozatát elfogadva december 13-án visszavonta szabadságlevelét. Ezt az egész Székelyföldön közhírré tették, s ezzel párhuzamosan kezdték letartóztatni és bebörtönözni a „kihágások” elkövetőit, valamint a közsékelyek helyi vezetőit és befolyásos alakjait. Ily módon gyorsan polgárháborús hangulat alakult ki a vidék számos pontján. A székelyek vonakodtak beszolgáltatni puskáikat, és sokan közülük új felkeléssel kívánták megvédeni ezúttal valóban vérrel szerzett szabadságukat. A nemesség és a székely főemberek azonban gyorsabbak voltak: azonnal csapatokat vontak össze, megerősítették a várak őrségét, és véres megtorlásba kezdtek. Mint az egyik krónikás feljegyezte: pontos listák alapján minden széken ugyanazon az éjszakán törtek a szervezkedés vezetőire és potenciális résztvevőire. „Akiket osztán megfoghattak, kötözve bévíttek székes helyekre, és ott öltek meg szegény ártatlanokban nagy sokat; kit felakasztottak, kit felnyársaltak, kit pedig egyképpen kínoztanak és vesztettek, orrát-fülét elmetszették, szegényeknek rútot, kit ismét fel piricskoltanak benne, úgy, hogy megholtak”. A marosszékiek vezetőjét, Károlyi András hadnagyot egy ló farkához kötötték, és miután a városban így módon körül hurcolták, fejével lefelé karóba húzták. Valóságos embervadászat folyt egész Székelyföldön. Mindenütt feldúlt és felgyújtott falvak; az utak mentén és a piactereken felakasztott és karóba, nyársra húzott emberek. „A pogány is azt nem mívelte volna, sőt szánta volna őket, ha látta volna” – jegyezte fel a már idézett krónikás – az ekkor 15 éves marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc. A bosszú elől sokan Moldvába és Havasalföldre menekültek. A fejedelem, aki még január elején Prágába távozott, mosta kezeit; az 1596. január végi és február eleji megtorlások, az ún. véres farsang legfőbb irányítója Báthory helytartója és a havasalföldi hadjáratban hadainak parancsnoka, Bocskai István volt. A Báthory név, ha lehet, ettől függetlenül még gyűlöltebbé vált a székelyek körében.²³

A fejedelem hitszegése és a kegyetlen megtorlás határtalan elkeseredéssel töltött el minden székelyföldi közembert. A helyi földesurak és jobbágyaik között ahhoz hasonló mély ellentét alakult ki, mint a Dózsa-féle parasztháború leverése után a Királyhágótól nyugatra. A közsékelység a továbbiakban még többször fordult saját urai ellen, és többnyire mindig amellé állt, aki régi

23 Uo. 109–119.

szabadságjogainak a helyreállításával kecsegtette. Az első ilyen személyiség Mihály vajda volt, aki Báthory Zsigmond ingadozó, majd utódja, a fiatal Báthory András bíboros törökbarát és túlzottan önállónak tartott politikájával elégedetlen, és Erdélyt közvetlenül saját uralma alá hajtani akaró Rudolf támogatásában bízva 1599 októberében betört Erdélybe. Báthori András október 21-én általános hadfelkelést hirdetett, ám parancsának csak a székely főemberek, lófők és az új adományosok engedelmeskedtek, a közsékelemek túlnyomó többsége nem. Ők inkább Mihály vajdát támogatták, aki régi szabadságuk visszaadása mellett a várhegyi erősség (Székelybánya) lerombolására is ígéretet tett.

A fejedelem és Mihály vajda hadai október 28-án mérték össze erejüket a szászöldi Sellenberknél. Báthory csapatainak létszáma 5 és 10 ezer fő között mozgott, Vitéz Mihályé közelebb volt a tízezerhez, sőt egyes források szerint akár a 20-30 ezret is elérhette. Katonáinak jelentős része – a becslések szerint harmada – a székelyek közül került ki. Tehát – mint Erdély első „hivatásos” történetírója, Szamosközy István feljegyezte – ismét „Magyar küzdött itt magyar ellen, és miközben egyik részről menteni, a másíkról dúlni akarták a hazát, egyforma istenességgel és istentelenséggel tusakodtak”. A csata, amely reggeltől sötétedésig tartott, végül a vajda győzelmével végződött. Ebben fontos szerepet játszott, hogy a fejedelmi sereg több parancsnoka már a csata közepén fogságba esett. Ezek közül azokat, akik részt vettek az év eleji megtorlásokban, például Ravazdi Györgyöt, a székelyek azonnal felkoncolták. Ugyanez a sors várt a fejedelemre is, aki kíséretével együtt még a csata befejezése előtt menekülőre fogta a dolgot, s a csíki hegyeken át Lengyelország felé tartott. Miután Mihály vérdíjat tűzött ki a fejére, a csíki székelyek közül több százan a bíboros-fejedelem nyomába eredtek, hogy végezzenek vele. „A székelyek – jegyezte fel ugyancsak Szamosközy – annyira el voltak keseredve, hogy halálos gyűlölködésükben ki akartak irtani minden Báthorit, amiért az előző években István, a későbbi lengyel király, majd Zsigmond fejedelem nemcsak összes szabadságukból kiforgatta, hanem zendülési kísérletük miatt még kegyetlen büntetésekkel is sújtotta őket, és holmi vásáron vett rabszolgák módjára még a nemesség igáját is kénytelenek voltak hordozni. Ettől a szolgaságtól akartak minden eszközzel szabadulni. Így hártották méltatlankodásukat a korábbi Báthoriakról Andrássra, mert azt remélték, hogy halálával a vajda jóvoltából visszaszerzett szabadságuk és szégyenletes szolgaságból felszabadított állapotuk örök érvényű lesz. Ez a meggondolás arra indította a székelyeket, hogy inkább akarták a bíboros és a székely nemesség együttes pusztulását, mint hogy ők pusztuljanak, és örök szolgaságban sínylődjenek.” A menekülőket végül Csíkszentdomokos közelében érték utol üldözőik. Kettő kivételével, akiknek sikerült megmenekülni, mindenkit lemészároltak. A fejedelem-bíborosra Székely – csúfnevén: Ördög – Balázs fejszéje sújtott le. „Még élt és lélegzett, amikor a latrok, únván a várakozást, hogy kifoszthassák, lenyízálták kisújját, és úgy rabolták el tőle rubinkővel ékes gyűrűjét. Amikor már elterült, a fejét is levágták. Teljesen lemeztelenített testét a vadaknak vetették

oda, hogy marcangolják szét. [...] Huszonnyolc éves korában, erdélyi fejedelemségének hetedik hónapjában halt meg.”²⁴

Miközben a csíki székelyek Báthory Andrást és kíséretét üldözték, Mihály vajda bevonult Gyulafehérvárra. A székely közrendűeknek tett ígérletét betartotta: 1599. november 3. és 1600. március 7. között Rudolf császár és király nevében kibocsátott adományleveleiben mindegyik szék szabad székelyeit visszahelyezte régi jogaikba. A tartalmilag többé-kevésbé azonos adománylevelek értelmében a „császár és a vajda parancsára” a székelyek kötelesek voltak hadba vonulni (a lófők jó lóval, karddal, bélelt vasöltőnnyel, pajzsral, páncéllal és kopjával, a gyalogos székelyek pedig puskával, fejszével és karddal), és a hadjárat végéig katonáskodni. Az egyházi tizeden kívül rendszeres adó nem terhelte őket, viszont a fejedelem trónra lépésekor, nősülésekor és az első fiúgyermek születésekor minden hatodik ökrüket az uralkodónak kellett ajándékozniuk.²⁵

Bár adományleveleivel és Székelybánja lerombolásával Mihály elnyerte a közszékelyek többségének bizalmát, erdélyi uralkodása tiszavirág-életűnek bizonyult. Nemcsak az erdélyi nemesség szervezkedett ellene, hanem hatalmi ambíciói miatt – a két román fejedelemség és Erdély egyesítését tervezte saját fősége alatt – Rudolf bizalma is megrendült benne. Ez vezetett az 1600. szeptember 18-ai miriszlói (Alsó-Fehér vármegye) csatához, amelyben az egyesült erdélyi és királyi hadak megverték Mihály seregét, dacára annak, hogy a székelység többsége továbbra is mögötte állt, és vele harcolt. Győzelme után a nemesség távozásra szólította fel a vajdát, aki hadaival Moldvába vonult, majd miután ott is vereséget szenvedett, Rudolf védőszárnyai alá menekült Bécsbe, illetve Prágába. Az erdélyi nemesség eközben törvénykezésre gyűlt össze a háromszéki Lécfalván, ahol november 25-én érvénytelenítették Mihály vajda rendelkezéseit, és a közszékelyeket ismételten földesuraik joghatósága alá helyezték. Egyben elrendelték, hogy a székelyek kezén lévő puskákat be kell gyűjteni, és a megkárosított nemeseket kárpótolni kell.

Ám alig telt el néhány hónap, és ismét fordult, majd újra és újra fordult a kocka. 1601 márciusában Lengyelországból visszatért Báthory Zsigmond, akit az erdélyi rendek április 3-án újból fejedelmükké választottak. Rudolf számára azonban elfogadhatatlan volt Báthory személye, és ezért azonnal hadat indított ellene. Egyik seregét az erdélyi királyi csapatok főparancsnoka, Giorgio Basta zsoldosvezér, a másikat a visszatérő Mihály vajda vezette. A székelyek – néhány ezer lovas és gyalogos – ezúttal is Mihály, illetve a császáriak oldalán harcoltak, ám Báthory főparancsnoka, a Báthory István katonájaként felemelkedett, és korábban Mihály hadait is vezető tapasztalt katona, Székely Mózes is székely volt. A csatára, amely a fejedelmi hadak vereségével végződött, a

24 *Szamosközy István*: Erdély története 1598–1599, 1603. Magyar Helikon, Budapest 1977. 246–270.

25 *Szabó Károly*: Mihály vajda adománylevele a székelyeknek. Történelmi Tár 3. (1880) 789–791.

Zilah melletti Goroszlónál került sor augusztus 3-án. A bosszú elől Báthory Moldvába, Székely Mózes pedig a török oltalma alá, Temesvárra menekült.²⁶

Ezzel azonban nem lett vége a fejedelemségért folytatott küzdelemnek. Török segédcapatokkal az oldalán és a fejedelemségét megerősítő szultáni athnáméval a zsebében Báthory ugyanis még az ősz folyamán visszatért Erdélybe. A székelyek támogatásának megszerzése érdekében 1601. december 31-én kibocsátott újabb adományleveleiben biztosította a közsékelyeket régi szabadságjogaik visszaállításáról. Ezek lényegében ugyanabban a szellemben készültek, mint az 1595-ös feketehalmi okirat, illetve Mihály vajda rendelkezései. Lényeges változás volt viszont, hogy Báthory ezúttal világos különbséget tett szabad székelyek és már 1562 előtt is jobbágyi sorban lévő szolgák és zsellérek között. A katonai szolgálat fejében előbbiek minden állami és egyházi adó alól mentesültek, s ha korábban elvették tőlük, most vissza kellett kapniuk jószágaikat. A földesúri birtokok már 1562 előtt is jobbágyi sorban lévő szolgálai viszont ugyanolyan szolgáltatásokkal tartoztak, mint az ország más részein élő jobbágyok.²⁷

Bár Báthory 1602. július 2-ai újabb veresége után a megyesi országgyűlés ismét alaposan megnyirbálta a közsékelyek jogait, Erdély Báthoryt követő fejedelmei, mindenekelőtt Bocskai István (1505–1506), Bethlen Gábor (1613–1629) és I. Rákóczi György (1630–1648) kifejezetten megerősítették azokat. Nekik és persze a közsékelyek elszánt harcinak köszönhető, hogy a székelység hagyományos rendi szerkezete (nemes főemberek, lófők és szabad székelyek) egyelőre nem bomlott tovább, és a székelyföldiek mintegy fele a 17. század elején is a szabadok közé tartozott. Ezt bizonyítja az az 1614-es összeírás, amely szerint a szabadok tették ki a székelyföldi összlakosság 53,4%-át. Ezen belül a főemberek csaknem 2%-os, a lófők pedig 20,4%-os aránnyal képviseltették magukat. A közsabadokon belül 14,2%-ot tett ki a „gyalogok” és 18,7%-ot a jobbágyi sorból visszahozott „libertinusok”, vagyis szabadosok rétege. A jobbágyok különböző csoportjai az összlakosság mindössze 46,6%-át alkották, amely jóval alacsonyabb volt az erdélyi vármegyék és az ország más részein szokásos 85-90%-os aránynál.²⁸ A későbbiekben ez a társadalmi szerkezet tovább differenciálódott. A 17. század második felében például a következő rétegek szerepeltek az összeírásokban: főnemesek, birtokos köznemesek, armalisták, egyházi nemesek, városi nemesek, „bebíró”, vagyis székelyföldi birtokkal rendelkező, de nem ott lakó nemesek, lófők, darabontok, libertinusok, jobbágyok, zsellérek,

26 *Oborni Teréz*: A székelyek országrendisége és a szabadságjogok. In: Székelyföld története. II. köt. 1562–1867. Szerk. Egyed Ákos – Hermann Gusztáv Mihály – Oborni Teréz. MTA BTK – EME – HRM., Székelyudvarhely, 2016. 71–73.

27 Székely Oklevéltár. IV. köt. 1264–1707. Szerk. Szabó Károly. Székely Történelmi Pályadíj-Alap Felügyelő Bizottsága, Kolozsvár 1895., 150–154. és Székely Oklevéltár. V. köt. 1296–1603. Szerk. Szádeczky Lajos. Ajtai K. Albert, Kolozsvár 1896. 168–171.

28 *Imreh István – Pataki József*: A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején. In: Székely felkelés 1595–1596 i. m. 162–163.

jövevények.²⁹ A Rákóczi-féle szabadságmozgalom után, amelyet egyébként a székelyek túlnyomó többsége támogatott, a hagyományos székely önkormányzatiság intézményrendszerének is szűkült a jogköre, sőt egyes intézmények, például a külön székely nemzetgyűlés és a székkapitányok hivatala meg is szűnt. A Székelyföld, illetve a székely székek bizonyos mértékű önállósága és a székelyföldi társadalomszerkezet sajátosságai – ha folyamatosan módosuló formában is – mindazonáltal egészen a rendiség megszűnéséig, vagyis a 19. századi polgári átalakulásig megmaradtak.³⁰ A közszékelyek és részben lófők főembereikkel és/vagy az erdélyi fejedelmekkel és szövetségeseikkel szemben folytatott 16. századi küzdelmei nélkül ez valószínűleg nem így alakult volna.

29 *Egyed Ákos*: A székelyek rövid története i. m. 131.

30 A székelység története i. m. 94. és 100–103.

RÓZSA SÁNDOR

A NAGYKUNSÁGI TELEPÜLÉSEK ÁRTÉRI GAZDÁLKODÁSA*

A vizsgálati keret: a környezettörténet kérdésfeltevései

Táj és társadalom kapcsolatrendszerének vizsgálata viszonylag hosszú előzményekre tekint vissza, a megközelítések és kérdésfeltevések azonban jelentősen változtak a 20. század folyamán. A Kárpát-medence leglátványosabb antropogén környezetátalakítási munkálata kétségtelenül a vízrendezés volt, melynek során jelentősen átalakult a medence vízrajzi képe, s hamar megmutatkoztak ennek klimatológiai, talajtani és egyéb nem szándékolt hatásai. A legkorábbi előzményekre a vízügytörténeti kutatások tekintenek vissza, melyek még meglehetősen statikus módon közelítették meg a táj és társadalom kapcsolatát. A fő cél a munkálatok eseménytörténetének feltérképezése volt, különös tekintettel azok műszaki kivitelezésére és az ezekkel kapcsolatos vitákra, vagy épp azok politikai kontextusára – lásd például Széchenyi István szervezőtevékenységét. Ezek egyik fontos jellemzője, hogy a tájátalakítás nem szándékolt hatásait nagyrészt a kivitelezés hibáira vezették vissza, s ezek orvoslását a jelenkori vízrendezések feladatának tekintették. A tájformálással kapcsolatos kutatások másik szálát képezték azon vizsgálatok, melyek a középkori vízrajzi állapotokat igyekeztek rekonstruálni, s azt összevetni napjaink viszonyaival, így rávilágítva az átalakulás mértékére.¹ Táj és társadalom kapcsolatát komplexebb módon közelítették meg a 20. század neves néprajzkutatói – Györffy István, Andrásfalvy Bertalan, Szilágyi Miklós és sokan mások – akik az árvízmentesítések előtt létezett gazdálkodási modelleket rekonstruálták. Ezen vizsgálatok egyik fontos jellemzője a kvantitatív megközelítés bizonyos mértékű hiánya, amely a néprajzi kutatások alapvető célkitűzéseiből és módszertanából eredő sajátosság. A kvantitatív jellegű elemzéseket a gazdaságtörténeti kutatások tűzték zászlajukra olyan kérdések vizsgálatával, mint a szabályozások és az agrártermelés közötti összefüggések, a munkálatok rentabilitása, a piaci hatások szerepe stb. Közben persze a természettudományok oldaláról is megkezdődött a téma kutatása, s számos geográfus, ökológus és klimatológus figyelme fordult a legnagyobb antropogén beavatkozás felé.² Sokan sokféleképpen vizsgálták tehát az ún. „második hon-

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatásával készült.

1 Lásd pl. Pesty Frigyes: Magyarország vízhalózata a régi korban. Századok 1. (1867) 68–78.

2 Lásd pl. A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai

foglalást”, s a 20. század végére nyilvánvalóvá vált a módszerek és eredmények szintetizálásának szükségessége. Ebből a felismerésből fejlődött ki egy új diszciplína, melyet kezdetben történeti ökológia, később környezettörténet névvel illettek.

A történeti ökológia R. Várkonyi Ágnes definíciója szerint „természet és társadalom évezredek együttélésének, kölcsönhatásának hosszú távú folyamatait vizsgáló a természettudományok és a társadalomtudományok eredményeit történetileg szintetizálva értelmező tudomány”.³ A környezettörténetesek több dimenzión keresztül közelítik meg az ártéri gazdálkodás kérdését: vizsgálni szükséges az adott korszakban fennálló tájállapotot (a tér amellyel a közösség kölcsönhatásban áll), a közösség demográfiai jellemzőit, az alkalmazott gazdálkodási rendszert, a külső hatások milyenségét és intenzitását (úgy mint piaci viszonyok, állami érdekek, intézményi környezet stb.), az embertől független környezeti változókat (éghajlat) stb. Fontos leszögeznünk, hogy a környezettörténet antropocentrikus tudomány, ily módon a környezet rekonstruálása – melyben a természettudományos módszerek domináns szerepet játszanak – csupán rész cél.⁴ Ennek jelentősége a későbbiek során kerül megvilágításra.

A Nagykunság mint „történelmi” táj

Nagykunság alatt napjainkban egyaránt érthetünk egy a kun népcsoport lakóhelyeként definiált történelmi tájat, egy a 19. század végén felszámolt egykori közigazgatási egységet, és egy elsősorban természetföldrajzi alapon körülhatárolt földrajzi tájat. Nagykunság alatt tehát sokszor nem pontosan ugyanazt a területet értik, s egyes települések tájegységhez sorolása esetében – például Mezőtúr – egyszerre tudunk igen nyomós érveket és ellenérveket felsorakoztatni. Noha a tanulmány témájához szorosan nem kapcsolódik, az alábbiakban kísérltet kívánok tenni a kérdés tisztázására.

Az általános definíció szerint a táj a földfelszínnek több szempontból egységes, a környező területektől elkülönülő része, melynek kialakulásában természeti (domborzat, éghajlat, növényzet stb.) és társadalmi tájalkotó tényezők vesznek részt.⁵ A Nagykunság esetében a társadalmi tájalkotó tényezők jelentősebbnek tűnnek, hiszen kialakulásában a névadó népcsoportnak és a hozzájuk kapcsolódó feudális kiváltságoknak – melyek determinálták a kialakult gazdálkodási rendszert s ehhez szorosan kötődve a tájhasználatot, s így befolyásolták a kialakuló kultúrtáj képét is – kiemelkedő szerepe volt. Nem véletlen,

hatásai. Szerk. Somogyi Sándor. Bp. 2000.

3 R. Várkonyi Ágnes: A történeti ökológia. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 2006.

4 Hasonló gondolatot lásd J. Donald Hughes: Three Dimensions of Environmental History. *Environment and History*. 14. (2008) 3. sz. 321–322.

5 Új magyar lexikon. Szerk. Berei Andor. Bp. 1962. 247.

hogy a tájegység határainak elmosódása az 1879-es megyerendezéssel, vagyis a Hármaskör mint törvényhatóság felszámolásával gyorsult fel igazán. Esetében természetföldrajzi alapon aligha húzhatóak meg markáns határvonalak, ennek köszönhető, hogy a földrajzi tájkataszterben szereplő Nagy-kunság kistájcsoport jóval nagyobb kiterjedésű, mint a korábban létezett közigazgatási egység, illetve a kunok lakta terület. Bellon Tibor a tájegységről írt néprajzi monográfiájában rávilágít arra, hogy a folyószabályozások előtt természetföldrajzi – egész pontosan vízrajzi – alapon is jól meghúzható volt a terület határa. Definíciója szerint a Nagy-kunság a Tiszából kilépő Mirhó- és Hortobágyfok vízrendszere között elhelyezkedő hátság, melyen a Nagy-kun települések kialakultak.⁶ Ilyen értelemben a tájegység egyenlő az árvízmentesítések előtti Alföld egyik életkamrájával⁷. Az így lehatárolt területnek azonban nem része Kunszentmárton, amely viszont az újkori Nagy-kun kerületnek több tekintetben – társadalmi szerkezet, gazdálkodási rendszer stb. – szerves részét képezte.

A napjainkban általánosan elfogadott tájbeosztás szerint a Nagy-kunság a Közép-Tisza-vidék (mint középtáj) egyik kistájcsoportja, amely három kistájat: a Tiszafüred–Kunhegyesi síkot, a Szolnok–Túri síkot, valamint a Tiszazugot foglalja magába. A három kistáj közül a Tiszazug teljes mértékben kívül esik a történelmi értelemben vett Nagy-kunságon, a Tiszafüred–Kunhegyesi- és Szolnok–Túri sík pedig körülbelül 50%-ban fedi azt le. A három kistájhoz számtalan olyan település tartozik – például Törökszentmiklós, Tiszaföldvár, Tiszafüred – melyek semmilyen szállal sem kötődnek a történelmi Nagy-kunsághoz. Fontos kiemelni, hogy a földrajzi tájbeosztás alapvetően geomorfológiai, illetve fiziognómiai alapon történik⁸, ebből következik, hogy a Nagy-kunság kistájcsoport határai sem a mai, sem a korábbi közigazgatási határokhoz vagy egyéb társadalmi képződményekhez sem illeszkednek szorosan.

A Nagy-kunságot definiálhatjuk a Tiszántúl kun népcsoport által lakott területeként is. Ezt a területet a 13. században a kunok Olas nemzetsége szállta meg, s a 15. században – amikor a nemzetiségi szervezet felbomlott, s területiális szervezetté alakult át – itt alakult ki Kolbáz-szék.⁹ A szék határa délen egészen a Körösökig lehúzódott, tehát jóval nagyobb kiterjedésű volt, mint az 1745–1879 között fennálló Nagy-kun kerület.¹⁰ Mivel a népcsoport a 13. századi betelepülés után gyors asszimiláción ment keresztül, a környező népcsoportoktól való elkülönítése kulturális vagy antropológiai alapon nehezen oldható meg. További probléma, hogy a 16–17. század háborúinak demográfiai követ-

6 Bellon Tibor: Nagy-kunság. Bp. 1979. 6.

7 Életkamra: Az ártereket – mocsarakat, lápokat – tagoló magasabb térszínek, melyek a megtelepülés, a földművelés, a rét és legelőgazdálkodás és a rideg állattenyésztés fő területei voltak. Glaser Lajos definícióját idézi: *Frisnyák Sándor: Magyarország történeti földrajza*. Bp. 1992. 13.

8 Kertész Ádám: Tájökológia. Bp. 2003. 107.

9 Selmeczi László: Őseink nyomában. A magyarországi kunok Olas nemzetsége és Kolbáz-széke. 1243/46–1686. Kisújszállás 2013. 15.

10 Selmeczi L.: Őseink nyomában i. m. 33–99.

kezményei – népességpusztulás, elvándorlás és visszavándorlás stb. – szinte teljesen elmosták az etnikai különbségek maradványait is. 1699-ben az egri kamarai prefektus mindössze két mezővárost és tizenhét falut írt össze az egész Jászkunságban, s 56 korábban létező települést dezertumként tüntetett fel. A Nagykun területben csak Kardszagújszálláson (ma Karcag) írt össze megtelepedett lakosságot, ez is mindössze 78 családot jelent, helybélinek viszont ebből is csak 30 vallotta magát.¹¹ A háborúból adódó lakosságcsere mértékére utaló további jel, hogy az 1711 után véglegesen megtelepedő családok éppen a szék korábbi központját képező Kolbászállást (ma Kunhegyes egy határrésze) nem ülték meg. A török háborúk és az ezt követő rendezés tehát jelentősen megtörte a terület demográfiai, társadalmi és közigazgatási kontinuitását. A fentiekből látszik, hogy a Nagykunság lehatárolását a névadó népcsoport figyelembevételével csak igen körülményesen lehet megvalósítani.

Ezek után fennmarad a kérdés, hogy jelen tanulmányban pontosan mit értünk Nagykunság alatt, vagyis hogyan alakul vizsgálatunk térbeli kerete. 1745-ben, közel fél évszázaddal a Jászkunság Német Lovagrendnek történő elzálogosítása után, sor került a redempcióra, vagyis a jászok és kunok önmegváltására. A redempció közigazgatási, jogszolgáltatási és gazdasági autonómiát biztosított a nagykun közösségnek, s a települések ekkortól jelentős mértékben elkülönültek a környék vármegyéinek jobbágfalvaitól. A Nagykunság újkori határainak kialakulása azonban ennél korábbi eseményekre vezethető vissza. A Jászkunság Német Lovagrendnek történő 1699-es elzálogosítása előtt ugyanis – mivel az „adásvételnek” az fontos követelménye volt – sor került a három terület határainak rendezésére. Ekkor dőlt el például, hogy az eredetileg a Kolbászi kunok által csak félig birtokolt Kunhegyes a Hármas kerület részévé válik, pedig arra Heves vármegye egyes birtokosai is igényt tartottak.¹² A lovagrend által megvásárolt Hármas kerület részét képező Nagykun kerület hat települést – Karcag, Kisújszállás, Kunhegyes, Kunmadaras, Túrkeve, Kunszentmárton – és kapcsolódó pusztáikat foglalta magába. Az újkori Nagykunság tehát azonos ezen települések területének összességével, a nagykunok csoportja pedig egyenlő azok kollektív kiváltságokban osztozó lakosságával. Fontos megjegyezni, hogy az így kialakult közigazgatási egység a táji környezet, a gazdálkodási rendszer és településszerkezet szempontjából is egységesnek mondható. A kiváltságoknak köszönhetően kialakuló sajátos társadalmi és gazdálkodási rendszer egy korai kapitalista mezőgazdaság kibontakozását indította el, igaz ennek

11 Kiss József: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején. Bp. 1979. 12–28.

12 1714. augusztus 22-én Kayau, a Német Lovagrend landkomturja, részt vett Heves-Külső Szolnok vármegye Gyöngyösön tartott közgyűlésén, ahol Kunhegyes hovatarozásával kapcsolatban folytatott vitát. A hevesiek arra hivatkozva akarták megakadályozni a település Hármas kerülethez csatolását, hogy az a török időkig külső-szolnoki jobbágfalu volt. Kayau a Német Lovagrend által kötött 1702-es adásvételi szerződésre hivatkozva utasította el a hevesiek érveit. Cseh Géza: Kayau lovagrendi landkomtur 1714. évi jelentése a Jászkunságról. Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 19. (2004) 265–266.

előnyei a feudális környezetnek köszönhetően csak gyengén voltak érezhetők. Tekintve, hogy a kiváltságok jelentős mértékben meghatározták a tájhasználatot – gondoljunk itt a földesúri adók és a majorsági gazdálkodás hiányából eredő jobb önellátási kondícióra, a rugalmasabb piachoz való alkalmazkodásra, a közösségi földhasználat demokratikusabb voltára stb. –, a Nagykunság tájhasználati rendszere jelentős mértékben elüthetett a környező területekétől. Ebből következően a környezettörténeti vizsgálat térbeli keretét célszerűbb a kiváltságolt terület, mintsem természetföldrajzi – egész pontosan geomorfológiai – szempontok alapján kijelölni. Ezen tanulmányban tehát a 18. századi Nagykun kerület – ide értve az exklávéként értelmezhető Kunszentmártont is – ártéri gazdálkodását kívánom bemutatni.

A terület vízrajzi viszonyai

A Nagykunság árvízmentesítések előtti vízrajzi képét a Tisza, valamint a Berettyó – Kunszentmárton esetében a Körös – kiöntései határozták meg. A területet észak-déli irányban szelte át a Tiszát a Berettyóval összekötő Mirhó-vízrendszer. A Tisza árvizei a mai Abádszalók és Pusztataskony közötti Mirhó-fokon¹³ keresztül léptek ki az ártérbe, ahol először feltöltötték a Tisزابura, Tiszaszalók (ma Abádszalók) és Kunhegyes között elhelyezkedő Gyolcs-mocsarat, majd a Kunhegyes határának északnyugati részén keresztül folyó Kakat-éren keresztül jutottak el a Kisújszállás és Karcag közötti Kara János-mocsárba, amely már a Berettyóval állt közvetlen kapcsolatban. Mivel a rendszer mind a Berettyó, mind a Tisza felől nyitott volt, előbbinek korábbi áradása esetén az ártér feltöltődése dél-észak irányú is lehetett. (1. térkép)

13 Fok: vízrajzi fogalom. A folyót kísérő hordalékszátónyokon keletkezett nyílás, amelyen keresztül a folyó vize áradáskor kilép az ártérbe, majd apadáskor ugyanazon visszahúzódik.

1. ábra. A Mirhó-vízrendszer Balla Antal 1777-ben készült térképe alapján
(Az alaptérkép forrása: MNL JNSZL. T_30. Gyolcs-mocsár. 1777.)

A hat nagykun település mindegyikének határát változatos geomorfológiai viszonyok jellemzik. Mindegyik település territóriumán találunk állandóan vízjárta területet – vagyis álló- vagy folyóvizet, mocsarat –, időszakos vízborítású réteket, valamint az árvizektől védett szárazulatokat, melyek a települések belterületének és a szántóföldi földművelésnek adtak helyet. Bellon Tibor az árvízmentes, az időszakosan elöntött, és az állandóan vízállásos területek arányát $1/3$ - $1/3$ -ra becsülte, s ezt a rendszert hármas térszintálalkozási modellként írta le.¹⁴ Noha az egyharmados arányok alapvetően helytállóak, csak az ettől való eltérések figyelembevételével válnak érthetővé a 18. század végén jelentkező tájhasználati kapcsolatos települések közti konfliktusok, így a vízrajzi viszonyokat részletesebben is célszerű megvizsgálnunk.

A 18. század végén keletkezett térképi anyagok a kor térképészeti színvonalához mérten megfelelő pontossággal tárják elénk a korabeli állapotokat. A térképi források közül az első katonai felmérés emelkedik ki, amely „homogén” módon fedi le az egész Magyar Királyság, s benne a Nagykovács területét. Más térképi anyagok esetében – lásd Balla Antal 1777-es térképe (1. térkép) gyakran fordul elő, hogy a vizsgált területet csak részben fedik le, amely a kvantitatív összehasonlító elemzéseknél igen nagy problémát jelent. A Nagykovács területét a katonai felmérés során 1783-ban mérték fel, a hat település 17 térképlapon került ábrázolásra. A munkálat egyik nagy hibája volt, hogy készítésnél nem használtak egységes jelkulcsot, így az egyes ábrázolások mögötti felszínborítás tényleges minősége néhol nehezen állapítható meg. További probléma, hogy a vizes területek (mocsarak, nádasok) ábrázolása elnagyolt, azok felmérésének körülményessége miatt.

A hat nagykun településen belül a szabályozások előtti árvízi érintettség alapján két csoportot lehet kialakítani: területük 50%-ánál kisebb vízzel való érintettség jellemezte Kunszentmárton, Túrkevét és Kunmadarast, míg 50%-nál nagyobb területi elöntés figyelhető meg Karcagon, Kunhegyesen és Kisújszálláson. A vízzel érintett területek összterületen belüli aránya mellett fontos szempont azonban azok minősége is, vagyis az állandóan vízállásos területek (nádasok, mocsarak, folyó és állóvizek) valamint az időszakosan vízállásos területrészek (nagyreszt rétek és legelők) aránya. A legkevésbé kedvező helyzetben Karcag és Kisújszállás volt, hiszen itt a vízzel érintett összes területen belül közel kétharmadot tett ki a gazdaságilag kevésbé hasznosítható, az év nagy részében víz alatt álló nádas, mocsaras rész. Kedvezőnek tűnik viszont Túrkeve, Kunmadaras és Kunszentmárton pozíciója, ahol a vízzel érintett területek kétharmada a legelőként vagy kaszálóként jól hasznosítható időszakos vízborítású ártér.

¹⁴ Bellon T.: Nagykovács i. m. 69.

	Karcag	Túrkeve	Kunmadaras	Kunhegyes	Kisújszállás	Kunszentmárton
Állandóan vízzel borított (ha)	14791	1659	2069	4976	6746	1440
Összterület százalékában (%)	40,11	11,84	14,23	33,81	37,68	11,24
Időszakosan vízzel borított (ha)	8797	4977	4559	3485	3173	3121
Összterület százalékában (%)	23,85	35,54	31,35	23,67	17,72	24,35
Összes vízzel érintett (ha)	23588	6636	6628	8461	9919	4561
Összterület százalékában (%)	63,96	47,39	45,58	57,49	55,41	35,6

1. táblázat

A vízzel érintett területek nagysága az egyes nagykunsági településeken az első katonai felmérés alapján

A tiszai Alföldön olykor a néhány deciméteres magasságkülönbségek is igen eltérő vegetációt eredményeztek, illetve különböző mezőgazdasági hasznosítást tettek lehetővé. A katonai felmérés – különösen az első – pontosságából adódóan nem teszi lehetővé a terület domborzati és vízrajzi viszonyainak alapos értékelését. A részletes hidrogeomorfológiai vizsgálatok során – megfelelő minőségű történeti térképi források híján – csak a jelenre vonatkozó felszínmodellekből indulhatunk ki, s még ha feltételezzük is, hogy a tengerszint feletti magasság a természetföldrajzi kép talán legkevésbé változó eleme, akkor is figyelembe kell vennünk, hogy a vízrendezésekkel teljes mértékben átalakultak a terület hidrológiai viszonyai. Jelentős mértékben megváltoztak a mértékadó árvízszintek, s korábban biztonságos magaslatok váltak az árvizek által veszélyeztetetté. Olyan fogalmak tehát mint az „árvízi kockázat” vagy „előntési valószínűség” csak igen körülményesen és bizonytalanul vetíthetők vissza a 18–19. századra. Egy olyan modell létrehozása, mely a korabeli vízrajzi viszonyokat egy a napjainkban alkalmazott árvízi kockázatelemzéshez hasonló pontossággal rekonstruálja, jelen pillanatban elérhetetlennek tűnik. A fenti korlátok figyelembevételével mellett mégis érdemes az első katonai felmérés által elért tárt vízrajzi képet egy a terület domborzatát nagy felbontásban reprezentáló digitális domborzatmodell¹⁵ segítségével pontosítani.¹⁶

A Nagy-kunság területe 71,5–102,5 m B. f. magasságon fekszik. A terület egésze déli-délkeleti irányban lejt, ennek megfelelően Kisújszállás, Túrkeve és Kunszentmárton viszonylag alacsony fekvésű, területüknek 60–70%-a 86 m

15 Digitális Terepmodell és Digitális Felszínmodell: Olyan digitális adatbázisok, melyek egy topográfiai felület bizonyos pontjainak (X, Y, Z) térbeli koordinátáit tartalmazzák. A modellek igen jól alkalmazhatók napjaink vízügyi tervezésében, például az árvízi kockázat elemzésében. Lásd *Telbisz Tamás – Székely Balázs – Timár Gábor*: Digitális Terepmodellek. Bp. 2013. 8–13.

16 A közölt domborzati adatok és az ezekkel kapcsolatos statisztikák forrása: <http://srtm.csi.cgiar.org/srtmdata/> (2019. ápr. 10.)

B. f. alatt helyezkedik el. A Mirhó-vízrendszer öblözetének felső részén fekvő Kunmadaras területe erősen kiemelkedik, területének 91,4%-a esik 87 m B. f. fölé. A Közép-Tisza-vidék viszonylatában a 87 m B. f.-nél magasabban fekvő részek már magasnak számítanak, az árvizektől többnyire védettek. Ettől lefelé haladva jelentősen nő az elöntés valószínűsége, 84 m B. f.-nél alacsonyabban pedig már csak nádasokat, mocsarakat, valamint álló- és folyóvizeket találunk. A domborzatmodell elemzésének kezdetén elsődleges cél volt a három fő felszínkategóriát (állandóan vizes, mocsaras-nádasos alacsony árterek; időszakosan víz borította közepes és magas árterek; vízzel nem érintett magasabb területek) elkülönítő magassághatárok megállapítása. A domborzatmodell és a katonai felmérés térképlapjainak összehasonlításakor viszont egyértelművé vált, hogy pusztán magassági alapon ezek a felszínkategóriák nem különíthetők el. Ékes példája ennek Kunmadaras, melynek területe 91,4%-ban 87 m fölé esik, a katonai felmérés azonban 45%-os vízzel való érintettséget mutat. Ennek oka abban keresendő, hogy a település határában található Üllő laposa és annak időszakosan elöntött parti sávja 87 m B. f. körüli magasságon fekszik. Az árvizekkel való érintettség tengerszint feletti magasság alapján történő vizsgálata során figyelembe kell venni, hogy a magasságvonalak csak a szorosan vett öblözetben belül érvényesek. Az Üllő laposa például nincs közvetlen kapcsolatban a Mirhó-vízrendszerrel, így annak elöntési küszöbpontjai itt nem érvényesek. Figyelembe kell venni azt is, hogy a Mirhó-vízrendszer két vízfolyás felől nyitott, így felső részén (Kunhegyes és Karcag) a Tisza árvízszintjei, míg alsó részén (Kisújszállás, Túrkeve) a Berettyó szintje a mérvadó. A domborzatmodellből tehát a 18. századi vízrajzi állapotokra igen nehéz következtetni. A települések közötti hidrokeomorfológiai különbségek azonban számos a későbbi Mirhó-gát építésénél kirobbanó konfliktusra adnak magyarázatot. Az öblözet felső részén elhelyezkedő Kunhegyes területének nagy része (71,8%) 87 m B. f.-nél magasabban fekszik, ennek köszönhetően az árvíz gyorsan levonul déli irányba, a Kara János-mocsár, illetve a Berettyó felé. Ezt a jelenséget narratív források is rögzítették: „Halászó Vizünk Magunk Teritoriumunkon Tavaszal amikor az Tisza áradása jön, futó hálnak nevezük Szigonyokkal és Tapogatóval fogatnak, de mihelt az árvíz fordul, Ki Visza, ki pedig az Berettyóra és Körösökre el Mégyen, és itatra való Vizet is Magunk és Marháink Számokra kentelenítettünk Gáttal és Rekeszzel Tartani”.¹⁷ Ennek a jelenségnek fontos következménye, hogy Kunhegyes határának aszályokkal szembeni érzékenysége már a szabályozások előtt is nagyobb lehetett. Feltehetően erre vezethető vissza a település gazdáinak Mirhó-gátépítéssel szembeni ellenkezése az 1780-as években. Ezzel szemben Kisújszállás, Karcag és Túrkeve határát az árvizek – tekintettel a vízrendszerben elfoglalt domborzati pozíciójukra – nagyobb vízszintmagassággal és hosszabb ideig érintették. Karcag területén még az 1850-es években is 6006 kat. holdnyi nádas (az összterületének kb. 10%-a) mérték fel, ami a terület rendszeres szabályozások utáni lassabb kiszáradására utal.

17 *Bagi Gábor*: A Jászkun Kerület településeinek leírása 1750-ben. Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 10. (1995) 258.

	Karcag	Kisújszállás	Kunhegyes	Kunmadaras	Kunszentmárton	Túrkeve
87 m B. f. felett	48,0	13,4	71,8	91,4	39,9	9,3
86–87 m B. f.	22,2	21,4	21,5	7,4	14,3	16,6
85–86 m B. f.	17,3	33,5	5,2	0,9	10,8	28,0
84–85 m B. f.	9,7	25,3	1,0	0,2	17,1	28,7
84 m B. f. alatt	2,7	6,4	0,5	0,1	17,9	17,4

2. táblázat

A különböző tengerszint feletti magasságú területek aránya (%)
a Nagykunság településein

A nagykunsági települések ártéri gazdálkodása

Az ártéri gazdálkodással kapcsolatos elméletek a 20. század utolsó éveiben egyre nagyobb népszerűsége tettek szert, s folyamatosan nőtt a folyóvizek mentén élő parasztság tájhasználatát vizsgáló kutatások száma. A 20. században végzett kutatások – élen Andrásfalvy Bertalan Sárközben végzett vizsgálataival – elsőként világítottak rá, hogy a szabályozások előtti „organikus” gazdálkodási rendszer éppoly rentábilis lehetett, mint a vízrendezések után kialakított szemtermelés-centrikus agrárgazdaság. Az Andrásfalvy és más kutatók által felvázolt fokgazdálkodási modell pozitív fogadtatása mögött elsősorban azt kell sejtenuünk, hogy annak jelenre adaptált változata a rosszabb minőségű – főként a folyószabályozásokkal „nyert” szikes vagy belvizes – területeken végzett kis haszonnal kecsegtető szárazgazdálkodás reális alternatívájának tűnt. Ennélfogva a fokgazdálkodással vagy ártéri gazdálkodással kapcsolatos tudományos viták kiléptek a néprajz vagy épp a történettudomány keretei közül, s az alkalmazott agrár- és vízügyi tudományok, sőt a kormányzati tervezés szintjéig is eljutottak. Noha az elmúlt évek tapasztalatai azt mutatják is, hogy a szabályozások előtti tájhasználati/tájgazdálkodási rendszerek jelenkori adaptációja csak igen korlátozottan oldható meg, s a téma kutatásának kezdeti lendülete is alábbhagyni látszik, táj és társadalom kapcsolatrendszerének megközelítése gyökeresen megváltozott. A 20. század második felének kutatói rendszerint „pozitívan” fordultak az árvízmentesítések előtti gazdálkodási formákhoz, s nem a nagy tájátalakítási munkálatokat megelőző „siralmas” állapotok történeti rekonstruálása, s annak a jelenkor – pozitívként, s lényegében a gazdasági fejlődés „csúcsaként” aposztrofált – állapotaival való szembeállítás volt a céljuk.

A fokgazdálkodás és ártéri gazdálkodás nem teljesen azonos fogalmak. Előbbi klasszikus modelljét Andrásfalvy Bertalan vázolta fel a Duna menti Sárköz településeinek gazdálkodását vizsgálva. A fokgazdálkodás alapja, hogy a paraszti közösségek a víz ártéri áramlását a gazdálkodás érdekeinek megfelelően befolyásolják. A vízkiáramlási pontokat – vagyis a fokokat – karbantartják, melynek elsődleges célja a víz szabad ki- és visszaáramlásának biztosítása. Emellett az

ártérben csatornákkal is biztosítják a víz szabad szétáramlását, amely egyrészt az árvízszint csökkentése, s ily módon a szárazulatok árvízi biztonsága, másrészt a legelők és vízigényes növénykultúrák – például ártéri erdők és gyümölcsösök – vízigényének biztosítása szempontjából fontos. A fokok és erek „karbantartásával” megelőzhető az elmocsarasodás, vagyis az alapvetően hasznos területek – ártéri legelők, halastavak – hasznavehetetlenné válása. Andrásfalvy felfigyelt a fokok szelektálásának jelenségére is, vagyis arra, hogy a hidrológiai szempontból előnyös helyzetű vízkitörési pontokat tisztították, míg a kedvezőtleneket gátakkal zárták el. A rendszer további ismérve, hogy a területhasznosítás a természeti/vízrajzi adottságokhoz szinte teljes mértékben alkalmazkodott: az állandóan vizes mély ártereken halásztak, vadásztak, nádat vágtek, a magasabban fekvő, időszakos vízborítású területeken pedig legeltettek. A fokgazdálkodás feltétele tehát: a fokokhoz kapcsolódó ártéri vízrendszer megléte, a rendszer aktív fenntartása, és a területi adottságokhoz illeszkedő művelésmód, vagyis a tájhasználati anomáliák¹⁸ hiánya. Amint látjuk egy meglehetősen komplex rendszerről van szó, s az egyes elemek különálló megjelenése – például egy fokhoz kötődő ártéri vízrendszer „passzív” hasznosítása a folyó menti gazdálkodók által – még nem tartozik a fokgazdálkodás fogalmi körébe.

Az ártéri gazdálkodás az előbbinél jóval szélesebb fogalom, hiszen az alatt az ártereken élő közösségek gazdálkodását értjük. A fogalom alatt egyaránt érthetünk a sárközi településekéhez hasonló intenzív fokgazdálkodást és az árvizekkel való passzív együttélést. Az ártéri gazdálkodáshoz tartozik minden olyan, a folyók árterében megfigyelhető gazdálkodási forma, amely nem tűzi ki célul a tájállapot gyökeres megváltoztatását, s az ökológiai szempontokat nélkülöző gazdálkodás megvalósítását. Egyes nézetek szerint ártéri gazdálkodás alatt szigorúan a vízjárta területek gazdasági hasznosítását kell értenünk¹⁹, magam részéről azonban – a környezettörténet antropocentriskusságára való tekintettel – azt nem egy területhez, hanem egy közösséghez érdemes kötni. E tanulmányban tehát ártéri gazdálkodás alatt az ártérben elhelyezkedő települések gazdálkodását értjük, s abba beletartozik a szoros értelemben vett ártér – tehát a vízzel érintett területek – hasznosítása, s a szárazulatokon végzett szántóföldi növénytermesztés is. Ezzel alapvetően Dóka Klára felfogásához csatlakozom, aki az önellátási célú szántóföldi növénytermesztést is az ártéri gazdálkodás elemének tekinti.²⁰

A fogalmi keretek tisztázása után előre leszögezhetjük, hogy a Nagykunság szabályozások előtti tájhasználat az ártéri gazdálkodás fogalmi keretébe fér

18 Tájhasználati anomália: Az ökológiai szempontból nem megfelelő hasznosítást értjük alatta. Pl. szántóföldi növénytermesztés belvízveszélyes területen. A tájhasználati anomália gyakori következménye az alacsony termelékenység, illetve a gazdálkodás csekély haszna. lásd *Dóka Richárd*: Vízjárta területek tájhasználatának anomáliái a Duna–Tisza közti síkvidék középső részén. *Tájökológiai Lapok* 13. (2015) 2. sz. 217.

19 *Kohán Zoltán*: A tradicionális középkori ártéri gazdálkodás geomorfológiai környezete. *Földrajzi értesítő* 52. (2003) 7.

20 *Dóka Klára*: Gazdálkodás a Tisza árterein a 19. század első felében. *Agrártörténeti Szemle* 24. (1982) 293–295.

bele. Igaz, hogy a gazdálkodás hidrogeomorfológiai keretét jelentő Mirhó-vízrendszer egy fokhoz – vagyis a névadó Mirhó-fokhoz – köthető, azonban a fok által táplált ártéri öblözet méreteiben és jellegében is eltér a fokgazdálkodás Andrásfalvy által megfigyelt „klasszikus” rendszerének hidrológiai környezetétől. Fodor Zoltán a Tisza menti fokok vizsgálata során a Mirhó-fokhoz hasonló vízkitörési pontokat a mellékág jellegű fokok csoportjába sorolta.²¹ Ezeket a Tiszát mellékfolyóival összekötő fokokként definiálta, a Mirhó esetében ez a Tisza és a Berettyó közötti kapcsolatot jelenti.

A méretekben való eltérés egyaránt értendő a fok átmérőjére (kb. 1 km), valamint az elárasztott ártéri öblözet méreteire (több mint négy település határa). A Sárközben megfigyelhető fokok ettől jóval kisebbek voltak, s a fok által táplált ártéri öblözet gyakran egyetlen település territóriumához tartozott. A Mirhó-fok alkalmatlan volt a fokgazdálkodás egyik jellemző halászati formájára, a rekesztő halászatra, a vízrendszer kiterjedése pedig lehetetlenné tette egy koncepciózus, aktív vízgazdálkodási rendszer kialakulását. Csupán kitekintésként jegyzem meg, hogy Kunhegyestől északnyugatra, a mai Tiszabura és Tiszaroff között helyezkedett el egy a klasszikus értelemben vett fokgazdálkodásra alkalmas fok, és a hozzá tartozó kis méretű – tehát jól szabályozható – ártéri öblözet. Vagyis ha a vizsgált területen nem is beszélhetünk szoros értelemben vett fokgazdálkodásról, az a Közép-Tisza-vidéktől nem lehetett idegen. Bellon Tibor a Nagykunság ártéri gazdálkodására a „rételés” kifejezést alkalmazta, amelyet egyfajta passzív ártéri gazdálkodásként definiált. Szerinte a Nagykunság településeinek nem, vagy kevésé jellemző a vízrajzi viszonyokba történő beavatkozás, a terület lakossága mindössze alkalmazkodott a ritmikusan jelentkező tiszai árvizekhez, s igyekezett a lehető leghatékonyabban kihasználni az ártéri környezet által nyújtott lehetőségeket.²²

A nagykunok szabályozások előtti ősi ártéri gazdálkodásával kapcsolatban elsőként Györffy István végzett néprajzi adatgyűjtést, s kutatásainak eredményét 1928-ban a Nagykunsági Krónika című, már-már szépirodalmi stílusú munkájában adta közre. Könyvének két fejezete – a szilaj pásztorokról és a rétes emberekről szóló – kapcsolódik szorosan az ártéri gazdálkodáshoz. Györffy gyakorlatilag „elsiratta” a szabályozások előtti vízi világot, s erős romantikával tekintett vissza a nagykunok 19. század előtti életmódjára: „Ahol ma zöld akácok között apró tanyák fehérlenek, ott a kövér fűvű legelőmezőkön címeres szarvú fehér marhák rázták a kolompot. Ahol a legelő szárazabb szikesbe csapott át, apró tippanos fűvét juhnyájak borotválták. Ahol a lábnyom vagy szekérút beleveszett a haragos-zöld rétbe, ott a konda bányászott. Ha a nyári forráság leperzselt a legelőt, beverték a jószágot a rétbe, ahol még mindig

21 Fodor Zoltán: Fokok a magyarországi Tisza-szakaszon az átfogó szabályozások előtt. In: Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. Szerk. Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor. Bp. 2009. 39.

22 Bellon Tibor: Nagykunság. i. m. 81.

talált harapnivalót...”²³ A Nagykunságban az állattenyésztésnek – különösen a szarvasmarha-, majd később a juhtenyésztésnek – igen nagy hagyománya és jelentősége volt. Azt, hogy a gazdálkodás fontos eleme volt az ártér, a települések hasonló elhelyezkedése is bizonyítja: mindegyik vízparton alakult ki, s mindegyik territóriumán bőven találunk az állattenyésztésnek kedvező, időszakosan elöntött, ennél fogva magasabb fűhozamú réteket és kaszálókat. A 1745 után a redemptióval kialakult gazdasági-társadalmi rendszer – a kor piaci lehetőségeihez mérten – kedvezett az árutermelés kibontakozásának, s az állattenyésztés terén különösen jelentős volt a piacra termelés.²⁴ A 18. század végére a legtöbb nagykunsági település rendelkezett bérelt pusztával, melyek az állatállomány viszonylag nagy méretére utal.²⁵ A 18–19. század fordulóján kibontakozó gyapjúkonjunktúra azonban kedvezőtlen lehetett a hagyományos gazdálkodás szempontjából, hiszen a juh a szarvasmarhához képest kevésbé tolerálta az ártéri környezetet, s a szilaj és félszilaj tartásmódot is.

Györffy említett műve annyiban félrevezető, hogy azt az érzést kelti, mintha a szilaj pásztorkodás s az ártereken való halászat, vadászat és gyűjtögetés a terület lakosságának fő foglalkozása lett volna. Ehhez képest ma már tudjuk, hogy a 18. század végén visszatelepülő lakosság gazdálkodásának fontos eleme volt a szántóföldi növénytermesztés is, s nem is kizárólag önellátási célból. A 18. századból – az első kataszteri felmérésnek köszönhetően – a leginkább megbízható adatok a szántóföldi növénytermesztésre vonatkozóan állnak rendelkezésre. A felmérés utasítása előírta ugyan a rétek, legelők, halastavak kiterjedésének és pontos haszonvételeinek összeírását is, azonban ezek eltagadása a kis helyismerettel rendelkező felmérő tisztek előtt valószínűleg könnyebb lehetett. A növénytermesztési ágazat – noha vannak adatok a gabona értékesítésére²⁶ – jóval kevésbé lehetett piacorientált, ennek egyik szemléletes bizonyítéka, hogy a szántóföldek kiterjedése, valamint a lakosságszám között igen erős korreláció mutatkozik, a kapcsolat a hat nagykun település viszonylatában 0,87-es korrelációs együtthatóval jellemezhető.²⁷ Feltételezve, hogy a gabona-termesztés piacorientáltsága esetén a gazdálkodó közösségek igyekeztek volna a szántóművelésre alkalmas területek minél nagyobb mértékű kihasználására,

23 Györffy István: Nagykunsági Krónika. Karcag 1984. 8.

24 Lásd pl. Bedekovich Lőrinc Nagykunságról szóló leírása: A Jászkunság helyzete a 18. század végén. Bedekovich Lőrinc kéziratos könyve. Szerk. Tóth János. Jászberény 1976.

25 Szabó Lajos: A „Mirhó gáttjának” építése. In: „Áldás és átok a víz”. Tudományos emlékülés a Mirhó-gát építésének 200. évfordulójára. Kisújszállás 1987.

26 Lásd Pálffy János nádor 1749-es összeírásának a gabona értékesítési helyére vonatkozó kérdőpontjára adott válaszok. *Bagi G.*: A Jászkun Kerület i. m.

27 A korrelációs számítás alapjául szolgáló források: Magyar Nemzeti Levéltár Jászkun-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL JNSZL) IV. 2. 76. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok; A Jászkun Kerület II. József-féle közigazgatási iratai; Községek terméskimutatása. 1789.; és Az első magyarországi népszámlálás. 1784–1787. Szerk. Danyi Dezső – Dávid Zoltán. Bp. 1960.

s tekintetbe véve, hogy az eltérő geomorfológiai adottságokból következően a potenciális területek kiterjedése eltérő, a népességszám és a szántóterületek kiterjedése közötti kapcsolat egy nem önellátási célú gazdálkodás esetén valószínűleg gyengébb lenne. A kataszteri felmérés során bevallott gabonamennyiség a gabonaszükségletekre vonatkozó korabeli adatokkal összevetve bőven fedezte a belső szükségletet.²⁸

A mezőgazdaság két fő ágazata mellett fontosak voltak az egyéb ártéri haszonvételek is, mint például a halászat és vadászat, a gyűjtögetés, nádválgás stb. Konkrétan a nagykunsági települések halászatával kapcsolatban napjainkig kevés kutatás zajlott. Bellon Tibor a Tisza-vidék ártéri gazdálkodását bemutató munkájában idéz egy 1760-ban keletkezett tanúvallomást, amelyből kiderül, hogy a kisújszállásiak vejszéssel halászták a Berettyó egyes szakaszait, valamint az is, hogy kunhegyesi lakosok halászként a pálos rend szolgálatában álltak.²⁹ A halászsabályozások után feledésbe vesztett egyéb formáival kapcsolatban is előfordulnak adatok: a Nagy-sárrét szélén a 18. század végén csíkvermeket ástak³⁰, a Pálffy nádor által elrendelt 1749-es összeírásban pedig a Kunhegyesiek megemlítik a „futó halat” melyet szigonyokkal és tapogatóval fogtak.³¹

A vadászattal és gyűjtögetéssel kapcsolatos adatok még a halászatról tájékoztató forrásoknál is esetlegesebbek. 1776 augusztusában a Mirhó-gát építésének ügyében az uralkodó elé járuló küldöttség teknősbékákat, szárcsákat, tűzokokat, vadnyulakat, vadludakat, récéket és tojást vitt ajándékba,³² II. József uralkodásának idején pedig a kun városoktól különböző vadmadarakat – kárókatona, lilik, daru stb. – kértek a császári állatkert számára.³³ Tudunk arról is, hogy a gyékény lisztes gumója ínséges időkben a lakosság kiegészítő élelemforrása volt. Mindezek ellenére a halászat és gyűjtögetés a 18. századi újratelepüléstől kezdve már csak kisebb jelentőséggel bírhatott.

28 Miskolc város tanácsa 1782-ben az egy családra eső éves gabonaszükségletet 18 pozsonyi mérőben állapította meg, ezt figyelembe véve a nagykunsági települések a 18. század végén csak a kenyérgabonát tekintve (búza+rozs) 79–172%-os, az összes gabonanemű termését tekintve pedig 198–332%-os többlettermelést produkáltak. A számítás alapjául szolgáló források: lásd 21. jegyzet, valamint Gyimesi Sándor: Adalékok Miskolc gabonaellátásához a XVIII. század végén. *Agrártörténeti Szemle* 9. (1967) 3–4. sz. 482.

29 *Bellon Tibor: A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön.* Bp. 2003. 33.

30 Uo. 47.

31 *Bagi G.: A Jászkun Kerület i. m.* 258.

32 *Szabó Lajos: A „Mirhó gáttjának” építése i. m.* 12.

33 *Györffy István: Nagykunsági Krónika i. m.* 33.

A Mirhó-gát építésével kapcsolatos kérdések

1786-ban egy gát felépítésével sor került a Mirhó-fok végleges elzárására. A munkálat nem volt előzmény nélküli, s eseménytörténete – más vízügyi munkálatokéhoz hasonlóan, lásd a 19. századi Tisza-szabályozást – fordulatokban igencsak gazdag. Az első kezdetleges gátat a Mirhó-fokon 1754-ben emelték, s ezt az árvizeknek kevésbé ellenálló töltést 1760-ban és 1767-ben is megerősítették. Az 1770-es évek árvizes periódusa során a töltés többször átszakadt, ezek közül igen emlékezetes az 1774. évi árvíz. 1776-ban váratlan esemény következett be a Mirhó-gát történetében, ugyanis azt Heves vármegye mérnökének javaslatára elbontották. 1776 és 1786 között a Mirhó-fok ismét nyitva állt, s a töltést csak hosszú jogi procedúrák és uralkodói engedélyezés után, 1787-re sikerült újjáépíteni. A gát 1776-os elvágatása utáni felháborodást a korabeli források – elsősorban panaszlevelek – jól dokumentálták, érdekes azonban, hogy a királyi engedély megérkezésének idejére az építkezéssel szembeni lelkesedés erősen alábbhagyott, ami a munkálatok vontatottságában (közel két év) is tükröződött.³⁴

A gátépítést a szakirodalom a Közép-Tisza-vidék legkorábbi jelentős árvízmentesítési munkálataként tartja számon, s azt többen az organikus ártéri gazdálkodás végpontjának tekintik. A Mirhó-gát felépítésének 200. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencián a hidrológiai beavatkozást a 19. század közepén meginduló rendszeres Tisza-szabályozás előzményeként azonosították, s azt céljaiban és hatásaiban is ahhoz hasonlították. Ez a szemlélet a vízrendezésekkel kapcsolatos nagyobb összefoglaló munkákból is visszatükröződik.³⁵ Véleményem szerint azonban a Mirhó-gát építését máshol kell elhelyeznünk a Kárpát-medence környezettörténetének ezeréves történetében. A 19. században meginduló rendszeres folyószabályozások minden kétséget kizáróan környezettörténeti töréspontnak tekinthetők, a szabályozások előtti és utáni tájhasználati rendszer markáns különbségeket mutat: a vízrendezések előtti, középkori gyökerekre visszatekintő, tájhasználati anomáliáktól nem terhelt s a természeti adottságokhoz jól alkalmazkodó differenciált gazdálkodást egy egyre inkább monokulturális jellegű, az ökológiai szempontokat háttérbe szorító és erősen piacorientált gazdálkodási forma váltotta fel. Ez a váltás azonban nem köthető szorosan egyetlen vízrendezési munkálathoz sem. A mai – a szabályozások előttitől markánsan eltérő – tájarculat mögött 300 év egymást követő antropogén beavatkozásainak egymásra rakódó hatásait kell keresnünk. A Tisza völgyének vízrendezése egy időben igencsak elhúzódnó történelmi folyamat, amely egyrészt a munkálatokkal kapcsolatos érdekkülönbségekre – lásd Széchenyi István nehézségei a Tiszavölgyi Társulat megszervezése

34 *Karcagi Gábor*: A Mirhó gát megépítésének vízrajzi következményei. In: „Áldás és átok a víz” i. m. 23–46.

35 Lásd pl. *Károlyi Zsigmond*: A magyar vízi munkálatok rövid története különös tekintettel a vizek szabályozására. In: *A magyar vízszabályozás története*. Szerk. Ihrig Dénes. Bp. 1973. 59. valamint *Csáth Béla et al.*: Magyar vízgyűjtőtörténet. Baja 1988. 13.

kapcsán –, másrészt a munkálatok közben felmerülő technikai problémákra – lásd az ártér szűkítéséből adódó árvízszint-növekedést – és a nem szándékolt következményekre – például belvízprobléma megjelenése – vezethető vissza. Csupán a tájátalakítás vontatott menetét tekintve kézenfekvő lenne a Mirhó-gát építését az átfogó Tisza-szabályozás egyik kezdeti elemének tekinteni, ahhoz azonban, hogy ez megalapozott legyen, meg kell válaszolnunk egy alapvető kérdést: A Mirhó-gát építőinek – elsősorban a nagykun települések lakosságának – célja volt-e a terület kiszáritása, vagyis egy új típusú gazdálkodási rendszer alapjainak megteremtése? Mutat-e különbségeket a gátépítés előtti és utáni tájhasználati rendszer?

Agátépítéssel kapcsolatos forrásokból számos olyan ellentmondás rajzolódik ki, amely kétségesse teszi, hogy azt beillesztjük a folyószabályozások általános modelljébe. Dóka Klára szerint a 18–19. század fordulóján a Tisza menti ártéri közösségek egyfajta túlnépesedési válságba jutottak, melyből az egyetlen kiút a fennálló vízrajzi környezet átalakítása, s az árterek irányába történő extenzív mezőgazdasági terjeszkedés volt.³⁶ A 18. század végi események valóban egy kisebbfajta válságról tanúskodnak: tudunk például arról, hogy a század vége felé egyre gyakoribbak a pusztabérletek, amelyek a rendelkezésre álló mezőgazdasági terület, elsősorban a legelő szűkösségére utalnak, s az 1780-as években az uralkodói telepítési akció során számos család vándorol el egy jobb élet reményében a Bácskába. Hiányoznak azonban a súlyos túlnépesedésre utaló indikátorok: a rosszabb termésű – itt értsd: árvizesebb – években sem tudunk az élelmezés elégtelenségével kapcsolatos halálesetokról, s a terület népességgyarapodása 1700 és 1850 között a kitelepüléstől eltekintve dinamikusnak tűnik. A bácskai kitelepülést véleményem szerint nem szabad teljes mértékben egy túlnépesedési és ebből következő gazdálkodási válság tünetének tekintenünk: a redemptusérdekeket képviselő városi tanácsok a kitelepüléssel kapcsolatos szervezkedés megindulásakor még nem támogatták a „nyughatatlan” lakosok elköltözését, feltehetően az olcsó munkaerőre való tekintettel, továbbá tudunk arról is, hogy egyes családok időközben visszavonták elvándorlási szándékukat, s olyan is volt, aki később visszatelepedésre kért engedélyt.³⁷ Noha nem a Nagyikunok településeire vonatkozik, érdemes megemlíteni, hogy Heves vármegye 1787-ben azzal a feltétellel hagyta jóvá Tiszafüred, Tiszaigar, Tiszaszőlős, Tiszaszentimre és más Külső-Szolnok megyei települések 400 családjának kitelepülését, ha „házaikba gazdákat állítanak”. Mindent összevetve úgy tűnik, hogy a kiköltöző családok valóban rosszabb gazdasági kondícióval bírtak, emögött azonban főként a redemptus-irredemptus ellentét állt, vagyis az, hogy az irredemptus rétegek gazdasági gyarapodása elé jogi korlátokat állítottak. Figyelembe kell továbbá vennünk azt is, hogy a telepéseknek ígért több

36 Dóka K.: Gazdálkodás a Tisza árterein i. m. 292–293.

37 Szabó Lajos: Kunhegyesi „Földtelen emberek Feketitsre” költözése 1785-ben. In: A Redemptiótól a feketicsi kitelepülésig. Kunhegyesi helytörténeti füzetek 5. Szerk. Víg Márta. Kunhegyes 2005. 94–104.

évi adómentesség, ingyen házhely, földbirtok stb. igen kecsesítő lehetett a jogokból kiszorított rétegek számára. A kérdést jobban körüljárva tehát a bácskai kitelepülés nem tűnik a túlnépesedés megdönthetetlen bizonyítékának, azt alaposabb vizsgálatnak kell alávetnünk.

A Mirhó-gát építése körül mutatkozó ellentmondások közül a legjelentősebb, hogy a munkálatot támogató települések gyakran változtatták álláspontjukat, s a gát 1776 utáni újjáépítésére tíz évet kellett várni. Amennyiben a nagykun településeken az ártéri gazdálkodás a 18. század végén valóban válságban volt, úgy magyarázatot kell találnunk arra, hogy a válság megoldásának tekinthető gátépítés miért húzódhatott el, valamint egyes települések miért álltak el attól. A magyarázat véleményem szerint a 18. század klímátörténetében keresendő. A 18. század végén keletkezett, árvizekkel kapcsolatos panaszleveleknek három jelentős, a hidrológiai viszonyok átmeneti megváltozására utaló elemét kell megemlítenünk. Kisújszállás tanácsa 1770-ben arról tesz említést, hogy a település határának nagy része még júliusban is vízben állt. Ez rendkívül fontos momentum, hiszen az ártéri gazdálkodás feltétele az árvíz ritmikussága, vagyis a víz kiáradásának és levonulásának szabályos volta. Amennyiben az árvíz túl sokáig foglalta el a réteket, az komoly zavart okozott a gazdálkodásban. A panaszlevelek visszatérő eleme az is, hogy a szántóföldeket és szőlőket gátakkal kell védeni. Ezt azonban kétféleképpen is lehet értelmezni: jele lehet annak, hogy a szántóföldek már az árvízveszélyes zónáig voltak kiterjesztve, azonban elképzelhető az is, hogy az ekkor tapasztalt árvizek a szokásosnál magasabb árvízmagasságokkal jelentkeztek, vagyis veszélyeztették az eddig biztonságos, szántóföldi művelésre alkalmas területeket. Tekintettel arra, hogy az éghajlattörténeti kutatások szerint a 18. század vége a szokásosnál csapadékosabb lehetett³⁸, inkább az utóbbi a valószínű. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Mirhó-iratai között közel harminc, különböző településeken kelt panaszlevél található. Ezek érdekessége, hogy a Mirhó-gát építésének ügye – legalábbis az elvi támogatás szintjéig – igen távoli településeket (például Szentés, Dévaványa, Szeghalom, Tiszafüred) is megmozgatott, olyanokat is melyeket az hidrológiai szempontból már csak igen kis mértékben érinthetett. Az egyes települések többnyire azt taglalják leveleikben, hogy a gát 1776-os elvágtatása után nagyobb árvizeket tapasztaltak. Tekintettel arra, hogy a kor embere nem láthatta át a tapasztalt nagyobb árvizek hidrometeorológiai hátterét, valószínűnek tűnik, hogy az 1770-es és 1780-as évek nagy árvizeit egy kézenfekvő okra – vagyis a Mirhó-fok nyitott állapotára vezette vissza. Az pedig, hogy a 1780-as évek végén egyes települések – például Kunhegyes és Túrkeve – magára nézve már károsnak tekintette a gátat, a klimatikus viszonyok szárazabbá válásával függhet össze, s egyúttal bizonyítja, hogy a víz az 1780 utáni – tehát a gátépítést követő – évek gazdálkodásnak is fontos eleme maradt. Összességében úgy tűnik, hogy a Mirhó-gát építésével a nagykunsági gazdák célja az árvízszabályozás, vagyis a fennálló, az árvizek ritmikusságához

38 Rácz Lajos: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged 2001. 294–303.

igazodó ártéri gazdálkodás stabilizálása volt. A Mirhó-gát építése tehát csak erős fenntartásokkal tekinthető az új tájhasználati rendszert bevezető Tiszai vízrendezések előzményének, s ily módon a Nagykunság klasszikus értelemben vett ártéri gazdálkodásának időbeli keretei túlnyúlnak a gát építésén. Mindezek bizonyítékául álljon itt a kunhegyesi tanács 1785. évi, kisújszállási bírának írt levele: „Haza érkezvén, azonnal gyűlést vetettem, s az helységnek főbb lakosai közül is számosat a Helység Házához hívtam, és eléjük bé terjesztettem, hogy Hasznukra-e, avagy károkra volna a Kunhegyesieknek a Mirhógátyának lévő árvizeknek ki jövése, és hasznosabb volna-e annak megtöltése, vagy pedig mostani állapotjában való meghagyása, amelyen midőn meg nem egyezhettek volna, (szavazásra) bocsátván a dolgot, majd hogy nem mindenek, és csak ketten voltak a communitas közül, akik hasznát nem, pedig kárát ítélnék lenni az Árvíz kijövetelének. A nemes tanács pedig hasznát tapasztalja a nagy árvizeknek és éppen nem ellenkeznek a Mirhónak meg töltésében, csak hogy valamely árvíz Kanálison bocsátatnék a Kunhegyesi territóriumra. Melyet midőn alázatosan jelentnek Kis Kapitány Urnak”.³⁹

Összegzés

A Nagykunságban a vízrendezések előtt egy differenciált, passzív ártéri gazdálkodás figyelhető meg. A települések gazdálkodói együtt éltek a ritmikusan jelentkező tiszai árvizekkel, s igyekeztek kihasználni az ártér nyújtotta lehetőségeket. A 18. században tájhasználati anomáliák még nem, vagy csak csekély mértékben fordultak elő. A Mirhó-gát megépítését legfeljebb a tradicionális ártéri gazdálkodás egyik válságtüneteként értékelhetjük, az még nem tekinthető egy újfajta tájhasználati rendszer kezdetének. Konkrétan a Nagykunság területének ártéri gazdálkodására eddig kevés kutatás koncentrált, amelynek egyszerre oka az itt kialakult sajátos rendszer igencsak korlátozott történeti modellértéke (gondoljunk itt arra, hogy a gazdálkodás jellemzőinek egy igen jelentős része a speciális jogi környezetre, értsd a redempcióval szerzett kiváltságokra vezethető vissza), valamint a speciális hidrogeomorfológiai környezet (Mirhó-vízrendszer). Az itt rekonstruált ártéri gazdálkodási modell nagyobb területre történő általánosítása komoly korlátokba ütközik. Az eddigi kutatások – például Bellon Tibor vizsgálatai – igencsak alaposnak mondhatók, azonban számos megválaszolatlan rész kérdés maradt, melyek akár jelentősen mértékben átformálhatják táj és társadalom kapcsolatának értékelését. Jelen tanulmány egyik kiemelt célja volt ezen kérdések némelyikének felvillantása, melyek korrekt megválaszolása további vizsgálatokat igényel.

39 JNSZL. V. 200. 1. Kisújszállás Város Levéltára. A Mirhó-gát építésének iratai. Kunhegyes levele Kisújszállás bírának. 1785.

VERES GÁBOR

EGY EGRI TUDOMÁNYOS KUTATÓINTÉZET TÖRTÉNETE A MAGYAR KATOLIKUS JOG ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KAR SZOCIOGRÁFIAI INTÉZETÉNEK KUTATÁSAI (1946–1949)*

Egyetemi tervek és a tudományos kutatások a II. világháború után

Az egri líceum épületének több mint két és fél évszázados történetében mindig fontos volt a magas szintű oktatásra való törekvés. Azonban csak néhány korszakot jellemzett, hogy ehhez magas szintű, szervezett, tervszerű kutatómunka is kapcsolódott. Az egyik ilyen időszak a második világháború után volt, amikor ismét lehetőséget láttak az egyetemmé válásra, és ennek feltételeként a jogszabályok is a tudományos kutatást mint elvárást fogalmazták meg. A tanszékek mellett mai szóhasználattal kutatóintézeteket hoztak létre, melyek közül a Szociográfiai Intézet a megszüntetésig rendelkezésre álló alig három évben országosan is elismert volt a hazai tudományos életben.

Az Egri Jogakadémia működésében a II. világháborút követően jelentős változások következtek be. Újra előkerült az egyetemmé válás gondolata, melynek előkészítésére már 1945 őszén felmerült a karok létrehozása. Tóth József dékán 1945 decemberében készített először tervezetet a háromfakultásos Egri Katolikus Eszterházy Tudomány Egyetemről,¹ melyet a későbbiekben tovább bővített, és négy kar létesítésével számolt. Az egri tudományegyetem tervezetében 1946-ban szereplő karok:² Közigazgatástudományi, Közgazdaságtudományi, Hittudományi és Társadalomtudományi voltak.

A Társadalomtudományi Karon (Facultas scientiarum socialium) a tanulmányi idő 8 félév lett volna, és a társadalomtudományi államvizsga után elérhető doktorátus nem képesítő, hanem csupán tudományos fokozatként szerepelt a tervekben. A dékán tíz tanszékkal számolt: 1. társadalombölcselet (szociálfilozófia), 2. társadalomerkölcstan (szociáletika), 3. társadalomtan (szociológia), 4. társadalomrajz (szociográfia), 5. általános szociálpolitika, 6. ipari szociálpolitika, 7. mezőgazdasági szociálpolitika, 8. társadalombiztosítási

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

1 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HML) VIII – 1/a/3, *Szecskó Károly*: Egri egyetemi tervek az 1945 és az 1948 közötti években. Archívum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei 14. (1996) 198.

2 MNL HML VIII – 1/a/3 Átszervezések katolikus jogakadémiává. Az egri tudományegyetem létesítésének tervezete.

jog, 9. társadalomstatisztika (szociálstatisztika), 10. társadalmi egészségügy (szociálhigiéna).

A tanszékek mellett az elméleti oktatáson túl gyakorlati képzést is nyújtottak volna, például a társadalomrajz mellé szociográfiai gyakorlatokat tervezett. A Vallás és Közoktatási Minisztérium rendelete³ azonban megakasztotta ezt a folyamatot. Bár az egyetem tervét a katolikus egyház is támogatta, a fenti rendelet értelmében kellett az oktatást átszervezni, és az új tervezetet dr. Czapik Gyula egri érsek terjesztette a Magyar Katolikus Püspöki Kar elé. A Püspöki Kar 1946. július 20-án, Budapesten tartott értekezletének jegyzőkönyvében olvashatjuk, hogy „államfői elhatározással kiadott szabályzat elvileg meghagyta a jogakadémiákat, s a vallás- és közoktatás-ügyi miniszter úr ehhez képest ama feltételekhez kötötte az egyházi és felekezeti jogakadémiák további működésének lehetőségét, ha a fenntartó egyházi hatóságok a jogakadémiákat a magas színvonalú jogászképzés érdekében 12 tanszékkal bíró jog- és államtudományi karokká átszervezik s a tanszékeket országos viszonylatban kitűnő hírnévnek örvendő tanárokkal töltik be”.⁴ Ezt a Kar és Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érsek is megvalósítandónak tartotta, és egy 1946. augusztus 14-én kelt levélben az egri érsek már arról tájékoztatta Tóth József dékánt, hogy a „Püspöki Kar elfogadta, hogy az egri érseki jogakadémia ezentúl „Magyar Katolikus Jogakadémia néven a Magyar Püspöki Kar fennhatósága alatt álljon”. A későbbiekben az intézmény hivatalos neve Magyar Katolikus Jogakadémia Jog- és Államtudományi Kar volt.

Megkezdődött a tanszékvezetők kiválasztása és felkérése, melyről például dr. Csizmadia Andor egyetemi magántanár, szociális főfelügyelő dékánnak írt leveléből is értesülhettünk: „Szóbeli érdeklődésére tisztelettel közlöm, hogy meghívás esetén készséggel elvállalom – kari kiépítés reményében – az Egri Érseki Jogakadémián az alkotmányjog a közigazgatás elemeivel, illetve esetleg átmenetileg az alkotmánytan és közigazgatástan tanszéket, ha kinevezéskor biztosítva lesz részemre az a fizetési osztály és fokozat, amelyben kinevezésemkor leszek”.⁵ 1946. szeptember 15-én pedig már megkötötték a szerződést, Csizmadia Andort az alkotmányjogi tanszék nyilvános rendes tanárává nevezték ki. Az „új” intézmény első rendes ülésén pedig dr. Tóth Józsefet dékánná, dr. Csizmadia Andort prodékánná, dr. Perbír Józsefet pedig kari jegyzővé választották.⁶

3 60.000/1946. (április 27.) VKM rendelet a karok tanulmányi és vizsgarendjének módosításáról.

4 MNL HML VIII – 1/a/3 Kivonat a Püspöki Kar 1946. évi július hó 20-án tartott értekezletének jegyzőkönyvéből.

5 MNL HML VIII – 1/a/3 Csizmadia Andor levele az Egri Érseki Jogakadémia Dékánjának.

6 MNL HML VIII – 1/a/3 4796/1946sz Csizmadia Andor kinevezése, 4555/1946 A rektor levele a miniszterhez a vezetők megválasztásáról.

A Szociográfiai Intézet megszervezése, tudományos programjának kialakítása

Dr. Csizmadia Andor kinevezésével valóban kiváló szakember érkezett Egerbe, aki nemcsak jó tanár, hanem szakterületének ismert kutatója is volt. Jogi végzettségét a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerezte 1929-ben, majd Győrben a közigazgatás „minden ágában”⁷ működött (díjnok, számgyakornok, számtiszt, III. majd II. végül I. osztályú aljegyző). A második bécsi döntés után nagy fordulatot vett az élete. 1940 novemberétől a Belügyminisztérium Kolozsvárra rendelte ki aljegyzői minőségben, ahol a Népjóléti Ügyosztályt vezette, 1944-ben pedig rövid ideig Nagybánya polgármesterének is kinevezték.

A nyilas hatalomátvétel után nem vállalt állást a közigazgatásban, ez a döntés igen bölcsnek bizonyult, mert a későbbiekben – így az egri állás betöltésénél is – igazolnia kellett egy jogszabály alapján korábbi tevékenységét.⁸ Még a háborús években, 1944. márciusában habilitált a József Nádor Műszaki és Gazdasági Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán, és habilitációját, magántanári kinevezését a vallás- és közoktatási miniszter májusban megerősítette.⁹

A háború után egy rövid győri közigazgatási szolgálat után a Népjóléti Minisztérium szociális főfelügyelőjévé nevezték ki, és ebben a minőségében kapott felkérést az egri tanári állásra.

Bár kiváló közigazgatási szakember volt, ez önmagában valószínűleg kevés lett volna ahhoz, hogy tudományos körökben is ismerjék, és egy intézmény fejlesztésénél, egyetemmé átalakításánál jelentős feladatot bízzanak rá. Csizmadia Andort mint kutatót is érdekelték szakterületének történeti vonatkozásai, egyetemes és hazai összefüggései. Egri felkérése előtt már önálló kötete jelent meg Győrben „A magyar városok kegyurasága” témában, Kolozsváron pedig a „Magyar városi jog” címmel. Ez utóbbi munkával megnyerte a városok országos szövetsége racionalizálási pályázatának első díját. Már nyomdában volt „A magyar közigazgatási jog” kézikönyve és két tudományos folyóirat a Győri és a Kolozsvári Szemle szerkesztése is a nevéhez fűződött ebben az időszakban.

A második világháború után a minisztérium részéről többször érte bírálat a jogakadémiákon folyó oktatás színvonalát. Tudománytalannak és a korszak modern joganyagának oktatására képtelennek nevezve azokat. Bár a jogakadémiák tényyszerűen érveltek ez ellen, a rendeletben foglaltakat végre kellett hajtaniuk. Annak ellenére, hogy az átszervezés után az egyházi fenntartású akadémiáknak semmilyen anyagi támogatást nem ígért az állam. A fenti jogszabály az átszervezést éppen a minőségibb oktatással indokolta. Az egri karon létrejött a jogi ismeretek differenciált oktatására szakosodott 14 tanszék mellett nagyon fontosnak tartották a kutatást és a hallgatók erre és az önművelésre való serkentését. A területért felelős miniszter, Keresztúri Dezső felé jelezte az intéz-

7 MNL HML VIII – 1/a/3 Csizmadia Andor önéletrajza. Kelt: 1946. augusztus 8. Budapest.

8 5500/1946 NE számú rendelet.

9 56957/1944. IV. iktatószám alatt, Habilitáció megerősítése. Kelt: 1944. május 16.

mény fenntartója, hogy a tudományos kutatásba a hallgatók bevezetését és a tudományos kutatás intézményi előmozdítását megfelelő tanári kar alkalmazásával is tudják biztosítani. Így a tudományegyetemek jog- és államtudományi karaival megegyező módon képesek működni.

Az átalakítás részeként a kötelező tárgyak oktatási idejét a jogszabálynak megfelelően bővítették. Jelentős változást hozott, hogy ezeknél tárgyaknál hetente egy megbeszélő órát kellett beiktatni. Itt a hallgatók bővebb felvilágosítást és magyarázatot kérhettek, kérdéseket tehettek fel a tanárnak. Itt kellett alkalmat találni arra, hogy a hallgatók előrehaladásáról, az előadások megértéséről meggyőződjön az oktató. Szigorodott a vizsgarend is, az a hallgató, aki az év végén esedékes alapvizsgát a szeptemberi rendkívüli vagy legkésőbb az októberi póthatáridőig nem tette le, az egész évet köteles volt megismételni.

Igen nagy változás következett be az úgynevezett nem kötelező tantárgyaknál is, mellyel a fokozottabb szakképzést igyekeztek előmozdítani. E szerint minden hallgató köteles volt a főkollégiumokon kívül a harmadik és negyedik tanév folyamán az ajánlott kis-, ill. mellékkollégiumokból, gyakorlatokból, szemináriumokból legalább heti hét órát hallgatni. Ezek közül a szemináriumok és a kari kutatóintézetek célja volt a tudományos kutatásokba való bevezetés. Szemináriumot minden főtárgy oktatója köteles volt hirdetni az „arra alkalmas, kiválasztott” hallgatók részére a kar új szabályzata értelmében. A rendelet külön intézkedett arról, hogy a jogakadémiákon legalább egy filozófiai, egy történeti és egy orvostani kollégium előadásra kerüljön. A rendelet jelentést kért a jogi karoktól a kis- és mellékkollégiumok terén eddig szerzett tapasztalatokról és esetleges javaslatokról. Egerből a kutatásoknak megfelelően a szociológia, szociálpolitika, bevezetés a népi jogkutatásba, szociográfia (népismerettan) tantárgyakat javasolták a rendeletben szereplőkön túl, hogy vegyék fel a kötelező kiskollégiumok közé.

A tudományos munkát erősítette. a szemináriumok mellett, az 1946/47. tanévben létrejött négy intézet is. Ezek közül az elsőt 1946 novemberében Csizmadia Andor szervezte meg. Az intézetek megszervezésére Mindszenty József bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek levélben is reagált, melyben örömet fejezte ki a tudományos intézetek létrehozásával kapcsolatban, mely „alkalmat ad a tanároknak és a hallgatóknak az önálló tudományos továbbképzésre”. A Szociográfiai Intézet igazgatójává dr. Csizmadia Andort nevezték ki, aki az intézet célját az alábbiakban határozta meg: „A felvidéki vármegyék gazdasági, kulturális és szociális adatainak valamint a népi jogszokások gyűjtése, feldolgozása és községenként való közzététele, a hazai és a határokon kívül élő katolikus szórványok nyilvántartása, illetve a rájuk vonatkozó adatok feldolgozása, tudományos publikációk”.¹⁰

10 MNL HML VIII-1/0/3 1524/1947 Dr. Czapik Gyula érsek, a Katolikus Jogakadémia rektorának levele Mindszenty József esztergomi érsekhez Intézetek létesüléséről.

A Szociográfiai Intézet országosan elismert kutatási programjai

Szociográfiai Intézetében az akadémia megszűnéséig Csizmadia Andor, Tóth Zoltán György részvételével működött az a munkaközösség, mely a jogszokások gyűjtését is célul tűzte ki. De a kutatásba bevont hallgatók között olyan kiválóságokat is találhattunk, mint Kulcsár Kálmán későbbi Igazságügyminisztert, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagját.¹¹ Az Intézet először a barkók jogéletének a vizsgálatával, jogi szokásainak a felkutatásával foglalkozott. Az eredményekről dr. Tóth Zoltán György által írt kötetben olvashatunk, mely „A barkók öröklési jogszokásai” címet viselte, erről még a későbbiekben részletebben is szólnunk. Csizmadia Andor vezetésével az országos gyűjtésbe is bekapcsolódtak,¹² sajnos az anyag, melyet „Barkó községek” összefoglaló címmel küldtek be az Igazságügyi Minisztériumba ma már nem áll rendelkezésre.¹³ Nagyszabású előkészületek kezdődtek Pétervására szociográfiájának az elkészítése céljából, melyhez külső munkatársak bevonásával külön munkacsoport alakult. Az Intézetben folyó munkára felfigyeltek a Népjóléti Minisztériumban is.

Ezt jelzi az a tény is, hogy külön anyagi támogatásban is részesült az intézet és a munkálatok koordinálásához, adminisztrálásához egy titkárnői állás létesítéséhez is hozzájárultak. 1948 nyarán a minisztérium az intézetet bízta meg a dunántúli telepkes községek vizsgálatával is, és az itt gyűjtött anyagot részletes tudományos elemzéssel és 50 táblával kísérvé készítették el és küldték fel határidőre Budapestre a népjóléti miniszternek.¹⁴ A gyűjtés a Sárközben és a székely telepkesközségekben folyt, melyet az Országos Népkutató Központ is támogatott. Sajnálatos, hogy a nyomtatott kiadás megjelenésére már nem

11 Kulcsár Kálmán 1947–49 között volt Egerben joghallgató, tanulmányait az intézmény megszüntetése után a Pázmány Péter Tudományegyetemen fejezte be.

12 Az 1939-ben kezdődött országos gyűjtés az első, mely figyelembe vette mind a néprajz, mind a jogtörténet módszereit, eredményeit. A munka 1939-ben vette kezdetét, hivatalos aktusa az igazságügy miniszter 30.051/1939. számú rendelete: felhívás népi jogszokások és jogi hagyományok gyűjtésére. A Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézetét ekkor Györffy István vezette. Itt alakult meg az a munkacsoport, mely a tudományos előkészítést végezte. Tagjai voltak: Fél Edit és Szendrey Ákos mellett Bónis György, Papp László illetve Hofer Miklós táblabíró. Ez időben a felsorolt kutatók a téma legjelesebb szakértői, amit publikációk sora is igazolt. Szakmai irányításukkal került kidolgozásra az a kérdőív, mely alapján az adatfelvételezés az ország egész területén megtörtént. A gyűjtés célja többretekű. Jelen van ezúttal is a jogi cél, hiszen az igazságügyi tárcának szándékában állt a jogalkalmazásban felhasználni az eredményeket. Emellett szólni kell a politikai célzatról is, a fokozódó német terjeszkedéssel, a kultúrfőlény-elmélettel szemben magyar sajátosságokat hangsúlyozó kutatási eredményeket mutattak fel. Papp László: Jelentéstöredék az igazságügyminisztériumhoz beérkezett 95 db népi jogszokás s' jogi hagyomány gyűjtéséről. EA/13300 (Etnológiai Adattár a Néprajzi Múzeumban)

13 *Tárkány Szűcs Ernő*: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981. 850–852.

14 Jogakadémia évkönyve II. Magyar Katolikus Jogakadémia. 60. Kézirat az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban.

sikerült anyagi forrást szerezni. Szerencsére a tudományos munkák helyben tovább folytatódtak. A Szociográfiai Intézet falukutatást szervezett nemcsak Pétervásárán, hanem később Ivádon is. A Pétervására-monográfia a következő szerzők kutatási eredményeit foglalta volna össze:

Dr. Soós Imre: Községtörténet, Kálmán Béla: Földrajzi nevek, Varsányi László: Zenei élet, Bakonyi Ferenc: Emberi magatartások, Hamza Tibor: Művészeti emlékek Pétervásárán, Ringelhann Béla: Pétervására orvosi szemmel, Asztalos Márton: A község népessége, Nacsády József: A község mezőgazdasága, Urbán Miklós: Ipar-kereskedelem, Kovács László: Szellemi néprajz, Máday Lajos: A politikai közvélemény alakulása, Ösy József: Agrárszociális helyzet, szövetkezeti élet, Perbíró József: Gazdálkodás, Lovász János: A község fejlesztésének kérdései, Malán Mihály: A pétervásárai ember, Csizmadia Andor és Tóth Zoltán György: A község élete és szokásai.¹⁵

Sajnálatos tény, hogy a monográfia nem készült el a tervezett formában, az akadémia megszüntetése és a kutatógárda szétszóródása miatt. Az 1948–49-es tanév végére – mely az intézmény utolsó oktatási éve volt – befejezték Pétervására község szociográfiai adatainak összegyűjtését, és a mű kéziratos anyaga a kisebb pótlásoktól eltekintve nyomdakészen állt.¹⁶ Kiadása azonban az intézmény megszüntetése miatt végleg elmaradt.¹⁷

A jogéletről összegyűjtött anyagrészt Csizmadia Andor 35 évvel a gyűjtést követően publikálta a Heves Megyei Levéltár Közleményeiben.¹⁸ A tanulmány a jogi tagolásnak megfelelően dologi, kötelmi, családi, öröklési és büntetőjogi fejezetekben csoportosítja az összegyűjtött anyagot. Az 1948-as pétervásárai gyűjtést 1949-ben Ivádon Csizmadia Andor jogakadémiai tanár, Acsády György, Kulcsár Kálmán joghallgató és Urbán Miklós adjunktus részvételével újabb követte. Az Intézet terepmunkájában ekkor már 15–20 hallgató vett részt rendszeresen, az említett két hallgató és dr. Urbán Miklós a kereskedelmi és váltójogi tanszék adjunktusa, valamint Urbánné Rácz Gabriella a Népjóléti Minisztériumból az Intézethez beosztott szociális titkár dolgoztak ekkor belső munkatársként. A részletes adatfelvétel a Nemzeti Múzeum Embertani Tára által folytatott vizsgálatok kiegészítésére indult, és az eredmények feldolgozása még folyt az intézmény megszüntetésekor. Ivád jogélete címmel ezt ugyancsak Csizmadia Andor publikálta 1979-ben. 1949 nyarán Bélapátfalván, illetve Egerben és a környező

15 *Csizmadia Andor*: Pétervására jogéletéből. Archívum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei 11. (1983) 64.

16 Egri Állami Jogakadémia Évkönyve 1948/49. 26. Kézirat a Főegyházmegyei Könyvtárban.

17 A 4.105/1949 Kormányrendelet 1949. augusztus 30. hatállyal szüntette meg a jogakadémiákat.

18 *Csizmadia A.*: Pétervására jogéletéből i. m. 64–81.

falvakban folytattak részletes adatgyűjtést a Szociográfiai Intézet munkatársai, melyek megszakadtak nyár végén, feldolgozásuk elmaradt. Az utolsó tanév során az Intézet olyan tanfolyamot és előadásokat is szervezett a Líceum épületében, melyen nemcsak hallgatók vehettek részt, hanem az intézményen kívülről is bekapcsolódhattak az érdeklődők. Gyűjtők részére általános szociográfiai tanfolyamot hirdettek, emellett budapesti előadók bevonásával több néprajzi előadássorozatot szerveztek.

A Szociográfiai Intézet kiadványai

A Szociográfiai Intézetben 1947-ben két munka látott nyomtatásban napvilágot. Az intézet kiadványsorozatának első száma „A szociográfiai alapismeretek vázlata” címet viselte Csizmadia Andor tollából.¹⁹ A munka kiváló tudománytörténeti kordokumentum ma is. A szerző először a szociográfia legjelentősebbnek tartott iskoláit tekintette át. A nemzetközivel kezdte, és először az orosz és az amerikai-angol kutatásokról, eredményekről tájékozódhatunk, közös fejezetben, ami azért is izgalmas, mert jelzi a háború utáni évek politikai helyzetét is. Nagy valószínűséggel a háború előtti időszakban a Szovjetunióban zajló szociográfiai kutatások még nem szerepeltek volna egy tudománytörténeti munka elején, ugyanakkor néhány év múlva, az 1950-es években, már az angolszász kutatásokat kerülték, pláne nem egy fejezetben az oroszok tevékenységével.

Nincs ugyanakkor „negatív diszkrimináció” a munkában, hiszen a német-osztrák szociográfia történeti előzményeit is megismerhetjük. Külön fejezet szól a nemzetközi kitekintésben a román szociográfia és kiemelten Dimitri Gusti, a bukaresti egyetem tanárának munkásságáról, elméletének és a monografikus módszernek a rendszeréről, mellyel Erdélyben is több falut vizsgált tanítványaival. A francia szociográfiából csak Henry Fayol tevékenységét vizsgálta egy rövid részben.

Nagyon alaposan kidolgozott a magyar kutatásokat, szociográfusokat feldolgozó fejezet, mely a határon túli magyarság eredményeinek külön teret szentelt. Láthatóan kiemelkedik az Erdélyről írt ismertetés, a falukutató táborok eredményei mellett a kolozsvári egyetem kutatóinak nagy hatása volt Csizmadia Andorra és rajta keresztül az egri szociográfiai intézet tevékenységre is. A Kolozsvári Egyetem jogtörténeti és jogbölcseleti tanszékeinek tanárai végeztek kiemelkedő munkát ezen a területen. Közülük is Bónis György volt nagy hatással Csizmadia Andorra, aki maga is készített kérdőívet és útmutatót a népi jogi hagyományok gyűjtéséhez, irányításával folytattak gyűjtéseket tanítványai Kalotaszegen.²⁰ Ennek a terepmunkának a feldolgozá-

19 A kiadvány a Magyar Népjóléti Minisztérium szociális tanfolyamainak anyagát összefoglaló könyvből volt különlenyomat.

20 Csizmadia Andor: Szociográfiai alapismeretek vázlata. Eger 1947. 23.

sát Tárkány Szűcs Ernő végezte el, és publikálta a Csizmadia által szerkesztett Kolozsvári Szemlében, illetve a Néprajzi Értesítőben²¹

A *Szociográfiai alapismeretek* című kiadványban az egri Szociográfiai Intézet is szerepel, melynek írója, egyben az intézet vezetője és alapítója a célokat az alábbiak szerint foglalta össze:²²

1. Gyűjti a népi jogszokásokat, a nép jogi meggyőződését tanulmányozza, s vizsgálja, hogy a jogszabályok miként mennek teljesedésbe az életben, s így az életviszonyok javítása milyen jogi reformokat tesz szükségessé.
2. A kutatások más tudományágak képviselőinek a bevonásával kiterjednek egyes községek (városok) vagy községcsoportok jogi, társadalmi és gazdasági viszonyainak vizsgálatára abból a célból, hogy a tudományos vizsgálatok leszűrt eredményeit a gyakorlati élet is érvényesíthesse. Az Intézet egyes kormányzati ágak felkérésére működési körébe tartozó tudományos kutatómunkát elvállal s azt munkatársai segítségével elvégzi.
3. Az Intézet nyilvántartja az északi vármegyék (Heves, Borsod, Zemplén, Abaúj, Nógrád) állami és társadalmi berendezkedésének, gazdasági és kulturális életének különböző viszonylatokban való megvilágítására szükséges s a hivatalos és társadalmi szerveknél rendelkezésre álló adatokat.
4. Kiterjed az adatgyűjtés a nem magyar szuverenitás alatt élő magyar ethnikum társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyaira is.

A hallgatók között érdeklődés mutatkozott a matyók vizsgálatára is. A szerző arról is tájékoztat, hogy elkezdte egy tanítványuk a mezőkövesdi házközösség szokásanyagát²³ és ezzel összefüggésben a matyók szokásjogát gyűjteni, a munkáról azonban további adatokat eddig nem találtam.

Még ugyancsak 1947-ben megjelent a Szociográfiai Intézet 2. kiadványa Tóth Zoltán György tollából.²⁴ A szerző fia dr. Tóth Józsefnek, aki 1930-tól az akadémia megszűnéséig dolgozott az intézményben mint a közigazgatási tanszék vezetője, s ő volt a jogakadémia utolsó dékánja. A jogi pályán a családi hagyományokat folytató Tóth Zoltán György Pécsen az Erzsébet Tudományegyetemen doktorált 1945-ben. Egy évig aljegyzőként dolgozott az egri Polgármesteri Hivatalban. Az egri kar két leginkább terhelt tanszéke a közgazdaságtani és a

21 *Tárkány Szűcs Ernő*: A kalotaszegi népi jogélet-kutatás. Néprajzi Értesítő 35. (1943) 1. sz. 253–254.

22 *Csizmadia A.*: Szociográfiai alapismeretek i. m. 29.

23 Uo. 30. Ezúton mondok köszönetet Szász Zoltánnénak, a Főegyházmegyei Könyvtár könyvtárosának, aki Csizmadia Andornak a líceumi kutatástörténet szempontjából fontos, de a könyvtár gyűjteményéből hiányzó kiadványát antikváriumban felkutatta és megvásárolta a könyvtár gyűjteménye számára.

24 *Tóth Zoltán György*: A barkók öröklési jogszokásai. Eger 1947.

magánjogi volt, ezért alkalmazták a magánjogi tanszéken tanársegédként két-éves időtartamra. A miniszteri jóváhagyás után esküjét 1946. december 15-én tette le, a tanszéken 1949. szeptember 30-ig volt alkalmazásban. Adjunktusi fokozatát 1948-ban szerezte meg, ezt követően szerződését három évvel meghosszabbították. Egy néprajzi csoport, a barkók irányában végezte vizsgálatait. Munkahelyének 1949-ben történt megszüntetése után kutatásai is félbemaradtak. A barkók családjogi szokásai címmel tervezte következő kötetét, de ennek további sorsa ezidáig ismeretlen. Tóth Zoltán György a magánjogi tanszéken dolgozott, ez a jogág ebben az időben még kodifikálatlan volt, ezzel magyarázható a jogszokások felé történő orientálódása. A barkók életét ekkor még számtalan jogszokás rendezte. A szerzőnek alapos néprajzi ismeretekkel is rendelkeznie kellett a téma vizsgálatához, melyet a könyv első fejezete tanúsít. A néprajztudomány korabeli állásának megfelelően szintetizálta a népcsoportról felderített eredményeket. Ennek ismeretében jelölte meg az etnikai csoport határait, amit azóta a tudományos eredmények módosítottak. A palóc kutatással²⁵ párhuzamosan jelent meg a *Barkóság és népe*²⁶ című monográfia, amely a legújabb kutatási eredményeket is figyelembe vette.

Tóth Zoltán György könyvében a maga korában rendelkezésre álló adatok, és a saját vizsgálatok összegzése után a barkóság határát a következő módon jelölte meg: délen Bélapátfalva–Mikófalva községek vonala, nyugaton Domaháza, keleten Dédes, Tardona, Mályinka, északon pedig a Sajó vonala. Paládi Kovács Attila ettől nagyobb területet vizsgált. Északon és délen a Barkóság határa a két szerzőnél közel megegyezik. Északon Bánréve, délen Mikófalva, Bekölce a vitatott községek. Eltérés mutatkozik a keleti, de különösképpen a nyugati határvonal kérdésében. A vizsgálatok bővítették a Barkóságnak mondott területet, s a Gortva és a Tarna völgyében több községet vélnek ma már barkónak, mint a század közepén. A népcsoport ismertetést követő érdemi részben Tóth Zoltán György összehasonlító módszerrel tárja fel a barkók öröklési jogszokásait. A magyar nyelvterületen általánosnak ismert jogszokásokkal összevetve mutatja be a barkó jellegzetességeket az örökhagyó életében való osztás, a végrendeleti és törvényes öröklés, valamint az özvegyi jog témakörében. Sajnálatos, hogy a gyűjtésben és szakirodalmi tájékozottságban is alapos tanulmánynak nem lett folytatása a barkók népi jogéletének más területein.

Epilógus: államosítás, megszüntetés

A Magyar Katolikus Jog- és Államtudományi Kar államosítására az 1948: XXXIII. tc értelmében 1948. július 1-én került sor. Az intézmény új neve Egri Állami

25 1967 novemberében Egerben, a Líceum épületében zajlott le az a tudományos konferencia, melyet követően 1968-tól megkezdődött a palóckutatás, az eredményeket 1988-ban a „Palócok” c. monográfia négy kötetében tették közzé.

26 *Paládi Kovács Attila: A barkóság és népe.* Borsodi Kismonográfiák 15. Miskolc 1982.

Jogakadémia lett. Az intézmény utolsó tanéve az 1948/49. volt. Csizmadia Andor oktatta ekkor a szociográfia mellett a legújabbkori egyetemes történelem tárgyat is heti négy órában. Az államosítás hatását és a politika viszonyok változást is jól jelzi az a levél, melyet az Intézet igazgatója a vallás- és közoktatási miniszternek írt,²⁷ ebben kéri a miniszter közbenjárását a szovjet illetékes minisztérium felé, hogy az Intézet kapja meg a legújabb, Szovjetunióra vonatkozó szociográfiai irodalmat. A tananyag szerkezete is jelentősen átalakult. A vallás- és közoktatási miniszter 1948. november 22–25-re az 1–2. éven oktatókat a tananyag megbeszélése céljából a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Közigazgatástudományi Karára rendelte.²⁸ Az államosított jogakadémiákra a tudományegyetemekről rendelték ki szigorlati bizottságot. Így Egerben az utolsó tanév szigorlatait a Pécsi Tudományegyetem Jog- és Közigazgatástudományi Karának bizottsága bonyolította le, ahol az egri hallgatók igen jól szerepeltek.

A tanév során egy újabb kutatóintézetet is létrehoztak dr. Markos Olivér vezetésével. A Népi Jogkutató és Összehasonlítójogi Intézet céljaként a hazai és az európai, kiemelten a szomszédos országok gazdasági vonatkozású szabályainak a gyűjtését, a jogfejlődés hasonló eredményeinek az összevetését, a megegyezések vagy eltérések oknyomozó tudományos vizsgálatát tűzték ki. A kérészetű új intézet munkáját a Szociográfiai Intézettel együttműködve tervezte, illetve bekapcsolódott a Pázmány Péter Tudományegyetem szintén ekkor létrehozott Összehasonlítójogi Intézet munkájába, ahol a Szovjetunió magánjogi és gazdasági vonatkozású joganyagának összegyűjtését és tudományos feldolgozását tervezték. Az intézet Eger pincejogának részletes gyűjtését tervezte, melyhez Tóth Zoltán György segítségét kérték, de az adatok feldolgozására már itt sem kerülhetett sor.²⁹

A vallás- és közoktatási miniszter a hazai jogakadémiákat a 4.105/1949. rendeletével a tanév végén, augusztus 30-i hatállyal megszüntette. A Szociográfiai Intézet munkatársai az akadémia hallgatóival még a nyári hónapokban is gyűjtéseket folytattak, a kutatómunka augusztusban befejeződött, és az oktatók, hallgatók az ország más-más intézményeiben folytatták oktatói tevékenységüket, illetve fejezték be tanulmányaikat.

27 MOL HML VIII – 1/a/2 Csizmadia Andor levele a vallás- és közoktatási miniszternek. 1948. november 5.

28 208.096/1948. VI. rendelet. Jogakadémia évkönyve III. Egri Állami Akadémia Évkönyve 21.

29 Egri Állami Jogakadémia Évkönyve 1948/49. 32. Kézirat a Főegyházmegyei Könyvtárban.

VERÓK ATTILA

KÜSZÖBÖNÁLLÓ SZEMLÉLETVÁLTÁS AZ ERDÉLYI SZÁSZ KÖNYVTÁRTÖRTÉNET-ÍRÁSBAN?*

A hagyományból a megújulás felé

Négy évvel ezelőtt ünnepelte fennállása 60. évfordulóját az erdélyi szászok legnagyobb, ma is folyamatosan gyarapodó intézményi könyvtára, a gundelsheimi (Németország, Baden-Württemberg tartomány) Horneck-kastélyban található Erdélyi Könyvtár (*Siebenbürgische Bibliothek*).¹ Sajnos csak igen kevesen ismerik a tudomány művelői közül is, pedig kiváló állománnyal rendelkezik elsősorban a 19. és a 20. századi erdélyi történelemmel, irodalommal, művészet- és művelődéstörténettel, valamint gazdaság- és politikatörténettel foglalkozó szakemberek számára. Méltó párja a Nagyszebenben (Románia, Szeben megye) található Brukenthal-könyvtárnak, amelyet a könyvtártudományi szakzsargon csak az erdélyi szászok „nemzeti könyvtárának” nevez.² Ez a gyűjtemény elsősorban az Erdély kora újkori és 19. századi időszakára vonatkozó dokumentumok értékes tárháza, de a 20. század közepétől kezdve – ma pedig már különösen – jobbára a román kultúrát érintő kiadványok őrzőhelyévé vált. Az erdélyi magyarsághoz és németiséghez kapcsolódó dokumentumokat már messze nem a teljesség igényével gyűjti, mint egykoron alapítója, Erdély egyetlen szász kormányzója, báró Samuel von Brukenthal (1721–1803). Így a szász alapítású, de mostanra elrománosodó autochton intézmény szászokat érintő gyűjtési és tudományos feladatait igen nagy részben átvette egy külföldön létrehozott intézmény, amelyet a 20. század második felében Erdélyből kitelepülő, illetve kitelepített szászok hívtak életre saját írott kulturális örökségük megmentése érdekében 1955-ben.

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatásával készült.

1 Az intézményre vonatkozó legfontosabb tudnivalók az alábbi honlapon olvashatók: <http://siebenbuergen-institut.de/>, utolsó letöltés: 2019. aug. 15.

2 Ehhez legfrissebben a retrospektív szakirodalom megadásával lásd Verók Attila: Die Gründung der Bibliothek Brukenthal und ihr Einfluß auf das Geschichtsbewußtsein der Siebenbürger Sachsen. In: Les Bibliothèques centrales et la construction des identités collectives. (L'Europe en réseaux – Vernetztes Europa III.) Szerk. Frédéric Barbier – István Monok. Leipzig 2005. 125–132. és Uő: La coscienza culturale dei sassoni di Transilvania e la fondazione della Biblioteca Brukenthal. In: Un'istituzione dei Lumi: la biblioteca. Teoria, gestione e pratiche biblioteconomiche nell'Europa dei Lumi. Convegno Internazionale Parma, 20–21 maggio 2011. Szerk. Frédéric Barbier – Andrea De Pasquale. Parma 2013. 229–241.

A nevezett könyvtár jubileumi évfordulója kapcsán gondolkodtam el azon korábban³ – most pedig magyarul is továbbfűzöm gondolataimat –, hogyan is nézne ki manapság egy legalább félezer évre visszatekintő erdélyi szász könyvtártörténet? Ha a hagyományos, jobban mondva: konvencionális könyvtártörténet-írás útjait követnénk, akkor az áttekintésben a hangsúly domináns módon a könyvgyűjtemények történetének bemutatására esne. Ennek alapja az az általános feltételezés, hogy az intézményi könyvtárak kvázi sok ember számára hozzáférhető bibliotékák voltak. Az ún. *bibliotheca publica*, azaz a „nyilvános” könyvtárak problematikája azonban sokkal összetettebb annál, mint ahogy az első pillantásra tűnik.⁴ Ebben a szemléletmódban ugyanis a könyvtártörténet alapját és szinte egyedüli tárgyát az intézményi könyvtárak képviselik. A tudás dokumentumokban őrzött egyéb megjelenési formái, mint pl. a magángyűjtemények, nagyobb könyvtárak megmaradt darabjai, elszórtan felmerülő történeti feljegyzések könyvek meglétéről, régi vagy új könyvkollekciók feltárt gyűjteményegységei, egyes nyomtatványok stb., csak elvétve kerülnek említésre. Ennek a felfogásnak az alapján a könyvtártörténeti bemutatás sémája – kizárólag a főbb csomópontok megnevezésével – a következőképpen nézne ki:

A reformációt megelőző időkben könyvtárak Erdély területén a különféle „katolikus”⁵ szerzetesrendek kolostorai mellett csak a szász városok, elsősor-

3 Verók Attila: Ein anderer Blick auf die 500-jährige Bibliotheksgeschichte Siebenbürgens. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 39. (2016) 122–132.

4 Anélkül, hogy a részletekben elmerülnék, összefoglalóan megjegyzem, hogy a könyvtárak az emberiség történetében – eltekintve néhány speciális esettől – a középkor végéig többnyire gyűjtő és nem szolgáltató intézmények voltak. A még nem mai értelemben vett „nyilvános” könyvgyűjtemények története csak a 15. század közepétől veszi kezdetét az olyan humanista kezdeményezésekkel, mint amilyen Johannes Trithemius/Tritheim (1462–1516) sponheimi apát (vö. Ivo Fischer: Der Nachlaß des Abtes Johannes Trithemius von St. Jakob in Würzburg. Archiv des Historischen Vereins von Unterfranken und Aschaffenburg 36. (1928) 41–82.; Roland Behrendt: The library of abbot Trithemius. The American Benedictine Review 10. (1959) 67–85.; Kraus Arnold: Trithemius als Büchersammler und die Bibliothek von Sponheim. In: Uő: Johannes Trithemius (1462–1516). (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg 23.) Würzburg 1971. 56–73.), a schlettstadti Beatus Rhenanus (1485–1547) (vö. Hubert Meyer: Beatus Rhenanus (de Sélestat) et sa bibliothèque. Librarium 19. (1976) 21–31.; Ladislaus Buzas: Deutsche Bibliotheksgeschichte der Neuzeit (1500–1800). (Elemente des Buch- und Bibliothekswesens 2.) Wiesbaden 1976. 87.) és a Sankt Gallen-i Joachim Vadianus (1484–1551) (vö. Bibliotheca Vadiani. Die Bibliothek des Humanisten Joachim von Watt nach dem Katalog des Josua Kessler von 1553. (Vadian-Studien. Untersuchungen und Texte 9.) Szerk. Verena Schenker-Frei. St. Gallen 1973.; Buzas, L.: Deutsche Bibliotheksgeschichte 87.; Stephan Füssel: „Bibliothek (5. Gelehrtenbibliotheken)” szócikk. In: Enzyklopädie der Neuzeit. Bd. 2. Beobachtung – Dürre. Szerk. Friedrich Jaeger. Stuttgart–Weimar 2005. 167–168.) vagy Handó György (elhunyt: 1480) pécsi püspök (vö. Ábel Jenő: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Budapest 1880. (A De Ioanne Vitéz, de Iano Pannonio et Georgio archiepiscopo Colocensi című fejezetben); Vespasiano da Bisticci: Le vite. Bd. I. Firenze 1970. 341.) nevéhez fűződik.

5 A reformációt megelőző időszakban a „katolikus” jelző használatának nehézségeiről, a helyettesítő „keresztény” megnevezés elterjesztéséről legújabbban részletesen lásd

ban Nagyszeben és Brassó templomaiból ismertek. Ezekről a könyvgyűjteményekről és Erdély középkori könyvkultúrájáról azonban csak igen keveset tudunk.⁶ A reformációt követő időszak legjelentősebb könyvtárává a brassói gimnázium bibliotékája vált,⁷ amelynek értékes állománya az 1689. április 21-én Brassó városát szinte teljesen elpusztító tűzvész martaléka lett.⁸ A nagyszebeni evangélikus gimnázium ún. „kápolnakönyvtára” (*Kapellenbibliothek*)⁹ az évszázadok folyamán könyvadományok révén gyarapodott jelentős mértékben, majd 1879-ben egyesítették az 1817-től a nagyközönség számára is megnyitott Brukenthal-könyvtár dokumentumaival,¹⁰ amely mai közel háromezrezer, köztük mintegy harmincezer 1800 előtt megjelent címet számláló állományával az erdélyi németiség legnagyobb történeti gyűjteményét tudhatja magáénak a Kárpát-medencében.¹¹ A kollekció értékes darabjai között megtalálható számos középkori *missale* (misekönyv) és több száz *incunabulum* (ősnyomtat-

Franz Posset: Unser Martin. Martin Luther aus der Sicht katholischer Sympathisanten. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 161.) Münster 2015. 11–24. A kismonográfia magyar nyelvű ismertetését lásd *Verók Attila*: Luther „katolikus” barátai. *Klió. Történelmi szemlélő folyóirat* 28. (2019) 2. sz. (előkészületben).

- 6 Áttekintésként lásd az alábbi könyv középkori fejezetének irodalomjegyzékét *Madas Edit – Monok István*: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig. Budapest ²2003. 82–88.
- 7 A Brukenthal-könyvtár 1900 előtti történetére vonatkozó és a kutatás legfrissebb állása szerint készült tudnivalókat lásd *Verók Attila*: „a brassói evangélikus kollégium könyvtára” szócikk. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon I. Középkor és kora újkor. Aachen–Bylica. Főszerk. Kőszeghy Péter; szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest 2003. 443. (továbbvezető irodalommal).
- 8 Ehhez lásd például a következő, korabeli, nyolcadrét, négylapos nyomtatványt: Traurige Relation. Von der erschrocklichen Feuers-Brunst, welche den 21. April dieses 1689sten Jahrs die gantze Königliche Kron-Stadt in Siebenbürgen, sampt der obersten Vor-Stadt, Jämmerlich verzehret hat (Kronstadt 1689) vom Buchdrucker und Poeten Nikolaus Müller. – A nagy tűzvész kétszázadik évfordulója alkalmából szép emlékkiadvány készült, amelyben a gimnáziumi könyvtár sorsszerű történetét is felvázolták, lásd *Friedrich Philipp*: Vor zweihundert Jahren! Gedenkblatt zur Erinnerung an den großen Brand von Kronstadt am 21. April 1689. Kronstadt 1889.
- 9 A nevezett könyvgyűjteményről több tudnivalót lásd többek között *Friedrich Müller*: Die Incunabeln der Hermannstädter „Kapellenbibliothek”. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 14. (1877) 293–358., 489–543. és *Carl Albrich*: Geschichte des ev. Gymnasiums A.B. in Hermannstadt. In: Programm des evangel. Gymnasiums A.B. und der damit verbundenen Realschule, sowie der evangel. Elementarschule A.B. zu Hermannstadt für das Schuljahr 1895/96. Hermannstadt 1896. 12–13.
- 10 A nagyszebeni gimnáziumi könyvtár 1900 előtti történetére vonatkozó és a kutatás legfrissebb állása szerint készült tudnivalókat lásd *Verók Attila*: „a nagyszebeni evangélikus kollégium könyvtára” szócikk. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon VIII. Középkor és kora újkor. Műhely–paleográfia. Főszerk. Kőszeghy Péter; szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest 2008. 101. (továbbvezető irodalommal).
- 11 A Brukenthal-könyvtár általános állománytörténetéhez lásd *Christine Lapping*: Die Sammlung des Freiherrn Samuel von Brukenthal. Eine Untersuchung zur Geschichte und zum Charakter der Sammlung im Hermannstädter Museum. (Veröffentlichungen von Studium Transylvanicum.) Kronstadt–Heidelberg 2004. 32–41.

vány) is.¹² Ugyancsak jelentős könyvgyűjteményeknek számítottak a kolozsvári jezsuita kollégium (16. sz.)¹³ vagy a mindenkori erdélyi fejedelmek által fenntartott gyulafehérvári *Collegium Academicum* (1622–1658, majd 1662-től máig Nagyenyeden) magyar érdekeltségű könyvtárai.¹⁴ Nagy, máig gyűjtőkönyvtárként működő állománnyal rendelkezik a 18. században Batthyány Ignác (1741–1798) katolikus püspök által – Eszterházy Károly (1725–1799) püspök egri könyvgyűjteményének¹⁵ mintájára – Gyulafehérváron létrehozott könyvtár (*Batthyaneum*),¹⁶ valamint a Teleki Sámuel által Marosvásárhelyen megalapított bibliotéka (*Teleki Téka*)¹⁷ is, amelyek számos európai rangú művet őriznek. Az utóbb említett gyűjteményt a szakirodalomban az erdélyi magyarság „nemzeti könyvtáraként” is szokás megnevezni.¹⁸

„Az első román könyvtár bizonyíthatóan a brassói Szent Miklós-templomban jött létre a 17–18. század folyamán. A 18. században egy másik gyűjteményt is hozzácsatoltak, amely a balázsfalvi unitus püspökség tulajdonában volt. Megemlíthetjük még a román-ortodox érsekség könyvtárát is Nagyszebenből. A román irodalom és kultúra támogatására létrejött társaság, az ASTRA könyvtárát 1862-ben alapították Nagyszebenben, amely köré sikeresen kiépítettek egy fiókkönyvtár-hálózatot is. A nagyszebeni központi gyűjtemény ma az

- 12 A Brukenthal-könyvtár állományának statisztikáját és összetételét lásd *Guðrun-Liane Ittu: Geschichte des Brukenthalmuseums*. Hermannstadt 2003. 25–26., 76. – További hasznos adatok más erdélyi szász intézményi könyvtárak (Segesvár, Medgyes, Beszterce, Szászsebes) állománynagyságára vonatkozóan a 19. század első harmadában az alábbi helyen olvashatók: *Friedrich Teutsch: Zur Geschichte des Deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*. Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels 15. (1892) 103–188., itt: 166.
- 13 *Jakó Klára: Erdélyi könyvesházak I. Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1.) Szeged 1991.
- 14 A gyulafehérvári és nagyenyedi gimnáziumi könyvtárak 1900 előtti történetére vonatkozó és a kutatás legfrissebb állása szerint készült tudnivalókat lásd *Verók Attila: „a nagyenyedi református kollégium könyvtára”* szócikk. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon VIII. Középkor és kora újkor. műhely-paleográfia*. Főszerk. Kőszeghy Péter; szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest 2008. 94. (továbbvezető irodalommal).
- 15 Előképként ehhez Eszterházy Károly püspök könyvtára szolgált (vö. Kétszáz éves az egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Szerk. Antalóczi Lajos. Eger 1993. és *Löffler Erzsébet: Az Egeri Főegyházmegyei Könyvtár*. Eger 2012.).
- 16 A gyulafehérvári könyvtárak történetének legújabb összefoglalását lásd *Varjú Elemér: Biblioteca Batthyaneum la sfârșitul secolului al XIX-lea. Cartea-catalog a lui Varjú Elemér, adnotată și comentată / red. Doina Hendre Biro; adnotare și pref. Doina Hendre Biro; trad. Mihai Kovács; cuvânt înainte Iacob Mârza*. București 2014.
- 17 A téma megismeréséhez lásd *Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár 1997. és *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*. Szerk. Deé Nagy Anikó – Sebestyén-Spielmann Mihály – Vakarcz Szilárd. Marosvásárhely 2002.
- 18 Vö. pl. *Csapodi Csaba – Tóth András – Vértessy Miklós: Magyar könyvtártörténet*. Budapest 1987. 140. és *Monok István: Széchényi Ferenc könyvtáralapítása*. Könyvtári Figyelő 48. (2002) 4. sz. 643–652., itt: 651.

egyik legjelentősebb könyvtárnak számít Romániában” – áll a gundelsheimi Erdélyi Könyvtár gyűjteményében található egyik gépiratban.¹⁹ Erdély legnagyobb tudományos könyvtárává az 1872-ben életre hívott Kolozsvári Egyetem könyvgyűjteménye (ma: Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”) vált, amelybe a 20. század viharos évtizedeiben több történeti könyvállományt is integráltak.²⁰ Erdély 1918/1920-ban Romániához való csatolását követően különösen a román (nyelvű) könyvtári hálózat fejlesztésére került sor. Manapság Erdélyen kívül az 1802 óta fennálló Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), valamint az 1955-ben alapított Erdélyi Könyvtár (Gundelsheim am Neckar) rendelkezik a legátfogóbb olyan könyvállományokkal, amelyek a Kárpát-medence keleti régiójára vonatkozó ún. *transylvanica* és *saxonica* gyűjtőkörbe tartoznak.²¹

Eddig tart Erdély könyvtárainak dióhéjban felvázolt története a terület három legnagyobb nemzetiségére koncentrálni és kizárólag a legjelentősebb intézményeket kiemelve. Valahogy így nézne ki a könyvtártörténeti helyzet vázlatos bemutatása a tradicionális – konvencionális – minta alapján, természetesen számtalan kapcsolódó személy, évszám és dokumentum részletes felvonultatásával.

Az alábbiakban azonban – egyfajta programfelhívásként, vagy mondjuk úgy: néhány újabb támpontot kijelölve – egy másik típusú, az eddigi hagyományos keretből kilépő könyvtár-, illetve olvasmánytörténetet kívánok előrejelezni Erdély kora újkori időszakának tekintetében. Ez a történet nem a könyveket őrző, nagy kulturális intézmények struktúrájára összpontosít, hanem a kisebb „építőkő-könyvtárakra”, amelyekből a még ma is létező, hatalmas intézményi könyvtárak egykor létrejöttek. Ebben a történetben elsősorban az Erdély földjén élő egyes emberek vagy családok aprócska vagy legalábbis mai értelemben véve kicsinyke magánkönyvtáiról esik szó. A jelen tanulmányban kizárólag az erdélyi szászok 1800 előtt keletkezett könyvtáira fókuszálok, a régió más nemzetiségeit most figyelmen kívül hagyom.

Meg vagyok győződve arról, hogy legelőször egy organizmus vagy – kulturális szemszögből nézve – egy szervezet egyes sejtjeit, legkisebb összetevőit kell megismerni ahhoz, hogy releváns kijelentéseket tehessünk az egész intézmény felépítésére, szerkezetére, összetételére és működésére vonatkozóan. Egy-egy intézményi könyvtár – eltekintve a középkortól, amikor ez a mechanizmus még nem azonosítható ilyen egyértelműen – szinte soha nem önmagában vett intézményi könyvtárként kezdte meg működését a történelemben. Általában az erdélyi szász könyvtárak históriája egy-egy magángyűjteménnyel vette kezdetét, amelyet a későbbiekben egyenként megvásárolt könyvekkel, magánszemélyek

19 Hans Meschendörfer – Harald Roth: „Siebenbürgen – Bibliotheken” szócikk a Lexikon des gesamten Buchwesens. Szerk. Severin Corsten. Stuttgart 1987-. Typoscript, 4 o. (Nr. 0652) számára.

20 Vö. Szabó T. Attila: A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Bukarest 1970.

21 A két könyvtár különböző gyűjteményegységeihez lásd az intézmények honlapján lévő megfelelő katalógusokat: <http://www.oszk.hu/> és <http://www.siebenbuergen-institut.de/>, utolsó letöltés: 2019. aug. 15.

adományaival, hagyatékokkal, végrendeletekben kikötött könyvtáruházasokkal stb. gyarapítottak folyamatosan. Minden ugyanúgy működött évszázadokkal ezelőtt is, mint napjainkban. Ez a modell a nagy intézményi könyvtárak normális életciklusait képezi le. Fennállásuk során a könyvgyűjtemények állománya természetes módon állandó változásban van (vásárlás, ajándék, csere, selejtezés, természeti katasztrófák, lopás stb.). Kivételt ez alól a történeti állományok képeznek, amelyek gyarapítása, így folyamatos változása is, alapvetően megállt, eltekintve a váratlan természeti körülményektől és politikai döntésektől, illetve a jogosulatlan eltulajdonítástól. A könyvtárak ugyanis élő szervezetek, történetük a különböző életfázisokban vagy kisebb időtartományokban mindig más és más arcát mutatja. Minél nagyobb egy-egy könyvtári állomány, a tehetetlenség törvénye alapján bennük annál kisebb a változás lehetőségének mértéke. Mivel azonban a 16–18. századi könyvgyűjtemények legalábbis mai szemmel nézve még viszonylag kis kollekciók voltak, az új dokumentumok felvétele például egy-egy magánkönyvtárba már érzékelhető változást generál a befogadó gyűjtemény összképét tekintve is. Éppen ezért beszélhetünk inkább egy-egy könyvtár történeteiről, mintsem azok történetéről. Mielőtt azonban gondolatmenetem filozófiai magasságokba szárnyalna, vagy pedig okoskodó mélységbe sülyedne, kronológiai rendben haladva felvillantok néhány sajátosságot az erdélyi szászok könyv- és könyvtártörténetéből. Több esetben kérdéseket is felteszek vagy nyitva hagyok, ezzel is kilépve a magabiztosnak tűnő tradicionális erdélyi könyvtártörténet-írás bebetonozott kereteiből. Erdély új szemléletű könyvtártörténete ugyanis tele van kérdőjelekkel, a rá vonatkozó megállapítások is amőbaszerűen és dinamikusan változnak az újabb és újabb kutatási eredményeknek köszönhetően, szemben a hagyományos felfogás statikus történelemképével.

Az erdélyi szász könyvtártörténet fényes időszaka: a 16. század

Erdély kora újkori szász könyvtártörténetét illetően az első kérdés a reformáció évszázadából merül fel. Ebből az időszakból a könyves kutatások művelői egyetlen releváns, viszonylag jól dokumentált és példányszerűen is részletesen feltárt intézményi könyvtárat ismernek, amely a nyugat-európai szellemi áramlatok Kárpát-medencei elterjedése és befolyása szempontjából elemezhető mennyiségű dokumentumot tartalmazott. Ez pedig a brassói evangélikus gimnázium (ma: Honterus Gimnázium) könyvtára, amelynek első állományjegyzéke 1575-ből maradt fenn (hatszáznál több tétel, amely mintegy ezer címet tartalmaz),²² amelyet a Kárpát-medence harmadik legnagyobb és legjelentő-

22 A nevezett könyvtári állomány leírását is tartalmazza a következő katalógusok: *Julius Gross*: Katalog der von der Kronstädter Gymnasialbibliothek bei der 400jährigen Luther-Feier in Kronstadt ausgestellten Druckwerke aus dem Reformationszeitalter. Kronstadt 1883.; *Uő*: Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 22. (1887) 591–708. (a könyvállo-

sebb könyvtáraként tart számon a magyarországi könyvtártörténet Hunyadi Mátyás (1443–1490) humanista bibliotékája, a híres *Bibliotheca Corviniana*²³ és a németújvári ferences könyvtár²⁴ mellett a 17. század végéig. A 16. századi magyarországi viszonyok között óriásinak számító brassói állományban a humanista könyv- és tudástranszfer útjai viszonylag jól kibogozhatók a régi könyvek impresszumadatai, ex librisei és supralibrosai, illetve a kéziratos tulajdonosi bejegyzések alapján. Ennek a kiemelkedően fontos könyvtárnak a keletkezéstörténetéről viszont alig tudunk bármit is. Csak annyit, hogy a latin iskola (*schola latina*) legalább egy évszázados működését követően az erdélyi szászok reformátora, Johannes Honterus (1498–1549) 1543-ban Brassóban megalapított egy gimnáziumot.²⁵ A tanintézménnyel párhuzamosan egy könyvgyűjteményt is életre hívott, amely iskolai könyvtárként funkcionált.²⁶

Ennek fentebb említett, első ismert katalógusa 1575-ből származik, és állománya humanista jellegű könyvtár képét mutatja.²⁷ Hogyan jött létre azonban

mány felsorolásával); Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen (1575–1750). I–II. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn 16/4.1–4.2 – Erdélyi könyvesházak = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2). Szerk. István Monok – Péter Ötvös – Attila Verók. Budapest 2004. 526–698. Az 1575-ből származó katalógus az 526–552. oldalon található. – Néhány évvel ezelőtt ismét előkerült a brassói evangélikus gimnázium eredeti, kéziratos katalógusa a Fekete-templom levéltárában (jelzete: IV F 89). Ennek alapján a korábban mindig rosszul átvett címléírások javíthatók és kiegészíthetők. Az újonnan feldolgozott adatok a remélhetőleg hamarosan újra funkcionáló www.eruditio.hu adatbázisba kerülnek. – Ezenkívül a jelen tanulmány szerzője jelenleg is dolgozik a brassói evangélikus gimnázium könyvtárában ma is fellelhető állomány nyomtatott és online elérhető katalógusán.

- 23 A kutatás mai állása szerinti legfrissebb tudnivalókat tartalmazzák a Corvina-könyvtárra vonatkozóan az alábbi, gyönyörű kiállítású könyvek: Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján (2002. május 16. – augusztus 20.) = Potentates and Corvinas. Anniversary Exhibition of the National Széchényi Library (May 16–August 20, 2002). Szerk. Orsolya Karsay. Bp. 2002; Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490). Modena 2002 (Il giardino dell'Esperidi); A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből. Szerk. Monok István. Budapest 2004; Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus. (Bavarica et Hungarica 1 – Supplementum Corvinianum 1.) Szerk. Claudia Fabian – Edina Zsupán. Bp. 2008.; De Bibliotheca Corviniana – Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne. (Supplementum Corvinianum 2.) Szerk. Jean-François Maillard – István Monok – Donatella Nebbiai. Bp. 2009.; A Corvina könyvtár budai műhelye = The Corvina Library and the Buda Workshop. Szerk. Zsupán Edina. Bp. 2018.
- 24 Vö. pl. Monok István: A németújvári iskola könyvtárának teológiai arculata. In: Folyamatosság és változás. Egyházszerkezet és hitélet a Veszprémi Püspökség területén a 16–17. században. Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém 2018. 269–278.
- 25 Mái a legjobb összefoglalás a gimnázium történetének kora újkori időszakára vonatkozóan: Josef Dück: Geschichte des Kronstädter Gymnasiums. Kronstadt 1845.
- 26 Vö. Verók A.: „a brassói” i. m. 443.
- 27 A könyvtártörténeti szempontból releváns társadalmi-gazdasági-szellemi helyzetről

egy ilyen mértékadó és évszázadokon át jelentős gyűjteményként működő könyvtár a Kárpátok lábainál? Mindez máig rejtély, és vélhetőleg az is marad, ugyanis a várost és benne a könyvtár állományát is megsemmisítette egy nagy tűzvész 1689-ben, tehát azok a könyvek, amelyek értékes információkat szolgáltatathatnának a számunkra maguknak a könyveknek a történetéről, örökre eltűntek. A 17. század végén feltehetőleg körülbelül háromezer kötetet számláló könyvállomány szinte teljesen a lángok martalékává vált. Csak néhány kötetet sikerült megmenteni, amelyek máig megtalálhatók Brassó város valamelyik kulturális közintézményének (pl. Fekete-templom levéltára, Brassói Állami Levéltár) könyvtárában. A megmaradt 270 kötet (103 folio, 54 quarto, 102 octavo és 11 duodecimo méretű könyv) mindegyikének felső részébe beégették Brassó címerét,²⁸ ami könnyen azonosíthatóvá teszi az egykori állományrészt. A későbbi állomány kiépülése a 18. század elején kezdődött meg brassói polgárok magánadományai révén. A könyvekben található tulajdonosi és kéziratos bejegyzések egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a könyvtár természetes újjáéledése rögtön a nagy tűzvészt követően megindult, és folyamatosan zajlott.

Különleges, tudós asszonykönyvtár a 17. századból

A 17. század egy egészen más típusú kulturális jelenséget termelt ki az erdélyi századok között. Máig nagy kérdés, hogyan jött létre ilyen korán egy magyarázhatatlanul összetett, tudós asszonykönyvtár a század lakta vidéken, miközben Európa egyéb részein hasonló gyűjtemények nyomaira majd csak két-három emberöltővel később bukkanunk. A magángyűjtemény a segesvári, majd brassói polgárasszony, Anna Weltherin tulajdonát képezte egykoron.

Az 1580 és 1750 közötti időszakból több tucat, hagyatéki inventáriumban lejegyzett könyvjegyzéket ismerünk, amelyek polgárasszonyok neve alatt maradtak fenn.²⁹ A századoknál ez a szám sokkal magasabb, mint a Kárpát-medence más területeiről ismert asszonykönyvtárak aránya összesen! A nevezett időszakból jelenleg 345 feldolgozott és kiadott könyvjegyzék és mintegy

a 16. századi Erdélyben részletesebben lásd Verók Attila: *Über die Bücherverzeichnisse der Siebenbürger Sachsen im 16. Jahrhundert*. In: Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert. (Siebenbürgisches Archiv 37). Szerk. Ulrich A. Wien – Krista Zach. Köln-Weimar-Wien 2004. 219–232. és *Uő*: Basler Drucke aus dem 16. Jahrhundert im Donau-Karpatenraum. Der Fall der Sachsen in Siebenbürgen. In: Basel als Zentrum des geistigen Austauschs in der frühen Reformationszeit. (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation = Studies in the Late Middle Ages, Humanism and the Reformation 81.) Szerk. Christine Christ-von Wedel – Sven Grosse – Berndt Hamm. Tübingen 2014. 327–338.

28 Vö. Gross, J.: Katalog i. m. IX.

29 Vö. a teljes korpuszt az i. m. Adattár 16/4-ben.

700 ún. könyves adat áll rendelkezésünkre.³⁰ Ehhez jönnek még a már rekonstruált magánkönyvtárak állományai., amelyek ezeket a számokat jelentős mértékben megnövelik.

A nevezett Anna Weltherin a segesvári gimnázium rektorának és százdályai (Denndorf, Daia) lelkésznek, Simon Welthernek a lánya volt. 1669. május 26-án vette feleségül Stephan Greißing brassói szenátor. Első férje 1676-ban bekövetkezett halála után 1679 decemberében hozzáment a Felső-Magyarországról (Eperjesről) Brassóba vándorolt kereskedőhöz, Georg Kellerhez. Noha az osztozkodókönyvek (hagyatéki inventáriumok) semmit sem árulnak el Georg Keller (elhunyt 1689. február 14-én) és Anna Weltherin (elhunyt 1692. május 29-én) könyveiről, a brassói gimnázium könyvtárának régi könyves állományában számos könyv maradt fenn a feleség tulajdonából. Ezekben a könyvekben mindig ugyanaz a kéziratos bejegyzés áll kisebb eltérésekkel: „Anno 1692 Die 30 Maij Bey gehaltener Theylung der Fr. Annæ Weltherin wird dieser Author der Cronstadtischer Bibliothec offeriert durch die dam[aligen] H. Divisores.” [Az 1692. május 30-án Anna Weltherin javai fölött tartott osztozkodás során ezt a szerzőt (= könyvet – V. A.) az osztozkodó bírák a brassói könyvtárnak adományozzák.] A hasonló indíttatású adományok a neves könyvtárat három évvel korábban elpusztító tűzvész után különösen fontosnak számítottak, elősegítve ezzel a könyvgyűjtemény újbóli kisarjadását és következő természetes, de már új arculatú életciklusának beköszöntét!

A könyvtárból jelenleg ismert 40 mű vizsgálata után első pillantásra feltűnik, hogy a Weltherin-gyűjtemény esetében nem ún. tipikus asszonykönyvtárral állunk szemben. Nyoma sincs itt ugyanis a napi vallásgyakorlat könyveinek (imakönyv, zsoltárok, énekeskönyv, katekézis stb.), a mindennapi háztartási tevékenységek praktikáit segítő nyomtatványoknak (szakácskönyv, házi patika, füveskönyv, életvezetési tanácsadó stb.) vagy a női olvasóknál gyakran megfigyelhető anyanyelvi szépirodalmi műveknek. Sokkal inkább iskolai olvasmánygyűjteményre emlékeztetnek az elősorolt címek. Ezen túlmenően pedig humanista érdeklődésű és a vallás kérdései felé tudós kíváncsisággal forduló olvasó képe sejlik fel előttünk a lista láttán. Egyáltalán nem átlagos jelenség, hogy egy 17. századi lutheránus felekezetű nő tanulmányozza mind a katolikus, mind a jelentősebb protestáns vallások (kivéve az unitáriusok) meghatározó szerzőit – ami messze túlmutat a napi ájtatosság megkövetelte olvasmányokon, sőt elmélyült olvasóra vall. Figyelemreméltó tény, hogy a kutatás mai állása szerint Anna Weltherin az egyetlen nő Erdélyben, akinek bizonyíthatóan volt Kálvin-kötete.³¹ Az sem mindennapi dolog, hogy bárki – legyen az férfi vagy nő – keleti orvostudományi, filozófiai, asztrológiai szövegek olvasgatásával foglalatoskodjon a kora újkori Kárpát-medencében. Ráadásul erre a korra már igen ritkának

30 *Verók Attila*: Zur Lesekultur der Siebenbürger Sachsen im 16.–18. Jahrhundert anhand der Bücherverzeichnisse. In: i. m. Adattár 16/4. VII–XXIII, itt: XII–XIII.

31 *Ősz Sándor Előd*: Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben = Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 21.) Kolozsvár 2014. 75–76., 173.

számító, 16. század eleji, velencei kiadásban. Ezek után már meg sem lepődünk azon, hogy jogi tematikájú könyv címe is felbukkan a felsorolásban.

Összefoglalóan elmondható, hogy ez a 17. századi asszonykönyvtár számos kérdést vet fel már pusztán léteével is. Mivel analógiái nem ismertek a Kárpát-medencéből, így egyelőre egyedi, különös esetpéldaként kell kezelnünk. Interpretálását, kontextusba helyezését ez a körülmény természetesen nem könnyíti meg, sőt a valódi értékelés még várat magára. Egyelőre annyit mondhatunk, hogy ez a speciális, egyedülálló könyvgyűjtemény színesíti a kora újkori erdélyi szász női olvasmányokról és vallásos attitűdről rendelkezésünkre álló képet.

Egyedülálló orvosi könyvtár a 17–18. század fordulójáról

A fenti kijelentésekhez hasonlókat tehetünk egy másik korabeli könyvgyűjteményről is, bár ez a könyvtár egy Brassótól távol eső helyen jött létre. Hogyan képzelhető el ugyanis, hogy Európa máig feltárt, legnagyobb orvosi-gyógyászati szakkönyvgyűjteménye a 17. és a 18. század fordulóján egy erdélyi szász orvos megrögzött hivatástudatának és gyűjtőszenvédélyének köszönhetően született meg?

Az orvost Paul Franciscinek (1643–1709) hívták, akinek a karrierállomásai Brassóhoz, Straßburghoz, Altdorfhoz és az Északkelet-Bajorországban található Wunsiedelhez kötődnek, ahol városi orvosként (*Stadtphysicus*) tevékenykedett.³² Tetemes nagyságú szakkönyvtára – könyvjegyzéke szerint, melyet évekkel ezelőtt dr. Robert Offner erdélyi szász származású orvostörténész Bayreuth város levéltárában talált meg³³ – 322 azonosítható műcímet tartalmaz.³⁴ Ehhez jön még hozzá közel háromszáz, pontosabban meg nem határozható orvosi disputáció és nem gyógyászati vonatkozású (pl. teológiai, filozófiai, politikatudományi, lelkeségi stb.) könyv. Általánosságban elmondható, hogy a könyvek legnagyobb része a korszak legmodernebb, kortárs orvosi tudásanyagát közvetítette. A tulajdonos szakmai tudása tehát egyértelműen a korszak szakmai ismereteinek szintjén állt. Ebben az időszakban a Kárpát-medencében egyáltalán nem találunk hasonló méretű orvosi könyvgyűjteményt. De még Európában

32 Életéhez és működéséhez lásd Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. (Fontes rerum scholasticarum IV.) Szeged 1992. 220, Nr. 2234.; Robert Offner: Der Kronstädter Arzt Paul Francisci als Physikus in Wunsiedel. Siebenbürgische Familienforschung 11. (1994) 58–67.; Uő: Der Kronstädter Dr. Paul Francisci (1643–1709) als Stadt- und Landarzt von Wunsiedel. Neue Kronstädter Zeitung, 28. März 1996. 6. és Uő: Karrieren in Franken und Brandenburg. Die siebenbürgisch-sächsischen Ärzte Paul Francisci und Elias Facetius. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 29. (2006) 2. sz. 152–160.

33 Ezen a helyen is szeretnék köszönetet mondani barátomnak, dr. Robert Offnernek, hogy a könyvjegyzéket nagyvonalúan és önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta.

34 Mai lelőhelye: Stadt Wunsiedel, Stadtarchiv; Signatur: StdA Wun Akt XX/163. 1–52 (hagyaték), itt: 23–37 (könyvjegyzék).

sem! Legalábbis ezidáig senki sem publikált ilyesmit a szakirodalomban. A jelen pillanatban a 18. század eleji orvosi szakkönyvtár-tulajdonosok képzeletbeli világranglistáján az erdélyi szász Francisci foglalja el az első helyet.³⁵ Ez ismételt az erdélyi szász könyv(tár)történet megmagyarázhatatlan és különleges jelenségei közé tartozik.

Az első, magyar vonatkozású történeti szakkönyvtár (18. század)

Egy másik és ugyancsak egyedülálló példa az erdélyi szászok könyvtártörténetéből: a világ első, magángyűjtő által létrehozott, történeti vonatkozású, *hungarica*-³⁶ és *transylvanica*-gyűjtőkörű tudóskönyvtárát a brassói szász Martin Schmeizel (1679–1747)³⁷ gyűjtötte össze a 18. század első felében. Univerzális kollekciójának magyar és erdélyi vonatkozású állományrészét a Halléban (Németország) élő örökösöktől 1751-ben kétszáz tallérért vásárolta meg a nagyszebeni városi tanács a szász nemzet javára. A vásárlás a tudós szász Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752) közvetítésével zajlott le,³⁸ és célja az volt, hogy a Schmeizel-féle állományra alapozva – jócskán megelőzve báró Samuel von Brukenthal 1803-ban, illetve 1817-ben megvalósuló hasonló kezdeményezését – az erdélyi szász területek fővárosában, Nagyszebenben nyilvános könyvtárat hozzanak létre.³⁹ A könyvekben található bejegyzések és könyvtári jelzetek tanúsága szerint a tudós szász férfiú bibliotékája a nagyszebeni evangélikus gimnázium tulajdonába, majd onnan mai lelőhelyére, a Brukenthal-múzeum könyvtárának állományába került.⁴⁰ A könyvek száma a Németországból

35 A könyvtárról részletesebben lásd *Verók Attila: A gyógyítás szolgálatában a Barcaságtól Frankóniáig. Paul Francisci orvosi könyvtárának jegyzéke a 18. század elejéről. Kaleidoscope. Művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat. Online kiadvány 3. (2012) 5. sz., 2012. december. 307–320. (<http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=119>) és *Uő: Barcasági szász peregrinusok európai egyetemeken. Oktatás, könyvkultúra, tudomány. In: A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 24.) Szerk. Kolumbán Vilmos József. Kolozsvár 2018. 445–456.**

36 Ezen a helyen nem szándékozom hosszú fejtegetésbe kezdeni a hungarus, ill. a hungarustudat, valamint a transylvanus fogalmakról, hiszen ezt sokan sok helyen megtették már. Számunkra itt most csak az a fontos, hogy a magyar Szent Korona képezte összetartozás-érzés következtében a transylvanus a hungarus felettes fogalom alá sorolandó be. Ebben az értelemben gyakorlatilag a 19. század első harmada előtti időszakban egy erdélyi szász is hungarusnak tekintendő.

37 Életéhez és munkásságához lásd a következő monográfiát: *Verók Attila: Martin Schmeizel (1679–1747).* Eger 2015.

38 „ab Agnethlero 200. Imperialibus emtae, auctae, metropolitanae urbis Cibinensis Senatui venditae, et novissime in Transilvaniam deportatae” (idézi *Wolfram Kaiser: Das wissenschaftliche Werk des transsylvanischen Arztes und Altertumsforschers Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752). Orvostörténeti Közlemények 81. (1977) 84.*).

39 *Csapodi, Cs. – Tóth, A. – Vértessy, M.: Magyar könyvtártörténet i. m. 150.*

40 A tudóskönyvtár hungarica- és transylvanica-részének teljes állományát külön is leltá-

Erdélybe vezető úton megfogyatkozhatott, ahogyan ezt az egyéb erdélyi könyvtárakban (pl. a marosvásárhelyi Teleki Tékában vagy a Brassói Állami Levéltár könyvtárában) található példányok sejtetni engedik. Hogy mennyi könyv ért el Schmeizel négyezernél is több kötetre rúgó tudóskönyvtárából egykori szülőföldjére, és ebből még mennyi található meg ma is, pillanatnyilag nem tudom megmondani. Az ezzel kapcsolatos feltáró munka ugyanis még folyamatosan zajlik. Jelenleg mintegy 350 mű áll rendelkezésünkre Schmeizel egykor körülbelül 540 darabot számláló transylvanica-gyűjteményéből.⁴¹

Az erdélyi százszok „nemzeti könyvtára” Nagyszebenben (1803/1817)

Hevenyészett felsorolásom végén megemlítem még az erdélyi százszok 1803-ban Nagyszebenben megalapított „nemzeti könyvtárát”, a Brukenthal-könyvtárt. Ez a gyűjtemény szoros összefüggésben áll a nagyszebeni gimnáziumi könyv-

rozták, és több alkalommal nyomtatva is kiadták a 18. században: (1) *Martin Schmeizel*: Catalogvs scriptorvm, qvi res Hvngariae, Transilvaniae, Valachiae, Moldaviae, Croatiae, Dalmatiae, vicinarvmqve regionvm et provinciarvm illustrant, et in bibliotheca Martini Schmeizel [...] nunc adservantvr. Halae 1744.; (2) *M[ichael] G[ottlieb] A[gnethler]*: Bibliotheca Schmeizeliana sive Index Librorvm Viri illvstris Martini Schmeizelii qvon-dam Avgvstissimi Borvssiae Regis consiliarii avlici et ivris pvblici ac historiarvm prof. pvbl. ordin. Solenni avctionis lege die XXVIII. Mensis April. MDCCXXXVIII. In B. professoris aedibvs horis consvetis distrahendovrm. Accedit antiqvorum et recentiorvm qvorvndam nvmmismatvm descriptio. Halae [1748].; (3) *Michael Gottlieb Agnethler*: Index Bibliothecae res Hvngariae Transilvaniae vicinarvmqve provinciarvm illvstrantis qvam Martin Schmeizel [...] instrvxit Michael Gottlieb Agnethler [...] codd. praecipve m[anu] ss[crip]tis avxit nvper avtem mvnificentia Magnifici Transilvanorum metropolitanae vrbis senatvs Cibiniensivm bibliothecae pvblicaе consecravít. Halae 1751.

- 41 A Schmeizel-könyvtár történetéhez, összetételéhez, utóéletéhez és jelenéhez részletesebben lásd *Verók Attila*: Kurzer Überblick über die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt. In: Wissenschaften im Dialog. Studien aus dem Bereich der Germanistik. Band 1. II. Internationale Germanistentagung Wissenschaften im Dialog 20–22. Februar 2008. (Schriftenreihe des Lehrstuhls für germanistische Sprach- und Literaturwissenschaft der Christlichen Universität Partium / Großwardein 4.) Szerk. Szabolcs János-Szatmári – Judit Szűcs. Klausenburg–Großwardein 2008. 131–147.; *Uő*: Ein Gelehrter und seine Gelehrtenbibliothek als die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt. In: K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven (Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles / Zur Erforschung der Schloss-, Bürger- und Kirchenbibliotheken / Investigaciones en las bibliotecas aristocráticas, burguesas eclesiásticas). Jazyk a řeč knihy. (Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis – Opera Romanica 11.) Szerk. Jitka Radimská. České Budějovice 2009 [2010!]. 309–328.; *Uő*: Az első magyar történeti szakkönyvtár? Martin Schmeizel és történeti hungarikumai. In: Acta Academiae Agriensis. Nova series Tom. XXXVII. Sectio historiae. Szerk. Miskei Antal. Eger 2010 [2011!]. 49–81.; *Uő*: Ein Kronstädter Gelehrter und seine Bibliothek. Erinnerung an Martin Schmeizel. Neue Kronstädter Zeitung. Nachrichten für Kronstädter und Burzenländer in aller Welt. München, 2. Oktober 2012. 28. Jg., Folge 3. München 2012. 9–10. és *Uő*: Die erste historische Fachbibliothek im Donau-Karpatenraum? Martin Schmeizel und seine Büchersammlung. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 35. (2012) 2. sz. 134–149.

tárral,⁴² az alapító Brukenthal hallei pietista⁴³ és szabadkőműves eszmevilágával,⁴⁴ valamint a Schmeizel-könyvtárral. Ez a szász nemzet(iség)i intézmény ebben az optimális konstellációban jött létre, időben nagyon gyorsan követve a világ első nemzeti könyvtárait (*British Library*, 1753 és *Bibliothèque nationale*, 1792), valamint a bevezetőben már említett magyar (Budapest, 1802) és erdélyi magyar (Marosvásárhely, 1802) nemzeti könyvtárait. Ráadásul egy olyan régióban, amely gazdaságilag sokkal kedvezőtlenebb helyzetben volt, mint a nevezett angol vagy francia területek. A figyelemreméltó jelenség lehetséges magyarázatát Erdély különleges kulturális-intellektuális miliőjében kell keresnünk, ami összefüggésben állhat a Kárpát-medence keleti felén élő etnikumok történeti identitásával és öntudatával is.⁴⁵ Erre az érdekes mechanizmusra az összefoglaló részben térek ki bővebben.

42 Ehhez lásd a jelen tanulmány 2. jegyzetében felsorolt irodalmakat, amelyek továbbvezető szakirodalmat tartalmaznak.

43 A Halléban tanuló Brukenthal meglehetősen jól ismerte a hallei pietizmus „atyját”, August Hermann Franckét (1663–1727) és a pietista eszmeiséget is (vö. a szét-szórt adatokat: *Georg Adolf Schuller*: Samuel von Brukenthal. 1–2. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 18–19.) München 1967–1969.

44 Brukenthal szabadkőműves tevékenységének problematikájához lásd többek között *Thomas Şindilariu*: Karriere und Freimaurerei bei Samuel von Brukenthal. Der Punkt. Monatszeitschrift der Arbeitsgemeinschaft Deutscher Jugendorganisationen in Rumänien 60. (2003) 5. sz. 6–7., 14.; *Uő*: Karrierestart und Freimaurerei bei Samuel von Brukenthal. Eine offene Frage der Brukenthalforschung. Transilvania (2004) 1. sz. 44–47.; *Uő*: Rolul francmasoneriei în începuturile carierei lui Samuel von Brukenthal. O necunoscută în biografia sa. In: In honorem Gernot Nussbächer. Szerk. Daniel Nazare – Ruxandra Nazare – Bogdan Florin Popovici. Braşov 2005. 309–313.; *Uő*: Johann Filtsch und Samuel von Brukenthal. Ein Nachklang der Freimaurerei sowie der wissenschaftsorganisatorischen Impulse und Vermittlungen in Siebenbürgen am Übergang vom 18. zum 19. Jahrhundert im Kontext der Eröffnung des Brukenthal-Museums 1817 in Hermannstadt. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 40. (2017) 154–170. – A Halle-pietizmus-szabadkőművesség-Schmeizel-összefüggésrendszer részletesen tárgyalja *Verók Attila*: Samuel von Brukenthal: Freimaurerei mit pietistischer Note. Beobachtungen über die Loge in Halle unter der Schirmherrschaft Martin Schmeizels. In: Germanistische Studien = Tanulmányok a német nyelv és irodalom köréből. (Wissenschaftliche Beiträge der Károly-Eszterházy-Hochschule = Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei 8.) Szerk. Mihály Harsányi. Eger 2011. 49–65.

45 A kérdéskör részletesebb tárgyalását lásd többek között *Verók Attila*: Luther és Honterus emlékezete az erdélyi szászoknál a kora újkorban. In: A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században. (Loci memoriae Hungaricae 7.) Főszerk. Száraz Orsolya; szerk. Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály. Debrecen 2018. 71–78. és *Uő*: Többszörösen megreformált oktatás az erdélyi szászoknál – Johannes Honterustól Stephan Ludwig Rothig. In: Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok 18.) Szerk. Bajáki Rita – Báthory Orsolya. Budapest 2018. 217–228.

Áttekintő összegzés

Tanulmányom végkövetkeztetéséül a kelet-európai művelődéstörténet egy olyan különös jelenségét kísérel meg röviden bemutatni, rekonstruálva a Monok István tudományos és egyetemi előadásain elszórva elmondott tudnivalókat, ami szorosan összefügg a könyv- és könyvtártörténettel. A periférikus kelet-európai régiókban élő értelmiségiek szellemi horizontja vagy inkább alpműveltsége a könyv- és olvasmánytörténeti kutatások tanúsága szerint jóval megalapozottabbnak, mélyebbnek és szerteágazóbbnak tűnik, mint Nyugat-Európában élő kortársaiké. Ennek a jelenségnek a kibontakozásakor és tartós fennmaradásakor a kora újkori Kárpát-medencében tapasztalható gazdasági, politikai és társadalmi feltételek jelentős szerepet játszottak. Itt ugyanis a különböző tudásterületeken, tudományágakban a specializáció közel sem volt olyan egyszerű, vagy akár elképzelhetetlennek számított szemben az Európa nyugati felén jellemző lehetőségekkel. Az okok között felsorolhatjuk a hazai egyetem(ek), nyomdák és könyvek hiányát, hiszen a könyvek (szövegek, táblázatok, ábrák, térképek stb.) által közvetített szakmai ismeretek nélkül a specializáció megvalósíthatatlan volt. Ha összevetjük a magyarországi és erdélyi könyvjegyzékeket a korszak angliai, franciaországi, németországi vagy itáliai könyvlistáival, azonnal szembetűnik, hogy a Kárpát-medencéből származó jegyzékek szegényebbek a szaktudást közvetítő címek tekintetében, viszont sokkal tartalmasabbak az általános művelődés kérdésében (antik szerzők, iskolai olvasmányok, teológia és természettudományok). Persze ez nem jelenti azt, hogy az olvasmány- és könyvtörténeti helyzet Magyarországon vagy Erdélyben jobb, illetve előnyösebb lett volna, mint Nyugat-Európában. Nem, erről egyáltalán nincs szó. Ez a kép csak azt mutatja, hogy a nyugat-európai olvasók már életükben speciális területekre fordíthatták figyelmüket, miközben kelet-európai kortársaik még minden lehetséges dolgot elolvastak, mivel nem jutottak hozzá a szakkönyvek széles választékához. Talán ebből következhetett az, hogy a kelet-európai értelmiségiek nyitottabbak, szélesebb látókörűek, ugyanakkor kreatívabbak voltak, így a tudományokban viszonylag könnyen kitűnhettek, és Nyugaton sikeres karriert futhattak be. A 18. század közepéig még fennállt a lehetősége annak Nyugat-Európában, hogy valaki kitűnjön az „általános” tudósok (polihisztorok) közül. Később ezt kizárólag a tudományok egy-egy speciális területén lehetett már csak megvalósítani.⁴⁶ Ez a jelenség lehetett az oka, alapja

46 Ennek legkiválóbb példáját az erdélyi századok között a polihisztor Martin Schmeizel életútjában lehet felmutatni, amely az utolsó történelmi pillanatkép a nevezett jelenséggel kapcsolatban. A történelmi körülmények kedvező együttállásához részletesebben lásd *Verók Attila: Krisenknottenpunkte als Beschleunigungsfaktoren für eine wissenschaftliche Karriere? Martin Schmeizels Konflikte an der Universität Jena (1713–1731)*. In: *Krisen als Wendepunkte. Studien aus dem Bereich der Germanistik. Beiträge der V. Internationalen Germanistentagung an der Christlichen Universität Partium Großwardein / Nagyvárad / Oradea, 6–8. September 2012.* (Großwardeiner Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe des Lehrstuhls für Germanistik der Christlichen Universität Partium 12.) Szerk. Szabolcs János – Ágota Nagy. Wien 2015. 9–18. és *Uő:*

annak, amiért a magyarországi és erdélyi peregrinusokat, későbbi tudósokat vagy szakembereket Európa nyugati felén annyira kedvelték és keresték, valamint vezető állásokba juttatták.⁴⁷

Az erdélyi olvasmány-, könyv- és könyvtártörténet ismerete nélkül ez a művelődéstörténeti jelenség, melynek gyökerei a kora újkori körülmények között keresendők, és amelyekhez az ország hiányos kulturális adottságai paradox módon erősítő tényezőként járultak hozzá, nem lenne érthető.

Ilyen szemléletben vagy megközelítésben tudom elképzelni egy régió vagy egy népcsoport manapság még szokatlannak számító, modern és életközeli könyvtártörténetét, amely erősen eltér a szakirodalom tradicionális – konvencionális – struktúráitól. Azt vallom, hogy először az egyes komponenseket (az embereket és a könyveket magukat) kell részletesen megvizsgálni és interpretálni, és csak ezt a fázist követheti majd a szintézis. A könyvtártörténet-írás ezidáig a legtöbb esetben a fordított utat választotta, ahol az egyes elemek feltárása gyakran hiányzik, és a mozaikokból kirajzolandó kép helyett csak az összegző megállapítások maradnak. Csak remélni tudom, hogy a jövőben az imént felvázolt kutatási, értelmezési irány is létjogosultságot nyer a kutatásban, illetve a szakirodalomban. Majd csak ezt követően beszélhetünk és írhatunk ugyanis az erdélyi könyvtártörténet más megvilágítású arcáról, másik oldaláról, emberközeli tárgyalásáról a humanizmus időszakától kezdve egészen napjainkig. Mindezt persze a könyves kutatások (könyvtár-rekonstrukciók, új levéltári források) eredményeinek folyamatos beépítésével és a korábban tett kijelentések folyamatos revideálásával érhetjük el. Így születhet meg majd egyszer az erdélyi szász magánkönyvtárak mikrotörténetéből az erdélyi szász, még később az erdélyi könyvtárak makrotörténete.

Egy magyarországi értelmiségi európai tudományos karrierje a 18. században. Martin Schmeizel és a polihisztorizmus. In: Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások. Szerk. Biró Annamária – Boka László. Nagyvárad–Budapest 2014. 55–70.

47 Itt csupán két olyan tanulmányra hivatkozom, amelyek a fentebbi megállapítás *expressis verbis* kimondása nélkül ugyan, de a Kelet-Európából érkező értelmiségiek vezető nyugati állásokban történő alkalmazását támasztják alá: *Othmar Feyl: Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena. Beiträge zu einer Geschichte der Ostbeziehungen der Universität Jena bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena 3. (1953/54) Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 4/5. 39–62.* és *Uő: Die führende Stellung der Ungarländer in der ausländischen Bildungsgeschichte der Universität Jena. In: Uő: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena. Jena 1960. 1–92.*

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	3
Bajnok Dániel Közérdek vagy egyéni érdek? Themisztoklész esete a perzsákkal.....	9
Balogh Judit Női szerepkonstrukciók a magyar reformáció korában	23
Bartók Béla „Szent dokumentuma erős lelkeknek” / Az 1916-ban kiadott sárosi emlékalbum.....	39
Berecz Anita Családi, rokonsági kapcsolatok Egerben a 19. század második felében	51
Borbély Zoltán A kisvárdai Várday család.....	65
Dinnyés Patrik II. József császár oroszországi útjai (1780, 1787) a magyar szakirodalomban II.....	75
Fábián Máté Egy katonai pályafutás kiteljesedése / Borbély-Maczky Emil az első világháborúban.....	101
Gál Máté Egy nehéz évtized az egri papnevelés történetében (1950–1960)	121
Gebei Sándor Az OMM koronaországának, Galícia-Lodoméria Királyságának „utóélete” 1918–1921 között	145
Guszmán Gergely Az indiai szekuláris állam és a vallásközösségi erőszak Szekularizmus mint politikai legitimáció	163
Kaló Ferenc „Borogyino 1812” a 19. századi orosz művészetben	177
Kertész István A felderítés és híradás jelentősége a thermopülai, a trasimenusi és a cannaei csata lefolyásában	185
Kiss László Csaplovics János 1822-es „Ethnographiai Értekezés”-e mai szemmel I. (Az értekezés tudománytörténeti megítélése, irodalmi és forrásai).....	199
Kristóf Ilona Bortizedbélrők a késő középkori egri számadáskönyvekben.....	221
Makai János Kijev 1169. évi tragédiája az 1991 után megjelent orosz nyelvű munkákban	237
Miskei Antal Furia Albertnéől Mező Ferencnéig (Adalékok Szegedi Kis István fogságához és szabadulásához)	251
Nagy Andor A brassói Honterus Gimnázium kora újkori disputációi	261
Pap József Edward király Egerben / Ferenc József 1857-es egri látogatása	273
Rainer M. János Somfai János, az elfeledett „forradalmár” (életút-vázlat)	305
Romsics Ignác Székely lófők és közsabadok.....	323
Rózsa Sándor A nagykunsági települések ártéri gazdálkodása	341
Veres Gábor Egy egri tudományos kutatóintézet története / A Magyar Katolikus Jog és Államtudományi Kar Szociográfiai Intézetének kutatásai (1946–1949)	359
Verók Attila Küszöbönálló szemléletváltás az erdélyi szász könyvtártörténet-írásban?	369